

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MALİYYƏ

(Dərs vəsaiti)

Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyi tərəfindən 24 dekabr 2009-cu il
tarixli 1456 sayılı əmri ilə təsdiq
edilmişdir.

BAKİ - 2010

Elmi məsləhətçi: i.e.d., prof. **Ş.H.Hacıyev**

Elmi redaktor: i.e.d., prof. **M.X.Həsənlı**

Rəyçilər: i.e.n., dos. **R.X.Quşxanı**
i.e.n., dos. **N.N.Xudiyev**

Zeynalov V.Z. Beynəlxalq maliyyə. Dərs vəsaiti.
Bakı: «İqtisad Universiteti» Nəşriyyatı – 2010, səh.

«Beynəlxalq maliyyə» dərs vəsaiti ölkəmizdə bu fənn üzrə hazırlanmış ilk iktabdır. Kitab tələbələrin, müəllimlərin, magistrlərin, elmi işçilərin və geniş oxucu kütləsinin istifadəsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

© Zeynalov V.Z. - 2010

©«İqtisad Universiteti» Nəşriyyatı – 2010

Giriş

Dünya İqtisadiyyatı, kapitalların qarşılıqlı daxilolmalarının, ölkələr arasında məhsulların, işçi qüvvəsinin hərəkətinə qoyulan məhdudiyyətlərin zəifləməsinin dayanıqlı meyllərini nümayiş etməklə, milli fərqləri azaldır, lakin tam aradan götürmür. Onlar özlərini ən çox maliyyə sistemlərində göstərir, harada ki dövlətin iştirakı daha əhəmiyyətlidir. Onun rolu ayrı-ayrı ölkələrdə tətbiq edilən alətlərin müxtəlifliyi, onların sosial-iqtisadi duruma və iqtisadi sistemin subyektlərinə təsir göstərmə üsulları ilə səciyyələndirilir.

İdarəetminin qeyri-mərkəzləşdirilməsinə ümumi meyl müasir inkişaf etmiş federativ və unitar ölkələrə xasdır. Dövlət hakimiyyətinin müxtəlif səviyyələri ilə yerli özünüidarəetmə arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin dəyişdirilməsi, hakimiyyətin aşağı səviyyələrinin idarəetməyə dair qərarların qəbul olunmasında sərbəstlik dərəcəsinin genişləndirilməsi haqlı olaraq cəmiyyətin sosial-iqtisadi sahələrdəki həyatının bütün tərəflərinə fəaliyyətlərində dinamikanın artmasına yönəldilmiş bir üsul kimi qiymətləndirilir.

Dövlət idarəetmə və maliyyə sisteminin tədricən dəyişdirilmə təcrübəsi hər bir ölkədə unikaldır, çünki mahiyyəti üzrə kifayət qədər yaxın məsələlər müxtəlif metod və alətlərin ümumiləşdirilməsi yolu ilə həll edilir. Onların seçilməsi xeyli dərəcədə tarixən formalaşmış və hakimiyyətin müxtəlif qolları və səviyyələri arasında səlahiyyətlərin bölüşdürülməsini şərtləndirən dövlət quruluşunun tipindən asılıdır, hansı ki. buna görə də milli maliyyə sistemlərinin inkişafı tədricən baş verir və cəmiyyət qarşısında öz məsuliyyət dərəcəsini dərk edən dövlət idarəetmə sisteminin müxtəlif subyektləri arasında münaqişənin yaranmasına bir çox hallarda gətirib çıxartmır. İnkişaf etmiş ölkələrin danılmaz üstünlüyü məhz bundadır.

Onların maliyyə sistemləri bu dərs vəsaitinin baxılma obyektləridir.

İnkişaf etmiş dövlətlərin maliyyə sistemləri təcrübəsinin öyrənilməsi, milli maliyyə sisteminin problemlərinin daha yaxşı dərk edilməsinə imkan yaradır. Yerli sistemin tənzimləmə üsulları əsasən xarici təcrübədən götürülüb, lakin Rusiyada gözlənilən nəticələri vermir. Bunun səbəbi təkcə milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasının zəruriliyində deyil, eləcə də dövlət hakimiyyət orqanları və yerli özünüidarəetmənin səlahiyyətlərində olan məsələlərə systemsiz yanaşmadır.

Maliyyə sistemindən tədqiq edilən ölkələrin seçilməsi onların dövlət quruluşunun xüsusiyyətləri ilə izah olunur ki, bu da dövlət hakimiyyətinin səviyyələri və yerli özünüidarəetmə arasındakı qarşılıqlı münasibətlərə əhəmiyyətli təsir göstərir. İki ölkə–ABŞ və Almaniya-federativ quruluşa malikdir; üç ölkə–Böyük Britaniya, Fransa və Yaponiya –unitar. Quruluşun mahiyyətini sadələşdirmək olmaz. Rusiyanın 2006-cı ildə yerli özünüidarəetmənin ikihissəli sisteminə keçməsi – dünya təcrübəsindən götürülən nümunələrdən biridir, hansının ki istifadəsinə ölkə kifayət qədər hazırlıqlı yanaşmamışdır.

Maliyyə sistemində hakimiyyət və biznesin qarşılıqlı münasibətlərinin xüsusiyyətlərini əks etdirən Yaponiyanın təcrübəsinin öyrənilməsi xüsusi maraq kəsb edir. Ehtimal var ki, maliyyə sisteminin təşkili üzrə Yaponiya təcrübəsinin tətbiqi ötən əsrin sonunda bizim cəmiyyəti bəraət qazandırmaq mümkün olmayan itkilərdən qoruyardı.

Hər ölkə üzrə materialın təqdim olunmasının strukturu elə qurulmuşdur ki, onun iqtisadi inkişafının, dövlət quruluşunun, maliyyə sisteminin tərkibinin, büdcə prosesinin, vergi sisteminin, dövlət xərcləri və dövlət borclarının idarəetmə siyasətinin xüsusiyyətləri aydın göstərilmişdir.

Informasiya mənbəyi kimi Rusiyanın dövrü elmi nəşrlərində dərc olunan müəlliflərin məqalələrindən, habelə

İnternet şəbəkəsində yerləşdirilən məlumatlardan, o cümlədən bir sıra ölkələrin hökumətlərinin rəsmi saytlarından istifadə olunub.

I FƏSİL

AMERİKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARININ MALİYYƏ SİSTEMİ

1.1 ABŞ-ın əsas sosial-iqtisadi göstəricilər üzrə xarakteristikası

Amerika Birləşmiş Ştatları- yüksək səviyyəli elmi-texniki potensiala və yüksək iqtisadiyyata malik, XXI əsrdə də əsas sosial-iqtisadi göstəricilər üzrə dünyada liderliyini qoruyan bir ölkədir. ABŞ-ın ərazisi coğrafi cəhətdən üç qeyri-bərabər hissə ilə təmsil olunur :

- Əsas ərazi-48 ştat;
- Alyaska yarımadası;
- Sakit okeandakı Havay adaları.

ABŞ dünyada ərazisinə görə (9364000 km²) dördüncü, əhalinin sayına görə isə (300 mln. nəfərə yaxın) üçüncü yeri tutur. Bu göstəricilərə görə o Almaniya, Fransa, Böyük Britaniya və İtaliyanın cəm şəklində götürülmüş müvafiq rəqəmlərini üstələyir. Proqnoza görə 2025-ci ildə ABŞ əhalisinin sayı 325 mln. nəfərdən çox olacaq. Əsasən Latin Amerikası, Meksika, Asiya və Avropa ölkələrindən miqrasiya axınına baxmayaraq (ildə 1 mln. nəfərə yaxın), böyük hissəsini immiqrantların nəsiləri təşkil edən əhali sayının artımı ləng gedir. Ölkəyə gətirilmiş qulların nəsilələrinin- afroamerikalıların xeyli hissəsi ölkə əhalisinin tərkibinə daxildir. ABŞ-da həmçinin digər, icmaların nümayəndələri, o cümlədən ispanidilli, cəmiyyətə zəif inteqrasiya etmiş az sayda qalmış hindular da yaşayır. Əsas dinlər: xristianlıq, yəhudilik, islamdır.

ABŞ–urbanizasiya səviyyəsi yüksək olan bir ölkədir. Əhalinin 77 %-i şəhər və iri aglomerasiyalarda, habelə əhalisinin sayı 100 min nəfərdən artıq olan çoxsaylı şəhərlərdə

məskunlaşıb. ABŞ-da əhalisinin sayı milyondan çox olan 10 şəhər və 300-ə yaxın aqlomerasiya mövcuddur. (cədvəl 1.1)

Cədvəl 1.1

ABŞ-ın 2004-cü il üzrə əsas demoqrafik göstəriciləri

Göstərici	Miqdar
Əhali, mln. nəfər	297
Sıxlıq, nəf. / km ²	31.7
Təbii artım, %	6
Doğum səviyyəsi, %	13.8
Uşaq ölümünün səviyyəsi, %	7
Orta ömür müddəti, il	77
Yaşı 15-dən az olan əhali, %	22
Yaşı 65-dən çox olan əhali, %	13
Şəhər əhalisi, %	77

Dövlət quruluşuna görə ABŞ 50 ştat və ərazisində ölkənin paytaxtı Vaşinqton şəhəri yerləşən Kolumbiya federal Dairəsindən ibarət federativ respublikadır. Hər bir ştatın öz konstitusiyası, qanunverici və icraedici orqanlardan ibarət hakimiyyəti, seçilən qubernatoru və rəmləri var.

Ölkədə 1787-ci ilin konstitusiyası qüvvədədir. Qanunverici hakimiyyət iki palatadan ibarət olan konqresə məxsusdur: nümayəndələr palatası və senat. Birinci iki il müddətinə seçilən 435 nəfərdən, ikinci isə, hər ştatdan 2 nəfər olmaqla, 6 il müddətinə seçilən 100 nəfərdən ibarətdir. Dövlət və hökumət başçısı olan prezident seçicilər kollegiyası tərəfindən 4 illik müddətə seçilir. Öz növbəsində kollegiya üzvləri ümumi səsvermə nəticəsində seçilir. Prezidentin vəfatı və ya istefası nəticəsində onun yerini vitse-prezident tutur. Ölkənin siyasi həyatında baş rolu iki partiya oynayır-demokratlar (1828-ci ildə yaranıb) və respublikaçılar (1854-ci ildə yaranıb).

ABŞ-ın pul vahidi: dollardır (100 sent). 2004- cü ilin dekabr ayının sonunda dolların avro ilə müqayisədə məzənnəsi rekord dərəcədə aşağı səviyyəyə endi (1.36 dol- 1

avro). Bu meyl ABŞ-ın əsas ticarət tərəfdaşlarının valyuta məzənnəsinə qarşı da özünü göstərir. Buna baxmayaraq, beynəlxalq ticarətdə və transsərhəd investisiyalarda dollar əsas valyuta kimi qalmaqdadır. BVF-nin məlumatlarına əsasən 2004-cü ilin əvvəlinə dünyanın mərkəzi bankları öz ehtiyatlarının 68.3 faizini – dollar, 19,7 faizini-avro, 4,8 faizini-yen, 4,4 faizini-funt sterlinqdə saxlayırdılar [20,c.150] .

Amerika iqtisadiyyatı demək olar ki, bütün istiqamətlər üzrə yüksək inkişaf səviyyəsinə nail olub. ABŞ dünyada sənaye məhsulu və xidmətləri istehsalına görə şəxsiz liderdir. ABŞ-ın ümumi daxili məhsulu 2004-cü ildə 10,9 trln. dollar təşkil edib. Bu da dünya ÜDM-in $\frac{1}{5}$ –dən çoxdur. ABŞ öz ərazisində dünya istehsalının təxminən $\frac{1}{4}$ -i yerləşdirərək, dünyanın iqtisadi cəhətdən ən nəhəng dövlətidir.

2003-cü ilin məlumatlarına əsasən, ÜDM-in srukturunda ən çox ağır xüsusi çəkiyə malikdir: - fərdi istehlak-7362,2 mlrd. dollar, dövlət xərcləri- 1899, 5 mlrd. və özəl istehsal kapital qoyuluşu-1635,7 mlrd. dollar. 1996-2000-ci illərdə ABŞ-ın iqtisadi artımı digər inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi artımını üstələmişdir. ABŞ-ın 1999-2004-cü illər üzrə ÜDM-in dinamikası və 2009-cu ilə olan proqnozu cədvəl 1.2-də göstərilir [18,c.4]. İqtisadi artım templərinin yüksək olması ev təsərrüfalarında istehlak tələbinin artmasına (5,3%) və əsas kapitalla investisiyaların artmasına (10,2%) səbəb olmuşdur.

Cədvəl 1.2

ABŞ-ın 1999-2009-cü illər üzrə ÜDM-nin dinamikası

İL	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Artım tempi, %	4,5	3,7	0,8	1,9	3,0	4,4	3,6	3,5	3,3	3,2	3,1

Digər ölkələrin dinamikası ilə müqayisədə 1950-1960-cı illər ABŞ-ın iqtisadi inkişafının zirvə nöqtəsidir. Bütün

dünyaya da əsasən Amerika modeli (Amerikan way of life) tətbiq olunur.

Lakin 1960-cı ilin sonlarında artım yox səviyyəsinə endi. 1970-ci illərin böhranı Amerika iqtisadiyyatının üç zonaya bölünmə prosesini sürətləndirdi : Şimal, neft sənayesinin hesabına daha dinamik inkişaf edən; Cənub və yeni texnologiyaları uğurla inkişaf etdirən Qərb.

1990-cı illərdə ABŞ iqtisadiyyatının qüdrəti yeni yüksək texnoloji istehsalların və xidmət sahəsinin inkişafında özünü tam şəkildə biruzə verdi. Bu da əsasən hökumətin çevik iqtisadi siyasəti və çox səmərəli kapital bazarı ilə izah olunur.

ABŞ-ın sənayesində bütün mövcud olan sahə, sahə bölmələri və istehsal növləri təmsil olunub. Lakin onların arasında dünya təsərrüfatında ölkənin simasını müəyyən edən sahələr daha çox fərqlənir. Avtomobil (dünyada 1-ci yer), kosmik texnika, təyyarə və vertalyot, raket, aviamühərrik, gəmi, bütün növ müasir dəzgah və sənaye avadanlığı, AES, EHM, audio və video texnika, istehsalın avtomatlaşdırma vasitələri, robototexnika, traktor və kənd təsərrüfatı maşınları, dəmiryol vaqon və lokomotivləri, motosikl və velosipedləri, elektrotexniki məmulat, soyuducu, kondisioner və s. istehsal edən maşınqayırma sahəsi aparıcı mövqeyə malikdir.

Mikroprosessor, ətraf mühitin mühafizəsi üzrə vasitələr , biotexnologiya və biosənayenin işlənilib hazırlanmasında və informasiya texnologiyaları sahəsində ABŞ öndə gedir. 2002-ci ildə ABŞ-da 170 mln.-dən çox internet şəbəkəsinin istifadəçisi qeydə alınmışdır. Fərdi kompüterlərin sayına görə ABŞ , Yaponiya və Qərbi Avropa ölkələrini 2-3 dəfə üstələyir. (1000 nəfərə 500 ədəd).

Həyat səviyyəsi ABŞ-da dünyada ən yüksəklərindən biridir (cədvəl 1.3) Ərzaqa sərf olunan vəsait ümumi xərclərin 15 faizini keçmir. Son 40 ildə uzun müddət istifadə olunan əşyalara yönəldilən xərclər 6, tibbə isə -5 dəfə artıb. 1993-cü ildə standart ərzaq səbətinin vahidi üçün orta hesabla ABŞ-ın

iri şəhərlərinin sakinləri 2,4 saat, Tokionun- 4,6 saat, Parisin 5,2 saat, Londonun -3,5 saat, Romanın 4,4 saat işləməli idi. Bütün digər inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə ABŞ-da adam başına istehlak olunan mal əti və quş ətinin miqdarı daha çoxdur. ABŞ-da yaşayış və avtomobillə təminat da bir qədər yüksəkdir.

Cədvəl 1.3

ABŞ-ın inkişafının əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri

Göstərici	Miqdar
ÜMM, mlrd. dollar	11466
Adambaşına düşən ÜMM, dollar	40104,9
Artımın səviyyəsi, %	4
İnflyasiyanın səviyyəsi, %	2,9
İşsizliyin səviyyəsi, %	5,2
İdxal, mln. dollar	799840
Ixrac, mln. dollar	613580
Təsərrüfatın strukturu :	
Kənd təsərrüfatı, %	2,9
Sənaye, %	24,3
Xidmət sahəsi, %	72,8
Nəqliyyat :	
Avtomobil yolları , km	6284039
Dəmiryol xəttləri , km	219000
Savadsızlığın səviyyəsi	1

Amerika əhalisinin təhsil səviyyəsi kifayət qədər yüksəkdir. Yaşı 25 –dən çox olan ali təhsilli (4 il kollec və daha yüksək təhsil) kişilərin sayı 10 faizdən (1960 il) 26 %-dək artıb, qadınların isə müvafiq olaraq 6 faizdən 20- faizə qədər. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində böyük nailiyyətlər əldə edilib. Sərt qanunvericiliyin və dövlətin hərtərəfli iştirakı nəticəsində bu məqsədlərə yönəldilən xərclər 1972-ci ildən 1997-ci ilə kimi real hesablamada 100 faizdən çox artaraq, ÜDM-in 2 faizinə çatıb ki, bu da hərbi xərclərin yarısını təşkil edir [1,C.30]

Sənaye məhsulunun həcmi, elmi-texniki potensialın səviyyəsi və yüksək texnoloji elmtutumlu məhsulun istehsalı, xidmət sahəsinin inkişafı, maliyyə qüdrəti və beynəlxalq əlaqələrə təsir dərəcəsinə görə ABŞ dünyada birinci yeri tutur.

Kənd təsərrüfatının inkişafına görə də ABŞ digər ölkələri xeyli üstələyir. ABŞ aqrobiznesə də birinci keçib. Çoxşaxəli kənd təsərrüfatı ölkənin qida məhsullarına olan tələbatını ödəyir və ixrac üçün nəzərdə tutulan məhsulun xeyli hissəsini təmin edir (dünyanın taxıl ixracının yarısından çoxunu). ABŞ qarğıdalı, buğda, paxla bitkiləri, pambıq, tütün yığımına görə dünyada 1-ci yeri tutur. Heyvandarlıq ABŞ-da yüksək intensivdir. Ət, süd və yumurta istehsalı üzrə ABŞ dünyada 1-ci yeri tutur. Quşçuluq, dovşançılıq, balıqçılıq və s. inkişaf edib.

ÜDM tərkibində kənd təsərrüfatının payı az olduğuna baxmayaraq, bu sektor ABŞ iqtisadiyyatında ən mühümlərindən biri sayılır. ABŞ-ın kənd təsərrüfatı nazirliyinin məlumatına əsasən, kənd təsərrüfatı ilə bağlı olan, yəni öz məhsullarını aqrar sektora satan və ya kənd təsərrüfatı mallarını alan sahələr ÜDM-in 12 %-i verir və onların payına Amerika iqtisadiyyatının bütün iş yerlərinin 20 %-i düşür.

ABŞ-ın iri transmilli korporasiyaları birbaşa xarici investisiyaların köməyi ilə başqa ölkələrdə ABŞ-ın “ikinci iqtisadiyyatı” adlandırılan çoxsaylı müxtəlif istehsallar yaradıb. Məhz bu səbəbdən bu ölkə üzrə ümumi daxili məhsulun göstəricisini ümumi milli məhsuldan fərqləndirmək lazımdır.

Bununla yanaşı ölkə iqtisadiyyatı tsiklik inkişaf edir. ABŞ-ın sosial-iqtisadi vəziyyətinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, iqtisadiyyatın və cəmiyyətin xarakteri qısa bir müddətdə dəyişir və yeniləşir. Buna görə də ölkənin inkişaf perspektivlərinin qiymətləndirilməsi üçün onun nə dərəcədə geniş təkrar istehsal tələbatlarının strukturunda baş verən dövrü dalğavari dəyişikliklərə hazır olması böyük əhəmiyyət

kəsb edir. Keçən əsrin təcrübəsi göstərir ki, belə dəyişikliklər hər 15-20 ildən bir baş verir.

ABŞ-da iqtisadi tsikllərin sayı

Dövr	Cəmi	Sülh dövründə
1854-1919	16	14
1919-1945	6	5
1945-1991	9	7
1991-2001	1	1
1854-2001	32	27

İqtisadiyyatın 2001-2003-cü illərdə tənəzzül çıxma dövrünün zəif dinamikası, kimya və avtomobil sənayesi, sənaye avadanlığını istehsal edən sahələrdə vəziyyətin pisləşməsi, Amerika sənaye biznesinin rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsindən danışmağa əsas verdi.

ABŞ-da istehsal olunan hər bir avtomobildən əldə edilən xalis gəlir Yaponiyanın avtomobil istehsalçıları üçün 1200-2000 doll., ən yaxşı amerikan şirkətləri üçün isə 700 doll. təşkil edir. Yaponiyanın nəhəng avtomobil şirkətləri Amerika şirkətlərinin hesabına özlərinin istehsal etdiyi məhsulun satış həcmi artırmaqla: “Nissan”-30,7 %-ə, “Toyota”-20,4 %-ə, “General Motors” – 1,9 %, “Ford”- enmə 5,3 %-ə, [19,C.212], Amerika bazarlarında yerini daha da genişləndirdilər.

İnvestisiya fəallığının canlanması xeyli yeni iş yerlərinin açılması ilə müşahidə olunmurdu, əmək məhsuldarlığını yüksək artım templəri əsasən heyətin ixtisarı ilə bağlı idi. Belə ki, getdikcə ABŞ-dan , o cümlədən yüksək texnoloji sahələrdən Hindistan, Çin və digər ölkələrə işçi axını meylləri açıq- aşkar özünü biruzə verir. İşsizliyin səviyyəsi amerikalı proqramçılar arasında 2001-2003-cü illərdə iki dəfə artmışdır. Ümumiyyətlə, işsizlik ABŞ üçün kifayət qədər yüksək səviyyədə qalmaqda davam edir: son bir neçə il ərzində 3 mln. nəfər öz iş yerini itirib.

ABŞ hökuməti tərəfindən inflyasiyanın nəticələrinin qarşısının alınması üçün aparılan siyasət öz bəhrəsini vermişdir. Neftin qiymətlərinin kəskin artması və əmək bazarında gərginliyə baxmayaraq, kiçik səviyyədə inflyasiya qeydə alınmışdır. İstehlak qiymətləri indeksi (sabit olmayan məhsullar nəzərə alınmadan, neft və s.) 1999-cu ildə cəmi 1,9% artmışdır (1998-ci ildə 2,2% 1992-1998-ci illər ərzində isə 2,3%). Bu aşağı idxal qiymətləri ilə izah olunur, hansı ki, yerli istehsala sərbəst istehsal gücləri və emal sənayesi, o cümlədən intesiv investisiya və s. kimi əlverişli mühit yaratmışdır. Standart&Poors-un 2,3%-lik proqnozuna baxmayaraq 2000-ci ildə ABŞ istehlak qiymətləri indeksi 3,4% təşkil etdi. Ölkədə inflyasiyanın artımının daxili səbəbləri işsizliyin azalması və əhalinin istehlak xərclərindəki artım olmuşdur. Ölkədə inflyasiya proseslərinin obyektiv göstərici olan ÜDM deflyatoru 2000—ci ildə 2,4%-dən 2,0%-ə düşmüşdür. Amma, 1998 və 1999-cü illə müqayisədə kifayət qədər artım qeydə alınmışdır (1,2% və 1,4%).

2003-cü ilin ikinci yarısında Amerika iqtisadiyyatının sağlamlaşdırma əlamətləri gözə çarpır:

- ÜDM-in artım tempi 2002- ci ildəki 2,8 %-dən 2003-cü ildə 4,3 %-ə və 2004-cü ildə 4,4 %-ə kimi yüksəlib.

- Sənaye istehsalının həcmi 2004-cü ildə 4,4 % artıb;
- İstehsala özəl kapital qoyuluşu-10,3 %;
- İstehlak xərcləri-3,8 %;
- Pərakəndə ticarət dövriyyəsi -11,1 %
- İstehlak qiymətlərinin indeksi 3,3 %
- Məhsul və xidmətlərlə xarici ticarətin həcmi-14,7%-dək yüksəlmişdir.

- İstehsal qüvvələrinin yüksəlməsi 2004-cü ilin sonuna 79,2 % təşkil edib-bu isə 2000-ci ildən başlayaraq qeydə alınan ən yüksək göstəricidir.

2004-cü ildə 2,2 mln yeni iş yeri yaradılmışdır ki, bu da 1999-cu ildən başlayaraq ən yaxşı göstərici idi. İş yerlərinin

artımının əsas hissəsi yəni, 85%-i xidmət sektorunun payına düşmüşdür. Bütün yeni iş yerlərinin qalan 15 %-i istehsal sektorunda, daha çox tikinti sənayesində açılmışdır.

İdxalın, o cümlədən neftin həcmnin artması nəticəsində 2004-cü ildə tədiyyə balansı kəsirinin artımı davam edirdi. Bütövlükdə bir ildə o, rekord səviyyəyə- 600 mlrd. dollar və ya ÜDM-in 5,8 %-ə çatmışdır. Proqnoz göstəricilərinə görə tədiyyə balansı kəsirinin sonrakı artımının hər il təxminən ölkə ÜDM-in 1 %-i həcmində artacağı və 2010-cu ildə 1 trln. doll. üstələyəcəyi planlaşdırılır. [20,C.150]

ABŞ-ın xarici kreditorlara 2004-cü ildə ümumi xalis borcu ÜDM-in 25%-ə qədərini təşkil etmişdir (1978-ci ildə-9%). Daxili əmanətlərin davamlı olan aşağı səviyyəsi ilə yanaşı federal və yerli büdcə kəsirlərinin kifayət qədər böyük olması onu göstərir ki, ABŞ daxili mənbələr hesabına ölkədaxili kapital qoyuluşunu praktiki olaraq maliyyələşdirmirdi. Eyni zamanda ölkənin fond bazarında müsbət meyillərin müşahidəsi davam edirdi.

ABŞ-ın iqtisadi durumunun 2004-cü ildə gözə çarpan dərəcədə yaxşılaşmasında icra aparatının apardığı fəal iqtisadi siyasətin rolu mühümdür. O, əsasən iqtisadiyyatın dayanıqlı və yüksək artım tempinə çıxmasına və 2001-ci ilin resesiyaşının mənfi nəticələrinin aradan qaldırılmasına yönəldilmişdir. Ən mühüm məqsədlərin sırasına dövlət xərclərinin azaldılması, yeni enerji siyasətinə keçid, sosial təminat sisteminin islah olunması, vergi məcəlləsinə yenidən baxılması, habelə, əmək bazarında vəziyyətin yaxşılaşdırılması ilə bağlı məsələlər daxil idi.

ABŞ elmi-texniki sahədə də lider mövqe tutur. 2004-cü ildə ETTKİ-ə (elmi- tədqiqat və təcrübə- konstruktör işləri) yatırılan investisiyaların həcmi 300 mlrd. doll. təşkil etmişdir, o cümlədən ETTKİ-ə yönəldilən bütün investisiyaların 63 %-i sənaye şirkətlərindən, 30 %-i federal hökumətdən, digər hissəsi isə-qeyri-kommersiya institutları, ştat və qraflıqların müxtəlif strukturları tərəfindən daxil olmuşdur.

Əvvəlki ilə müqayisədə 2004-cü ildə ABŞ-ın kənd təsərrüfatının inkişafı üzrə göstəriciləri pisləşmişdir. Ölkənin ÜDM-də kənd təsərrüfatının payı 2003-cü ildəki 72,7 mlrd. doll. qarşı 65,5 mlrd. doll. təşkil etmişdir (2000-ci ilin qeydə alınmış qiymətləri ilə). ABŞ-ın kənd təsərrüfatı nazirliyinin məlumatlarına görə Amerikanın kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı 2004-cü ildə əvvəlki ilə müqayisədə 1,7 mlrd. doll artaraq rekord səviyyəyə qalxmışdır-61,3 mlrd. doll.,. Bu məhsulun idxal həcmi isə ardıcıl olaraq ABŞ-da 13 il ərzində artaraq növbəti rekord səviyyəsinə qədər çatdırılmışdır- 54,1 mlrd. dollar.

2004-cü ildə ABŞ-ın kənd təsərrüfatı nazirliyi istiqraz, qrant və texniki yardım şəklində sahənin inkişafına, 3 mlrd. doll. həcmində investisiya yatırmışdır. Əkinlərin sığortalanması üzrə federal proqram çərçivəsində, fermer sahələrin sığortalanmasına cəm şəklində 2004-cü ildə yönəldilmiş vəsait 46,7 mlrd. doll. təşkil etmişdir. Agrar rayonlarda infrastrukturun (təhsil, səhiyyə, telekommunikasiyalar, su təchizatı) inkişafına 2004-cü ildə qrant və istiqraz şəklində ümumi hesabla 14 mlrd. dollardan çox vəsait ayrılmışdır. Paralel olaraq kənd yerlərində mənzil tikintisi üzrə dövlət proqramları çərçivəsində 10 mlrd. dollardan çox vəsait yatırdılmışdır.

ABŞ dünya ticarətində lider mövqe tutur. 2004-cü ildə ABŞ-ın məhsul və xidmətlərlə xarici ticarətinin həcmi ötən ilə nisbətən 14,7 % artmışdır (2910 mlrd. doll. qədər). Bu zaman ABŞ-ın məhsul və xidmətlərlə ticarətdə birgə kəsir rekord göstəriciyə çatmışdır-617,7 mlrd. doll. Kəsirin səbəbi bütünlükdə əmtəə ticarəti ilə bağlı idi. Sənaye məhsulunun payı Amerika ixracında 84 %, idxalında 79 %, yüksəktexnoloji məhsulun payı isə müvafiq olaraq 24,6 və 16,2 % təşkil etmişdir. Kənd təsərrüfatı məhsulunun payı ABŞ-ın ixracında-9,2 % , idxalında isə -4,6 %-dir. ABŞ-ın ticarət balansında qeyri-sabit vəziyyət əsasən Yaponiya, Qərbi-Avropa və sənayecə inkişaf etmiş digrə ölkələrlə ticarətdə yaranan passivlə əlaqədar idi.

Amerika məhsullarının ixracının əsas coğrafi istiqaməti Qərbi yarımkürəsinin ölkələridir-ümumi həcmi 44 %-i, Asiya regionu- 27 %. Avropa ölkələrinə, Rusiya da daxil olmaqla, göndərilən məhsulun ümumi həcmi 2004-cü ildə 12,3 % artmış, onun Amerika ixracında xüsusi çəkisi isə əvvəlki səviyyədə qalmışdır-23,7 % . Bu həcmi 87 %-i Avropa İttifaqı ölkələrinin payına düşür. [20,C.179]

ABŞ-ın ən vacib xarici iqtisadi prioritetlərindən biri bu ölkənin netto-idxalçı kimi çıxış etdiyi kapitalın beynəlxalq hərəkətində iştirakıdır, hansında ki Dünya üzrə bütün birbaşa investisiyaların 1/3-ü ABŞ-ın payına düşür. Son illərdə ölkəyə birbaşa xarici investisiyaların həcmi artmaqda davam etmişdir. Bu rəqəm 1996-cı ildə 77 milyard dollar idisə, 1998-ci ildə 189 milyard dollar, 1999-cu ildə isə 277,5 milyard dollar olmuşdur (cədvəl 1.4).

Cədvəl 1.4

**ABŞ-ın dünya kapitalının hərəkətində
iştirakı, mlrd. dollar**

Kapitalın hərəkəti	2003-cü il	2004-cü il
İdxal	829,2	1433,2
İxrac	283,4	817,7
ABŞ-da toplanmış xarici sərmayələr- cəmi	8600	9600
o cümlədən birbaşa	1500	1600
Xaricdə toplanmış Amerikanın sərmayələri-cəmi o cümlədən birbaşa	6400	7200
	1800	2100

Prezidentin xarici ticarətin inkişafı üzrə səlahiyyətlərinə dair 2002-ci ildə qəbul edilmiş qanunvericiliyin əsasında hazırlanmış 2004-cü ilin oktyabr ayında sərmayələrin dəstəklənməsi və qarşılıqlı qorunması üzrə yeni ikitərəfli

nümunəvi sazişin idarələrarası razılaşdırılması başa çatmışdır. Bu nümunəvi saziş 1994-cü ildə qəbul olunmuş əvvəlki model müqaviləsindən kifayət qədər fərqlənir və son zamanlar azad ticarətə dair ABŞ-da bağlanmış sazişlərin “invesitsiya bölmələrinin” müddəalarını təkrarlayır.

Qızıl-valyuta ehtiyatları 1 yanvar 2005-ci il vəziyyətinə 87,1 mlrd. dollar (bir il əvvəl-84,2 mlrd. dollar), o cümlədən valyuta-43,88 mlrd. dollar, qızıl ehtiyatı -11,04 mlrd. ehtiyat mövqə BVF-də-19,54 mlrd. və SDR-də 13,62 mlrd. dollar təşkil edirdi.

XXI əsrin əvvəlində Amerika iqtisadiyyatı öz inkişafının yeni mərhələsinə çıxmışdır. ABŞ-ın iqtisadiyyatı –nəinki dünyada ən nəhəngdir, o Avropa İttifaqının genişlənməsi və Çinin güclənməsinə baxmayaraq, dünya iqtisadiyyatının inkişafının “lokomotividir”.

1.2 ABŞ-ın dövlət maliyyə sisteminin tərkibi

Maliyyə sistemi özündə yerinə yetirdiyi vəzifələr və öz aralarındakı qarşılıqlı fəaliyyət formaları ilə seçilən maliyyə münasibətləri subyektlərinin məcmusunu əks etdirir, Subyektlərin tərkibinə görə bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrin maliyyə sistemləri prinsip etibarı ilə fərqlənir(əlavə1). Fərqlər əsasən hər bir subyektin yetkinlik səviyyəsindən, istifadə olunan qarşılıqlı fəaliyyət formasından, maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsi üçün dövlətin tətbiq etdiyi alətlərdən və s. ibarətdir.

Maliyyə sistemində əsas yer təşkilatı rolu onun vəzifələri, onların yerinə yetirilməsi üçün istifadə olunan alətlər,

büdcənin vəsaiti vasitəsi ilə yenidən bölgünün həcmi ilə müəyyənləşdirilən dövlətə məxsus vasitələr təşkil edir,

ABŞ-ın dövlət maliyyə sistemi üçpilləli büdcə sistemi və xüsusi fondlardan ibarətdir. **Büdcə sisteminin tərkibi** federativ dövlətə uyğun gəlir və özündə aşağıdakıları birləşdirir:

- Federal büdcə;
- Federasiyanın üzvü olan 50 ştatın büdcələri;
- 80 min yerli büdcələr (qraflıqlar, bələdiyyələr, taunşiplər. xüsusi dairələr)

Dövlət maliyyəsinin təşkili üzrə Amerika sistemi daha az mərkəzləşdirilmiş yüksək səviyyəsi ilə səciyyələndirilir. Bu o deməkdir ki, birinci –federal hakimiyyətin və ştatların səlahiyyət dairəsinin sərhədləri müəyyənləşdirilib. Onların arasındakı münasibətlər xüsusi olaraq konstitusiyada qeyd olunub. Lakin ABŞ-ın konstitusiyası siyasi sənəddir və həyatda rast gəlinən bütün halların həllini özündə əks etdirmir. Bir qayda olaraq, dövlətin bütövlüyünü pozan hər hansı bir səlahiyyətlərin icrasını qadağan edən münasibətlərin yalnız ən mühüm normaları qeyd olunub. Belə ki, ştatlar beynəlxalq sazişlər imzalamaq, pul buraxmaq, əks qüvvəyə malik olan qanunları və müqavilə öhdəliklərini pozan qanunları qəbul etmək səlahiyyətində deyil. Konqresin razılığı olmadan ştatlar sülh dövründə silahlı qüvvələr saxlamaq, müstəqil şəkildə hərbi əməliyyatlar aparmaq, digər ştatlar ilə saziş imzalamaq, malların ixrac və idxalına rüsum və yığım müəyyən etmək səlahiyyətində deyil. Buna görə də “ hər şeyə, nəyə qadağa yoxdur-icazə verilir” tezi ABŞ-ın dövlət hakimiyyətinin, müxtəlif pillələri arasında münasibətlər sistemini səciyyələndirir.

İkinci-dövlət idarəetməsinin hər pilləsi-federasiya və ştatlar müstəqil şəkildə öz büdcəsini tərtib və təsdiq edir, vergi siyasətini işləyib hazırlayır və həyata keçirir, mövcud borcları idarə edir. Ştatların büdcəsi federal büdcənin, yerli büdcələr isə- ştatların büdcəsinin tərkibinə daxil deyil. Yerli özünü idarəetmə dövlət hakimiyyəti sisteminə daxil edilmir.

ABŞ-da bələdiyyələrin $\frac{1}{3}$ -i xüsusi (o cümlədən məktəb) dairələri ilə təmsil olunub, hansılar ki təhsil, nəqliyyat, su təchizatı, zibilin yığılması və daşınması, iqtisadi inkişaf və digər sahələrdə xidmətlərin istehsallarını idarə edir, vergi qoyma, qiymət siyasətinə, habelə digər vacib qərarların qəbul olunmasına görə cavabdehlik daşıyır. Bu dairələrə birbaşa olmasa da dolayı ilə ayrı-ayrı bələdiyyələrin şuraları nəzarət edir.

Xüsusi dairələrin üstünlüklərinə aşağıdakılar aiddir: xidmətlər peşəkarlar tərəfindən göstərilir, bu da onların yüksək keyfiyyətli olmasını reallaşdırır, belə ki, qərarların qəbulu müəyyən dərəcədə siyasi təsirdən azaddır; istifadəçilərin ödəmələri hesabına formalaşan məqsədli daxilolmalar kapital xərclərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilə bilər.

Lakin xüsusi dairələrin bir sıra çatışmamazlıqları da var. Hər bir dairə yalnız müəyyən xidmət növünə görə cavabdehlik daşdığına görə, onun qarşısında güzəştin əldə olunması məsələsini qoymaq olmaz, misal üçün nəqliyyat xərcləri ilə su kəməri və kanalizasiya xərcləri arasında; müstəqil qərarları vermək hüququ olan hakimiyyət orqanlarının sayının artması yerli özünü idarəetmənin strukturunu çətinləşdirir, bu yerli əhalini çəşbaş salır və onlar tərəfindən nəzarətin həyata keçirilməsini qəlizləşdirir; xüsusi dairələr ilə onların maliyyələşdirilməsi üçün vergi toplayan yerli şuralar arasında birbaşa əlaqə yoxdur, bu da hesabatvermənin dərəcəsini və səmərəliliyin əldə olunmasına yönəldilmiş stimulları aşağı salır; bir-biri ilə bağlı fəaliyyət növlərinin əlaqələndirilməsi çətinləşir.

Xüsusi dairələrin problemləri müəyyənləşdirildiyindən, onların həll üsulları da təklif olunmuşdur. Birinci üsul ondan ibarətdir ki, müəyyən sayda eyni adamlar bir neçə dairənin direktorlar şurasının tərkibinə daxil edilsin; ikinci üsul dairələrin yaradılmasının həvəsləndirilməsinə yönəldilib, hansılar ki bir yox, bir neçə cür

müəyyən xidmətlərin göstərilməsinə cavabdehdir; üçüncü üsul dairənin fəaliyyətinə elə nəzarət etməyi nəzərdə tutur ki, onlar müstəqil orqan kimi qalaraq, qərarların qəbulu zamanı yerli siyasətin xüsusiyyətlərini nəzərə alsın.

Tarixən güclü və qismən sərbəst yerli hakimiyyət orqanları olan ölkələrdə getdikcə xüsusi təyinatlı dairələrin sayı artır, hansıların ki göstərdiyi xidmətlərin səmərəsi bir bələdiyyə qurumunun hüdudlarından kənara çıxır. **Federal büdcə** bilavasitə hökumət büdcəsindən (və ya federal fondlar) və etimad fondlarından **ibarətdir**: 1968-ci ildən federal büdcənin tərkibinə daxil edilib.

Hökumət büdcəsi prezident və konqressin lazım bildiyi istənilən milli hədəflərə xidmət göstərə bilər. Federal büdcənin mənbəyi konkret istifadətmə istiqamətləri ilə bağlı olmayan əhali və korporasiyalardan tutulan gəlir vergisi, habelə aksiz və gömrük rüsumlarıdır. Onların etimad fondlarından əsas fərqi bundan ibarətdir. Bir qayda olaraq federal fondların balansının ABŞ-in federal büdcəsinin kəsirini formalaşdıran mənfi saldosu var.

Etimad fondları məqsədli xarakter daşıyır. İstifadə məqsədlərindən asılı olaraq, ABŞ-ın xüsusi fondları iqtisadi, elmi-tədqiqat, hərbi-siyasi və s. bölünür [23].

Ölkənin təsərrüfat həyatının tənzimlənməsi üçün nəzərdə tutulan iqtisadi fondlara aiddir: investisiya, konyuktura, yenidənqurma və iqtisadiyyatın inkişafı fondları və s. Onların vəsaiti mütərəqqi texnologiyaları mənimsəyən özəl şirkətlərin maliyyələşdirilməsinə, özəl müəssisələr üçün verilən bank kreditlərinin sığortalanmasına yönəldilir. Ehtiyat fondları sərbəst fəaliyyət göstərir və azad maliyyə qurumları hesab olunurlar. Etimad fondların bir qismi, dövlət istehsal infrastrukturunun müəssisələrinin fəaliyyətini maliyyələşdirir: federal yollar, hava limanları, su-elektrik stansiyaları.

ABŞ-da fəaliyyət göstərən elə fondlar var ki, onlar kredit ayırmaq yolu ilə kənd təsərrüfatı, mənzil tikintisi və

xarici iqtisadi əlaqələrin dəstəklənməsinə yönəldilən proqramları həyata keçirir. Belə ki, kənd təsərrüfatının kreditləşməsi üçün federal torpaq bankları, ortamüddətli kredit federal bankları və federal kooperasiyanın fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsini həyata keçirən fermer krediti fondu yaradılıb. Kredit müəssisələrinin fondları büdcə vəsaiti, eləcə də öz öhdəliklərinin satışı hesabına formalaşır və müxtəlif məqsədlərə borc (ssuda) vermək üçün istifadə olunur (məhsulun satışı, anbarların inşası və s. məqsədlərə).

Elmi-tədqiqatlara maliyyə dəstəyi vermək, habelə fundamental tədqiqatlar aparan dövlət elmi mərkəzləri üçün istifadə olunan elmi-tədqiqat fondları qismən federal büdcədən maliyyələşdirilir.

ABŞ-da iki iri fond fəaliyyət göstərir: milli elmi fond və standartlar bürosunun elmi fondu. Milli elmi fondun vəsaiti federal büdcədən daxilolmalar, sənaye müəssisələrin mənfəətidən ayrılmalara, habelə universitet və kolleclərdən daxil olan haqqlar hesabına formalaşır. Vəsait fundamental tədqiqatlar üzrə proqram, elmi nailiyyətlərə görə alimlərə mükafat, elmi mərkəzlərin saxlanılması və o cümlədən inşası, kadrların hazırlanmasının maliyyələşməsinə sərf olunur. Standartlar bürosunun elmi fondu təcrübə aparan şirkətlərə vəsait verir və elmi tədqiqatları onların istehsalda istifadə olunma dərəcəsinə çatdırır.

Hərbi-siyasi fondlar, əsasən ABŞ prezidentinin sərəncamında olan, bir ehtiyatdır. Onun hesabına xüsusi əhəmiyyət kəsb edən əlavə məqsədli tədbirlər maliyyələşdirilir. Onların sırasına vəsaiti məxfi irimiqysalı elmi-texniki layihələrin maliyyələşməsi üçün istifadə olunan federal büdcənin konfidensial fondları daxildir.

ABŞ-ın dövlət maliyyə sistemində sosial fondların xüsusi yeri vardır. Bu fondlar ayrıca müstəqil maliyyə-kredit müəssisəsi kimi fəaliyyət göstərir. Onlardan ən iriləri üç ümummilli fondur: qocalığa, əlilliyə və ailəni saxlayan

adamın tələfatı üzrə sığorta fondu; dövlət məmurların sığorta fondu; ehtiyacı olanlara yardım fondu. Onların hesabına təqaüd təminatı, sağlamlığın sığortalanması, işsizliyə və iş qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinətlərin ödənilməsi, ahıl, əlil və ehtiyacı olanlara dövlət yardımının verilməsi həyata keçirilir. Sosial sığorta fondlarının işçi və işəgötürənlərin ayırmaları (haqları), dövlət mülkiyyətindən olan gəlirlərin vəsaitlərinin hesabına formalaşdırılır.

Onların təşkil olunmasının əsas mənbəyi sahibkarlar və eyni dərəcələrlə sığortalananlardır: 6,2 % sosial təminata ayırmalar və 1,45 %- pulsuz tibbi yardıma ödədiyi sığorta haqlarıdır. Bundan başqa, sahibkarlardan, 8 % həcmində işsizliyə görə müavinətlər üçün ayırmalar tutulur. Beləliklə, maksimum vergi qoyulan 45 min doll. yaxın gəlirdən sahibkarların birləşdirilmiş dərəcəsi 8,45 % , sığortalananlar üçün isə - 7,65 % təşkil edir.

Daimi məşğul olan mizdlü işçilərə və özünü məşğul edən şəxslərə (fərdi sahibkarlara) aid edilən təqaüd təminatı sistemi ABŞ-da 1935-ci ilin “sosial təminat haqqında” qanunu ilə tətbiq edilmişdir. Hal-hazırda bu sistem çoxsaylı dəyişiklik və əlavələr ilə qüvvədədir. Dəmiryol xəttlərinin qulluqçuları, federal qulluqçular, ştat və yerli hakimiyyət orqanlarının əksər qulluqçuları üçün xüsusi təqaüd təminatı sistemləri mövcuddur.

65 yaşına çatmış və lazımi sığorta stajı olan şəxslər, yəni 40 rüb (10 il) ərzində sığorta haqlarını ödəyənlər, tam həcmdə qocalığa görə təqaüd almaq hüququna malikdir. 62 yaşdan 64 yaşadək şəxslərə həmin şərtlər ilə qısaldılmış həcmdə təqaüd ödənilir. 65-69 yaşlarında təqaüd almaq üçün müraciət edən şəxslərə, təqaüd ayda 0,5 % (və ya ildə 6 %) artırılır, bu da vətəndaşların daha gec təqaüdə çıxmasını həvəsləndirir.

Təqaüdün orta miqdarı əməkhaqqının 40 %-i , gəlirlərinin səviyyəsi aşağı olan şəxslər üçün-60 % təşkil edir. Həyatın dəyərini səviyyəsini nəzərə almaqla, təqaüd

avtomatik indeksləşdirilir, bundan başqa, öhdəsində olan şəxslərə indeksləşdirilir, bundan başqa, öhdədə olan şəxslərə qocalığa görə təqaüdün 50 %-i miqdarında üstəliklər ödənilir.

ABŞ-da əlavə güzəşt şəklində təqaüdcülərə pulsuz tibbi yardım göstərilir, pulsuz dərmanlar, iri ərzaq bağlamaları verilir, mənzil haqqı ayda 100 doll. qədər endirilir. Eləcə də 65 yaşa çatanlara sağlamlığın sığortalanması üzrə müavinətlər ödənilir.

Qanuna görə ehtiyat fondların vəsaitinin qalığı federal fondların artırılması üçün istifadə oluna bilməz, onlar dövlətin borc öhdəliklərinə daxil edilməlidir. Bir qayda olaraq, etimad fondların saldosu müsbətdir, bu da federal büdcənin ümumi kəsirini azaldır.

1.3 ABŞ-ın büdcə sisteminin formalaşdırılması

ABŞ-ın büdcə sistemi ABŞ konstitusiyası ilə təsbit olunur. Amerika konstitusiyasının qəbulu hakimiyyət səviyyələri arasında səlahiyyətlərin bölüşdürülməsinin təməlini qoymuşdur. ABŞ-da federasiyanın tarixi yaranma prosesi suveren dövlət qurumlarının vahid bir mərkəzdə birləşmə yolu ilə getdikdən, ştatların səlahiyyətlərinin bir qismi könüllü şəkildə mərkəzi hakimiyyət orqanlarına verilirdi.

Mərkəzə verilməyən və birbaşa konstitusiya ilə qadağan olunmayan hüquq və səlahiyyətlər formal olaraq ştatlarda qalıb. Reallıqda bəzən kifayət qədər əhəmiyyətli məna daşıyan çoxsaylı ziddiyyət və ixtilaflar yaranırdı. Lakin onların hamısı konstitusiyanın ümumi tələbləri çərçivəsində həll olunurdu, halbuki bəzən məsələnin həllinə illər və hətta onilliklər sərf olunurdu.

Federalizmin ən mühüm məsələlərindən biri-federal səviyyədə qəbul olunmuş qərarların icrasının təmin olunmasıdır. ABŞ-da bu problem aşağıdakı üsulla həll edilir:

a) konqres tərəfindən qanunlar qəbul olunarkən onların necə həll olunması və federal hakimiyyət tərəfindən

edilən nəzarətin dərəcəsi hər bir konkret halda konstitusiyaya əsasında müəyyənləşdirilir. Məsələn, konstitusiyaya əsasən federal hökumət ştatlar arasındakı ticarəti tənzimləyə bilər. Ali məhkəmə bu müddəanı o mənada interpretasiya edir ki, bir ştatdan artıq ərazidə biznes quran istənilən şirkət federal tənzimlənmənin təsiri altına düşür;

b) konqres elə qanunlar qəbul edə bilər ki, onların icrası üzrə daha çox məsuliyyəti şüurlu surətdə ştatların öhdəsinə qoyulur. Belə ki, 1996-cı ilin payızında qəbul olunmuş sosial müavinətlər (“Velfer”) sisteminin radikal islahatı haqqında qanunda bu məqsədlər üçün ayrılan vəsaitin ştatlar tərəfindən necə istifadə olunmasını konqres xüsusi şərtləndirməyib. Bu o deməkdir ki, federal fondlardan alınan vəsaitin daha səmərəli istifadə olunma məsələsini onlar özü həll edəcək. Faktiki olaraq federal hökumət ştatlara öz təsirini azaltmaq yolunu tutub.

c) sabit şaxələnmiş hüquqi sistem-ABŞ-ın ən mühüm üstünlüklərindən biridir. Mərkəzi hakimiyyət və ştatlar arasında baş verən mübahisə və münaqişələrdə əsas hakim ABŞ-ın Ali məhkəməsidir. Bu mexanizmin konkret işləməsinin nümunəsi kimi, Virciniya ştatında qadınların ştatın Hərbi institutuna qəbuluna dair məsələnin ətrafında yaranmış qalmaqal göstərilə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu institut həmişə “kişilərin qalası” olmuşdur. Məhkəmə, ştatın ayırdığı vəsaitin hesabına fəaliyyət göstərdiyinə görə, Virciniya hakimiyyəti Ali məhkəməyə müraciət etdi. Məhkəmə qərara aldı ki, cinsi amilə görə ayrı-seçkiliyə yol verilib və vəziyyətin düzəldilməsini institut rəhbərliyinin öhdəsinə qoydu;

ç) federal hökumətin ştatların hakimiyyətinə maliyyə təsir vasitələri vəsaitin xərclənməsi üzrə nəzarətin həyata keçirilməsindən ibarətdir. Vəsaiti təyinatı üzrə istifadə olunmadığı halda Vaşinqton onu geri çağıra bilər. Ştatlar qaydalara ciddi əməl etməyə məcburdur, çünki təhsil, yol tikintisi, tibbi

xidmət və s. mühüm proqramlar federal büdcədən [7] maliyyələşdirilir.

Məlum olduğu kimi, dövlətin büdcə sisteminin əsas məsələsi büdcə səlahiyyətlərinin bölüşdürülməsindən ibarətdir. ABŞ-da tarix boyu federal və yerli hakimiyyətlər arasındakı münasibətlərdə gah birincilər, gah da ikincilər öz fəaliyyətlərində daha çox səlahiyyətlər əldə edirdi, bu da ölkənin sosial-iqtisadi siyasətində baş verən dəyişikliklərə uyğun gəlirdi.

ABŞ-ın büdcə sistemi yarandığından sonra bir neçə mərhələdən keçmişdir.

1920 --1970-ci illəri əhatə edən birinci mərhələ-dayanaqlı büdcə sisteminin formalaşmasının yekunlaşdırdı. Gəlir və xərclərin ümumi miqyası, büdcə məsuliyyətinin dairəsinin bölüşdürülməsi və bütün səviyyələr arasında maliyyə əlaqəsi üzrə federasiya, ştatlar və yerli özünü idarəetmə orqanlarının büdcələri arasında 1970-ci illərdə, azacıq dəyişən olsa da balans əldə edilmişdir.

Bu vaxt büdcə sistemi aşağıdakı xüsusiyyətlər ilə səciyyələndirilirdi:

a) federal büdcə geniş ümumidövlət təyinatına malik idi;

b) prezident Nikson və Consonun “böyük cəmiyyət”-in yaradılmasına dair siyasətinin nəticəsi olaraq federal büdcədə sosial xərclərin xüsusi çəkisi xeyli artmışdır. Consonun vaxtında 1963-1969-cu illərdə “böyük cəmiyyət” ümumi başlıq altında yaranan sosial-büdcə proqramları Niksonun prezidentliyi illərində (1969-1974) “yeni federalizm” in əmələ gəlməsinə təkan verdi;

c) Cənub-Şərqi Asiyada müharibənin genişlənməsi və “soyuq müharibə”-nin başlanması vaxt etibarını ilə hərbi xərclərin əhəmiyyətli dərəcədə artması ilə üst-üstə düşdü;

ç) federal büdcə kəsirinin daimi (xroniki) artımı müşahidə olunurdu;

d) dövlət idarəetməsinin ehtiyaclarına sərf olunan həddindən artıq xərclərə görə ictimai tənqid gücləndi. Eyni zamanda, icra hakimiyyətində çox böyük maliyyə imkanlarının faktiki təmərküzləşməsi səbəbindən, Amerika konqresində narahatçılıq artdı.

Təsadüfü deyil ki, bütün bu böhran amilləri özlərini eyni vaxtda göstərdi və ABŞ-ın büdcə sisteminin uzun müddət formalaşmasının başa çatması ilə yadda qaldı.

İkinci mərhələ 1974-cü ilin büdcə islahatı ilə bağlıdır. Bu mərhələnin əsas istiqamətləri aşağıdakılar oldu:

- a) hakimiyyət səviyyələri arasında büdcə-vergi vəzifələrinin daha səmərəli yenidən bölüşdürülməsi;
- b) hökumət xərclərinin optimallaşdırılması;
- c) prezidentin icra aparatının büdcə-icraedici vəzifələri ilə konqresin nəzarətedici səlahiyyətləri arasında daha aydın balansın müəyyən edilməsi.

1974-ci ildə konqres tərəfindən “Büdcə və fondların dondurulmasına nəzarət haqqında” qanun qəbul edilmişdir, 1 oktyabr 1976-cı ildən qüvvəyə minmişdir.

Prezident R.Reyqanın dövründə 1981-1988-ci illərdə hazırlanan və tətbiq edilən Üçüncü mərhələ-“yeni federalizm” siyasəti adlanan. O, əvvəlki prezidentlər Nikson və Consonun “böyük cəmiyyət”-in yaradılması üzrə siyasətini həm davam, həm də təşhif edib. “Yeni federalizm”-in məqsədləri arasında dövlət maliyyə dairəsində böhran hallarının qarşısını almaq niyyəti dururdu.

R.Reyqan islahatlarının mahiyyəti dövlət sosial proqramların daha az mərkəzləşdirilməsi və onlara sərf olunan xərclərin azaldılmasından ibarət idi. Burada əsas məqsəd yeni əsrdə yarana biləcək büdcə ağırlaşmalarına yol verilməməkdə idi.. Təkcə yaxın illərə yox, hətta sonrakı onilliklərə yönəldilmiş büdcə siyasətinin belə uzaqgörənliyi-dövlət idarəetməsinin nümunəvi örnəyidir və onun ən əsas vəzifəsi neqativ inkişafın qarşısını almaq və ictimai həyatda müsbət dəyişikliklərin həvəsləndirilməsidir. 1996-cı illərin büdcə

siyasətinin uğurlarını müəyyən dərəcədə şərtləndirən “yeni federalizm”-in əsas nəzəri və praktiki nəticəsi ondan ibarət idi ki, belə bir cəhd edilmişdi.

R.Reyqanın “yeni federalizm” siyasətinin müsbət nəticələri kimi aşağıdakıları ayırmaq olar:

a) Amerikanın büdcə sisteminin dayanıqlığının artırılması, onun büdcə-vergi siyasətində baş verən dəyişikliklərə qarşı kifayət qədər yüksək elastikliyi;

b) federal büdcə xərclərinin ərazi büdcələrinin əhəmiyyətinin artırılmasına gətirib çıxaran artım tempinin ləngiməsi;

c) iqtisadiyyatda bazar qüvvələrinin əhəmiyyəti artdı.

Lakin eyni zamanda bəzi mənfi nəticələri də aşkar edildi:

- sosial xərclərin təminatı üçün ştatların hakimiyyəti tərəfindən tutulan vergilərin artımı baş verdi. Bu zaman ştatlar tərəfindən federal vergi dərəcəsinə əlavənin tətbiq edilməsi geniş yayıldı. Müxtəlif miqyaslarda onlar indi də 44 ştatda mövcuddur.

- federal səviyyədə eyni tipli sosial proqramların əlaqələndirmə imkanları azaldı. Faktiki olaraq bu qeyri-səmərəliliyin yeni bir növü oldu, hansını ki əvvəllər əsasən sosial və digər proqramlarının idarə olunmasının həddindən artıq mərkəzləşdirilməsi ilə əlaqələndirirdilər.

“Yeni federalizm”-in ölkə qarşısında duran vəzifələrə müvafiq olaraq, dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanları arasında səlahiyyətlərin bölüşdürməsinə yenidən baxılmasından ibarət olan büdcə siyasətinin inkişafı indiyə qədər davam edir, [7]

Dördüncü mərhələ-B.Klintonun 1990-cı illərdəki büdcə siyasətidir, hansı ki dövlət maliyyəsinin sağlamlaşdırılmasına yönəldilmişdi. Bu zaman istifadə olunan tədbirlər sırf maliyyə xarakteri daşıyırdı –büdcə kəsirinin, vergi yükünün azaldılması, eləcə də istehsalın modernləşdirilməsinə və yeni texnologiyaların tətbiqinə kömək edən və iqtisadi artım templərinin yüksəlməsinə yönəldilən iqtisadi tədbirlərin genişləndirilməsi və s.

Məhz bu dövrdə ABŞ iqtisadiyyatının uzunmüddətli yüksəlişi başlandı. Büdcə sənədini Ağ Evə təqdim edərkən prezident B.Klinton qeyd etmişdi ki, bizim əsas məqsədimiz ABŞ xarici borclardan azad etməkdir, hansını ki, 5 il əvvəl heç arzu da edə bilməzdik. Prezident 2013-cü ilə kimi dövlət borcunu tam ləğv etməyi nəzərdə tutmuşdu.

1993-cü ilin avqust ayında qüvvəyə minən B.Klintonun büdcə planı :

- 5 il ərzində federal büdcə kəsirinin məbləğinin 500-615 mlrd. doll. həcmində azaldılmasını;
 - əsas federal vergilərin (fərdi gəlir vergisi və korporasiyaların mənfəətinə vergi) artırılması;
 - biznes mənfəəti üçün vergi şkalasının progressivliyinin gücləndirilməsi;
 - federal xərclərin azaldılmasını nəzərdə tuturdu.
- 1993-1996-cı illərdə mənfəi meyllərin aradan götürmək və hiss edilən dərəcədə iqtisadi durumun yaxşılaşdırılmasına nail olmaq mümkün oldu (cədvəl 1.5 və cədvəl 1.6)

Cədvəl 1.5

B.Klinton administrasiyasının iqtisadi siyasətinin yekunları

Göstərici	1993 il	1996 il	1997 il	1998 il	1999 il
ÜDM-in real artımı, %	2,4	3,7	4,5	4,3	4,0
İnflyasiyanın səviyyəsi, %	2,7	1,8	1,7	1,2	1,5
İşsizliyin səviyyəsi, %	6,9	5,4	4,9	4,5	4,2
Cari əməliyyatlar üzrə tədiyyə balansının kəsiri, mlrd. dollar	85,29	129,30	143,47	220,56	319,35

Mənbə: Economic Report of the Prezident - Wash, 2000

İnflyasiya templərinin aşağı olması bu dövrün iqtisadi siyasətinin nailiyyətidir. İstehlak qiymətlərinin indeksinin

artımı 1998-ci ildə illik hesablamada 1,2 %-ə kimi azaldı, son 30 ildən inkişaf dövründə minimal səviyyəyə endi. Dünya miqyasında enerji daşıyıcılarının qiymətinin artırılması təsiri altında 2000-ci ildə bu rəqəm 3,5 %-ə qədər yüksəldi.

1990-cu illərin iqtisadi yüksəlişinin əsas amili fərdi investisiyaların artımı və əhalinin istehlak xərcləridir. Fərdi investisiyaların artımının payına 1991–ci ildən sonrakı ÜDM-un artımının 30 %-dən çoxu düşürdü, bu isə müharibədən sonrakı bütün dövrün ən yüksək göstəricisi idi. ABŞ-da 1992-1997-ci illərdə yığım norması ÜDM-in 20 %-ə qədər yüksəlmişdir. 1999-cu ildə yüksəliş dövrünün orta göstəriciləri ilə müqayisədə fərdi investisiyaların iqtisadi artımdakı payı bir qədər azalmışdır (lakin o, kifayət qədər yüksək səviyyədə idi 21,4 %). Dövlət xərclərinin ÜDM- də payı, 1992-ci ildəki 22,4 %-dən 1999-cu ildə 18,7 %-ə qədər endi, bu isə 1966-cı ildən başlayaraq ən aşağı səviyyə idi.

Cədvəl 1.6

B.Klinton siyasətinin büdcə nəticələri

Göstərici	1993 il	1996 il	1997 il	1998 il	1999 il	2000 il (qiymətləndirmə)
Federal büdcənin gəlirləri, mlrd. doll.	1154,4	1453,1	1579,3	1721,8	1827,5	1956,3
Federal büdcənin xərcləri, mlrd. doll.	1409,5	1560,6	1601,3	1652,6	1703,0	1789,6
Federal büdcənin kəsiri(-) və ya profisiti(+), mlrd. doll.	-255,1	-107,5	-22,0	+69,2	+124,4	+166,7
kəsir(-) və ya profit(+), ÜDM-dən %	-3,9	-1,4	-0,3	+0,8	+1,4	+1,7
Dövlət borcu, ÜDM-dən %	66,3	67,3	65,6	63,4	61,5	59,4

1996-1997-ci illərdə B.Klinton 1993-cü ilin planını genişləndirən aşağıdakı əsas tədbirləri təklif etdi və həyata keçirdi:

- təhsil alan xüsusi ilə ali, fərdi vergi ödəyənlər üçün iri vergi güzəştləri tətbiq etdi;
- işləyən ailələr üçün uşaqların tərbiyəsinə sərf olunan xərcləri ödəmək məqsədi ilə vergilərin mülayim azalmasını təklif etdi;
- vergi tutulmayan fərdi təqaüd hesabları sistemini genişləndirdi (vergi tutulmayan məbləği iki dəfə artıraraq, ildə 2 min dolara qədər artırdı)
- birbaşa vergi subsidiyasını almaq hüququna malik, işləyən, lakin az imkanı olan amerikalıların dairəsini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirdi (1993-cü il ilə müqayisədə) - ödənilməsi nəzərdə tutulan gəlir vergisinin həcmindən ildə 3 min dollar çıxaraq.

Bundan başqa B.Klinton uşaqların tibbi sığortalanmasının kəskin genişləndirilməsi proqramını konqresdən keçirdi. 1960-cı illərin ortasından bu, ABŞ-in uşaq səhiyyəsi üzrə ən iri poqramı idi [4,C.27]

Beşinci mərhələ olan C.Buşun maliyyə siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılar olmuşdur, Prezident öz siyasətini “ağıllı və məsuliyyətli” adlandırır:

- vergi güzəştlərinin verilməsi və vergi tutulan dərəcələrin məhdudlaşdırılması yolu ilə iqtisadi artımın həvəsləndirilməsinin davamı;
- ilk növbədə hərbi məqsədlər üçün dövlət büdcəsi xərclərinin artırılması,

2001-ci ildən 2004-cü ilədək dövr üzrə bu siyasətin əsas nailiyyətləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır:

- milli təhlükəsizliyin gücləndirilməsi üçün xərclər 26 % yüksəlmişdir ki, bu da R.Reyqanın dövründən başlayaraq ən böyük artımdır; nüvə silahından mühafizə sistemlərinə

investisiyalar iki dəfə artırılmış; antiterror əməliyyatlarına 8,8 mlrd. doll. ayrılmışdır;

- milli təhlükəsizliyin idarə edilməsinin səmərəliliyinin artırılması üçün yarıməsriyin ən böyük hökumətin yenidən təşkil edilməsi həyata keçirildi və nəticədə 22 şöbə birləşdi və milli təhlükəsizlik departamenti yarandı;

- ölkənin enerji təhlükəsizliyin gücləndirilməsi: enerji siyasəti üzrə 106 prezident tövsiyyəsinin 75 %-i icra olunub, məsələn, neftin strateji ehtiyatları 700 mln. barrelə qədər çatdırılmışdır;

- milli elmi təşkilatlar tərəfindən böyük sayda tələbələr elmə və tədqiqatlara cəlb olunması məqsədilə yönəldilən maliyyələşdirmə tələbələrin təqaüdlərinin ildə 18 mindən 30 min dollara qədər artırılmasını daxil etməklə 26 % artıdı;

- Təhsilin, tələbə nailiyyətlərini irəli çəkir və seçim imkanlarını genişləndirən “ No child Left Behind Act” (“Uşaqları arxada qoymayaq”) proqramı çərçivəsində, əsaslı dəyişdirilməsi, az gəliri olan məktəblərini maliyyələşdirilməsinin 3,6 mlrd. doll. (41 %), xüsusi təhsilin 3,7 mlrd. doll. (59 %) artırılması;

- ətraf mühitin mühafizəsi üzrə tədbirlərin fəallaşması, zərərsiz texnologiyaların inkişafı (təmiz kömür texnologiyası və s., 15 ildən sonra zavodlar tərəfindən çirklənən havanın 70 %-in təmizlənməsi üçün “ təmiz səma” proqramının həyata keçirilməsi və s;

- maliyyələşdirilmənin 36 % artırılması hesabına müharibə veteranlarına vaxtında tibbi yardımın göstərilməsi üzrə zəmanətlərin artırılması;

- səhiyyədə sığortalananmanın seçiminə icazə verilməsi və imkanların artırılması;

- iqtisadiyyatın gücləndirilməsi və iş yerlərinin açılması;

- 109 mln gəlir vergisi ödəyən şəxslərə vergi güzəştlərinin verilməsi,

vergi yükünün azaldılması.

Beləliklə, son onilliklərdə ölkənin iqtisadi siyasəti və büdcə sistemi xeyli çevik olmaqla varislik və dayanıqlığı nümayiş etdirir və bu, Amerika cəmiyyətini ciddi maliyyə sarsıntılarından qorunmasına imkan yaradır. Son onilliklərdə büdcə sisteminin müxtəlif səviyyələri arasında dövlət (bunu, xüsusən də söhbət yerli özünüidarəetmədən gedəndə, “ictimai” adlandırırlar) maliyyəsinin bölüşdürülməsinin əsas parametrləri formalaşmış. Bu isə səlahiyyətləri ayırır və hakimiyyətin müxtəlif səviyyələri arasında bütün tərəfləri qane edən məsuliyyətin bölüşdürülməsini əks etdirir.

Son illərdə mərkəzi və yerli hakimiyyət arasında münasibətlərdə sonuncunun daha çox sərbəstliyə meylli olması üstünlük təşkil edir. Ayrı-ayrı ştatlarda imkanlar yaradılır ki bu və ya digər problemin həllində gələcəkdə bu işin əsasında milli siyasət hazırlanması məqsədilə təcrübə aparılsın, Ştatlar və federal hakimiyyət arasında əsas etibarlı ilə vətəndaş hüquqları sahəsində, habelə ştatlarda qaz və elektrik enerjisinə görə qiymətlərin formalaşdırılması, radioaktiv tullantıların bu və ya digər ştatın ərazisində basdırılması ilə bağlı hökumətin yürütdüyü siyasəti ilə əlaqədar münaqişələr qalmaqda davam edir.

1.4 ABŞ -da büdcə prosesi

ABŞ-da müasir büdcə prosesi dörd mərhələdən ibarətdir : büdcə layihəsinin hazırlanması (tərtib edilməsi); konqres tərəfindən onun baxılması və qəbul olunması; federal büdcənin yerinə yetirilməsi; büdcənin yerinə yetirilməsi haqqında hesabatın tərtib edilməsi və onun konqres tərəfindən təsdiqi. Ümumilikdə ABŞ büdcə prosesi hakimiyyətin icraedici və qanunverici qollarının birgə səyi nəticəsində reallaşır.

Federal hökumətin büdcə ili 1 oktyabrda başlayıb, 30 sentyabrda başa çatır, ştatların əksəriyyətində- 1 iyuldan 30

iyunadək; yerli büdcə üçün büdcə və təqvim illəri üst-üstə düşür.

ABŞ-da müasir büdcə prosesini tənzimləyən əsas qanunlar aşağıdakılardır:

- “Büdcə və hesabat haqqında (“1921-ci ildə qəbul edilib 1950-ci ildə xeyli dəyişikliklər edilib) Qanun;
- “Büdcə və fondların dondurulması üzərində nəzarət haqqında”-qanun(1974-ci il);
- 1985-ci ilin “büdcənin balanslaşdırılması və büdcə kəsirinə fəvqəladə nəzarət tədbirləri haqqında” qanunu (1987-ci ilin redaksiyasında);
- 1990-cı ilin “Büdcə üzərində nəzarət haqqında” qanunu; 1990-cı illərdə axırını üç qanuna çox saylı düzəliş, dəyişiklik və əlavələr edilmişdir.

1921-ci ilədək ABŞ-ın bütün icraedici orqanları özlərinin ayrı-ayrı büdcə sorğularını birbaşa konqresə göndərirdi. Çünki bu vaxta qədər düşünülmüş və səlis hazırlanmış ümumi maliyyə planı şəklində maliyyə daxilolmalarının həcmi nəzərə almaqla federal hökumətin əlaqələndirilmiş xərclər tələbatına əsaslanan vahid federal büdcə mövcud deyildi. [23].

Qəbul olunmuş “Büdcə və hesabat haqqında” qanuna müvafiq 1921-ci ildən ABŞ-ın federal büdcəsi vahid maliyyə planı kimi qəbul edilir. Maliyyə nazirliyinin tərkibində 1921-ci ildə büdcə bürosu (1970-ci ildən- inzibati-büdcə idarəsi) yaradılmış və eyni vaxtda baş nəzarət- maliyyə idarəsi təsis edilmişdir ki, 1940-ci ildən etibarən prezident icra aparatının tabeliyinə keçir.

İnzibati-büdcə idarəsi (İBİ) prezidentin icraedici idarəsinin iqtisadi bölmələrindən ən irisidir. Ağ evin aparatına məxsus və digər icraedici idarələrdən ayrı olduğuna görə, İBİ büdcə layihəsinin hazırlanması prosesində faktiki olaraq prezidentin iradə və planlarını yerinə yetirir və onun siyasətinin həyata keçirilməsinin aləti kimi çıxış edir. Eyni zamanda İBİ prezidentin nəzdindəki iqtisadi şura ilə daim sıx

əlaqədərdir. Şuranın əsas vəzifələrindən biri iqtisadi strategiyanı ifadə etməsi və dövlətin iqtisadi siyasətinin ən mühüm tədbirlərinin həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Büdcənin hazırlanması ilə prezident aparatının nəzdindəki inzibati-büdcə idarəsi məşğul olur. İdarənin üzərinə eləcə də büdcənin icrasına nəzarət vəzifəsi qoyulmuşdur. 1970-ci illərin axırlarından büdcə “təmiz vəərəqdən”, yəni əvvəlki ilin xərclərini nəzərə almadan, iqtisadi siyasətin yeni maliyyə ili üzrə məqsədlərinə əsaslanaraq hazırlanır. Bu prinsipial, mühüm məsələdir və Rusiya Federasiyasındakı büdcənin tərtib edilməsi metodikasından fərqlənir *.

Amerika prezidenti icra hakimiyyətinin başçısı olaraq, qanuna görə federal büdcənin hazırlanması və yerinə yetirilməsi üzrə qanunverici hakimiyyət qarşısında məsuliyyət daşıyan əsas hüquqi şəxsdir.

Konqres tərəfindən 1974-cü ildə qəbul edilmiş və 1 oktyabr 1976-cı ildə qüvvəyə minmiş “ büdcə və fondların dondurulması üzərində nəzarət haqqında” qanun, federal büdcə prosesinin mahiyyətinə, qanunverici və icraedici orqanlarda büdcə üzərində iş qaydalarına, bu prosesin iştirakçıları arasında rolların bölüşdürülməsinə xeyli dəyişikliklər gətirdi. Köklü dəyişikliklərə görə qanun “1974-cü ilin büdcə islahatı” adlandırılmışdı. Onun nəticəsində ABŞ konqresində federal büdcənin baxılma və təsdiqetmə qaydalarına dəyişikliklər edilmişdir. ABŞ-ın parlament sisteminin digər xarici ölkələrin parlament sistemləri ilə müqayisəli xarakteristikası əlavə 2– də verilir.

Ştatların əksəriyyətində büdcənin tərtib edilməsi icra hakimiyyəti başçısının səlahiyyətindədir və ona tabe olan maliyyə orqanı tərəfindən yerinə yetirilir. Belə ki, xərclər

* 2004-cü ildə ilk dəfə RF Hökuməti büdcə asiqnasiyalarının əsas sərəncamlarına (Rusiyanın nazirlik və idarələri), 22 may 2004-cü il tarixli 249

smetasını büdcə və maliyyə büroları, gəlirlər smetasını isə vergi və digər orqanlar hazırlayır. Büdcə layihəsi yerli qanunverici orqanlara göndərilir. Ştatların yarısından çoxu iki illik büdcənin tərtib edilməsini tətbiq edir. Yerli büdcələrin tərtib edilməsi üzrə vəzifələr icra hakimiyyəti başçıların üzərinə, büdcənin təsdiqi üzrə vəzifələr isə yerli qanunverici hakimiyyətin nümayəndələrinin üzərinə düşür.[23].

ABŞ-da büdcə prosesi 18 ay büdcə haqqında qanunun qəbul olunmasına qədər davam edir. Büdcə layihəsinin tərtibi isə İBİ tərəfindən, hansında ki, maliyyə informasiyası, nazirlik və idarələr tərəfindən öz smetalarının hazırlanması üçün təyin edilmiş (nəzarət) rəqəmlər, habelə onların təqdim etmə müddətini əks etdirən sənədin hazırlanması ilə başlayır. Bu iş prezidentin daim nəzarəti altında həyata keçirilir.

Büdcə layihəsi üzrə təyin edilmiş (kontrol rəqəmlər) yeni maliyyə ilinin başlanmasına 15 ay qalmış bütün nazirlik və idarələrə əsas təlimat kimi göndərilir. Onlar planlaşdırılan ilə, habelə sonrakı dörd ilə büdcə sifarişlərini hazırlayarkən qeyd olunan sənədi rəhbər tutur.

Fevral ayının birinci cümə axşamından gec olmayaraq büdcə haqqında qanun layihəsi konqresə daxil olmalıdır. Layihənin konqresə təqdim olunmasından sonra ölkənin qanunvericilik hakimiyyətinin ali orqanlarının müxtəlif komitə və alt komitələrində onun çoxsaylı müzakirə prosesi başlanır.

Büdcə prosesi çərçivəsində ABŞ konqresində üç paralel, lakin qarşılıqlı əlaqəli mərhələ mövcuddur:

- büdcə-maliyyə siyasətinin məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- bu və ya digər proqramın və ya fəaliyyət növünün gerçəkləşməsi üçün

icazə (sanksiyasının verilməsi), proqramın realizə müddətində istifadə oluna bilən vəsaitin həcmnin müəyyənləşdirilməsi və proqramın məqsədlərini müəyyənləşdirilməsi;

- təxsisatlar üzrə qanunların qəbulu [13,C.73].

Büdcənin baxılma və təsdiq edilməsinin xüsusiyyətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

a) konqres büdcə təşəbbüsü hüququna malikdir, yəni büdcə layihəsinə yenidən baxa bilər (1974-cü ildən). Lakin xərclərin bir qisminə konqres yenidən baxa bilməz. Bunlar: sosial sığorta fondunun xərcləri, dövlət borcunun idarə olunması üzrə xərclər, müharibə veteranlarına ödənişlər, beynəlxalq üzrə tədiyyələrdir;

b) konqres iki sənədi tərif edir:

- 1-ci qətnamə, 30 iyundan gec olmayaraq gəlir və xərclər, profisit və ya kəsir, dövlət borcları üzrə müəyyən edilmiş rəqəmləri (kontrol rəqəmlər), yeni xərclər və gəlirlər, funksional kateqoriyalar üzrə xərcləri və digər göstəricilər üzrə səlahiyyətləri təsdiq edir. Konqres komitələrə, onların səlahiyyətləri çərçivəsində xərclərin azaldılması haqqında göstəriş verə bilər;

- 2-ci qətnamə sərəncam xarakteri daşıyır. Bu sənəd büdcədir və sentyabrın 15-dən gec olmayaraq konqresin iki palatası tərəfindən qəbul olunmalıdır. Büdcə qəbul olunmadığı halda, hökumətin hüququ var ki, müəyyən edilmiş müddət üzrə (günlər, həftələr, aylar) xərcləri ötən ilin səviyyəsində maliyyələşdirsin.

c) konqres hər maliyyə ilində büdcə xərclərinin miqdarını müəyyənləşdirir. O, yalnız səlahiyyətləri təsdiq edir, onların hər birinə uyğun olaraq konkret proqramlar üçün vəsait ayrılır. Proqramların yerinə yetirmə müddətindən asılı olaraq, səlahiyyətlər cari və ya daimi ola bilər.

Təxsisatlar da illik, çoxillik və müddətsizlərə bölünür. Illik təxsisatlar həmin maliyyə ili üçün qəbul edilmiş büdcə öhdəliklərinə uyğun gəlir. Çoxillik təxsisatlar maliyyə ilinin çərçivəsindən kənara çıxan sırf müəyyən müddətə qəbul edilir. Onlar, həyata keçirilməsi üçün müddət və illər üzrə bölüşdürülən təxsisatların miqdarı müəyyən edilən proqram- məqsədli tədbirlərin maliyyələşməsinə təmin edir. Növbəti maliyyə ilinin büdcə öhdəliklərinin təsdiqlənməsi üçün proqramın yerinə

yeterilməsinin nəticələri haqqında hesabat dinlənilir. Sənəd bəyənilməyi halda maliyyələşmə davam edir. Maliyyə ili ərzində istifadə olunmayan büdcə vəsaitlərinin qalıqları geri götürülmür. Müddətsiz təxsisatlar müddəti müəyyən edilməmiş inşaat və ya tədqiqat layihələri, özünü maliyyələşdirən (etimad) fondlarının maliyyələşməsi üçün təqdim edilir. Belə hallarda proqramın maliyyələşməsi, vəsait bitənə və ya onda qoyulan məqsədlərə çatana kimi davam edir. Nəticədə federal büdcədə iri keçici qalıqlar əmələ gəlir. Onlar sonrakı illərdə müvafiq proqramlara təxsisat şəklində icazə verilən və ayrılan vəsaitlərin üzərinə əlavə edilir. RF-də 3- illik maliyyə planının tərtib edilməsinə keçid çərçivəsində, çoxillik proqramların bənzər maliyyələşdirmə sxemi tətbiq edilir.

Büdcə və vergi qanunlarının qəbulundan sonra, bu sənədlər ABŞ prezidentinə imzalamaq və təsdiq etmək üçün təqdim edilir. 9 aprel 1996-cı il tarixdə qəbul olunmuş və 1 yanvar 1997-ci il tarixdən qüvvədə olan “Maddələr üzrə prezidentin vetosu haqqında” qanuna uyğun olaraq prezident veto qoyduqda isə büdcə yenidən konqresə qaytarılır.

ABŞ-da büdcənin xərclər hissəsinin yerinə yetirilməsi ilə federal hökumətin nazirlik və idarələri, gəlirlər hissəsinin isə maliyyə nazirliyi məşğul olur. Büdcə vəsaitinin düzgün bölüşdürülməsi və xərclənməsi üzrə nəzarəti “Büdcə və hesabat haqqında” qanuna uyğun olaraq 1921-ci ildə yaradılmış baş nəzarət-maliyyə idarəsi həyata keçirir, . Formal olaraq o, belə demək olarsa “müstəqil” federal agentliklərin sırasına daxildir, lakin adətən konqreslə sıx əlaqədə işləyir.

Büdcənin xəzinə (kassa) icrası federal ehtiyat sistemin (FES)[†] banklarına həvalə edilib. Kassa icrasının əsasında

[†] Federal ehtiyat sisteminin tərkibinə daxildir: idarəedənlər şurası, 12 federal ehtiyat bankı, 6000 -ə yaxın

bank-üzv, açıq bazar üzrə federal komitə və federal məşvərət şurası, FES-in mərkəzi Vaşinqtondakı idarə edənlər şurasıdır, Kolumbiya dairəsi. Şuranın əsas vəzifəsi-monetar siyasətin formalaşmasıdır.

xəzinənin vahidliyi prinsipi yer tutur. Bu o, deməkdir ki, ölkə ərazisində yığılan bütün gəlirlər Maliyyə Nazirliyinin FES-dəki hesabına daxil olur. Bu Maliyyə Nazirliyinə imkan verir ki, xəzinə (kassa) fasilələrinin, yəni maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulan büdcə öhdəliklərinin həcmi ilə sərəncamda olan gəlirlər arasındakı uyğunsuzluğun qarşısı alınsın.

Federal büdcənin icrası haqqında hesabatı ABŞ-in Maliyyə Nazirliyi ilə ABŞ prezidentinin nəzdindəki iqtisadi şura birgə tərtib edirlər.

Ümuniyyətlə, ABŞ-in büdcə prosesinin qarışıq xarakterli olması onunla izah edilir ki, ABŞ qanunvericiliyi büdcə fəaliyyətinin əsası kimi bütün səviyyələrdə büdcə təsnifatlaşdırılmasını və reqlamentləşdirilməni əsas götürməmişdir. Sistem elə qurulmuşdur ki, qanunvericiliklə Ağ Ev arasında çevik mexanizm yaradır ki, bu da ölkədə tez-tez dəyişən iqtisadi və siyasi maraqlarla rahat uyğunlaşır.

1.5 ABŞ büdcələrinin gəlirləri

Varisliyin tələblərini nəzərə almaqla, uzunmüddətli büdcə siyasətini yürütmək və eyni zamanda, prioritetləri dəyişmək, daxili və ya beynəlxalq durumdakı dəyişikliklərə reaksiya verməklə onun kifayət qədər çevik yenidən qurulmasına vergi tətbiqetmə sistemi, xərclərin strukturu və dövlət vəsaitinin xərclənmə qaydası imkan verir. Bu amillər onilliklərin təcrübəsi nəticəsində formalaşmış və hal-hazırda siyasi və iqtisadi məqsədlər ilə müəyyən edilir. Bunlar isə üstün (prioritet) milli maraqlar əsasında hazırlanır və müntəzəm olaraq yenidən baxılır.

XIX əsrdə ABŞ-in federal büdcəsi əsasən gömrük rüsumları, aksizlər, həmçinin dövlət mülkiyyətində olan torpaqların satışından daxilolmalardan formalaşdırdı. 1861-1865-ci illərdə baş verən Vətəndaş Mühəribəsinə qədərki dövrdə federal büdcə balanslaşdırılmış xarakter daşıyırdı və onun gəlir hissəsinin formalaşmasında heç bir ciddi çətinliklər

yox idi..Müharibə dövründə büdcə xərcləri artdı və onu ödəmək məqsədilə təcili federal gəlir vegisi tətbiq olunmağa başladı.

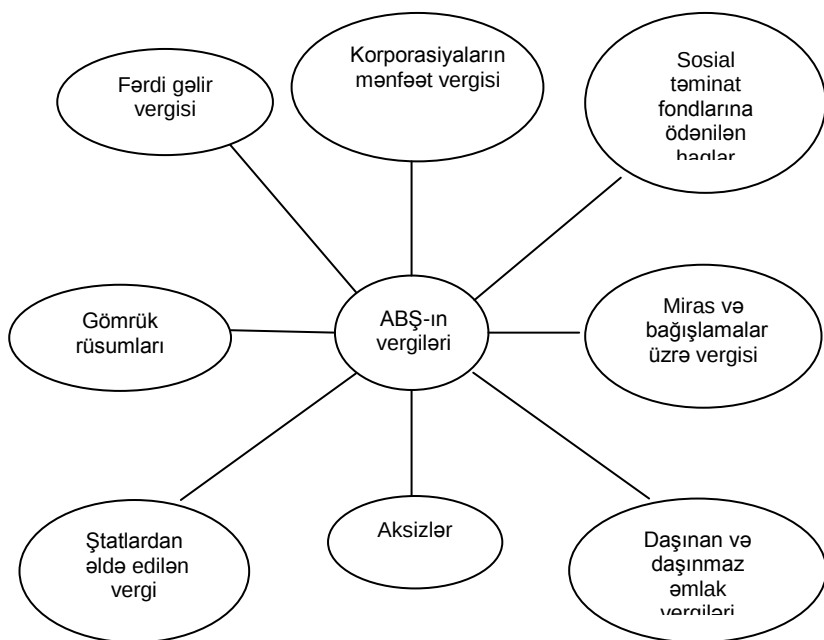
ABŞ-ın vergi sistemi mürəkkəb və müxtəlifdir. Amerika qanunlarına uyğun olaraq öz fərdi vergilərini müəyyən etmək hüququna nəinki federal hökumət, həmçinin ştat və ərazilərin hökumətləri, habelə şəhər, qraflıq, dairə və digər məntəqələrdəki yerli hakimiyyət orqanları malikdir. Federal vergilər vahiddir və ABŞ-ın bütün əhalisi üçün məcburidir. Yerli vergiqoyma sistemləri isə bir-birindən fərqlənir. Belə ki, heç də bütün ştatlar və ərazilər öz sakinlərini yerli vergilər ödəməyə məcbur etmir.

ABŞ-da vergiqoyma sahəsində qanunların hazırlanma prosesi kifayət qədər qapalı və dolaşıqdır. Prosesdə bilavasitə prezident, xəzinədarlığın katibi, maliyyə vəsaitlərinin mənbəyi üzrə konqresin komissiyasının üzvləri, maliyyə üzrə senatın komissiyasının üzvləri iştirak edir, onlar isə çoxsaylı siyasi, iqtisadi və sosial qruplar ilə qarşılıqlı əlaqə qururlar.

Büdcənin gəlir hissəsinin əsas mənbəyi vergi daxilolmalarıdır. Tutulan vergilərin növləri, onların dərəcələri, yığımların məbləği səviyyələr üzrə elə bölüşdürülür ki, həddindən artıq vergi yükündən qorunmaqla, ölkə və vətəndaşların tələbatı optimal ödənilsin. ABŞ-ın federal büdcəsinin əsas göstəriciləri əlavə 3 -də əks olunur.

ABŞ-da vergilərin bəzi növləri dövlət sisteminin hər üç səviyyəsində, digərləri -yalnız bir və ya iki səviyyədə tutulur. ABŞ-da nəinki vergi sisteminin, hətta büdcə tənzimlənmə sistemlərinin xüsusiyyətlərindən biri məhz bundan ibarətdir.

Hər üç səviyyə üzrə fərdi gəlir vergisi, korporasiyaların mənfəəti üzrə vergi, miras və bağışlamalara vergi, aksizlər tutulur. Lakin vergi qoyulan məbləğ, vergi dərəcələrinin kəmiyyəti, verginin tutulma qaydası və müddəti hər üç səviyyədə müxtəlif müəyyənləşdirilir. ABŞ büdcəsinin gəlirlərini formalaşdıran vergilərin tərkibi şəkil 1.1-də təqdim olunur.

Səhifə 1.1 ABS-ın vergiləri

Miras və bağışlamalar üzrə vergi, gömrük rüsumları, daşınan və daşınmaz əmlak vergiləri üzrə daxilolmalar büdcə gəlirlərinin yalnız 4%-ni təşkil edir.

Səviyyələrdən hər birinin büdcəsinin gəlir hissəsinin strukturu əhəmiyyətli fərqlərə malikdir. Federal vergilər üçün mütərəqqi şkala səciyyəvidir, bu səbəbdən onların ödəməsi üzrə əsas yük ölkənin imkanlı təbəqəsinin üzərinə düşür. Yerli vergilər düz və bəzi hallarda reqressiv şkalaya malikdir. Bu isə bu və ya digər ərazinin əhalisinin onun büdcəsinin gəlir hissəsinin formalaşmasında daha bərabər iştirak etməsinə imkan yaradır.

Amerika vətəndaşlarının əsas hissəsi (90 %-ə qədər) öz gəlirlərinin 25 %-ini vergilər şəklində ödəyirlər, qalan 10 %-ində isə vergi ödəmələrinin payı daha yüksəkdir (bəzən 50 %-ə çatır). Əsas federal vergilərinə fərdi gəlir vergisi və korporasiyaların mənfəət vergisi aid edilir.

ABŞ-da olan vergilər sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr arasında ən aşağı səviyyədə olanlardan biridir-onların payı ÜDM-in cəmi 28 %-i təşkil edir. (orta hesabla inkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici 38 %-ə çatır) Bu , Amerika büdcəsinin kəsirə qarşı kifayət qədər yüksək “düzümlülük” dərəcəsi ilə izah edilir. Bu kəsir sonda pul emissiyası ilə maliyyələşdirilir. Dünya hesablaşmalarının 60 %-i amerika dolları ilə aparılır, yəni milli valyutanın inflyasiya yükünü ABŞ ilə bütün qalan dünya bərabər bölüşdürür [26].

Vergi ödəyicilərinə federal hökumət tərəfindən təqdim olunan vergi güzəştləri ABŞ-ın büdcə-vergi təcrübəsində mühüm rol oynayır. Vergi güzəştləri və preferensiallar (üstünlüklər) vergi tənzimlənməsinin ən mühüm və çevik alətlərindən biridir. Büdcə daxilolmalarının azalması əhəmiyyətli dərəcədə siqaret, aviabilet və s. qoyulan aksizlər hesabına kompensasiya edilir .

ABŞ-ın federal büdcə gəlirinin mənbəyi cədvəl 1,7-də təqdim edilir. Fərdi gəlir vergisi federal büdcə gəlirlərinin ən əhəmiyyətli mənbəyidir. Onun büdcə gəlirlərində xüsusi

çəkisinin artması, əhalinin gəlirlərinin artması və əmək bazarındakı durumun yaxşılaşması ilə izah edilir. Belə ki, təkcə 2004-cü ildə ölkədə 2,2 mln. yeni iş yeri açılıb. İşsizliyin səviyyəsi 2003-cü ilin iyun ayındakı 6,3%-dən 2005-ci ilin yanvar ayındakı 5,2%-dək aşağı düşüb [20,c.151]

Cədvəl 1.7

ABŞ büdcəsinin əsas mənbələr üzrə gəlirləri

Gəlir mənbəyi	1995 mal. ili		2003 mal. ili		2004 mal. ili	
	məbləğ , mlrd. doll.	yekun a % ilə	məbləğ , mlrd. doll.	yekun a % ilə	məbləğ , mlrd. doll.	yekun a % ilə
Fərdi gəlir vergisi	590,2	43,5	793,7	44,5	809,0	43,0
Korporasiyaların mənfəət vergisi	157,0	11,6	131,8	7,4	189,4	10,1
Sosial sığorta haqları	484,5	35,8	713,0	40,0	733,4	39,0
Digər gəlirlər	123,5	9,1	143,8	8,1	148,3	7,9
Cəmi gəlirlər	1355,2	100	1782,3	100	1880,1	100

ABŞ-da fərdi gəlir vergisinin xüsusiyyətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- vergiqoymanın mütərəqqi xarakteri;
- vergi ayırmalarının diskretliyi-hər bir daha yüksək dərəcə vergi məbləğinin yalnız müəyyən hissəsinə şamil edilə bilər;
- vergiqoyma dərəcələrinin qanunverici qaydada müntəzəm surətdə dəyişdirilməsi;
- vergiqoymanın universallığı-gəlirlərin məbləği bərabər olduqda eyni vergi dərəcələri işləyir;
- çoxsaylı məqsədli endirim, güzəşt və istisnaların mövcudluğu;
- sosial təminat fonduna ayırmaların vergi yığımlarından ayrı olması;

- vergi qoymaya məruz qalmayan, fərdi gəlirlərin minimal səviyyəsi.

Uzun illər ərzində ABŞ-da əhalinin varlı təbəqələri üçün gəlir vergisinin dərəcələri aşağı düşmüşdür; 1954-1962-ci illər ərzində 91%, 1962-1981-ci illərdə 70%, 1981-ci ildən isə 50%. Son illərdə gəlir vergisinin maksimum dərəcəsi 39,6%, minimum dərəcəsi isə 15% təşkil edirdi. Lakin C.Buş administrasiyası hakimiyyətə gəldikdən sonra yenidən dəyişiklər həyata keçirildi. İnnaqurasiya mərasimindən iki həftə sonra “Vəgilərin azaldılması üzrə dövlət proqramı” dərc edildi. Bu proqrama əsasən o vaxtkı vergi dərəcələri (15, 28, 31, 36 və 39,6%) yeni dərəcələrlə (10, 25 və 35%) əvəz olundu. Bu proqrama əsasən 6 milyon əhali vergidən tam azad oldu. İki uşaqlı orta amerikan ailəsi isə ildə 1600 dollar həcmində vergi güzəşti əldə etmiş oldu.

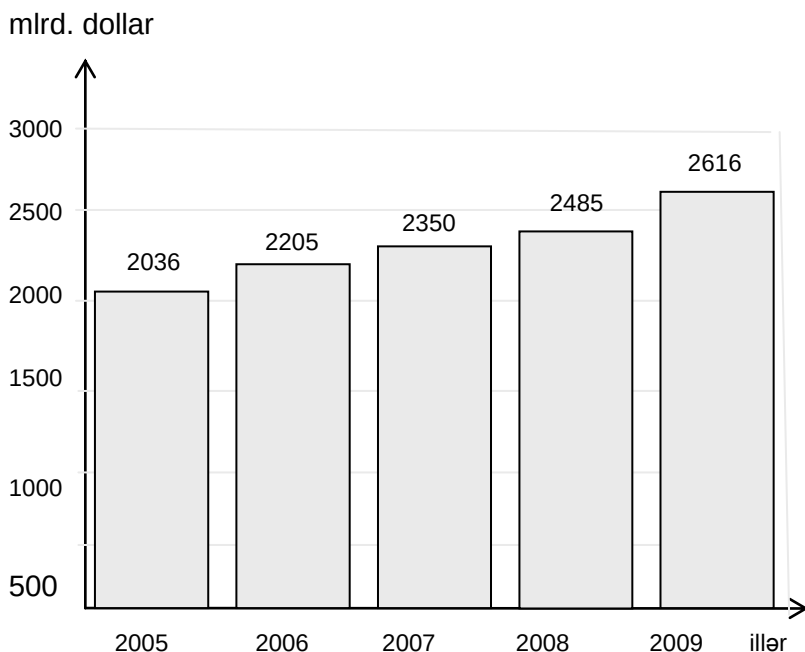
2009-cu ilədək əsas mənbələr üzrə ABŞ federal büdcə gəlirlərinin plan göstəriciləri əlavə 4-də təqdim edilib. Proqnoz rəqəmlərinə görə, gəlir vergisindən daxilolmaların artımı sonrakı illərdə də müşahidə olunacaq. 2009-cu il üçün vergi daxilolmalarının məbləği 1210 mlrd. doll. civarında gözlənilir.

Əhəmiyyətinə görə ikinci yeri sosial sığorta üzrə haqlar tutur ki, bunların da federal büdcədə payı son on ildə 39-40 %-ə qədər artmışdı. Bu vergilər üzrə dərəcə həm işəgötürənlər, həm də işçilər üçün cənidir, ildə 76 200 dollar əməkhaqqı fonduna 6,2%.

Korporasiyaların mənfəət vergiləri öz üzərində kon-yukturanın enib-qalxmasının ən çox təsirini görür, ona görə də onun federal büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisinin dəyişməsi gözə çarpır. 1986-cı ildən bu vergi üç səviyyədə tutulmağa (birinci 500 min dollar üçün 15%, növbəti 25 min dollar üçün 25%, bu səviyyədən yüksək məbləğ üçün 34%) başladı. 1990-cı illərdən etibarən 8 səviyyəli vergi dərəcələri tətbiq edilməyə başladı.

Beləliklə, bütün maddələr üzrə büdcəyə daxilolmalar mütləq şəkildə durmadan artır. 2005-ci ildə büdcə gəlirləri

2036. mlrd. doll. təşkil etmişdi. BVF ekspertlərinin qiymətləndirilməsinə görə, orta müddətli perspektivdə gəlirlərin sabit artımı gözlənilir (şəkil 1.2).

Şəkil 1.2. ABŞ federal büdcə gəlirlərinin

Proqnoz rəqəmlərinə görə, ümumi milli məhsul 2009-cu ilə 14702 mlrd.doll. qədər, büdcə gəlirləri isə ÜDM-in 17,8%-ə qədər yüksələcək (bax əlavə 3)

ABŞ-ın 50 ştatının hamısı geniş büdcə- vergi səlahiyyətlərinə malikdir. Onlar federasiya səviyyəsində mövcud olduğu kimi, birbaşa vergiləri tətbiq etmək, vergi qoymanın dərəcə və bazasını müəyyən etmək hüququna malikdir. Ştatların büdcə gəlirlərinin tərkibi cədvəl 1.8-də təqdim edilmişdir.

Ştatların əsas gəlir mənbələrindən biri satış üzrə vergi-istehlak üzrə dolaylı vergidir ki, onu şəhər büdcələri ilə bölüşür. Bu vergi 50 ştatdan 44-də tətbiq edilir. Dərəcə, ştatların öz hökumətləri tərəfindən müəyyən edildiyinə görə, 3-8,25 % civarında dəyişir. Ən aşağı dərəcə-3 % Kolorado və Viskonsində müəyyən edilib. Alabama, Luiziana , Miçiqan, Corciya, Cənubi Dakota və Ayovada isə-4%dir . Ən yüksək dərəcə Kaliforniyada (7,25 %), İllinoysda(8%), Nyu-Yorkda (8,25 %). Alyaska, Delaver və Nyu-Cersi ştatlarında satış üzrə vergi mövcud deyil.

Cədvəl 1.8

**1990-cı illərdə mənbələr üzrə ABS
ştatlarının büdcə gəlirlərinin tərkibi**

Cəlir mənbəyi	yekuna %
Satqlar vergisi	29
Fərdi gəlir vergisi	17
Korporasiyaların mənfəət vergisi	5
Əmlak vergisi	1
Müxtəlif yığımlar və daxilolmalar	16
Federal büdcədən maliyyə yardımı	23
Yerli hakimiyyət orqanlarının büdcələrindən daxilolmalar	1,5
Digər gəlirlər	7,5
Yekunu	100

Miras və bağışlama üzrə ştatlar tərəfindən tutulan vergi, strukturuna görə federal vergiyə bənzərdir, lakin onun dərəcələri xeyli aşağıdır və onun hesablanmasında sürətlə artmadan daha az istifadə olunur.

ABS-da əmlak vergi- qoymasının əksər hissəsi yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən yerinə yetirilir, lakin ştatların çoxu da əmlak vergisini tutur, baxmayaraq ki, onların əhəmiyyəti yüksək deyil. Ştatlarda onların strukturu yerli əmlak vergisinin strukturuna bənzəyir.

Ştat və yerli hakimiyyətlərin özlərinin gəlirləri bazasında federal dotasiyalardan dayanmadan artan asılılıq

müşahidə olunur. Ştatlara-(23%) və yerli hakimiyyətə-(6 %) edilən federal yardım aydın ifadə olunan proqram-məqsəd xarakterini daşıyır. ABŞ-da dotasiya və subsidiyalar qeyri-bərabər bölüşdürülür. Onların köməyi ilə ştatlar səviyyəsində 500-dən artıq məqsədli proqramlar həyata keçirilir. Federal dotasiyalardan bu cür artan asılılıq israr etməyə əsas verir ki, federal yardım (ştatların və yerli orqanların gəlirlərinin ümumi məbləğinin-29%-i) federasiya tərəfindən ştatların və yerli hakimiyyət orqanlarının maliyyə siyasətinə birbaşa nəzarət etmək vasitəsinə çevrilir.

Federal hökumət və ştatların hökumətlərinin maliyyə yardımı ilə yanaşı ABŞ-da yerli büdcə gəlirləri fiskal-əhəmiyyətli gəlir mənbələrinə malikdir. Məhz yerli büdcələrin vergi gəlirləri, yerli hakimiyyət orqanlarının üzərinə qoyulan sosial-iqtisadi vəzifələrin yerinə yetirilməsinin əsasını təşkil edir.

ABŞ-ın müxtəlif ştatlarında bələdiyyələrin yerli vergilərdən olan daxilolmaların əldə edilməsi üzrə səviyyələri fərqlidir, çünki onların tutulması üçün ştatın razılığı lazımdır. Belə ki, 1990-cı illərin ortalarında yerli gəlir vergisi 3,8 min bələdiyyədə tutulurdu. Onlardan 2,8 mini Pensilvaniya ştatında yerləşirdi və yerli vergi gəlirlərin 20%-dən çoxunu təmin edirdi, qalan 1 min isə digər 15 ştatda. Yerli gəlir vergisinin bələdiyyə vergisinə aid edilməsinə baxmayaraq, bir sıra ştatda o, dairə vergisi hesab olunur. Bir sıra ştatlarda adı çəkilən vergidən olan daxilolmalar insanın yaşadığı və işlədiyi yurisdiksiyalar arasında bölüşdürülür. Şəhərlərdə bu gəlir mənbəyi ən mühümdür, çünki büdcənin öz gəlirinin 50%-dən çoxu onun payına düşür. Corciya ştatında şəhər yalnız o halda gəlir vergisini tətbiq edə bilər ki, qeydə alınmış seçicilərin çoxu onun tətbiqini bəyənsin. Seçkidə iştirak edənlərin sayı, bir qayda olaraq, 50%-dən aşağı olduğundan, yuxarıda qeyd olunan razılığın alınması çətin mümkün olsun. Bu işləməyən qanunun bariz nümunəsidir.

ABŞ-ın 31 ştatında və Kolumbiya dairəsində yerli hakimiyyət orqanları satışdan vergi tutmaq hüququna

malikdir, lakin onların yalnız ikisində-Virciniya və Kaliforniyada-bütün bələdiyyələr ondan istifadə edir. Satqılardan vergi, malın pərakəndə qiymətindən faizlə hesablanır. Dərəcələr 5%-ə çata bilər. Bir sıra xüsusi dairələrdə ictimai nəqliyyatın subsidiyalaşdırılması üçün 0,25 % miqdarında satqılardan vergi dərəcəsi tətbiq olunur. Şəhərlər yerli gəlir vergisindənə, satqı vergisinin tətbiq olunmasına üstünlük verir [12,C.424-426] .

ABŞ-da yerli büdcələrə ən çox gəlir əmlak vergisi gətirir. Bu verginin obyektləri müvafiq ştatların qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilir. Bu verginin qoyulması labüd olan əmlak iki kateqoriyaya bölünür:

- daşınmaz əmlak (torpaq sahələri, binalar, qurğular);
- daşınan əmlak (maşın, avadanlıq, avtomobil, televizor, soyuducu, məhsul, malqara, səhm və s.)

Obyektin qiymətləndirmə dəyəri əmlak vergisinin müəyyənləşməsi üçün əsas (baza) kimi götürülür. Vergi, vergi bazasının dəyərindən müəyyən edilmiş faiz ilə hesablanır (vergi qoyulan əmlakın qiymətləndirmə dəyəri formasında), hansı ki, öz növbəsində, bazar qiymətindən faiz ilə müəyyənləşdirilir (1980-ci illərdə 30-33 %-bazar qiymətindən).

Federal hökumət, ştatların hökumətləri və yerli hakimiyyət orqanlarının daşınmaz əmlakı, habelə qarşısında mənfəət əldə etmək məqsədi qoymayan təhsil sahəsinin təşkilatları, xeyriyyə və dini müəssisələr, əmək ittifaqları və fermer birliklərinin mülkiyyəti vergidən azad edilməlidir. Bundan başqa, 36 ştatda bəzi aktivlər (səhm, borc öhdəlikləri, pul), 4 ştatda-bundan başqa vergi ödəyənlərin şəxsi əmlakı da vergiqoymadan azad edilib.

Bəzi ştatlar, məsələn Kaliforniya, işgüzar fəallığa görə vergi tuturlar, bu vergi növü iki elementdən ibarətdir :

a) müəssisənin ümumi illik dövriyyəsinə vergiqoyma (adətən 1-2,5 % həddində).

b)əməkhaqqı fonduna vergi, hansı ki Kaliforniyada 1,6 % təşkil edir.

ABŞ-da yerli vergilər yerli büdcələrin əsasını təşkil etməklə, sərbəst rol oynayır. Lakin yerli büdcələrə maliyyə yardımının rolu əhəmiyyətlidir. Belə ki, Vaşinqton, Kolumbiya federal dairə qismində üstün ştat statusuna malik olmasına baxmayaraq, öz xərclərinin yalnız 80 %-i ödəyir. Qalan xərclər federal subsidiyalar hesabına ödənilir. Nyu-Yorkda subsidiyalar şəhər büdcəsinin təxminən 1/3-i təşkil edir.

Beləliklə, yerli büdcə gəlirlərinin mənbələri aşağıdakılardır:

- yerli vergilərdən daxilolmaların təxminən yarısını təşkil edən daşınmaz əmlak üzrə vergi;
- satqı üzrə vergi;
- müxtəlif yığımlar və daxilolmaların digər növləri;
- ştatların maliyyə yardımı, hansı ki gəlirlərin 1/3-i təşkil edir;
- Federal hökumətin maliyyə yardımı (cədvəl 1.9)

Cədvəl 1.9

**1990-cı illərdə ABŞ-ın yerli hakimiyyət orqanlarının
büdcə gəlirləri**

Cəlr növü	yekuna %-ə
Əmlak vergiləri	29
Satqılara vergi	6
Fiziki şəxslər və korporasiyalardan gəlir vergiləri	2,3
Müxtəlif yığımlar və daxilolmalar	23
Ştatların maliyyə yardımı	1,3
Federal hökumətdən maliyyə yardımı	6
Digər gəlirlər	32,4
Yekunu	100

Ştat qanunvericiliyinin icazəsi ilə yerli hakimiyyət orqanları satqı üzrə vergi müəyyən edə bilər, hansı ki ştatlar tərəfindən tutulan vergiyə əlavədir. Bu halda satqı üzrə yerli verginin dərəcəsi ştatın vergi dərəcəsiindən aşağıdır və 2 %-i keçmir.

Yerli büdcələr üç əsas qrupa bölünür:

Birinci qrup, yerli icra hakimiyyəti orqanlarının birbaşa və dolayı vergiləri, hansılar ki, yerində tutulan vergilərdir. Birbaşa vergilərə aiddir: Əmlak və mədən vergisi, miras və bağışlamadan olan vergilər. Dolayı vergilərə aid edilir: Satışdan vergi, motor yağı, tütün məmulatları və spirtli içkilərin satışından vergilər.

İkinci qrup, ümumdövlət vergilərinə əlavələr şəklində tutulan vergilərdir. Bu tip vergilərə fərdi gəlir vergisi və korporasiyaların mənfəətindən vergilər aiddir.

Üçüncü qrup, nəqliyyat vasitələri, kommunal haqların yığımını, mehmanxana fəaliyyəti və s. daxil edilir.

Yerli büdcələrdə daşınmaz əmlak üzrə verginin əhəmiyyəti çox böyükdür. Vergi dərəcəsi 1-3% təşkil edir. Daşınmaz əmlak üzrə vergi şəhərlər üçün daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Nyu-Yorkda o, büdcənin öz gəlirlərinin 40 %-i təmin edir. Vergi təxminən 900 min bina və qurğuların sahiblərindən tutulur. Bu zaman kommersiya və digər mülkiyyətlərə diferensasiya edilmiş dərəcələr ilə vergi qoyulur. Mənzilin mülkiyyətçisi, kirayə verilən yaşayış binasının mülkiyyətçisindən və ya əsas istehsal fondların mülkiyyətçisindən daha az pul ödəyir. Mənzilin mülkiyyətçisi özü əmlak vergisini ödəmir, lakin evin sahibi icarə haqqını təyin edəndə bu amil nəzərə alınır.

Müxtəlif səviyyəli büdcələrin işləməsi üçün onların kifayət edən gəlir mənbələri ilə təmin edilməsi ABŞ üçün səciyyəvidir. Vergilərin təxminən $\frac{2}{3}$ -i federal büdcəyə daxil olur. Qalan hissə ştatlar və yerli büdcələr arasında təxminən bərabər bölüşdürülür. ABŞ-ın ümumi büdcəsində, maliyyə yardımı nəzərə almaqla, federal, regional və yerli büdcə gəlirlərinin strukturu müvafiq olaraq 50; 28 və 22 %-təşkil edir [22, c, 64].

Mövcud şəraitdə belə bölüşdürmə amerika cəmiyyəti üçün ən məqbul sayılır, baxmayaraq ki, büdcə strukturu və büdcə qaydalarının ünvanına daim tənqid, eləcə də ölkə üzrə

ümumi xərclərin tərkibində federal payın azaldılması haqqında tələblər səslənir.

Gəlirlərin, təbii ki xərclərin də, hazırkı nisbəti büdcələrin hər birinin payının dəfələrlə “təzədən biçilməsi” nəticəsində tarixən formalaşmış. Müharibədən qabaqkı dövrdə ştatların hökumətlərinin və yerli hakimiyyət orqanlarının birgə gəlir və xərcləri federal büdcə gəlirlərini 2 və daha çox dəfə dayanıqlı üstələyirdi. Federal büdcənin payı 1930-cu illərdə həyata keçirilən antiböhran tədbirlərinin nəticəsində artmağa başladı. İkinci dünya müharibəsi dövründə federal büdcə digər büdcə səviyyələrinin ölçülərini 2-4 dəfə üstələyirdi. Müharibə başa çatdıqdan sonra əks meyllər əmələ gəldi. Bu büdcə səlahiyyətlərini zəruri daxilolmalar ilə təmin etmək və bütün ölkənin, eləcə də ayrı-ayrılıqda onun hər ştatının vergi potensialını səmərəli istifadə etmək imkanlarını nəzərə almaqla, vəsaitin xərclənməsində müxtəlif səviyyələrin ictimai tələbatın yaranmış balansını nəzərə alan müasir mütənasüblərə gətirib çıxartdı.

Bununla yanaşı ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının hər yeni mərhələsi vergi sistemi qarşısında yeni vəzifələr qoyur, bu səbəbdən vergi qanunvericiliyində yenidən baxma halları tez-tez baş verir.

1981-ci ildə R.Reyqanın radikal proqramı çərçivəsində vergi sistemi köklü dəyişikliklərə məruz qaldı: vergi şkalasının mütərəqqiliyinin azaldılması məqsədi ilə, fərdi gəlir vergisinin və korporasiyaların mənfəət vergisinin dərəcələri kəskin azaldı. Nəticədə federal büdcə gəlirlərinin strukturu dəyişdi və nəticədə, praktiki olaraq Amerika iqtisadiyyatının bütün sosial infrastrukturuna toxunaraq, mülki federal xərclərin irimiqyaslı ixtisarına gətirib çıxartdı.

Fərdi gəlir vergisinin dərəcə hədlərinin üç mərhələli endirimdən və 1981-ci ilin proqramı ilə sanksiyalaşdırılmış bütün vergi sisteminin səmərələşdirilməsindən sonra vergi şkalasının mütərəqqiliyi xeyli azaldı. Bu mərhələdə o, 11-50 % diapazonunda dəyişirdi (islahata qədər 14-70 %-in əvəzinə),

bu da ən yüksək gəlir vergisi dərəcəsinin kəskin (təxminən 30%) enməsi mənasını daşıyırdı.

1985-1986-cı illərdə R.Reyqan hökuməti islahatın bu aspektini inkişaf etdirdi: fərdi gəlir vergisi strukturunun daha 12 pilləsi ləğv edilmiş və cəmi iki dərəcə həddi-15 və 28 % müəyyən edilmişdir, hansı ki şəxsi gəlirə qoyulan verginin ən yüksək dərəcəsinin təxmini 40%-lik enməsini təşkil etdi [4,C,23].

Fərdi gəlir vergisi və korporasiyaların mənfəət vergisinin dərəcə həddinin azaldılması 1986-cı ilin gəlir vergisi haqqında qanununa uyğun aparılıb. Qanun gəliri az olan 6 mln. vətəndaşı federal vergilərin ödəməsindən azad etdi. Qanunun məqsədi elə bir sistem yaratmaq idi ki, eyni gəlirləri olan şəxslər təxminən eyni vergiləri ödəsin. Eyni zamanda, yeni qanun vergiqoymanın proqresivliyini azaltmışdı. Belə təcrübə 1913-cü ildən yaranmışdı və nəzərdə tuturdu ki, gəlirləri az olan şəxslərə görə gəlirləri yüksək olan şəxslər xeyli çox faiz ödəsin.

Eyni ilə korporasiyaların mənfəət vergisi üzrə dərəcələrinin sistemi dəyişdirilmişdir. 1981-ci ilədək mövcud olan 5 pilləli vergi dərəcələri şkalası (17-46 % həddində) 3 pilləli şkala ilə əvəzlənmişdi, hansında ki biznes mənfəətinə 15,25 və 34 % ölçüsündə uyğun dərəcələr üzrə vergi qoyulurdu.

Sonuncu maksimal dərəcə prezident B.Klintonun ilk vergi-büdcə zərfinə qədər qüvvədə qaldı. 1990-cu ilin ortalarına korporasiya vergi sistemi, fərdi gəlir vergisinə bənzər, təşhiht edildi. Əsas fərq ondan ibarət idi ki, R.Reyqanın vaxtında vergi şkalasının diferensiasiyasının çoxpilləliyinin azaldılması, 1990-cı illərdə əvvəlcə hətta gücləndirilmişdir.

1997-ci ildə qəbul olunmuş “Vergi yükünün azaldılması haqqında” qanun 1998-ci ildən aşağıdakı vergi endirimlərini təqdim etdi: uşaqların saxlanması üçün ildə 500 doll. məbləğində; ali təhsilin ödənilməsi üçün ; habelə gəlirləri az olan, pul toplayan şəxslər üçün bəzi güzəştlər. Hal-hazırda gəlir

vergisinin büdcə gəlirlərində rolu artır. Bu iqtisadiyyatın yüksəlişi ilə əlaqədar vergiqoyma bazasının genişlənməsi ilə bağlıdır; Son dəyişikliklər vergi ödəyicilərinin 1,2 %-i əhatə edib.

İstehsal prosesində qiymətli kağızlara investisiya yatıranlara vergiqoyma üzrə yük əhəmiyyətli dərəcədə endirilib: vergi qoyulmayan minimum 600 mindən 1 mln. dol. qədər artırıldı, miras qalmış və hədiyyə edilən əşyaların minimal vergiqoyma dərəcəsi 18 % müəyyənləşdirildi və 10 min doll. çox olan məbləğlərə tətbiq edilir; Mirasın vergiqoyulan məbləğindən vəfat etmiş miras qoyanın həyat yoldaşının miras payı tam çıxır; onun dəfni üzrə xərcləri çıxmağa da icazə verilir.

Bununla yanaşı, 1986-cı ilin iri vergi islahatının aparıldığı andan fiziki şəxslərin gəlirlərinə və korporasiyaların mənfəətinə vergilərin hesablanması çətinliyi artıb, bu da əsasən vergi bazasını əhəmiyyətli azaldan, vergitutma, güzəşt, kredit və vergi sxemlərin sürətlə artması ilə bağlıdır. Vergi qanunvericiliyini daha sadə və ədalətli etmək məqsədi ilə ABŞ rəhbərliyi bir neçə məsləhətçidən təkliflərin təqdim edilməsini xahiş etdi.

2005-ci ilin noyabr ayında federal vergi islahatı üzrə mütəxəssislər qrupu Amerikanın vergi qanunvericiliyinin sadələşdirilməsinin iki mümkün yolunu tövsiyə etdi:

- a) Mənfəət vergisinin sadələşdirmə planı nəzərdə tutur
 - fiziki şəxslərin gəlirlərinə tətbiq edilən vergi dərəcələrinin sayı azaldılaraq dördə çatdırılsın (15 %, 25 %, 30% və 33%);
 - dividendlərin məbləğinin 100 %-i çıxarılsın, hansılar ki Amerika kompaniyalarının ABŞ ərazisində əldə etdiyi gəlirdən ödənilib;
 - Amerika şirkətlərinə qoyulan kapitalın artımı hesabına əldə edilən gəlirlərin 75 %-i çıxarılsın (vergi dərəcəsi 3,75-8,25 % təşkil edəcək);

- adi vergi dərəcələr üzrə alınan faizlərə vergi qoulsun;
- kiçik biznesə fərdi dərəcələr ilə vergi qoyulsun (maksimal dərəcə 33 %-ə qədər ensin);
- iri şirkətlərə ərazi prinsipi ilə 31,5 % dərəcəsi ilə vergi qoyulsun, bu zaman əmsalların azaldılması sistemini sadələşdirmək;

b)“iqtisadi artıma və investisiyalara yardım edən vergi planı” ehtimal edir:

- fiziki şəxslərin gəlirlərinə vergi qoymanın üç dərəcəsinə: 15 %, 25% və 30%;
- dividendlərdən, kapital artımından olan bütün gəlirlərə və faizlərə 15 %-lik dərəcə ilə vergi qoyulsun;
- özəl sahibkarlara maksimum səviyyəsi 30 %-ə endirilməklə fərdi dərəcələr üzrə vergi qoyulsun, ;
- kiçik biznesin digər nümayəndələrinə 30 % dərəcə vergi qoyulsun;
- iri şirkətlərə fəaliyyət göstərdiyi ərazi üzrə 30 % dərəcəsi ilə vergi qoyulsun; vergi qoyulması nəzərdə tutulan məbləğ yeni investisiyalar həcmində azaldılsın;
- maliyyə müəssisələri istisna olmaqla, ödənilən və əldə edilən məbləğlər üzrə təshih aparılmasın.

Planların ikisi də fiziki şəxslərin gəlirləri üzrə minimal verginin ləğvini nəzərdə tutur, hansına görə 2006-cı ildə 21 mln. vergiödəyicisi artıq vergi ödəyib və 2015-ci ilə bu rəqəmin 52 mln. qalxması gözlənilir [29].

“Tamamilə səmərəsiz” şirkətlərin mənfəət vergisinin, satışdan vergini ləğv etmək şərti ilə, federal ƏDV ilə əvəzlənməsi və havanın çirklənməsinin azaldılmasına və global istiləşmə ilə mübarizə aparmağa imkan verəcək karbon qaz tullantıları üzrə verginin tətbiq edilməsi təklif olunur. Gözlənilir ki, hökumət bir sıra tədbir görmək məcburiyyətində

olsun, hətta o, mənfəət vergisinin ümumi strukturunu dəyişməz saxlamaq qərarında olsa belə.

Vergilərin yığımı üzrə nəzarəti hansı ki daxili vergilərə cavabdeh olan daxili gəlirlər xidməti (DGX), gömrük yığım-larına cavabdeh olan gömrük bürosu, habelə alkaqol içkilər, tütün məmulatları və odlu silah üzrə büro həyata keçirir.

Daxili gəlirlər xidmətinin istintaq aparatı vardır və ona vətəndaşları məhkəmədənəkar təqib etmək üzrə geniş hüquqlar verilib. Aparat müntəzəm olaraq vergi ödəməsindən, yayınan vergi ödəyicisinin mülkiyyətini daşınmaz əmlak daxil olmaqla, ödənilən vergini nəzərə almaqla, müsadirə edə bilər. Lakin ümumi hüquq üzrə DGX-nin istənilən hərəkətinə məhkəmə qaydasında etiraz (protest) verilə bilər. Belə işlərin birinci instansiyada baxılması üçün xüsusi vergi məhkəməsi mövcuddur. DGX-nin tərkibinə aşağıdakı idarələr daxildir: maliyyə; kadr və izibati məsələlər; informasiya; strateji planlaşdırma və rabitə, vergiödəyicilərinə xidmət göstərmə; vergi qanunvericiliyi idarələri. DGX-nin illik büdcəsi 7 mlrd. doll.-dan çox təşkil edir. DGX-nin təşkilatı strukturu: milli və regional olmaqla iki səviyyədə ibarətdir.

ABŞ-ın vergi orqanlarının təşkilatı strukturu funksional əlaməti üzrə qurulmuşdur. Yerli səviyyədə əməliyyat funksiyaları mərkəzdən alınıb (qeyri mərkəzləşdirilib) və regionlar və dairə bölmələri tərəfindən yerinə yetirilir. Normativ funksiyalar Vaşinqtonda yerləşən mərkəzi idarəetmə aparatında birləşib.

XXI əsrin əvvəlində ABŞ-ın daxili gəlirləri xidmətində 110 minə qədər əməkdaş var idi, Bunların 10 mini mərkəzi aparatda, qalanları -ərazi ofislərində işləyirdi. DGX-nin işçiləri ildə 115 mln.-fiziki şəxslərin bəyannamələri təşkil edən 200 mln.-dan çox vergi bəyannamələrini emal edir,

Amerika qanunvericiliyinə (vergiödəyicilərinin maraqlarını qoruyur) uyğun vergi ödəyicilərinin əsas hüquqlarına aiddir:

- vergi sənədlərinin hazırlanması zamanı pulsuz informasiya və yardımın alınması;
- vergi informasiyasının məxvi saxlanılması;
- vergiödəyicilərin maraqlarının qorunması;
- DGX-nın qərarlarını dəyişmək üçün şikayət vermək.

1.6 ABŞ büdcələrinin xərcləri

Federal hökumətin büdcə səlahiyyətlərinə müdafiə, beynəlxalq münasibətlər, kosmik tədqiqatlar, poçt və qismən-asayışın qorunmasının maliyyələşdirilməsi aiddir. Büdcə sisteminin hər üç səviyyəsi təhsil, mənzil tikintisi, ictimai nəqliyyat üzrə xərcləri gerçəkləşdirir.

ABŞ büdcəsinin xərcləri dairəsi ölkə konstitusiyası ilə şərtləndirilmiş federasiya və ştatların səlahiyyətləri ilə müəyyənləşdirilir. Son onilliklərdə ştatların daha sərbəst olması üzrə meyllər üstünlük təşkil edir. ABŞ-da heç bir zaman ştatların sosial-iqtisadi inkişafının bərabərləşdirilməsinin zəruriliyi və bütövlükdə ölkə üzrə bərabər orta-adambaşı xərclərin əldə olunması bəyan olunmayıb. Ştatlar arasında büdcə xərclərinin diferensasiyası kifayət qədər yüksəkdir və 2,5 dəfəyə çatır. Lakin federal büdcədən ştatlara xeyli yardım göstərilir.

Milli siyasətin əsas vəzifəsi dövlətçiliyin dəstəklənməsi, milli təhlükəsizliyin qorunması və gücləndirilməsidir. Bu anlayışa ölkədə qayda-qanunun təmin olunması, əhəlinin layiqli sosial müdafiəsi, ABŞ-ın fəvqal dövlət kimi statusunun dəstəklənməsi daxildir.

ABŞ-ın büdcə xərclərinin təsnifatında öz funksional təyinatına uyğun 5 qrupda birləşən, 18 əsas proqram nəzərdə tutulub [16]. Cədvəl 1.10-da federal büdcənin xərclər hissəsinin proqramlarının rəsmi Amerika statistikasına ilə qeyd edilən qruplara bölünməsi təqdim edilib.

Sosial təminat, səhiyyə, təhsil və s. proqramlar üzrə təxsisatların xüsusi çəkisi üstünlük təşkil etdiyi və hal-hazırda ABŞ-da müşahidə olunan dövlət xərclərinin strukturuna oxşar strukturlar dünyanın əksər inkişaf etmiş ölkələrində yaranıb. Eyni zamanda, ABŞ büdcəsində sosial xərclərin payı İsveç, İsveçrə, Almaniya, Avstriya, Finlandiya, Lüksemburq, Böyük Britaniya, Yeni Zelandiya, Kanada və digər ölkələrin büdcələrində bu məqsədlər üzrə xərclərin payından geri qalır.

Milli müdafiə, ABŞ-ın hərbi xərclərinin müharibədən sonrakı illərdə mütləq artımına (1950-ci il 13,7 mlrd. doll.; 1999-cu il 275,0 mlrd. doll, iyirmi dəfədən çox artım) baxmayaraq, bu müddətdə onların federal büdcədə payı 1999-cu ildə 30,2-dən 15,6 %-ə qədər, ÜDM-də 5,2-dən 3,0 %-ə qədər azaldı. Bununla yanaşı ayrı-ayrı dövrlərdə, məsələn 60-cı illərdə Vyetnamda aparılan müharibə ilə əlaqədar onların dövlət büdcəsində payı artdı,. Amerika hərbi qüvvələrinin hərbi hazırlığının yüksək səviyyəsinin təmin olunması, habelə onların modernləşdirilməsi və yeni sistemlərlə təmin edilməsi məqsədi ilə 1990-cı illərdə Prezident B.Klinton hərbi xərcləri artırmışdır.

11 sentyabr 2001-ci il hadisələrindən sonra C.Buşun administrasiyası ABŞ-ın hərbi qüdrətinin güclənməsi və daxili təhlükəsizliyin təmin olunması və terrorizmlə mübarizə kursunu götürdü. 1990-cı illərin çox hissəsində hərbi xərclərin təxminən 270 mlrd. doll. səviyyəsində sabitləşdiyi müddətdən sonra, ABŞ tədricən öz hərbi potensialını gücləndirməyə başladı: əgər 2000-ci ildə ABŞ-ın birbaşa hərbi xərcləri təxminən 295 mlrd.doll. təşkil edirdisə, 2003-cü ildə onlar 405 mlrd. dollara qədər artdı, yəni $\frac{1}{3}$ -dən çox, 2004-cü ildə 455,9 mlrd. doll. və ya federal büdcənin ümumi həcmindən 19,9 % bu məbləğ 1982-ci ildən sonra ən böyük məbləğ oldu.

Cədvəl 1.10

Federal büdcənin xərclər hissəsinin proqram qrupları

Qrup	Proqramın adı	Federal büdcədə payı, %			ÜDM-də payı, %		
		1950 il	1994 il	1999 il	1950 il	1994 il	1999 il
Milli müdafiə	“Milli müdafiə”	30,2	19,3	15,6	5,2	4,2	3,0
İnsan resursları	“Təhsil, texniki-peşə təlim, məşğulluq və sosial xidmətlər”, “Səhiyyə”, “Mediker”, “Gəlirin sığortalanması”, “Sosial təminat”, “Veteranlara müavinət və xidmətlər”	32,4	57,3	58,6	5,4	13,1	11,6
Maddi resurslar	“Energetika”, “Təbii ehtiyatlar və ətraf mühitin mühafizəsi”, “Ticarət və yaşayış krediti”, “Nəqliyyat”, “Yerli və regional inkişaf”	8,5	4,6	7,6	1,4	1,1	1,5
Dövlət borcu üzrə faiz tədiyyələri	“Dövlət borcu üzrə faiz tədiyyələri”	11,3	13,7	m/y	1,8	3,1	m/y
Digər vəzifələr	“Beynəlxalq münasibətlər”, “Ümumi elm, kosmos və texnologiya”, “Kənd təsərrüfatı”, “Asayişin qorunması”, “Dövlət idarəetmə orqanlarının saxlanılması”	17,6	5,1	m/y	3,0	1,1	m/y
Yekunu		100	100	81,8	16,8	22,6	14,6

İnsan resursları. “İnsan resursları” qrupuna daxil olan mədələr (Amerika hökumətinin həyata keçirdiyi sosial xərclər bloku) üzrə təxsisatların çox böyük mütləq və nisbi artımı qeyd olunur. Əgər 1950-ci ildə təhsil, texniki-peşə təlim və məşğulluq, səhiyyə, vergilərin sığortalanması, sosial təminat, veteranlara müavinət və xidmətlər üzrə ehtiyaclara 14,2 mlrd. doll. vəsait ayrılışıdırsa, 1999-cu ildə-1058 mlrd. doll. Artım 74,5 dəfə olmuşdur.

Bu xərclər qrupunun xüsusi çəkisi artıb federal büdcədə 32,4%-dən (1950-ci il) 58,6 %-dək (1999-cu il), ÜDM-də müvafiq olaraq 5,4-dən 11,6 %-ə qədər (hərçənd ki, 1994-cü ildə bu xərclərin payı ÜDM-ə nisbətə daha yüksək idi və

13,1 % təşkil edirdi. Başqa sözlə, XXI əsrin əvvəlində federal büdcədə sosial xərclər bütün hökumət təxsisatların təxminən $\frac{3}{5}$ -ni təşkil edirdi. 1996-cı ildə ölkə vətəndaşlarına tək cə müxtəlif müavinətlərin birbaşa ödənişi (əhalinin sosial təminatı sistemində uyğun) ABŞ-ın federal büdcəsinin bütün xərclərinin 48 %-nə çatmışdır.

C.Buş administrasiyası dövründə sosial ehtiyaclara xərclər federal büdcənin 65,5 %-ni təşkil etdi ki, bu da 1990-cı illərin orta səviyyəsindən yüksəkdir. Ümumiyyətlə sosial xərclər Buş administrasiyasının siyasi quruluşunu təcəssüm etdirirdi. Lakin sosial blokun nisbi mövqelərinin prioritet xərclərin strukturunda saxlanılması Prezident R.Reyqanın hakimiyyəti dövründə olduğu kimi federal büdcə kəsirinin olduqca böyük artımı hesabına əldə olunub.

ABŞ vətəndaşlarının yüksək inkişaf etmiş, səmərəli sosial təminat və sosial müdafiə sistemi, dövlət tərəfindən əhalinin sağlamlığına qayğının gücləndirilməsi, tibbi nailiyyətlər, həyatın keyfiyyətinin yüksəlməsi səbəbindən, XX əsrdə ölkədə həyatın orta davamlığı xeyli artdı.

“Nyusuik” jurnalının məlumatlarına görə, ABŞ-da həyatın orta davamlığı kişilər və qadınlar üçün təşkil edirdi:

1900 il - - müvafiq olaraq	46,3 və 48,3 yaş;
1950 il - -	65,6 və 71,1 yaş;
1960 il - -	66,6 və 73,1 yaş;
1970 il - -	67,1 və 74,7 yaş;
1980 il - -	70 və 77,4 yaş;
1990 il - -	71,8 və 78,8 yaş;
2000 il - -	73 və 80 il

Amerika hökuməti ahlı vətəndaşlara xüsusi diqqət yetirir: 1965-ci ildə əhalinin bu kateqoriyasının sosial təminatına çəkilən xərclər federal hökumətin bütün təxsisatlarının 14 %-ni təşkil edib, 1995-ci ildə 34 %-ni (“mediker” proqramı üzrə xərclər də daxil olmaqla), 2005-ci ildə 39 %-ni təşkil etmişdir.

Maddi ehtiyatlar (resurslar). “Maddi ehtiyatlar” qrupuna daxil olan proqramların iqtisadi istiqaməti vardır. Onların maliyyələşdirilməsi üzrə xərclər mütləq rəqəmlərdə 1950-ci ildəki 3,7 mlrd. doll.-dan 1999-cu ildəki 82,0 mlrd. doll. qədər, yəni 22,3 dəfə artıb. Bu zaman onların büdcədə xüsusi çəkisi 8,5-dən 7,6 %-ə qədər azalıb, hərçənd ki, 1994-cü ildə onların xüsusi çəkisi daha az idi-4,6 %. Bu qrup proqramlar üzrə xərclərin nisbi ixtisar meylləri qalmaqdadır.

İqtisadiyyat üzrə xərclərin büdcədə payının cüzi olmasına baxmayaraq onlar, müasir istehsal infrastrukturunun fəaliyyət göstərməsində mühüm rol oynayır. Bu xərclər iqtisadi proseslərin dövlət tənzimləmə alətləri sırasına daxildir və hökumətin xüsusi diqqət mərkəzindədir.

“Maddi ehtiyatlar” qrupu üzrə xərclərin maliyyələşməsi üçün layihələrin seçiminə böyük diqqət yetirilir, çünki infrastruktur üzrə xərclər özündə əmək məhsuldarlığının artırılmasının ən səmərəli üsullarından birini təmsil edir. Bununla əlaqədar B.Klinton hakimiyyəti dövründə nəqliyyat nazirliyi və ətraf mühitin mühafizəsi üzrə idarə restrukturizasiya edilib. Nisbətən az bürokratik və az məsrəfli olan daha inkişaf etmiş və daha yaxşı infrastrukturun müəyyən edilməsi məqsəd kimi qoyulmuşdur.

Dövlət borcu üzrə faiz tədiyyələri. Amerika büdcəsinin yalnız iki maddə qrupları-“İnsan resursları” və “Dövlət borcu üzrə faiz tədiyyələri”- müharibədən sonrakı dövrdə həm mütləq rəqəmlərdə, həm də nisbi federal büdcənin xərclərində və ÜDM-də artıb. Bu xərclər maddəsinin sürətli artımının səbəbi büdcə kəsirinin uzun sürən yığım prosesi nəticəsində federal borcun coxalması, habelə faizlərin normasının xüsusi ilə 1970 -1980-ci illərin əvvəlində əhəmiyyətli artımıdır.. Dövlət borcu üzrə tədiyyələrin həcmi 1950-ci ildəki 4,8 mlrd. doll.-dan 1994-cü ildəki 203 mlrd. doll.-dək, yəni 42,3 dəfə artıb, Bu zaman onların payı artıb federal xərclərdə 11,3-dən 13,7-ə, ÜDM-də 1,8-dən 3,1 %-ə dək yüksəlmişdir.

Dövlət borcu üzrə faiz tədiyyələrinin artım meyli XX əsrin sonuna qədər davam etmişdir. 2000-ci ildə onların federal büdcədə xüsusi çəkisi 12,3 % təşkil edib. Lakin 2004-cü ildə bu xərclərin hansı ki son bir neçə il büdcə profisitinin mövcudluğu ilə bağlı payı kəskin azalıb, yəni büdcə xərclərinin ümumi həcmində 7,0 %-ə qədər.

B.Klinton administrasiyasının iqtisadi tədbirləri büdcə kəsirinin 1992-ci ildəki 290 mlrd. doll.-dan 1995-ci ildəki 193 mlrd. doll. qədər enməsinə imkan yaratdı. Kəsirin fasiləsiz üç il ərzində belə azalması prezident H.Trumenin dövründən ilk dəfə idi ki baş verirdi. Buna isə büdcə profisitinin əhəmiyyətli hissəsinin həmin məqsədlərə istifadə olunması səbəb oldu. Lakin 2001-ci ildən 2004-cü ilədək büdcə kəsirinin xeyli artımı müşahidə olunurdu. Bu artım artan hərbi xərclər və vergilərin azaldılması üzrə iri təşəbbüslərin həyata keçirilməsi nəticəsində büdcəyə daxilolmaların əhəmiyyətli dərəcədə azalması ilə izah olunurdu. 2004-cü ildə o, 415 mlrd. doll. yəni ÜDM-nin 3,6 %-ni təşkil etdi (2001-ci ildə büdcə ÜDM-in 1,3 %-i profisit ilə yığılırdı).

Digər vəzifələr (funksiyalar). Bu maddələr qrupu üzrə xərclər mütləq ifadədə 1950-ci ildəki 7,9 mlrd. doll.-dan 1994-cü ildəki 75 mlrd. doll. qədər, yəni 9,4 dəfə artmışdır. Bu zaman onların federal büdcə xərclərində xüsusi çəkisi 17,6-dan 5,1 %-ə ÜDM-də 3,0-dən 1,1 %-ə qədər enmişdir. Bu xərclərin payının ixtisarı meyli XX əsrin sonuna kimi qalırdı. Yeganə istisna “Asayışın qorunması” proqramıdır. Bu proqramın icrası üzrə xərclər B.Klintonun “şəhərlərin küçələrinə 100 min yeni polisin çıxarılması” vədinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar olaraq 1995-ci ildəki 17,6 mlrd. doll.-dan 2000-ci ildəki 24,1 mlrd. dollara qədər artdı. B.Klinton administrasiyası iki mərhələdən ibarət olan federal aparatın islahatına xüsusi diqqət yetirirdi: birinci mərhələ - 26 mlrd. doll. vəsaitin qənaətini təmin edən və əməkdaşların ştatının ixtisarı üzrə beşillik proqram, ikinci mərhələ- energetika, nəqliyyat, tikinti nəzirliklərinin qulluqçularının ixtisarı. Dövlət idarəetmə

orqanlarının saxlanılması üzrə xərclər 1995-ci ildəki 14,5 mlrd. doll.–dan 2000 -ci ildəki 13,9 mlrd. doll. qədər, yəni 4,3 %-dək azaldılıb.

ABŞ-büdcəsinin icraçıları 13 nazirlikdir (əlifba sırası ilə) : daxili işlər, ədliyyə, əmək, energetika, kənd təsərrüfatı, maliyyə, mənzil tikintisi və şəhər inkişafı, müdafiə, nəqliyyat, səhiyyə və humanitar xidmətlər, təhsil, ticarət, veteranların işləri üzrə dövlət departamenti.

Vəsait həm nazirlik, həm də idarələrə ayrılır. Onlardan ən mühimləri sosial təminat idarəsi, ətraf mühitin mühafizəsi üzrə idarə, aeronavtika və kosmik fəzanın tədqiqatı üzrə milli idarə, ümumi təyinatlı xidmətlər idarəsi, kadrlar idarəsi, kiçik firmaların işləri üzrə idarə və s-dir. Onlardan xüsusi ilə dördünün rolu fərqlənir: sosial təminat idarəsi, maliyyə, səhiyyə və humanitar xidmətləri, müdafiə nazirlikləri. Bu nazirliklərin payına 1996-cı ildə federal xərclərin bütün həcmnin 82,8%-i düşür. (müvafiq olaraq 23,6; 22,9; 20,6; 15,7). Müasir maliyyə sistemində dövlət sektorunun yerini əks etdirən geniş məsələlərin həlli haqqında, ABŞ-ın ümumi məbləği 1519,1 mlrd. doll. təşkil edən 1995-ci il üçün federal büdcə xərclərinin strukturu xəbər verir.(Cədvəl 1.11)

Cədvəl 1.11

ABŞ-ın federal büdcə xərclərinin idarə strukturu 1995-ci ildə

Nazirlik / idarə	% ilə
Sosial sığorta fondları	24
Maliyyə nazirliyi	23
Səhiyyə və humanitar xidmətlər nazirliyi	20
Müdafiə nazirliyi	19
Kənd təsərrüfatı nazirliyi	4
Digər xərclər	10
Yekunu	100

XX yüzillik ərzində federal büdcə xərclərinin artımı müasir dövlətin iqtisadi və sosial vəzifələrinin genişlənməsini və çətinləşməsini əks etdirir. Məcmu sosial xərclər 50 % təşkil edir. Beləliklə, liberal bazar iqtisadiyyatı olan ölkədə dövlətin əhalinin sosial müdafiəsində rolu kifayət qədər əhəmiyyətlidir. Bu məqsədlərə 1995-ci ildə 800 mlrd. doll. yönəldilib. Sosial xərclərin payının artımı üzrə dinamika 1950-ci illərdən müşahidə olunur.

“Sosial təminat” proqramı üzrə 1950-ci illərdə sosial ehtiyaclara təxsisatın kəskin artması, 1960-cı ildən “Medikeyr” (Medicare) (yaşı 65-dən çox olan ABŞ vətəndaşlarına və əlillərə tibbi yardımın göstərilməsi, hansılar ki əmək fəaliyyəti dövründə federal sığorta vergisini ödəyib) proqramının maliyyələşməsi, səhiyyə, təhsil, texniki-peşə təlim üzrə xərclərin artımı, məşğulluğun artması, gəlirin sığortalanması ölkə rəhbərliyinin sosial yönümlü siyasətini əks etdirirdi və büdcənin strukturunun formalaşmasında həlledici rol oynadı, onun xərclər hissəsinin xeyli artırılması ilə.

1950-ci illər ABŞ-ın federal büdcə xərclərinin bütün strukturunun böyük yenidənqurmasının başlanğıcını bildirirdi. 1950-2000-ci illərdə ABŞ-ın federal büdcə xərclərinin (cədvəl 1.12) xüsusi çəkisinin əhəmiyyətli ixtisarı aşağıdakı proqramlar üzrə baş verdi: milli müdafiə, beynəlxalq münasibətlər, veteranlara müavinətlər və xidmətlər, energetika, təbii ehtiyatlar və ətraf mühitin mühafizəsi, kənd təsərrüfatı, ticarət və mənzil krediti, dövlət idarəetmə orqanlarının saxlanılması.

Eyni zamanda, qeyd olunan müddətdə səhiyyə, “Medikeyr” proqramı, gəlirin sığortalanması, sosial təminat üzrə büdcə xərclərinin payı kəskin yüksəldi. Bundan başqa, ümumi elm, kosmos və texnologiya, nəqliyyat, yerli və regional inkişaf, təhsil, texniki-peşə təlim, məşğulluq, sosial xidmətlər, asayışın qorunması, dövlət borcları üzrə faiz tədiyyələrinə yönəldilən xərclərin xüsusi çəkisi artdı.

Cədvəl 1.12

**ABŞ-ın federal büdcəsinin ayrı-ayrı xərclərinin
ixtisarının dinamikası, faizlə**

Maddənin adı	1950 il	1994 il	2000 il
Milli müdafiə	32,2	19,3	16,2
Beynəlxalq münasibətlər	11	1,2	1,0
Vetereanlara müavinətlər və xidmətlər	20,8	2,6	2,6
Energetika	0,8	0,4	-0,1
Təbii ehtiyatlar və ətraf mühitin mühafizəsi	3,1	1,4	1,3
Kənd təsərrüfatı	4,8	1,0	1,8
Ticarət və mənzil krediti	2,4	0,3	0,3
Dövlət idarəetmə orqanlarının saxlanılması	2,3	0,8	0,8
Digərlər	22,6	73	76,1

Lakin 2000-ci ildə ümumi elm, kosmos və texnologiya, nəqliyyat, yerli və regional inkişaf, təhsilə xərclərin payı bir qədər azaldı, orta hesabla 0,2 %-ə çatdı (cədvəl 1.13).

Cədvəl 1.13

**ABŞ-ın federal büdcəsinin ayrı-ayrı xərclərinin
artmasının dinamikası, faizlə**

Maddənin adı	1950 il	1994 il	2000 il
Səhiyyə	0,6	7,3	8,6
“Medikeyr” proqramı (1966-cı ildən)	0	9,9	11,3
Gəlirin sığortalanması	9,6	14,7	14,0
Sosial təminat	1,8	21,9	22,7
Ümumi elm, kosmos və texnologiya	0,1	1,1	1,1
Nəqliyyat	2,3	2,0	2,6
Yerli və regional inkişaf	0,1	0,7	0,6
Təhsil, texniki-peşə təlim, məşğulluq, sosial xidmətlər	0,6	3,2	3,5

Asayışın qorunması	0,5	1,0	1,5
Dövlət borcu üzrə faiz tədiyyələri	11,3	13,9	12,3
Digərlər	73,1	24,3	78,2

Müharibədən sonrakı bütün dövr ərzində milli müdafiəyə təxisatlar ABŞ-ın federal büdcəsinin xərclər maddələri arasında birinci yeri tuturdu. Bu zaman 1960-cı illərdə Vyetnamda aparılan müharibə ilə əlaqədar ən yüksək zirvə (apogey) əldə olunmuşdur: hərbi xərclər bütün hökumət təxisatlarının 50 %-dən çoxunu təşkil edirdi. 1990-cı illər federal büdcədə milli müdafiə xərclərinin xüsusi çəkisinin azalması ilə səciyyələndirilirdi. Bu zaman bütün müharibədən sonrakı tarixdə ilk dəfə 1993-cü ildə “Milli müdafiə” proqramı üzrə xərclər birinciliyi “Sosial təminat” maddəsi üzrə müvafiq olaraq 291,1 mlrd. və 304,6 mlrd. doll., yəni 20,7 və 21,6 % təşkil edərək xərclərə verdi.

Beləliklə, ABŞ-ın 1950-2000-ci illərdəki dövlət xərclərinin təhlili, hərbi və onunla bağlı xərclərin sosial xərclər ilə qarşılıqlı asılılığını aydın göstərir.

2001-2002-ci illərdə federal xərclər orta hesabla ildə 8 %, 2003-2004-cü illərdə-4-5% artdı. Lakin bu zaman xərclərin strukturunun dəyişməsi baş verdi. Milli müdafiə xərclərinin payı əhəmiyyətli dərəcədə -2000-ci ildəki 16,2-dən 2004-cü ildəki 19,9%-ə qədər artdı. “Beynəlxalq münasibətlər” proqramı üzrə xərclərin payı artaraq, 2004-cü ildə 1994-cü ilin səviyyəsinə çatdı -1,2% . 1950-2000 illərdə, əksinə, bu xərclərin xüsusi çəkisinin azalması müşahidə olunurdu.

Səhiyyə xərclərinin artımı 2000-ci ildəki 11,3%-dən 2004-cü ildəki 11,7 %-ə qədər təşkil etmişdir. Büdcə xərclərinin ümumi həcmində sosial sığorta üzrə xərclərin payı 1,1 % azalaraq, 2004-cü ildə 21,6 % təşkil etdi. Baxmayaraq ki, 2000-ci il ilə müqayisədə ABŞ-ın dövlət borcu xeyli artmışdır, onun üstündə işləmək üzrə ayrılan faizlərin payı əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır-12,3 %-dən 7%-ə qədər 2004-cü ildə (cədvəl 1.14) [20,C.156]

ABŞ-ın 2007-2012 illərdə federal büdcə xərclərinin əsas maddəsinin proqnoz rəqəmləri əlavə 5-də təqdim edilir.

ABŞ prezidentinin nəzdindəki inzibati-büdcə idarəsinin proqnoz rəqəmlərinə görə büdcə xərcləri hər il təxminən 4-5 % artacaq (şəkl.3). Bu ölkənin birləşdirilmiş (konsolidasiya edilmiş) büdcəsinin xərclərinin illik hesabla artımı 1,5 % təşkil etdiyi 2003-2004-cü illərin tempindən xeyli yüksəkdir.

Cədvəl 1.14

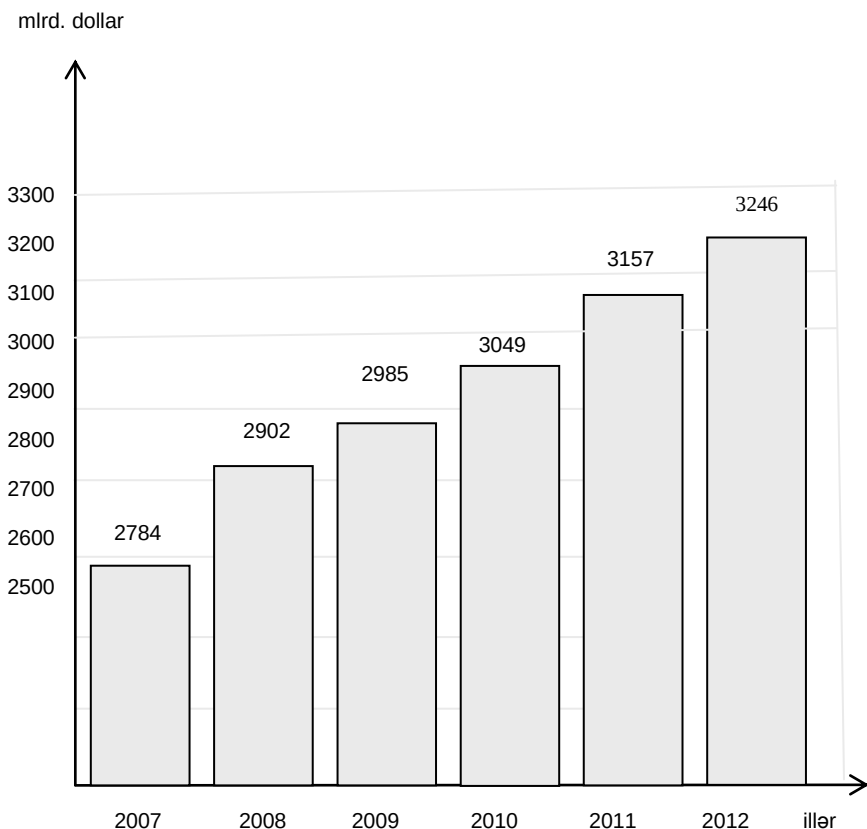
ABŞ federal büdcə xərclərinin əsas maddələri

Xərclər maddələri	2003 il		2004 il	
	məbləğ, mlrd. doll.	yekuna % ilə	məbləğ, mlrd. doll.	yekuna % ilə
Milli müdafiə	404,9	18,7	455,9	19,9
Beynəlxalq münasibətlər	21,2	1,0	26,9	1,2
Səhiyyə	219,6	10,2	240,1	10,5
Mediker	249,4	11,5	269,4	11,7
Gəlir sığortası	334,4	15,5	332,8	14,5
Sosial sığorta	474,7	22,0	495,5	21,6
Dövlət borcu üzrə faizlər	153,1	7,1	160,2	7,0
Digər xərclər	302,6	14,0	311,3	13,6
Cəmi xərclər	2159,9	100	2292,1	100

Beləliklə, vergi və dövlət xərclərinin. inflyasiyanın aşağı səviyyəsi ilə onu daha tam məşğulluq vəziyyətinə maksimum yaxınlaşdırmaq köməyi ilə müasir dövlət iqtisadiyyatı sabitləşdirməyə cəhd edir Dövlət xərclərinin daimi artımı, ÜDM-də onların payının artması şəraitində, dövlətin müasir cəmiyyətin iqtisadi və sosial həyatına müdaxiləsinin azalması haqqında ısrar etmək üçün əsas yoxdur.

Regional və yerli büdcə xərclərinin strukturu federal büdcənin strukturundan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir (cədvəl 1.15). Xərclərin bir qismi federal yardım hesabına maliyyələşir və təhsil, səhiyyə və sosial yardıma yönəldilir. 1940-cı ildən 1994-cü ilə qədər ştat və yerli hakimiyyət orqanlarına federal subsidiyalarının məbləğləri 0,9 mlrd.-dan

217 mlrd. doll. qədər artırmaqla, sabit (müqayisəli) qiymətlərdə onlar bu müddətdə 20 dəfə yüksəlmişdi.

Şəkil 1.3. ABŞ federal büdcə xərclərinin dinamikası (proqnoz)

2001-2004-cü illərdə ştatların hökumətlərinin və yerli hakimiyyət orqanlarının gəlirinin artımı cüzi idi və 1980-ci illərin əvvəlindən ən aşağı səviyyədə idi (0,2 % illik hesablamada). Bu federal büdcə xərclərinin yüksək artım templərində zəminində xüsusi ilə gözə çarpır. Ştatların

hökumətlərinin və yerli özünüidarəetmə orqanlarının xərclərinin illik həcmi 1224,9 mlrd. doll. təşkil edirdi.

Cədvəl 1.15

**Ştat və yerli özünüidarəetmə orqanlarının
əsas xərclər maddələri**

Xərclər maddələri	% ilə
Təhsil sistemi və kitabxanaların maliyyələşməsi	35
Müxtəlif müavinətlərə xərclər	13
Səhiyyə sistemi	9
Nəqliyyatın inkişafı	9
İctimai təhlükəsizlik sistemi	8
İctimai sanitariya	3
Ətraf mühitin mühafizəsi	3
Mənzil tikintisi və kommunal təsərrüfatın inkişafı	1,8
Digərlər	18,2

Ştatların hakimiyyətinə federal yardım 19 əsas xərclər maddələrinin (kateqoriyaların) 13-ü üzrə keçir. Federal subsidiyaların miqyası azaldığı dövrdə, ştatların hökumətləri və yerli özünüidarəetmələr yeni vergiləri tətbiq etmək və xəzinəyə daxilolmaların yığımlı üzrə öz fəaliyyətini fəallaşdırmağa məcbur idilər. Bu tədbirlər müəyyən nəticə verdi. Lakin onların tətbiq imkanları yerli hakimiyyətlərin kifayət qədər əsaslandırılmış ehtiyatı ilə obyektiv olaraq hər zaman məhduddur: əhəlinin miqrasiyasının artırılması, müvafiq yaşayış məntəqələri və ya ərazilərdən biznesin getməsi.

1.7 ABŞ-ın dövlət borcu və onun idarə olunması

Dövlət borcu–borclara xidmət göstərmək üzrə faizləri nəzərə almaqla, yığılmış büdcə kəsiridir.

Müasir şəraitdə büdcənin balanslaşdırılmasında (tarazlaşdırılmasında) onun antitsklik yönümlü olmasının zəruriliyinə əsaslanırlar, yəni indi kəsirsiz büdcə hökumətin

maliyyə siyasətinin şəksiz prioriteti deyil, halbuki XIX əsrdə məsələ bu cür qoyulurdu. İqtisadi siyasətinin məqsədlərinə müvafiq büdcə kəsirinin idarəolunma mexanizminin dəyişməsi C.M.Keynsin adı ilə bağlıdır. O hesab edirdi ki, birinci, dövlət iqtisadi siyasətin məqsədi inflyasiya ilə müşayiət olunmayan tamam məşğulluğun əldə olunmasıdır, ikinci, hər il balanslaşdırılan büdcə iqtisadi neytral deyil.

Cədvəl 1.16

ABŞ-ın dövlət borcu mütləq rəqəmlərdə

İl	Məbləğ, mlrd. doll.	İl	Məbləğ, mlrd. doll.	İl	Məbləğ, mlrd. doll.
1929	16,0	1975	576,6	2000	5674,2
1950	257,3	1980	930,2	2001	5807,5
1955	280,8	1985	1945,9	2002	6228,2
1960	290,2	1988	2600,8	2003	6783,2
1965	320,9	1990	3233,3	2004	7379,1
1970	389,2	1995	4974,0	2005	7933,0

Belə siyasət antitsiklikin əksidir. Üçüncü, C.M.Keynsin fikrincə, büdcənin balanslaşdırılması bir maliyyə ilində deyil, iqtisadi tsikl çərçivəsində mümkün olacaq. Lakin dünya ölkələrinin inkişafı göstərdi ki, zaman ötdükçə dövlət borcunun çoxalması (cədvəl 1.16.) və yalnız hərdən–onun azalması baş verir.

ABŞ-ın dövlət borcunun yığılma tarixi ondan xəbər verir ki, XX əsrə ABŞ kifayət qədər möhkəm və yer tutmuş balanslaşdırılmış federal büdcə ənənəsi ilə qədəm qoymuşdur. Belə ki, Amerika fiskal tarixinin (1789-cu ildən 1849-cu maliyyə ilinə qədər) birinci mərhələsinin ümumi yekunu 70 mln. doll. məbləğində cəmlənmiş profisit oldu, hansı ki bu müddət üzrə məcmu federal gəlirlərin 6 %-ni təşkil etdi. Sonrakı dövrdə-1850-ci ildən 1900-cü maliyyə ilinə qədər büdcə 991 mln. doll. cəmlənmiş XX əsrin ikinci yarısında məcmu xərclərin 6,4 %-ni keçməyən kəsir ilə işlənmişdir . Beləliklə, demək olar ki yüz ildən çox olan müddətdə ABŞ-ın

federal büdcəsi bütövlükdə praktiki olaraq balanslaşdırılmış vəziyyətdə idi. Kəsirli maliyyələşmə dövrləri əsasən aparılan müharibələr ilə bağlı idi. Bu müharibələri ABŞ: 1812-1814-cü illərdə-İngiltərə ilə; 1818-1821-ci illərdə hinduların semiol tayfası ilə ; 1847-1849-cu illərdə-Meksika ilə aparırıldı. XIX əsrin ikinci yarısında federal büdcənin yekun kəsirliyi əsasən payına bu müddətdə yığılmış büdcə kəsirlərinin ümumi həcmnin 90%-inin düşdüyü, 1898-ci ildəki İspan-Amerika və Vətəndaş müharibəsi dövrünün (1861-1865-ci illər) kəsirləri ilə izah olunur.

XX əsrdə federal büdcənin profisit və kəsirli vəziyyətinin tsiklik mərhələləri müsbət və mənfi saldoların qiymətlərinin əhəmiyyətli qalxıb-düşmələri ilə daha qabarıq görünür. Bu zaman söhbət kifayət qədər uzun dövrlərdən gedir. Bu dövr ərzində federal büdcə “xroniki” tarazlaşdırılmış və tarazlaşdırılmamışdır və bu vəziyyətlər müəyyən dərəcədə həm siyasi qüvvələrin yerləşdirilməsindən, həm də iqtisadiyyatın makroiqtisadi durumundan sərbəst idi.

XX əsrin əvvəli Amerikaya dayanıqlı kəsirlər sindromunu gətirdi: 1901-ci ildən – 1919-cu maliyyə ilinə qədərki dövrdə (yəni Birinci dünya müharibəsinin tam bitməsinə kimi) federal büdcə 2 dəfə kəsirlə hazırlandı, və bu zaman cəmlənmiş kəsirlər cəmlənmiş profisitləri (yeddi ildə) əsasən o vaxtlar üçün əcaib sayılan hərbi illərin (1917-ci ildən-ABŞ müharibəyə daxil olub-1919-cu ilə qədər) kəsiri hesabına təxminən 80 dəfə üstələdi. Cəmlənmiş kəsirlər bu üç ilə 23,3 mlrd. doll. yaxın və ya bu müddətdəki bütün federal xərclərin 70 %-dən artıq idi.

1920-1930-cu maliyyə ili dövründə federal maliyyə təqdirə layiq nümunəviliyi ilə fərqlənirdi və yalnız Vətəndaş müharibəsinin qurtamasından sonrakı dövr və 80-ci illərdə onun ardınca gələn ABŞ-ın sürətli sənayeləşməsi ilə müqayisə edilə bilər. Orta hesabla 1920-ci illər üzrə profisitlər federal büdcənin gəlir hissəsinin 17,7 %-ni təşkil etdi. Profisit

minimal rəqəmi 1920-ci maliyyə ilində -4,4%, maksimal isə 1927-ci ildə 28,8 % həcmində qeydə alınmışdır.

Buna görə də tarazlaşdırılmış və “müsbət” tarazlaşdırılmamış büdcə arasında dürüst sərhəd qoymaq əhəmiyyətlidir. Bu tərifin məhdud mənasında tarazlaşdırılmış büdcədə gəlir və xərclərin saldosu ya sıfıra bərabərdir, ya da sıfıra yaxın məna daşıyır. 1920-ci illərdə ABŞ-da qeyd edilən profisit göstəricilər ilə olan büdcələr, tarazlaşdırılmış deyil, böyük ehtimalla onları hətta “müsbət” tarazlaşdırılmamış saymaq olar. Əgər sabitləşmə fondu yaradılmasaydı bənzər hal müasir Rusiyada yarana bilərdi.

Böyük depresiya və İkinci dünya müharibəsi özləri ilə ABŞ-ın tarazlaşdırılmamış federal büdcələrin kifayət qədər uzun sürən zamanəsini gətirdi. Bu büdcələrin iri nisbi və mütləq kəsirləri var idi: 1931-ci ildən 1946-cı maliyyə illərində bu kəsirlər bütün federal xərclərin orta hesabla 41,6 %-ni, 1941-1946-cı maliyyə illərində isə 52,1 % təşkil edirdi

Müharibədən sonrakı dövrdə ABŞ milli iqtisadi hesablar sisteminin inkişafı ABŞ-ın iqtisadiyyatı üçün kəsirli maliyyələşmənin nisbi ağırlıq dərəcəsinin daha dəqiq (sistem şəkilində) müəyyəmləşdirilməsinə imkan yaratdı. Belə ki, 1934-1946-cı maliyyə illərində onlar orta hesabla ÜDM-in təxminən 10 %-nə çatdı. ABŞ-ın fiskal tarixində bu rekord göstəricilərdir və bu gün də yenilənməyib.

Seçilən qiymətləndirmə metodikasından asılı olaraq müharibədən sonrakı Amerika tarixinin ilk iki onilliyi müxtəlif yozula bilər, belə ki, 1947-ci ildən 1963-cü maliyyə ilinə qədər federal büdcə müsbət saldo 7 dəfə, kəsir 10 dəfə ilə hazırlanıb. Bu zaman təqribən üç il davam edən tarazlaşdırılmış büdcənin mini – fasilələrlə (3-4 il) kəsirli büdcələr ilə əvəzlənirdi. Buna baxmayaraq, ÜDM-in bir payı kimi götürülən kəsirin və profisitinin nisbi rəqəmləri toplandıqda, aydın olar ki, qeyd olunan müddətdə **federal büdcə tarazlaşdırılmış olub**. Bu zaman kəsir və profisitinin

rəqəmləri sıfırdan orta hesabla 1-2% fərqlənirdi, yəni büdcə tarazlaşması kifayət qədər yaxşı qorunurdu.

Məlum olduğu kimi, ÜDM-nin 0,4 % ölçüsündə profisiti olan 1969-cu maliyyə ili ən yeni zamanın fiskal tarixində tarazlaşdırılmış büdcələr dövrünün son ili oldu. Sonrakı kəsirli büdcə dövrü təxminən üç onillik davam etdi və üç mərhələyə bölünə bilər (cədvəl 1.17)

Birinci mərhələ 1961-1969-cu maliyyə illərini əhatə edir və hakimiyyətə gələn Kennedinin demokratik administrasiyası “yeni siyasi iqtisadiyyat” çərçivəsində iqtisadi artımın sürətləndirilməsi üzrə strategiyanın əsas elementlərinin biri kimi kəsirli büdcə maliyyələşməsinə kursu açıq bəyan etdiyi məqamdan başlanır. Bu müddətdə büdcə yalnız bir dəfə 1969-cu maliyyə ilində tarazlaşdırılmışdır.

1961-1968-ci maliyyə illərində kəsirin orta miqdarı isə kifayət qədər kiçik rəqəm təşkil etmişdir və təxminən ÜDM-nin 1,0%-i təşkil etmişdir. Kəsirlər ilə bağlı vəziyyətə güclü nəzarət edilirdi və bu öz təsdiqini dövlət borcunun ÜDM-ə qarşı faiz nisbətinin fasiləsiz enməsində tapırdı.

Cədvəl 1.17

**Federal büdcə kəsirinin orta miqdarının dinamikası
ÜDM-dən faiz ilə.**

Dövr	Kəsirin miqdarı
1961-1969-cu maliyyə illəri	1,0
1970-1980-ci maliyyə illəri	11,1
XX əsrin 80-ci illərinin əvvəli-90-cı illərin ortası	4,1

İkinci mərhələ 1970-1980-ci maliyyə illərini əhatə edir. Bu müddətdə kəsirlərin orta miqdarı federal xərclərə qarşı 11,1 % təşkil edirdi, mütləq rəqəmlərdə isə rəsmi 100 mlrd. doll. həddinə kifayət qədər yaxınlaşdı. Belə ki, 1980-ci ilin büdcə kəsiri o vaxtlar üçün rekord sayılan 73,8 mlrd. doll. təşkil etdi. Büdcə kəsiri ilə vəziyyətin tədricən nəzarət altından çıxmasını 1970-ci illərin ortalarında, müharibədən sonrakı dövrdə ilk

dəfə dövlət borcu və ÜDM-in faiz nisbətində dönüşün baş verməsi də təsdiq edir. O zamandan XX əsrin sonuna qədər faiz nisbəti fasiləsiz artırdı, bu isə federal büdcə xərclərində dövlət borclarına xidmət üzrə faiz tədiyyələrinin artımına gətirdi.

Üçüncü mərhələ təxminən 15 il müddətini əhatə edir. 1980-ci ilin əvvəllərindən 1990-cı ilin ortalarına qədər. Bir sıra Amerika iqtisadçıları və politoloqlarının fikrincə son 15 ildə büdcə kəsirləri siyasi sistemin ziddinə gedən transtsendental rəmzinə çevrildi. 1981-1995-ci maliyyə illərində onlar mütləq rəqəmlərdə nəinki 1982-ci maliyyə ilində 100 mlrd. doll. və 1983-cü maliyyə ilində 200 mlrd. doll. hədlərini aşdı, hətta 300 mlrd. doll. həddinə yaxınlaşdı. Bu göstərici 1992-ci maliyyə ilində 290,4 mlrd. doll. təşkil etdi. Orta hesabla mütləq rəqəmlərdə büdcə kəsirləri bu zaman ümumilikdə 193 mlrd. doll. bərabər idi və ÜDM-in təxminən 4,1%-ni təşkil edirdi. (1947-ci maliyyə ilindən başlayaraq bütün müharibədən sonrakı dövr üçün rekord göstərici 1983-cü maliyyə ilində qeydə alınmışdır-ÜDM-in 6,3 %-i qədər).

Beləliklə, təqribən 35 il ərzində federal büdcənin kəsirləri üç zirvə fəth etmişdir.

Baxılan müddətdə və xüsusi ilə 1970-ci və 1980-ci illərdə federal büdcənin xroniki tarazlaşdırılmaması aşağıdakı səbəblərlə izah oluna bilər:

a) 1960-cı illərin əvvəllərində ABŞ-ın rəsmən qəbul etdiyi iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin neokeynsian metodları, vergi-büdcə alətlərinin kifayət qədər möhkəm o anlayışa bağladı ki, onlar resqresiya və iqtisadi enmə hallarında “avtomatik iqtisadi sabitləşdiricilər”, ilk növbədə antitsiklik siyasətin alətləridir. Həqiqətən də Amerika statistikasına müraciət göstərir ki, 1969-1970, 1974-1975, 1980, 1982, 1990-1991-ci illərdəki iqtisadi enmələr zamanı büdcə kəsirləri kifayət qədər mütləq və nisbi artıma meylli idi.

Lakin qeyd olunan illərdə büdcə kəsirlərinin artması tarazlaşdırılmamış büdcələrin sayının çoxalması üzrə ümumi

meyllərin zəminində baş verdi və buna görə də, sonrakı iqtisadi yüksəliş illərindəki federal büdcənin kəsirləri böhran dövründən heç də az deyildi. Belə ki, 1972-ci maliyyə ilin büdcə kəsiri 62,6 mlrd.doll., 1971-ci maliyyə ilində³ -65,7 mlrd. doll.1980 və 1981-ci maliyyə illərində müvafiq olaraq 104 və 101 mlrd. doll, 1991 və 1992-ci maliyyə illərində-228,6 və238,1 mlrd. doll. (1987-ci ilin sabit qiymətlərində;) məbləğində olmuşdur.

b)1960-cı və xüsusilə 1980-ci illərin federal büdcə kəsirlərinə ABŞ-ın iqtisadi inkişafının həvəsləndirilməsinin əsas formalrından biri kimi baxılırdı. Bu həvəsləndirmənin aləti vergi yükünün, deməli həm də büdcə gəlirlərinin qısamüddətli dövrdə ixtisarı, habelə büdcə xərclərinin yüksəlməsi ilə təzahür olunan dövlət istehlakının artımı idi. Lakin 1990-cı illərin ortalarında ABŞ iqtisadiyyatının yüksək və dayanıqlı artım templərini saxlamaqla federal büdcə kəsirlərinin kəskin ixtisarı göstərdi ki, iqtisadi artım üçün stimulları heç də büdcə kəsirləri ilə cəniləşdirmək olmaz. Qeyd etmək lazımdır ki, 1980-cı və 1990-cı illərin əvvəllərində demokratlar respublikaçı Reyqan və Buşun administrasiyalarını günahlandırır.

c) 1990-ci illərin ortalarında ABŞ-da büdcə zəmanətlərinin dəyişməsi federal büdcənin artan kəsirlərinin kökündə özəl sektora nisbətən, Amerika iqtisadiyyatının dövlət sektorunun xeyrinə maddi və maliyyə ehtiyatlarının prioritet bölüşdürmə modeli dururdu. 1960-cı illərdən başlayaraq sürətli iqtisadi artım, qarışıq iqtisadiyyat şəraitində ölkənin siyasi rəhbərliyi qarşısında kifayət qədər mürəkkəb və kəskin problem qoydu: qalıq yox, prioritet prinsipi ilə yüksək keyfiyyətli iqtisadi ehtiyatların artımının dövlətin xeyrinə bölüşdürülməsini hansı yolla təmin etmək ?

³ Nəzərə almaq lazımdır ki, məhz 1971-ci maliyyə ilində ABŞ növbəti iqtisadi böhrandan çıxdı

Vergi mexanizmi onun depresiv effektlərə qarşı məlum böyük meylliliyi ilə əlaqədar bu məqsədlər üçün istifadə oluna bilməzdi. Eləcədə– korporasiya, firma və fiziki şəxslər tərəfindən (onların fəaliyyətinin faktiki nəticələinə görə) əsas federal vergilərin yığım və ödəmə təcrübəsi çoxsaylı federal proqramlarının maliyyələşdirilməsi üçün vəsaitin qabaqlayıcı və operativ istifadəsinə imkan vermir, xüsusilə hərbi proqramlara, hansılarında sonrakı uzun illərə yönəldilmiş müqavilə maliyyələşməsinin faizi son dərəcə yüksəkdir. Fyuçers sazişləri rejimində fəaliyyət göstərən ABŞ-ın fond bazarlarında maliyyə nazirliyinin qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsi, əksinə, kifayət qədər tez bir zamanda dövlətin maliyyə ehtiyatlarının artırılmasına imkan verir.

Lakin büdcənin tarazlaşdırılması hətta tsikl çərçivəsində mümkün olmur, çünki iqtisadiyyatdakı enmələr büdcə kəsirinin elə bir artımına gətirib çıxarır ki, onu yüksəliş şəraitində əvəzləmək (kompensasiya etmək) mümkün olmur.

Bundan başqa, 1981-ci ildə iqtisadi sağlamlaşdırma məqsədi ilə vergi haqqında qanun həm fərdi gəlir vergisi, həm də korporasiyaların mənfəətinə vergilərin xeyli ixtisarını təmin etdi. Bu zaman xərclər azaldılmamışdı. Nəticədə struktur kəsiri yarandı, yəni büdcəni tarazlaşdırmaq hətta iqtisadiyyat tam məşğulluq ilə işləsəydi belə, qeyri-mümkün oldu.

Beləliklə, dövlət borcunun artımının səbəbi müharibə şəraitində xərclər (İkinci dünya müharibəsindən sonra 5 dəfə yüksəlib), tsiklik enmələr və 1980-ci illərdə vergilərin ixtisarı oldu. Bu illərdə dövlət borcu ÜMM-ə qarşı qabaqlayıcı templər ilə artdı (cədvəl 1.18)

Cədvəl 1.18

ÜMM-ə nisbətə ABŞ-ın dövlət borcu

İl	Dövlət borcu, ÜMM-ə % ilə	İl	Dövlət borcu, ÜMM-ə % ilə
1981	26,5	1994	52,3
1993	51,5	1999	50,7

Lakin, 1990-cı illərin ortasına federal büdcə kəsirinin xeyli ixtisarı üzrə dayanıqlı meyllər formalaşdı. 1995-ci ilin sonunda B.Klinton administrasiyası və konqres təqribən 2002-ci ilə federal büdcənin tarazlaşdırılmasının zəruriliyi haqqında razılığa gəldi. Lakin bu məsələ öz həllini 1998-ci ildə tapmışdı və 30 ildə ilk dəfə büdcə profisit ilə hazırlanmışdı.

1993-cü ildən daxilolmaların dinamikası federal xərclərin artımını dayanıqlı ötüb keçirdi. 1996-cı il dönüş ili oldu, bu zaman federal büdcə kəsiri həтта 57 mlrd. azalaraq 104 mlrd. doll. yəni ÜDM-in 1,4 %-inə çatdı.

Büdcə kəsirinin ixtisarına Amerika iqtisadiyyatının inkişafının yüksək templəri xeyli dərəcədə kömək etdi. Bu öz əksini vergi daxilolmalarının 1997-ci ildə 9 %, federal büdcə xərclərin 3,5 faiz artımında tapdı.

Büdcə kəsirinin ixtisarında 1990-cı illərdə xərclərin azalması əhəmiyyətli rol oynadı. Bu azalma əsasən hərbi proqramlarda və ETTKİ üzrə investisiyalara; təhsil və işçi qüvvəsinin yenidən hazırlanması üzrə xərclərə aid olunurdu (1992-ci ilin səviyyəsində dondurulmuşdur).

1997- 2002-ci illərdə büdcə kəsirinin ləğv edilməsinin beşillik planına uyğun olaraq iki qanun qəbul edilmişdir: “vergiödəyicilərin vergi yükünün azaldılması haqqında” və “büdcənin tarazlaşdırılması haqqında” . Birinciyə uyğun 1998-2002-ci illərdə federal büdcəyə daxilolmaların ümumilikdə 141 mlrd. doll. azalması gözlənilirdi.

“Büdcənin tarazlaşdırılması haqqında” qanuna uyğun qənaətin yarısının əldə olunması beş il ərzində “ Meduker” proqramına xərclərin 115 mlrd. doll., əsasən tibb müəssisələrinə, xidmətlərin göstərilməsinə görə, dövlət təminatlarının azaldılması hesabına nəzərdə tutulurdu; “Medikeyd” (kasıblara tibbi yardım) proqramına-14 mlrd. doll.

Bununla yanaşı qanunla 1966-cı ildə ləğv edilmiş bir sıra fondlar bərpa edilmişdir.:sosial təminat proqramlarını

maliyyələşdirilmiş,, o cümlədən yüksək yoxsulluq səviyyəli rayonlar üçün qrantlar açılmış, yardım almaq hüququnu itirmiş şəxslərin təlim proqramları həyata keçirilmişdir. Uzunmüddətli işsizlik ilə mübarizə üzrə şatlara yardım fondunun yaradılması üçün 3 mlrd. doll., eləcə də tibbi sığorta ilə əhatə olunmayan uşaqlara tibbi xidmət proqramının fəaliyyətinin davamı üçün 24 mlrd. doll. Ayrılmışdır. “Büdcənin tarazlaşdırılması haqqında” qanuna, eləcə də, büdcə intizamının gücləndirilməsi tədbirlərini daxil edilmişdir.

Beləliklə, 1993-1997-ci illərdə federal büdcə kəsirlərinin ixtisarı–soyuq müharibənin bitməsi və iqtisadi artımın bilavasitə nəticəsidir, və eyni zamanda XX əsrin sonunun iqtisadi siyasət sahəsindəki əsas nailiyyətlərindən birirdi.

2000-ci ildə C.Buşa miras qalmış profisitli federal büdcənin aşağıdakı parametrləri var idi:

- a) gəlirlər-2 trln. doll (ÜDM-in 19,8 %-i)
- b) xərclər -1864 mlrd. doll. (ÜDM-in 18,6 %-i)
- c) profisit-127,4 mlrd. doll. (ÜDM-in 1,3 %-i)

Tarixi baxımdan ÜDM-in 20 %-i səviyyəsində gəlirlər İkinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə ən yüksək oldu.

Beləliklə, XX əsrin axırncı federal büdcənin özəlliyi ondan ibarət idi ki, dövlət borcu və ona aid ödənilən faizlərin azalması hesabına ABŞ iqtisadiyyatının üzərinə düşən yük aşağı düşürdü. Hələ 1997-ci ildə konqres qanunvericiliklə müəyyən edilən dövlət borcunun (federal hökumət və ştatların hökumətlərinin borcları) yuxarı həddinin artırılmasına son qoydu. 1997-ci ildə dövlət borcunun ixtisarı başlandı. 1997-2001-ci maliyyə illərində o, 3,77 trln.-dan 3,32 trln. doll. qədər azaldı.

Eyni zamanda federal hökumətin borcu və ÜDM nisbəti azalırdı, yəni bu borcun Amerika və dünya iqtisadiyyatına təzyiqi zəifləyirdi. 1997-ci ildən 2001-ci maliyyə ilinə qədər bu nisbət 46,1 %-dən 33,1 %-ə qədər, yəni 13 faiz azalmışdı. 1998-ci maliyyə ilindən federal hökumətin borcları üzrə ödənilən faizlərin mütləq məbləğlərin enməsi

üzrə meyl işləməyə başladı və 244,0 mlrd. dollardan (1997m.i) 153,1 mlrd. dollara (2003 m.i.) qədər azaldı. bu isə federal büdcə xərclərinin 15,1 %-dən 7,1 %-ə qədər, yəni 2 dəfədən çox azalması ilə nəticələndi. [3.C.11]

Federal büdcə göstəricilərin xeyli yaxşılaşması ABŞ-ın federal maliyyə sistemində müəyyən qədər ehtiyat davamlığı yaratdı və respublikaçılar hakimiyyətinin ilk iki ili kifayət qədər həm federal büdcə, həm də bütövlükdə Amerika iqtisadiyyatı üçün ağrısız keçdi. Hakimiyyətə gələn respublikaçılar seçki qabağı poqramın büdcə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini federal büdcənin gəlir və xərclərinə aid verdiyi vədlərdən başladılar, birinci-vergi dərəcələrində islahat aparmaq yolu ilə gələcək illərin büdcə daxilolmalarının ixtisasını əvvəlcədən təyin etdilər, ikinci- demokratların icra aparatının prezident seçkilərində qələbə çaldığı halda planlaşdırdığı rəqəmlərə qarşı, bir sıra maddələr üzrə xərcləri artırıdılar.

Kəsinin yarıya qədər artmasının səbəbi biznes və istehlakçılara qoyulan vergilərin miqyaslı endirimi üzrə hökumət təşəbbüsləri idi. Büdcə xərclərinin ən tez artan maddəsi olan hərbi xərclərə də öz təsirini göstərdi. 2004-cü ildə onlar 2000-ci illə müqayisədə 55 % artdı.

2002 və 2003 maliyyə illərində büdcə kəsirləri 158 və 375 mlrd. doll. təşkil etdi, nisbi rəqəmlərlə -ABŞ-ın ÜDM-in 1,5 və 3 %-i. 2004-cü ildə kəsir 413 mlrd. dollara (ÜDM-in 3,6 %-i), 2005-ci ildə– 427 mlrd. doll. çatdı (ÜDM-in 3.6 %-i). Bu isə ABŞ-ın maliyyə tarixində ən yüksək göstərici idi..

ABŞ prezidentinin nəzdindəki inzibati büdcə idarəsinin proqnozlarına əsasən, kəsirli maliyyələşmə ən azı 2009-cu maliyyə ilinə kimi qalacaq. bu dövrdə büdcə kəsiri 237 mlrd. doll. və ya ABŞ-ın ÜDM-in 1,6 %-ni təşkil etməlidir. (cədvəl 1.19)

Cədvəl 1.19

ABŞ-ın büdcə kəsirinin dinamikası (proqnoz)

Göstərici	2005 il	2006 il	2007 il	2008 il	2009 il
Kəsir, mlrd. doll.	364	268	241	239	237
Kəsir, ÜDM-dən %	3,0	2,1	1,8	1,7	1,6

Federal büdcənin kəsirlərli olmasına baxmayaraq, ABŞ-ın tarixində bir dəfə də olsun belə xərclərin sekvestri mexanizmi işə salınmayıb, hərçənd ki 1985-ci ilin “Tarazlaşdırılmış büdcə və kəsirə nəzarət üzrə fəvqəladə tədbirlər haqqında” qanun ilə büdcə prosesində bu qayda nəzərdə tutulub. 1989-cu ildə (birinci və sonuncu dəfə) sekvestrin hesabatı tərtib edilmiş, lakin təsdiq olunmamışdır. Çünki hökumət xərclərin ixtisarı və gəlirlərin artırılması üzrə tədbirləri işə salmışdır.

Əgər kəsirin gözlənilən məbləği müəyyən edilmiş limiti 10 mlrd. doll. üstələyirsə Sekvestr qaydasına xərclərin avtomatik azaldılması prinsipi daxil edilib. Gözlənilən ixtisarın məbləği əsas iki xərclər qrupları arasında bərabər bölüşdürülürdü - hərbi və mülki. 1990-cı ildən qanun ilə daha bir xərclər qrupu əlavə olunub-beynəlxalq fəaliyyət üzrə. Bu zaman qrupun daxilində ixtisarlar ixtisarın məbləğinin həddi 2 % həcmində müəyyən edilmiş səhiyyə istisna olmaqla vahid faiz üzrə aparılmalı idi..

Güclü siyasətin yürütməsi kəsirin azaldılması üçün mühüm komponentdir. 2006-cı ilin büdcəsində ABŞ prezidenti üç məqsəd müəyyənləşdirib:

- ümumi diskretion xərclərin inflyasiya səviyyəsinə qədər artımın qabağını saxlamaq;
- diskretion xərclərin qeyri-müdafə hissəsinin ixtisarı;
- nəticəsiz olan 154 hökumət proqramının ixtisarına dair təklif

2007-ci ilin büdcəsinin əsası 141 federal proqramın ləğvi nəticəsində 15 mlrd. doll. məbləğində xərclərin ixtisarı ilə bağlı əldə edilən uğurdadır. Vəzifələrdən biri kimi “

İctimai təhlükəsizlik” və “Mediker” proqramları üzrə xərclərin artımının ləngiməsi adlandırılır [27].

Büdcə kəsirinin aradan qaldırılmasının əsas mənbəyi dövlət qiymətli kağızların buraxılmasıdır. ABŞ dünyada ən iri dövlət istiqrazlar bazarına malikdir, bu isə dünyada ən böyük dövlət borcuna uyğun gəlir. ABŞ-ın dövlət istiqrazları üç növ ilə təmsil olunur (cədvəl 1.20)

Cədvəl 1.20

ABŞ-ın dövlət istiqrazlarının növləri

Istiqrazın növü	Adı
Qısamüddətli	Xəzinadar vekselləri (diskont)
Ortamüddətli	Xəzinadar notları (2-10 il, kupon gəliri)
Uzunmüddətli	Xəzinadar istiqrazları (10 ildən çox)

Qısamüddətli xəzinadar vekselləri (Treasury bills (T-bills)- ödənmə müddətli bir ildən çox olmayan ABŞ hökumətinin borc öhdəliyidir. Hal-hazırda aşağıdakı ödəmə müddətləri ilə buraxılır: 91 gün (13 həftə və ya 3 ay), 182 gün (26 həftə və ya 6 ay) və 52 həftə (1 il). Xəzinadar vekselləri fiziki (cismani) formada buraxılmır, hesablarda qeyd kimi mövcuddur. Mülkiyyət hüququnun keçməsi registrda qeyd ilə gerçəkləşdirilir. Belə qiymətli kağızların minimal dəyəri (nominalı) 1000 doll. təşkil edir. Onlar buraxılır və nominal dəyərə qarşı endirimlə satılır, nominal qiymətlə isə ödənilir. Buna görə onlar diskont qiymətli kağızlara aid edilir. Nominal dəyər və endirimli qiymət ilə fərq faiz kimi baxılır. Lakin xəzinadar vekselləri faizlərin dövrü ödəmələrini daşıyır, onlar faizsiz qiymətli kağızlar hesab olunur.

Ortamüddətli xəzinadar notları (Treasury notes (T-notes) və uzunmüddətli dövlət istiqrazları (Treasury bonds (T-bonds) yalnız ödəmələrin çıxış müddətləri ilə fərqlənir və xəzinadar notları üçün 2-10 il, dövlət istiqrazları üçün 10 ildən çox təşkil edir.

Hər ikisinin minimal nominal dəyəri 1000 doll. olmaqla, hesablardakı qeydlər şəklində buraxılır. Adı çəkilən qiymətli kağızlar qeydə alınmış (kupon) faiz dərəcəsinə malik olan faizli qiymətli kağızlardır və onlar üzrə faizlər yarımildə bir dəfə ödənilir.

Bundan başqa, ABŞ-da xəzinadar kuponlar (Treasury Receipts (STRIPS)) mövcuddur. Onlar uzun müddətli dövlət istiqrazlarından törəmə qiymətli kağızlardır. Əsas məbləğin ödəmələri və kupon ödəmələr ayrı vahidlər kimi satılır. Onların hər birinə sıfırlı kupon qiymətli kağız kimi bazarda qiymət danışılır. Xəzinadar kuponları böyük endirim (güzəşt) ilə satır, bütün faiz ödənişləri isə ödəmə vaxtında həyata keçilir. [24]

Hökumət borcunun tərkibinə xəzinadar istiqrazları və sosial sığorta fondunun borcu aiddir. 2003-cü ildə ABŞ konqresi dövlət borcunun yuxarı həddini, 7,4 trln. doll. qədər 2005-ci ildə -8,18 trln. doll. qədər artırdı. C.Buş hakimiyyəti dövründə ABŞ-ın federal borcunun yol verilə bilən məbləğ həddi artıq üç dəfə artırılıb (cəmi 37 %-ə). Hal-hazırda federal hökumətin borcu ÜDM-in 70%-nə yaxın təşkil edir.

Bütün səviyyələrin hökumət borcları (federal borc 80 % təşkil edir) 2005-ci ilin əvvəlinə 8 trln. doll. yaxınlaşıb. Gözlənilir ki, 2009-cu ilin sonuna qanunvericiliklə müəyyən edilən borcun yuxarı həddi 10,5 trln. doll. aşsın, borcun ümumi məbləği isə nisbi rəqəmlərdə ÜDM-in təxminən 72 %-ni təşkil edəcək, yəni 1950-ci illərin birinci yarısının səviyyəsinə çıxacaq. Bu zaman ödənilən faizlərin məbləği 300 mlr doll. çata bilər. İqtisadçılar dövlət borcunun belə tez artımının 4 səbəbini ayırırlar: müharibələr, iqtisadi enmələr, vergilərin azaldılması və siyasi idarənin kifayət qədər olmaması.

Bununla yanaşı növbəti onilliyin ortalarına federal büdcə gəlirlərinin xərcləri, ÜDM-in 1 %-i səviyyəsində iqtisadiyyatın əlverişli inkişafı və büdcənin müsbət saldosunu borcun ödənməsinə yönəltdiyi halda hər il üstələnməsinə

çatmaq nəzərdə tutulur. Hesab olunur ki, bu uzunmüddətli faiz dərəcələrinə zəiflədici təsir edəcək, bununla da özəl investisiyaların və əmək məhsuldarlığının artmasına və iqtisadi artıma yardım edəcək.

Ştatlar və yerli hökumət orqanları XIX əsrin 20-ci illərində yaranan borc maliyyələşdirilməsindən fəal istifadə edirlər.

Hal-hazırda dövriyyədə olan bələdiyyə istiqrazlarının ümumi həcmi yeni emissiyanın illik xalis həcmi 200 mlrd. doll. yaxın olduqda 2 trln. doll. çox təşkil edir (ABŞ-ın dövlət qiymətli kağızlar bazarının həcmnin 40 %-nə yaxın). ABŞ-ın 82000-ə yaxın bələdiyyə hakimiyyət orqanından təxminən 50000-i qiymətli kağızlar buraxır. Bir neçə min xüsusi hakimiyyət orqanları da mövcuddur. Onlar məhz xüsusi layihələrə xidmət göstərmək məqsədi ilə yaradılıb və onların həyata keçirilməsi üçün bələdiyyə istiqrazları buraxılmışdır.

Bələdiyyələrin qiymətli kağızlarının emissiyasından əldə edilən vəsait, bir qayda olaraq, cari xərclərə xidmət göstərmək üçün yox, investisiya layihələrini maliyyələşdirmək məqsədilə istifadə olunur, Axıncının ödənmə mənbəyi bələdiyyələrin vergi və digər gəlirləridir. Bələdiyyə istiqrazlarının buraxılmasının əsas məqsədləri yerli hakimiyyət orqanlarının təhsil, nəqliyyat, mənzil tikintisi, tibbi xidmət, su- və enerji təchizat sahələrində layihələridir.

Bələdiyyə qiymətli kağızlarının cəlbediciliyi vergi güzəştləri ilə təmin olunur: bu istiqrazlar üzrə gəlir faizinə 1913-cü ildən mənfəət federal vergisi qoyulmur.

Lakin ABŞ tarixində defoltlar baş vermişdi, yəni yerli hakimiyyət orqanlarının öhdəliklərinin üçüncü şəxs tərəfindən yerinə yetirilməsi də daxil etməklə öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi və ya zəif yerinə yetirilməsi.. Onların sayı artır, bununla əlaqədar 1970-ci illərdən istiqraz sığortası və kreditlə zəmanət vermək inkişaf edir.

Beləliklə, ABŞ-ın dövlət maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsinin məqsədi dövlətçiliyə dəstək vermək, nizamlanmış

ictimai həyatın müəyyən edilməsi və saxlanılmasıdır. XX əsrdə dövlət büdcə-vergi vəzifələri mürəkkəbləşib, fiskal vəzifələrinə əlavə edilən, yenidən bölüşdürmə və həvəsləndirici vəzifələr formalaşmış. Onlar hamısı sözün geniş mənasında dövlətçiliyin dəstəklənməsinə yönəldilib. ABŞ-ın büdcə siyasətinin hazırlanma və həyata keçirmə təcrübəsi “bazar sistemi”-nin məhdudluğundan xəbər verir. ABŞ-da büdcə tənzimlənməsi ərazi və əhəlinin müxtəlif qruplarının maraqlarının birləşdirilməsini təmin edən maliyyə sistemində bazarın daxil olmasına imkan yaradır.

1.8. Rusiya üçün nəticələr

Rusiya və ABŞ-ın federasiyalar kimi dövlət quruluşunun zahiri oxşarlığı o faktı şərtləndirdi ki, yenidənqurmanın əvvəlində Rusiya Amerika demokratik (elə hesab olunurdu ki, ən yaxşı) dövlət modelinə üstünlük verirdi, nəzərə almayaraq ki, dövlətçiliyin inkişafının 200 illik təcrübəsi hakimiyyət səviyyələri arasında ziddiyyətləri zəiflətməyə imkan verdi, ölkənin bütövlüklüyünün saxlanılmasının ali arbitri və təminatçısı qismində ABŞ-ın məhkəmə sistemini möhkəmləndirdi, vətəndaş cəmiyyətinin qeyri-hökumət institutlarının formalaşmasına imkan yaratdı. Amerika dövlətinin, əvvəllər müstəqil dövlətlər kimi olan ştatlarının “aşağıdan” təşəbbüsü ilə yaranması faktının özü, mühüm dövlət məsələlərinin həllində onların sərbəstliyinin və öz üzərinə götürdüyü məsuliyyətin yüksək dərəcəsini müəyyənləşdirdi.

Sovet İttifaqı və sonralar Rusiya Federasiyası öz üzərində 200 illik demokratiya təcrübəsini yoxlayaraq, dövlət toxunulmazlığının etibarlı alətlərinə malik olmadığı halda, “yuxarıdan” dəyişikliklərə təkan verdi Vergi münasibətləri sahəsində bu, özünü, 1994-1996-cı illərdə Rusiya Federasiyası subyektlərinin və bələdiyyə qurumlarının özəl maliyyələrinin müəyyən edilməsində, biruzə verdi. 2006-cı ilə qədər büdcə

sahəsində büdcələrarası regional modellərin müxtəlifliyi mövcud idi.

Federativ dövlətin möhkəmlənməsində müasir Rusiya tarixində 2000-ci ili dönüş ili kimi hesab etmək olar. Bu zaman RF prezidentinin 10.08.2000-ci il tarixli 1486 sayılı “Rusiya Federasiyasının hüquqi məkanının birliyinin təmin olunması üzrə əlavə tədbirlər haqqında” Fərmanına əsasən RF subyektlərinin normativ-hüquqi aktlarının federal bankı yaradılmışdır. Bu aktların hüquqi ekspertizası RF Ədliyyə nazirliyinə həvalə edilmişdir. RF Konstitusiyasının və federal qanunlarının RF subyektləri tərəfindən icrasına nəzarətin təşkili RF prezidentinin federal dairədəki Səlahiyyətli nümayəndəsinin vəzifələrinə daxil edilmişdir. 2001-ci ildə normativ-hüquqi aktların RF Konstitusiyasının və federal qanunlarının tələblərinə cavab verən hala salınması başa çatdı, hətta bəzi regionlarda RF subyektinin hakimiyyətinin qanunverici orqanının buraxılması təhlükəsi yarandı. Eyni zamanda, RF Konstitusiyasına uyğun gəlmədiyi üçün RF və onun subyektləri arasında bağlanmış müqavilələrin qüvvədə qalması dayandırılmışdır. Əsas Qanunun 3-cü maddəsində RF və onun subyektləri arasında səlahiyyət predmetlərinin yenidən bölüşdürülməsinin yol verilməməzliyi müəyyən edilmişdir.

Hakimiyyət səviyyələri arasında səlahiyyətlərin sərhədlərinin aydınlaşdırılması prosesinin başa çatması üçün 2003-cü ildə iki federal qanun qəbul edilmişdir: 4 iyun tarixli 95- Φ 3 sayılı “Rusiya Federasiyası subyektlərinin qanunverici (müvəkkil) və icraedici dövlət hakimiyyəti orqanlarının təşkil olunmasının ümumi prinsipləri haqqında” Federal qanuna dəyişikliklərin və əlavələrin edilməsi haqqında ” və 6 oktyabr 2003-cü il tarixli 131- Φ 3 sayılı “Rusiya Federasiyasında yerli özünüidarəetmənin təşkilinin ümumi prinsipləri haqqında”. Bununla da, Rusiya Federasiyası, onun subyektləri və bələdiyyə qurumları arasında hüquqi rəsmiləşdirməsinin birinci mərhələsinin səhifəsi dəyişdirilmişdir.

RF-də federal münasibətlərin gələcək inkişafı müxtəlif səviyyəli hakimiyyət orqanları arasında mübahisəli məsələlərin tənzimlənməsində məhkəmə sisteminin rolunun gücləndirilməsi ilə bağlılığı qaçılmaz olacaq.

Büdcə münasibətləri sahəsində də Rusiya ABŞ-ın təcrübəsindən bəhrələnməyə cəhd edirdi. Belə ki, RF-in yeni büdcə sisteminin yaranmasının əsasını qoyan 10 oktyabr 1991-ci il tarixli 1734-1 sayılı “RSFSR-də büdcə quruluşu və büdcə prosesi” Rusiya Federasiyası qanunu qəbul edilmişdir. Lakin, ABŞ-ın büdcə prosesinin uzunluğunu qəbul etdikdən sonra, artıq 1993-cü ildə Rusiya adı çəkilən qanunun bəzi maddələrinin qüvvədə olmasının dayandırılmasına məcbur idi. Belə ki, ABŞ-da büdcənin tərtib və təsdiq etmə mərhələlərinin davamlılığı 18 ay təşkil edir. Bu isə dayanıqlı iqtisadiyyat və aşağı səviyyəli inflyasiyaya malik olan ölkə üçün qəbul olunandır. Rusiyaya qaldıqda isə, 1992- 1993-cü illərdə bütün postsovet tarixində inflyasiyanın ən yüksək templəri mövcud idi, istehsalın kəskin enməsi vəziyyətində büdcə bu illərdə vaxtlı-vaxtında qəbul edilmirdi. Real büdcənin tərtibi üçün prinsipial əhəmiyyət kəsb edən mühüm makroiqtisadi göstəricilər gözlənilməz olduğundan, maliyyə ilindən xeyli əvvəl büdcə üzərində işə başlamaq müsbət nəticə verə bilməzdi. Buna görə, 1998-ci ildə qəbul olunmuş RF-in Büdcə məəcəlləsində RF-in Federal Məclisinə RF Prezidentinin büdcə müraciətinin göndərilməsinin yalnız müddəti göstərilir-növbəti maliyyə ilindən qabaqkı ilin martından gec olmayaraq. RF Prezidentinin büdcə müraciətində növbəti maliyyə ilinə ölkənin büdcə siyasəti müəyyən edilir. Ona görə bu sənədin dərc olunma tarixini büdcə üzərində işin başlanmasının rəsmi tarixi kimi qəbul etmək olar.

Rusiyada büdcə prosesinin və büdcə münasibətlərinin sonrakı inkişafı nəinki Amerika, hətta Avropa təcrübəsinin təsiri altında baş verirdi. Perspektiv maliyyə planı üçillik müddətə hazırlanmağa başlandı və bunula iqtisadiyyatın həm

büdcə, həm də komersiya sektorunda planlaşdırılmasının üfüqləri genişləndi.

Büdcə xərclərinin nəticələrinin qiymətləndirilməsində büdcədən maliyyələşən məqsədli proqramların daha müfəssəl əsaslandırılmasına diqqət yetirilirdi. Belə ki, daha yaxşı sistemləşdirilmə və bölmələrin sayının II-ə qədər ixtisarı və s. hesabına xərclərin funksional təsnifatı daha məlumatlı oldu.

2002-ci ildən Rusiya dövlət təqaüd sistemində islahat aparımağa başladı, ABŞ-ın bu təcrübəsindən yararlanaraq, onun tərkibinə qeyri-dövlət təqaüd təminatının elementlərini əlavə etdi. Təqaüdün baza və sığorta hissəsinə yığım hissəsinin əlavə olunması bir qədər zamanəni qabaqladı: həm əhali, həm də maliyyə bazarının inkişafı, obyektiv olaraq, gələcək təqaüdün formalaşması üçün vahid sosial vergidən daxilolmaların bir hissəsinə investisiyaların yatırılmasına kifayət qədər hazır deyildi. Bu səbəbdən 2003-cü ildə islahatın təshih olunması və işləyən əhalinin bir hissəsini təqaüdün yığılması prosesindən kənarlaşdırılması tələb olunurdu.

Amerika ilə Rusiya təqaüd sistemlərini müqayisə edərkən, qeyd etmək lazımdır ki, birinci istənilən təqaüd sisteminin əsas vəzifəsinin öhdəsindən daha yaxşı gəlir-qocalıqda daha layiqli həyat ilə təmin olmaq cəmiyyət üçün daha aşağı qiymətlə başa gəlir. ABŞ-da sosial sığorta vergisinin (15,3 %) və təqaüd vergisinin özünün (12,4 %) dərəcələri müvafiq olaraq 1,7 və 1,6 dəfə Rusiyadakılardan (26 və 20 %) aşağıdır. Xeyli dərəcədə belə vəziyyət, ABŞ-da işləyənlər və təqaüdcülərin sayı arasında nisbət (3,4 : 1) Rusiyada (1,7:1) daha yaxşı olması ilə izah olunur, yəni bu nisbət Rusiyaya nisbətən, Amerikada 2 dəfə yaxşıdır. Bundan başqa, maliyyə institutlarının inkişaf etmiş sisteminə görə ABŞ-da təqaüdün yığım hissəsinin rolu əhəmiyyətlidir. Adıçəkilən institutlar bu vəsaitləri investisiya kimi yatırmaq prosesini bacarıqla idarə edirlər. Bu vəsaitin məbləği ABŞ-ın büdcəsinə uyğun gəlir. ABŞ-ın büdcə sisteminin maliyyələşməsi artıq onlarsız keçmir.

ABŞ-ın dövlət borcunun, Rusiyadan fərqli olaraq, əsasən daxili öhdəliklərlə təmsil olunmasının əsas səbəblərindən biri təqaüd yığımlarının yerləşdirilməsinin zəruriliyidir. Bu yığımların qorunması və artırılmasına dövlət bu yolla qayğı göstərir. 1970-ci illərdə neftin qiymətinin kəskin bahalaşması ilə əlaqədar yaranmış iqtisadi böhran və inflyasiyanın yüksəlməsi şəraitində bazar maliyyə institutlarını qaçılmaz müflisləşmədən, gələcək təqaüdcüləri isə yığım itkisindən xilas etmək üçün dövlət birbaşa onlara dəstək verməli idi. Bu onu təsdiq edir ki, Amerika dövləti özünü, cəmiyyət üçün çox mühüm olan problemlərin həllindən, kənarlaşdırmır, bütün mümkün üsullar ilə ölkənin iqtisadi sisteminin inkişafını təmin edir.

Rusiyada təqaüd sisteminin inkişafının gələcəyi şübhəsiz ki, həm təqaüdcülərin özü, həm də ölkənin inkişafı üçün təqaüdü yığım hissəsinin əhəmiyyətinin artırılması ilə bağlıdır. Bu vəsaitlər maliyyə bazarına lazımdır, çünki onlar, miqyaslı layihələrə, ipoteka krediti sisteminin inkişafına, uzunmüddətli dövlət qiymətli kağızların maliyyələşdirilməsinə investisiyaların cəlb olunmasını təmin edən ən uzunmüddətli qoyuluşların seqmentini təşkil edir. Lakin Rusiyada indiki makroiqtisadi vəziyyət, hələ ki, 2005-ci ildən vahid sosial vergi dərəcəsinin azaldılmasına görə gələcək təqaüdlərin yığım hissəsinin idarə olunmasının səmərəliliyinin yüksəldilməsində müsbət dəyişikliklərə ümid bəsləməyə əsas vermir.

RF-in Təqaüd fondunun kəsiri ilə bağlı işçilərdən və işəgötürənlərdən Amerika təcrübəsinə uyğun maliyyələrin tutulması haqqında məsələ ətrafında müzakirələr aparılır. Bu addımın məqsədi—öz təqaüd təminatına görə işçilərin məsuliyyətinin artırılmasıdır. Bu tədbir o şərtlə həyata keçirilə bilər ki, təqaüd vəsaitlərinə investisiya yatıran səmərəli fəaliyyət göstərən maliyyə institutları yaransın və əməkhaqqı artsın. Hal-hazırda vahid sosial vergi təşkilatın xərclərinə faktiki dolaylı istehlak vergisi olaraq aid edilir. Əgər işçi özü verginin bir hissəsini ödəsə, onda vergi, fiziki şəxslərin gəlirləri üzrə

vergi ilə yanaşı əməkhaqqından ödənilən birbaşa vergiyə çeviriləcək və nominal gəlirin dəyişməz olduğu halda onun real əhəmiyyətinin azaldılmasına gətirib çıxaracaq.

Amerikanın sosial sığorta vergisində reqressiya mövcud deyil: həm aşağı, həm də yüksək maaş alan işçilər eyni dərəcə ilə ödəyirlər, lakin bu zaman maksimal vergi tutulmur. Rusiyada vahid sosial verginin reqressiv dərəcəsi müəyyən edilmişdir: 26-dan 2 %-ə qədər, hansı ki ödəniş və mükafatlandırmadan asılıdır və yüksək gəlirləri leqallaşdırmalıdır. Hesab olunur ki, verginin bu qayda ilə hesablanması kifayət qədər Amerika təcrübəsinə yaxındır, lakin daha çox sosial ədalətlidir, çünki ən yüksək gəlirlərə də vergi hesablanır.

ABŞ-n vergiqoyma sistemi Rusiya təcrübəsindən xeyli fərqlənir. Fərqlər ilk növbədə Amerikanın vergi sisteminə birbaşa vergilərin büdcə gəlirlərində üstünlük təşkil etməsi ilə bağlıdır. Bu isə bir tərəfdən formalaşmış tarixi ənənə ilə, digər tərəfdən isə əhalinin daha yüksək gəlirləri ilə bağlıdır.

Buna baxmayaraq, vergi sisteminin yaranmasının müasir Rusiya tarixində, Amerikanın vergiqoyma təcrübəsindən qismən istifadə etmək cəhdləri mövcud idi. Belə ki, Rusiya iki dəfə satqılardan vergi tətbiq etmişdi: 1990-cı illərin əvvəlində və sonunda. Birinci dəfə vergi iqtisadiyyatının sabitləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur, ikinci halda isə onun məqsədli təyinatı yox idi və əsas vəzifə regional və yerli büdcələri dondurmaqdan ibarət idi. İstehlak vergisi olmaqla o, əlavə dəyər vergisi ilə eyni funksional məqsəd daşıyırdı. Bu səbəbdən vergi yükünün azaldılmasına yönəldilmiş aparılan siyasətin çərçivəsində, 2004-cü ildən satqılardan vergi ləğv edilmişdir.

Eyni zamanda mütəxəssislərin belə bir fikri nəzər nöqtəsi də var ki, əlavə dəyər vergisinə nisbətən, inzibatiləşmədə satqılardan vergi daha sadədir. Məlumdur ki, Rusiyada əlavə dəyər vergisi hesablananda ən çətin məsələ xüsusilə sıfır dərəcəsi ilə vergi qoyulan əməliyyatların

aparıldıqda onun ödənilməsinin əsaslandırılmasının tanınmasıdır,. Təsadüfi deyil ki, ABŞ və Yaponiya–xarici ticarət əməliyyatlarının ən böyük həcminə malik olan ölkələr– kifayət qədər təsirli vergi nəzarəti sisteminə baxmayaraq, əlavə dəyər vergisini tutmur.

1986-cı ildə vergi islahatı aparılan zaman ABŞ-ın rastlaşdığı problemdən Rusiya da özü üçün nəticə çıxartmadı. 1986-cı ilin vergi islahatının məqsədlərindən biri, məlum olduğu kimi, sahibkarlığın həvəsləndirilməsinə istiqamət götürülməsi idi. Lakin Amerika hakimiyyəti üçün, biznesə vergi yükünün azalması, iqtisadi inkişafın gözlənilən temp artımına gətirib çıxarmaması gözlənilməz oldu. Bu halın səbəbini təhlil edərək, Amerika mütəxəssisləri belə qənaətə gəldi ki, iri biznesin sərəncamında digər, iqtisadi inkişafı təmin edən və siyasətdən asılı olmayan daha kəsirli alətlər var: marketinq, qiymətin əmələ gəlməsi, satış bazarlarının genişləndirilməsi və s. Rusiya sahibkarlığı üçün həm onlar, həm də digər, hüquqi dövlətdə yolverilməz olan, biznesin inkişaf metodları var idi. Buna görə də, mütəxəssislərin qiymətləndirmələrinə görə vergi yükünün azaldılmasından əldə edilən qənaət, ölkə iqtisadiyyatına yatırılan investisiyaların müvafiq artımına gətirmədi.

ABŞ-da tətbiq edilən ailənin gəlirlərinə vergi qoyma sistemi Rusiya üçün də müəyyən maraq kəsb edir. Bu isə ailənin tərkibini və bunula bağlı xərcləri nəzərə almağa imkan verir. Belə sistemin tətbiq olunması fiziki şəxslərin gəlirləri üzrə verginin siyasi istiqamətli “düz” dərəcəsiindən bu verginin tutulmasının sosial ədalətli mütərəqqi sisteminə yumşaq keçidinə imkan yaradardı.

ABŞ-da qüvvədə olan müxtəlif səviyyəli büdcə gəlirlərinin formalaşdırılması sistemi “bir vergi-bir gəlir” prinsipi üzərində və hakimiyyətin yuxarı orqanlarının səlahiyyətlərinə aid olan vergilərə əlavələrin tətbiq edilməsi əsasında yaradılmışdır. Rusiyada istifadəsi epizodik hal olub. Nümunə kimi təkcə 30 %-lik dərəcəsinə 2001-ci ildə yerli hakimiyyət

orqanları tərəfindən 5 %-ə qədər əlavənin müəyyən edilməsinə icazəsi verilmiş mənfəət vergisini göstərmək olar. Rusiyada bu daha çox çarəsizlik tədbiri idi və yerli büdcələrin əənəvi və əhəmiyyətli vergilərinin ləğvetmə şəraitində yerli büdcənin formalaşmasının gəlir bazasının azalması ilə bağlı idi. Eyni zamanda müxtəlif səviyyəli büdcə gəlirlərinin formalaşması üzrə Rusiya praktikasına “bir vergi–bir büdcə” prinsipinin tətbiq edilmə problemi əsrlərin hüdudlarında fəal müzakirə edilirdi, lakin əhəmiyyətli səbəblərə görə həyata keçməmişdi, bunun səbəbi on dəfələrlə müxtəlif regionların vergi bazarlarında fərqlərin mövcudluğu idi..

Beləliklə, ABŞ-ın maliyyə sisteminin tənzimlənməsi üzrə müsbət təcrübə Rusiya praktikasında tələb olunan idi və ola bilsin ki, gələcək tətbiqini tapacaqdır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, maliyyə sisteminin bütün hissələri sıx qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıqdadır. Ona görə də ayrı-ayrı yenilikləri planlaşdırarkən, bu dəyişikliklərin maliyyə sisteminin digər hissələrinə necə təsir etdiyini, milli xüsusiyyətləri nəzərə almaqla, iqtisadi sistemin subyektləri tərəfindən necə qəbul olunmasını qabaqcadan görmək vacibdir.

Yoxlama sualları

1. ABŞ-ın federal dövlət kimi formalaşmasının xüsusiyyətləri nədədir ?
2. Hakimiyyət səviyyələri arasında səlahiyyətlərin bölüşdürülməsi məsələsini ABŞ konstitusiyası necə həll edir ?
3. Hakimiyyət orqanları arasında münafişələrin həllində ABŞ-ın Ali məhkəməsinin rolu nədən ibarətdir ?
4. Büdcə sisteminin inkişafının birinci mərhələsi nə ilə fərqlənir ?
5. Hansı səbəbdən büdcə sisteminin yaranma və inkişaf mərhələlərinin dövrlərə ayrılması ABŞ-da XX əsrdə başlayıb ?

6. 1974-cü ilin büdcə islahatının vəzifələrini sadalayın.
7. C.Buşun vergi siyasətinin əsas istiqamətləri hansılardır ?
8. Büdcə layihəsi baxılarda konqresin büdcə təşəbbüsü hüququnun məhdudlaşdırılması nədən ibarətdir?
9. ABŞ-da büdcə prosesinin xüsusiyyətləri nədən ibarətdir ?
10. RF ilə müqayisədə ABŞ-ın vergi sisteminin xüsusiyyətləri nədən ibarətdir ?
11. ABŞ-ın müxtəlif büdcə səviyyələrinin vergi gəlirlərinin strukturunun xüsusiyyəti nədən ibarətdir ?
12. Ştatların, vergilərin müəyyən edilməsi üzrə səlahiyyətləri, nədən ibarətdir ?
13. ABŞ-ın federal büdcəsinin xərcləri hansı qruplar üzrə təsnif edilir ?
14. XX və XXI əsrdə ABŞ-ın federal büdcəsinin əsas xərclər qruplarının dinamikası necədir ?
15. Ştatlara və yerli özünüidarəetmə orqanlarına maddi yardım nə dərəcədə əhəmiyyətli və zəruridir ?
16. Ştatların və yerli özünüidarəetmə orqanlarının büdcə xərclərinin strukturu necədir?
17. XIX əsr ilə müqayisədə büdcə kəsirinin tənzimlənməsi üzrə dövlət siyasətinin məqsədləri necə dəyişib ?
18. 1970-1990-cı illərə ÜDM-ə qarşı ABŞ-ın dövlət borcunun qabaqlayıcı artımının səbəbləri nədədir?
19. ABŞ-ın federal büdcəsinin sekvestr prosedurunun özəlliyi nədədir ? Rusiya ilə müqayisə edin.
20. 1990-cı illərdə federal büdcə kəsirinin ixracı üçün hansı tədbirlər görülmüşdür ?
21. Bələdiyyə qiymətli kağızlarının cəlbədiciyi nə ilə izah olunur ?

I fəslə ədəbiyyat

1. Anikin A, ABŞ iqtisadiyyatı əsrin sonunda: yekunlar və problemlər // Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq münasibətlər,-1998,- № 11.-C. 27-46.
2. Aronov A.V., Kaşın V.A, Vergi siyasəti və vergi inzibatçılığı: dərs vəsaiti- M .: Ekonomist, 2006.-591 c.
3. Vasilev V.S. XXI əsrdə ABŞ-ın iqtisadi problemləri // ABŞ–Kanada. –2005. – № 1. – C. 3 – 19.
4. Volobuyev V. ABŞ-da qarışıqlı iqtisadiyyatın modelinin təkamülü və büdcə makrostrategiyası // Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq münasibətlər– 2001. – № 4. – C. 21 – 29.
5. Qardaş S.V. ABŞ-ın federal vergi sistemi. Müasir xüsusiyyətlər // ABŞ –Kanada. –2000. – № 8.
6. Davıdov A.Y. Qloballaşma dövründə amerika iqtisadiyyatının yüksəlişinin xarici amilləri // ABŞ-Kanada.- 2004.- № 3.-C. 3-18.
7. Deykin A.İ Amerika büdcəsi: dövlətin ehtiyatları və bazarın tələbatları // ABŞ iqtisadiyyat, siyasət, ideologiya-1998.- № 5,6.
8. Deykin A.İ. ABŞ-ın büdcə siyasətinin alətləri // ABŞ-Kanada. – 2004. – № 10. – C. 86 – 96.
9. Deykin A.İ. ABŞ iqtisadiyyatı: seçkilərdən qabaq və sonra // ABŞ–Kanada. – 2004. – № 12. – C. 16 –38.
10. Zaqladin N. ABŞ: yeni əsrin hüduunda ictimai siyasi inkişaf // Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq əlaqələr.- 2001.- № 5.-C. 3-14.
11. Patron A.P. ABŞ-da XXI əsrin əvvəlində dövlət təsərrüfatçılığı // ABŞ –Kanada. – 2004. – № 1. – C. 3 –19
12. Yerli özünüidarəetmənin islahatının problemləri: struktur və maliyyə aspektləri.-M.: İSPI, 2005. – C.544.
13. Rudıy K.V. Xarici ölkələrin maliyyə-kredit sistemləri: dərs vəsaiti.-M.: Novoye znaniye, 2003 – 301C.

14. Rıbalko Q.P. Dövlət borcunun idarə olunmasının xarici təcrübəsi // *Finansı*– 2000. –№ 6. – C. 55 –58.
15. Sokolova İ.Y. ABŞ-ın yerli hakimiyyət orqanlarının büdcəsi: funksional istiqamət və formalaşdırma mənbələri // *ABŞ-Kanada*.-2000.- № 6.
16. Sumarokov V.N. ABŞ-ın dövlət xərclərində yeni meyillər // *Vestnik Finansovoy akademii*. –1997. –№ 1. – C. 45 – 51.
17. Supyan V.B. Amerika iqtisadiyyatı: XXI əsrin yeni reallıqları və prioritetləri –M.: Ankil, 2001–152C.
18. Supyan V.B. Amerika iqtisadiyyatı: C.U.Buşun ikinci administrasiyasında // *ABŞ-Kanada*. –2005. –№ 8 – C. 3–16.
19. ABŞ // *Xarici ticarət, ofşor, vergilər, xaricdəki banklar*. – 2004. –T. VII– VIII. –C. 211–263
20. ABŞ // *Xarici ticarət, ofşor, vergilər, xaricdəki banklar*.- 2005. –T. XI-XII.-C. 148-188.
21. ABŞ və Kanadada federalizm. Federal hakimiyyətin ştatların hakimiyyəti ilə qarşılıqlı əlaqələri // *ABŞ : iqtisadiyyat, siyasət, ideologiya*. –1997. –№ 2
22. Şuba V.B. Konkret ölkələrin büdcələrarası münasibətlərinin modelləri : ümumi və xüsusi // *Finansı*. – 2003. – № 10. –C.62– 64.
23. www.xserver.ru
24. www.finam.ru/services/usstocks0000F/default.asp
25. www.angl.by.ru/usa/nal.htm
26. www.strana-oz.ru/?numid=5&article=245
27. [www.USA Department of Treasury](http://www.USA.gov)
28. www.vcb.ru/bank/custody/bonds_manual/usa.wbp
29. www.barrit.ru/cgi-bin/offshore/cgi?c=r&id=964

II FƏSİL

ALMANİYANIN MALİYYƏ SİSTEMİ

2.1 Almaniyanın əsas sosial-iqtisadi göstəricilər üzrə xarakteristikası

Rəsmi adı: Almaniya Federativ Respublikası
Ərazisi: 356854 km². Paytaxtı: Berlin

Almaniya, Avstriya (784 km), Belçika (167 km), Çexiya (646 km), Danimarka (68 km), Fransa(451 km), Lüksemburq (138 km), Niderland (577 km), Polşa (456 km), İsveçrə (334 km) ilə həmsərhəddir. Sərhədlərin ümumi uzunluğu -3621 km. Sahil xətləri – 2389 km.-dir.

İri şəhərlər: Hamqurq (2000 min nəf.), Münhen (1400 min.nəf), Köln (1100 min nəf.), Frankfurt-Mayn (750 min nəf.), Essen (650 min nəf.), Dortmund (600 min nəf), Düsseldorf (600 min nəf.) və s-dir.

Almaniya iqtisadi cəhətdən Avropanın birinci və ən sıx məskunlaşmış olan ölkəsidir və dünya iqtisadiyatında öncül yerlərdən birini tutur. (cədvəl. 2.1)

Cədvəl 2.1

2004-cü il üzrə Almaniyanın demoqrafik göstəriciləri

Göstərici	Miqdar
Əhalinin sayı , mln nəfər	82,5
Sıxlıq, nəf. / km ²	231
Təbii artım, %	1,7
Doğum səviyyəsi, %	9,3
Uşaq ölümünün səviyyəsi, %	5
Orta ömür müddəti,il	77
Yaşı 15-dən az olan əhali, %	16
Yaşı 65-dən çox olan əhali , %	15,2
Şəhər əhalisi, %	87

Almaniyada xeyli sayıda immiqrant (mühacir) yaşayır: 1000 mindən artıq türk, 600 min keçmiş Yuqoslaviya respublikalarından gəlmələr, 570 min italyan, 200 min ispan, 170 min avstriyalı, 120 min portuqal, 80 min danimarkalı, 70 min ABŞ amerikalıları, 60 min fransız, 50 min ingilis, 30 min yəhudi, 20 min rus və s.

Rəsmi dil: alman. Əsas dinlər: protestant, katolik, islam. Ölkədə əhalinin 40 faizi protestant, 35 %-katolik, 3%-i müsəlmandır.

Dövlət quruluşu: federativ respublika, tərkibində 16 torpağ var, hansılardan ki 5-i 1990-cı ildə birləşmiş Almaniya daxili olan Şərqi Almaniya torpağıdır. Bununla əlaqədar 1949-cu ildə qəbul olunmuş Almaniya konstitusiyasında (əsas qanun) dəyişikliklər edilmişdir.

Respublika prezidenti xüsusi çağırılan federal yığıncaq (məclis) tərəfindən (bundestaq üzvləri və torpaqların bərabər sayda nümayəndələrindən ibarət kollegial orqan) 5 il müddətinə seçilir.

Kansler federal hökumətin işinə rəhbərlik edir. Federal hökumətin tərkibini dövlət başçısı təklif edir. Bir qayda olaraq, kansler parlament çoxluğuna başçılıq edir. Kanslerin əlində real icra hakimiyyəti cəmləşib. Kansler prezidentin təklifi ilə bundestaq (parlamentin aşağı palatası) tərəfindən seçilir. Kansler nazirləri təyin və azad etmək səlahiyyətinə malikdir, siyasətin istiqamətlərini müəyyənləşdirir və onlara görə məsuliyyət daşıyır, habelə məhdud şərtlər ilə hökumətin buraxılması hüququna malikdir.

Parlament iki palatadan ibarətdir: yuxarı (bundesrat) və aşağı (bundestaq). Bundestaq ümumi səsvermə yolu ilə 4 il müddətinə seçilir, bundesrat torpaqların hökuməti tərəfindən təyin edilmiş 69 senatordan ibarətdir. Hər torpağın, sakinlərin sayından asılı olaraq, bundesratda 3-dən 6-ya qədər yeri var.

Bundestaq siyasi hakimiyyətə malikdir, lakin torpaqlar üçün hüquqi nəticəsi olan qanunların qəbul olunması üçün

bundesratin razılığı tələb olunur. Dövlət suverenliyi üzrə səlahiyyətlər federal hakimiyyətə aiddir, digərləri–torpaqların hökumətlərinə, bəziləri federal hakimiyyətin üstünlüyü ilə hər iki səviyyəyə.

Konstitusiyaya uyğun olaraq bundesrata–AFR torpaqlarının nümayəndələrindən xüsusi kollegiyaya–bundestaq ilə birgə konstitusiya məhkəməsi üzvlərini seçmək hüququ verir. AFR prokuroru yalnız bundesratin razılığı ilə təyin edilə bilər. Federal prezident öz səlahiyyətlərini icra edə bilmədiyi halda, onları öz üzərinə bundesratin sədri götürür. Bundestaqın qəbul etdiyi qanun layihələri baxılmaq üçün bundesrata verilir. Torpaqların səlahiyyətlərinə aid qanun layihələri (təxminən hər ikinci qanun layihəsi, o cümlədən büdcə və vergi məsələləri, ərazi və torpaqların sərhədləri, strukturu və torpaqların hakimiyyətinin təşkili, təhsil və mədəniyyət məsələləri üzrə qanunvericilik aktları) bu orqan tərəfindən bəyənilməlidir. Rusiya Federasiyasında oxşar vəzifələr Federal Şura tərəfindən yerinə yetirir. Torpaqlar bundesrat vasitəsi ilə nəinki qanunvericilikdə, hətta ölkələrin idarə olunmasında iştirak etdiyi halda, Federal şura parlamentin palatalarından biri olmaqla, sırf nümayəndəlik (müvəkkillik) və qanunvericilik vəzifələrini yerinə yetirir. Bundan başqa, hakimiyyətin bütün vertikalının islahatı çərçivəsində Federasiya Şurasının formalaşma qaydasının dəyişdirilməsi ilə əlaqədar bu qurumun tərkibindən Rusiya Federasiyası subyektlərinin icra başçılarının kənarlaşdırılması, adıçəkilən federativ münasibətlərin qoruyucusunun nüfuzuna və təsir imkanlarına böyük xələl gətirir. Almaniya isə torpaqların baş nazirləri avtomatik olaraq bundesratda torpaq nümayəndəliyinə başçılıq edirlər.

Pul vahidi: avro, 2000-ci ilə qədər alman markası.

Almaniyanın iqtisadi inkişafının əsasına azad bazar iqtisadiyyatı və sosial ədaləti birləşdirən prinsiplər daxil edilib. Belə iqtisadi model imkan yaratdı ki, Almaniya, müharibə nəticəsində tam dağıdılmış təsərrüfatdan, yüksək templerlə

çıxarkənən iqtisadiyyata keçsin. Hal-hazırda Almaniya Avropanın cəmlənmiş ümumi məhsulunun 30 %-i istehsal edir. Cədvəl 2.2-də Almaniyanın əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri təqdim olunur.

Dünya iqtisadiyyatında Almaniya liderlərdən biridir, istehsal etdiyi ÜDM-in həcminə görə dünyada dördüncü yeri tutur. 1990-cı ildə Qərb və Şərq hissələri birləşdikdən sonra Almaniya iqtisadi potensialına görə Avropanın ən iri ölkəsi oldu. Sıx və yaxşı təşkil olunmuş nəqliyyat şəbəkəsi ölkənin iqtisadi inkişafını təmin edir. Dünyanın bir çox inkişaf etmiş ölkələri ilə müqayisədə Almaniya iqtisadiyyatı üçün ÜDM istehsalında sənayenin böyük payı səciyyəvidir. Almaniya istehsal etdiyi sənaye məhsulunun həcminə görə yalnız ABŞ, Çin və Yaponiyadan geri qalır.

Cədvəl 2.2

İqtisadiyyat və əhəlinin həyat səviyyəsi 2004-cü ildə

Göstərici	Miqdar
ÜMM, mlrd. dollar	2380
Əhəlinin adambaşına ÜMM-i, doll.	28850
ÜMM-in artım templəri, %	1,9
İnflyasiyanın səviyyəsi, %	1,5
İşsizliyin səviyyəsi, %	11,1
İdxal, mlrd. dollar	448
İxrac, mlrd. dollar	519
Məşğulluğun strukturu :	
Kənd təsərrüfatı, %	1,3
Sənaye, %	37,6
Xidmət sahəsi, %	59
Nəqliyyat :	
avtomobil yolları , km	639805
dəmiryol xəttləri , km	88504
savadsızlığın səviyyəsi, %	1

ÜDM və onun tərkib hissəsinin dinamikası cədvəl 2.3-də təqdim olunur.

2000-ci ildən etibarən Almaniyada Q.Şreder hakimiyyəti möhkəmləndikdən sonra, ölkə iqtisadiyyatında artım üçün əlverişli mühit yaranmış və ölkədə işsizliyin azalması müşahidə olunmağa başlamışdır. ÜDM-in artımı real ifadədə 1991-ci ildən etibarən ilk dəfə 3%-i keçmiş, lakin sonrakı bir neçə ildə yenə də dövlət xərclərinin məcburi artması səbəbindən yenə azalmışdır.

Almaniya dünya iqtisadiyyatında sənaye, əsasən maşınqayırma məhsulu istehsalı üzrə ixtisaslaşır. Sənayedə ölkə əhalisinin fəal hissəsinin $\frac{1}{3}$ -dən çoxu məşğuldur.

Hökmlərlik mövqelərini nəhəng monopoliyalar (inhisarlar) tutur: “Krupp”, “Tissen”, “Bayer”, “Mannesman” və s. Daş kömürün hasilatı Rur, Aaxen və Saar hövzələrində yerinə yetirilir, qonur kömür Keln, Leypsiq, Qall və Kotbus ərazilərində hasil olunur. Sənaye məhsulunun $\frac{1}{3}$ -ni avtomobilqayırma təşkil edir: “Daymler-Bens” (“Kraysler-Bens” transmilli korporasiyasına daxildir), “BMV”, “Folksvaqen”, “MAN”.

Almaniyada ağır maşınqayırma, poliqrafiya avadanlığının istehsalı inkişaf etmiş; kimya və farmatsevtik sənaye dünya səviyyəli məhsul istehsal edir (“Vella”, “Xenkel” konsernləri). İstehsal olunan sintetik və süni materialların və liflərin əhəmiyyəti artır. Alman elektrotexnik sənayesi bütün dünyada məşhurdur (“Simens”, “Boş”), tekstil(toxunma malları), yüngül və yeyinti sənayesi inkişaf edib. Ən çox inkişaf edib metal emalı və kimya sahələri, nəqliyyat. Dəniz gəmiqayırması üzrə Almaniya dünyada aparıcı yerlərdən birini tutur. “2003-cü ildə o, ixracın həcminə görə ABŞ-ı qabaqlayırdı.

Almaniya nəinki geniş şaxələnməmiş, hətta yaxşı balanslaşdırılmış sənayeyə malikdir. Onun əsasını iri dünya səviyyəli konsernlər ilə yanaşı orta müəssisələr təşkil edir.

İşçilərin sayı 50 nəfərə qədər olan kiçik şirkətlər özündə bütün sənayedə çalışanların 11 %-i cəmləşdirir. Ölkənin bütün təsərrüfatında kiçik və orta firmalar ümumi məhsulun təxminən yarısını yaradırlar və iş yerlərinin 2/3-ni təmin edirlər.

Cədvəl 2.3

**ÜDM və onun tərkib hissəsinin 2002-2004-cü illərdə
dinamikası, mlrd. avro**

Göstərici	2002 il	2003 il	2004 il
ÜDM cari qiymətlərlə	2107,3	2128,2	2178,2
ÜDM 1995-ci ilin qiymətləri ilə	1987,6	1985,2	2016,1
Əhalinin adambaşına ÜDM, avro	25500	25800	26400
Milli gəlir	1551,9	1569,3	1616,4
Sənaye (tikintisiz)	477,0	482,7	508,4
Tikinti	89,0	84,0	81,4
Əsas kapitala investisiyalar	391,8	379,8	377,2
Ümumi ixrac (mallar və xidmətlər)	761,6	769,3	832,0
Ümumi idxal(mallar və xidmətlər)	666,8	677,1	715,2

Kənd təsərrüfatında ÜDM-in 15 %-i yaradılır. İntensiv kənd təsərrüfatı onun məhsullarına olan ölkə tələbatını 80 %-dən artıq ödəyir. Qiymət hesablamasında kənd təsərrüfatı məhsulunun $\frac{3}{4}$ -ü heyvandarlıq verir. Südlük malqaranın yetişdirilməsi və donuzçuluq. Bitkiçiliyin əsas sahələri buğda , çovdar, yulaf, arpa, raps, habelə texniki bitkilər: şəkər çuğunduru, mayotu, tütün, kartof. Üzümçülük və şərabçılıq xüsusi yer tutur. Belə ki, reyn və mozel şərabları bütün dünyada məşhurdur.

Almaniyanın birləşməsi iqtisadiyyatın inkişafı üçün yeni imkanlar yaratmaqla yanaşı, yeni problemlər də meydana çıxardı. Şərq torpaqlarını “hamarlamaq” üçün 2

trln. marka tələb olunurdu və bu da vergi pressinin sərtləşdirilməsini zəruri etdi. Ölkənin şərqində və qərbində ümumi vəziyyət və iqtisadiyyatın inkişaf meylləri şərq torpaqların bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşması üçün tədbirlərin görülməsi və bu istiqamətdə müəyyən nəticələrin əldə edilməsinə baxmayaraq müxtəlifdir. Almaniyada birinci yerə işsizlik problemi çıxmışdır ki,, müəyyən dərəcədə səbəbi dünyada ən yüksək əmək məhsuldarlığıdır (cədvəl 2.4)

Kəskin məşğulluq problemi şərq torpaqlarında durur. Birləşmədən sonra ağır vəziyyətə düşən çoxlu şərq alman heç cür işə düzələ bilmədi. Xüsusilə, bu əhalinin böyük yaşlı kateqoriyasına toxundu. Hal-hazırda problem, vaxtından əvvəl təqaüdə çıxması üzrə sosial müavinətlərin köməyi ilə həll olunur. 2005-ci ildə işsizliyin orta səviyyəsi 10 %-ə yaxın təşkil edirdi, iş axtaranların 50 %- müavinət alırdı və onların ödəmələrinin maksimum müddəti bir ildir.

Bavariya və Baden – Vürtemburq kimi iqtisadi cəhətdən yaxşı torpaqlarda məşğulluq səviyyəsi ilə vəziyyət nisbətən pis deyil. Şimali və xüsusi ilə də şərq torpaqlarda işsizlik 16-18 % səviyyəsindədir. Belə vəziyyət hökuməti məcbur edir ki, əhalinin sosial müdafiəsinə və müavinətlərə xeyli vəsait yönəldsin. Almaniyada iş həftəsinin orta davamlılığı- 37,8 saatdır. Bu isə Fransadan bir qədər yüksək, Rusiyadan isə aşağıdır.

Cədvəl 2.4

Almaniyanın iqtisadi inkişafının göstəriciləri, %

Göstərici	1995 il	1996 il	1997 il	1998 il	1999 il	2000 il
ÜDM-in artımı	5,0	2,2	-1,1	2,9	1,9	1,3
ÜDM-in əhalinin adambaşına artımı	4,2	1,4	-1,8	2,6	1,5	1,0
Əmək məhsuldarlığı	2,9	4,0	3,3	8,7	4,0	4,2
İşçi qüvvənin dəyəri	4,2	5,4	3,4	-6,2	0,2	-1,2
İstehlak qiymətləri	3,5	5,1	4,5	2,7	1,8	1,6

Məşğulluğun artımı	1,7	-1,9	-1,8	-0,7	-0,3	-1,3
İşsizliyin səviyyəsi	5,5	7,7	8,9	9,6	9,4	10,3
Qısamüddətli uçot dərəcəsi	9,2	9,5	7,2	5,3	4,5	3,3
Yığım norması	21,8	20,8	19,0	19,7	-	-
Hökumət xərclərinin balansı, ÜDM-in %-i	-3,3	-2,8	-3,5	-2,5	-3,5	-4,0
Dövlət borcu, ÜDM-in %-i	41,1	44,1	48,2	50,2	58,1	60,8
Tədiyyə balansının cari maddələrinin balansı, ÜDM-in %-i	-1,0	-1,0	-0,7	-1,0	-0,9	-0,8

Almaniyada xarici ticarət ənənəvi olaraq iqtisadiyyatda lider mövqe tutur. Almaniya dünyada ən mühüm ixracatçı və o cümlədən idxalatçı ölkədir. 1998-ci ildə ixracın (539,7 mlrd. dollar və ya dünya ixracının 10%-i) və o cümlədən idxalın (466,7 mlrd. dollar, və ya dünya idxalının 8,4%-i) səviyyəsinə görə dünyada ikinci yeri tuturdu. Almanianın xarici ticarət partnyorları əsasən sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdir (75%) ki, onların da əksəriyyətini (55%-i) Avropa Birliyi ölkələri təşkil edir. Bu hal Almanianın avropa integrasiyasının hərəkətverici qüvvəsi olduğu statusunu təsdiqləyir. (cədvəl 2.5)

Cədvəl 2.5

Almanianın xarici ticarətinin strukturu, faizlə

Ölkə	İxrac	İdxal
Fransa	12	11
Böyük Britaniya	8	6,3
Niderland	7,7	8,2
İtaliya	7,6	8,4
ABŞ	7,9	5,3
Belçika / Lüksemburq	6,8	6

1990-cı ildən Almaniyada ixrac fəaliyyətinin xeyli canlanması baş verirdi. 2000-ci ildə ixrac ÜDM-in 33 %-ni təşkil etdi, halbuki 1996-cı ildə 25%-i üstələmirdi..

2.2 Almaniyanın dövlət maliyyə sisteminin tərkibi

Almaniyanın maliyyə sisteminin əsas prinsipləri konstitusiyada təsbit olunub. Belə hal sistemin tənzimlənməsini digər ölkələrdən fərqləndirir və onun dayanıqlılığının təmin olunması üçün olduqca vacibdir. Dövlət maliyyəsi, büdcə mexanizmi və büdcələr arasındakı münasibətlərə Almaniya konstitusiyasında ən böyük bölmə verilib. Maliyyə sisteminin prinsiplərinin dəyişdirilməsi üçün parlament və torpaqların hökumətlərində ixtisaslı çoxluq tələb olunur.

Almaniyanın dövlət maliyyə sisteminə daxildir:

- a) büdcə sistemi
- b) xüsusi fondlar;
- c) mərkəzi hökumətin sərəncamında olan büdcədənəknar fondlar;
- ç) dövlət müəssisələrin maliyyəsi;

Öz növbəsində Almaniyanın dövlət büdcə sisteminə daxildir:

- a) federasiya büdcəsi;
- b) Regional büdcələr (16 torpağın, o cümlədən 5 Şərqi Almaniya torpaqları);
- c) 11 mindən çox icmanın büdcəsi.

Almaniya konstitusiyasında dövlət hakimiyyətinin iki səviyyəsinin mövcudluğu təsbit olunub- federasiya adlandırılan , “federativ respublika” və federasiyanın üzvü olan “torpaqlar”. Torpaqlar özləri, faktiki unitar dövlətin regionları yox, real federasiyaya birləşmiş dövlətlərdir. İcmalar üçüncü dövlət səviyyəsini təşkil etmir. Onlar torpaqların bir hissəsidir və icmalara müvafiq maliyyə ehtiyatlarının ayrılması üzrə əsas məsuliyyəti daşıyırlar. Bu

məsuliyyət federasiyaya da şamil edilir, çünki Almaniya konstitusiyasının 106-cı maddəsinə uyğun olaraq, məcmu vergi daxilolmalarının bir hissəsi icma büdcələrinə keçirilir. Bunula əlaqədar icmaların özünüidarə etməsi məhdud səciyyə daşıyır.

Almaniyanın federativ quruluşunun əsas təməli federasiya və topraqlar arasında səlahiyyətlərin bölüşdürülməsidir. Müasir sosial dövlətdə məsələlərin həyata keçirilməsi xərclər ilə ayrılmaz bağlı olduğundan, bir tərəfdən xərclərin bölüşdürülməsi, digər tərəfdən maliyyə vəsaitləri haqqında sual yaranır. Beləliklə, vəziflərin, xərclər və gəlirlərin bölüşdürülməsi arasında bilavasitə qarşılıqlı əlaqə var.

Qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət səlahiyyətlərinin yerinə yetirilməsi torpaqların işidir, başqa yola Almaniya konstitusiyası imkan vermir. Bu zaman qanunun müddəaları, dünyanın ən qocaman federasiya konstitusiyalarından biri olan, ABŞ konstitusiyasında təsbit olan mövqelərə bənzərdir: “Kostitusiya ilə Birləşmiş Ştatlara verilməyən və ştatlara qadağan edilməyən səlahiyyətlər axırıncıların və xalqın öhdəsinə qoyulur”.

Bu subsidiar prinsipdən o irəli gəlir ki, dövlətin xidmətləri imkan dairəsində vətəndaşlara maksimum yaxınlaşdırılmalıdır. Yalnız əhəmiyyətli zəruriyyət və nəticənin bütün vətəndaşların xeyrinə olması şərti ilə dövlət, məsələlərinin yerinə yetirilməsi daha yüksək səviyyəyə torpaqların əvəzinə federasiyaya və ya federasiyanın əvəzinə Avropa Birliyinə həvalə edilə bilər.

Federal səviyyədə hakimiyyət poçt, dəmiryolu xətləri (1993-cü ilədək), avtomobil yolları, sosial müdafiə xidməti (xəstəlik üzrə sığorta, təqaüd kassaları, yardım fondları), mərkəzi bank və müxtəlif bank institutların fəaliyyətinin təminatını öz üzərinə götürür. Federativ dövlət “Lüfthanza” aviaşirkətinin səhmlərinin nəzarət sahibidir.

Torpaqlar, regional banklar universitetlər, radio və televiziya, dəmiryolu xətlərinin (1993-cü ildən) fəaliyyətinin ayrı-ayrı növlərinin tənzimlənməsi ilə məşğuldur.

Xüsusi fondlar – Almaniyanın maliyyə sisteminin əhəmiyyətli hissəsidir. Həcminə görə bu fondlar ölkənin federal büdcəsindən sonra ikinci yeri tutur. 1984-cü ildə xüsusi fondların sayı 30 növdən çox idi. Onların arasında əsas yeri sosial sığorta fondu tutur, hansı ki, sığortanın ayrı-ayrı növlərini əhatə edən, çox sayda müstəqil fondlardan ibarətdir–iş qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi, müəssisə və ya sahənin yenidənqurulması ilə əlaqədar baş vermiş işsizlik, bədbəxt hadisə və sairə üzrə sığorta fondları. Sosial sığorta fondu federal büdcəyə 1974-cü ildən daxil edilib.

Bütün sosial sığorta fondları üçün gəlirlərin səfərbərliyi sistemi ümumidir. Fondların vəsaiti üç mənbə hesabına yaranır:

- fəhlə və qulluqçuların əməkhaqqından məcburi ayırmalar;
- özəl fəaliyyətdən ödənilən haqq;
- federal büdcədən dövlət subsidiyaları.

Almaniyada işçi və işəgötürənlərin sosial fondlara eyni səviyyədə köçürmələri, onların arasındakı sosial yükün bölüşdürülməsinin özəlliyidir. İstisnayı yalnız bədbəxt hallardan sığortalanma təşkil edir, onun haqlarını təkcə işə götürən ödəyir (cədvəl 2.6)

Cədvəl 2.6

**Almaniyada işçi və işəgötürənlər arasında
sığorta haqlarının bölüşdürülməsi , faiz ilə**

Dövlət sığortasının növləri	Sığorta haqlarının xüsusi çəkisi	
	İşəgötürənin	İşçinin
Təqaüd sığortası	50	50
Xəstəlik halı üzrə sığorta	50	50
Bədbəxt hadisədən sığorta	100	-
İşsizlik üzrə sığorta	50	50

Xəstəlik və bədbəxt hadisələrdən sığorta fonduna dövlətin haqları 1 %-dən az təşkil edir. İşsizlik üzrə sığorta fondunun formalaşmasında dövlət 1957-ci ildən iştirak etmir. Bu fond fəhlələrin və sahibkarların haqları hesabına yaradılır. Fəhlələrin təqaüd sığorta fonduna dövlət dotasiyaları (yardım) 14 %-ə yaxın təşkil edir.

Almaniyanın təqaüd sisteminin əsas elementi yaşı 15-dən 65-ə kimi olan əhalinin 78 %-ni əhatə edən məcburi təqaüd sığortasıdır. Almaniyada yeni təqaüd sistemi 1 yanvar 1992-ci ildə tətbiq edilib. Digər ölkələrdə olduğu kimi, təqaüdün məbləği əməkhaqqının ölçüsündən və ödənilən sığorta haqlarından asılıdır.

Maliyyə sisteminə mərkəzi hökumətin sərəncamında olan **büdcədən kənar fondlar** da daxildir. Bu fondların tərkibi dövlətin qarşısında duran vəzifələr ilə əlaqədar dəyişir. Bu fondlar maliyyə institutları kimi maliyyə bazarında fəaliyyət göstərir, habelə ölkə hökumətindən maliyyə yardımı ala bilər.

Belə ki, **müharibə yükünü bərabərləşdirmək fondu** müharibədən zərərçəkən əhaliyə yardım göstərmək məqsədilə 1952-ci ildə yaradılmışdır. 1983-cü ildə fondun həcmi 1,8 mlrd. marka təşkil edirdi. Onun gəlirləri istehsal əmlakının qiymətləndirmə dəyərinin 2-3 %-i ölçüsündə sahibkarların haqları, kredit müəssisələrinin mənfəətindən ayırmalar, federal büdcədən dotasiyalar, topraq və icmaların büdcələri, istiqrazların buraxılışından əldə edilən gəlirlər hesabına formalaşır. İkinci dünya müharibəsi zamanı Almaniyada işləmək üçün məcburi aparılan SSRİ-nin keçmiş respublikalarının vətəndaşları bu fondan təzminat almışdılar.

Avropa bərpaolunma proqramının fondu İkinci dünya müharibəsi qurtarandan sonra Amerikanın "Marşall Planı"-nın tətbiqi ilə əlaqədar yaradılıb. Fonda bu plan ilə çatdırılan malların satışından yaranan ekvivalent hesablardan vəsait köçürülmüşdü. Bu fondan vəsait güzəştli faizlə ortamüddətli

və uzunmüddətli kreditlərin verilməsinə, özəl sektora istiqrazlar üzrə zamanətlərin verilməsinə yönəldildi. Bu fondun xərclər və gəlirlər smetası hər il tərtib edilib, mütləq parlamentdə baxılmalı və təsdiq olunmalı idi. Bu fondun həcmi 1984-cü ildə 4,3 mlrd. marka təşkil edirdi. Hal-hazırda bu fond ləğv edilib.

1990-cı ildən **alman birliyi fondu (FDE)** fəaliyyət göstərir. Bu fond birləşmiş Almanıyanın tərkibinə daxil olmuş şərq torpaqlarına yardım etmək məqsədilə yaradılıb. Fondun təsis olunması, vahid dövlətin tərkibinə yeni torpaqların daxil olunması üzrə tədbirləri nəzərdə tutan birləşmə proqramının bir hissəsi idi. Adıçəkilən fond maliyyə bazarında fəal işləyir və yeni torpaqlarda meydana çıxan problemlərin həlli üçün 1990-1994-cü illərdə kapital bazarından 95 mlrd. alman markasının cəlb olunmasına nail oldu.

1995-ci ildə FDE borcun xalis ixtisarı fazasına qədəm qoydu. Faiz ödəmələri və borcun ləğv edilməsi üçün o, hər il federal büdcədən dotasiyalar alırdı. Bu vəsait 1997-ci ilə qədər cəlb olunan kreditlərin (4,86 mlrd. avro) 10 %-ni təşkil edirdi. Dotasiyalarda köhnə torpaqlar iştirak edirdi və payı 1994-cü ilə qədər (bu il də daxil olmaqla) 50 % təşkil edirdi. 1993-cü ilin birləşmə proqramı çərçivəsində federasiya və torpaqlar arasında əlavə dəyər vergisinin bölgüsünün dəyişdirilməsi ilə əlaqədar, 1995-ci ildən köhnə torpaqlar əlavə olaraq hər il 1,07 mlrd. avro ölçüsündə sabit məbləğ ödəyirlər. Nəticədə onların haqqı ildə 3,5 mlrd. avroya qədər artdı.

Əlverişli faiz dərəcələri zəminində FDE-nin borcu gözlənildiyindən daha tez azalırdı. Bu səbədən də FDE üçün dotasiyalar hər il tədricən azala bilərdi: 1998-2001-ci illərdə hər il 3,3 mlrd. avro, 2002-ci ildə-2,46 mlrd., 2003-cü ildə-2,27 mlrd. avro.

23 iyun 2001-ci il tarixli, federasiya və torpaqlar arasında qarşılıqlı maliyyə münasibətlərinin qaydası haqqında, saziş çərçivəsində FDE-nin gələcək taleyi də həll olunurdu. 2005-ci ildən FDE-nin borcları federasiya

borclarına birləşdirilib və bu səbədən torpaqların FDE-ə dotasiyaları ləğv edilmişdir.. Federasiya, 2005 -2019-cu illər ərzində bu borca xidmət və onun ləğv etməsini, habelə 2019-cu ilin sonuna 6,54 mlrd. avro məbləğində borcun qalıqlarının ödənməsini 1,32 mlrd. avro ölçüsündə əlavə dəyər vergisindən bu məqsədlər üçün sabit məbləği saxlamaqla öz üzərinə götürüb.

1995-ci ildə **keçmiş ADR-in maliyyə varidatına (mirasına) xidmət fondu** yaradılıb. Onun borcu 350 mlrd. markaya yaxın 1 yanvar 2004-cü ilə -181,4 mlrd. avro təşkil edirdi. Bu fonda vəsaiti yeni torpaqlar və federasiya ödəyir: 2005-2008-ci illərdə şərq torpaqlardan hər biri 134 mln. avro və federasiya 26,8 mln . avro (Berlin torpağına görə).

Almaniyanın maliyyə nazirliyinin 7 oktyabr 1991-ci il tarixli qərarına uyğun olaraq, **təzminat fondu** təsis edilib. Bu fond 1933-1989-cu illər dövründə qaytarıla bilməyən, sahibkarlara dəymiş zərərin məbləğini ödəyir, habelə şərq torpaqların ərazilərindən qovulan vətəndaşlara təzminat verir. Fond, özəlləşdirilmiş əmlakın satqısından əldə edilən məbləğin bir hissəsinin hesabına, əmlakın idarə olunması üzrə federal idarənin vəsaitindən, ərazi qurumların və digər ictimai idarəetmənin subyektlərindən, 2007-ci ildən isə–federal büdcənin dotasiyalarından maliyyələşdirilir.

Bundan başqa, **federal dəmiryol xətlərinin fondu** mövcuddur. Bu fonda “Almaniya dəmiryol xətləri” səhmdar cəmiyyətində birləşmiş, Almaniya dövlət dəmiryol xətləri (keçmiş ADR), və Almaniya federal dəmiryol xətləri, borclarının idarə olunması verilib. “2004-cü ilin əvvəlinə fondun məcmu borcu 17,8 mlrd. avroya yaxın təşkil edirdi.

Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, belə fondları fərqləndirən xüsusiyyətlər, onların üzərinə düşən məsələləri maliyyələşdirmək məqsədilə, vəsaitin cəlb olunması üçün, bir qayda olaraq, maliyyə bazarında fəaliyyət göstərməkdən ibarətdir. Hökumət şüurlu şəkildə borcların daha səmərəli idarə olunmasına və ictimai maliyyənin idarə olunmasının

şəffaflığına istiqamət götürərək dövlət öhdəliklərinin fondlar arasında bölüşdürülməsinə gedir..

Dövlət müəssisələrinin maliyyəsi – ölkənin maliyyə sisteminin tərkib hissəsidir. Almaniya inkişaf etmiş dövlət mülkiyyəti sektoruna malikdir. Avropanın bir sıra digər kapitalist ölkələrindən (Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya) fərqli olaraq, AFR yol tikintisi, aerodromlar, mənzil təsərrüfatı və s. kimi az rentabelli sahələrdə milliləşdirilməni həyata keçirməyib. Dövlət mülkiyyətinin genişdirilməsi əsas etibarı ilə yeni tikintinin hesabına gerçəkləşirdi. Hal-hazırda dövlət sənaye müəssisələrinin əsasını iri konsrenlər təşkil edir. Bunlarda dövlət müəssisələrinin bütün səhmdar kapitalının $\frac{2}{3}$ -i cəmləşib. İndiki mərhələdə dövlət müəssisələrinin sahibkarlara verilməsi, əsasən iri konsernlərdə federasiyanın payının azalması yolu ilə həyata keçirilir.

Federal dəmiryol xətləri, poçt, dağ-mədən hasilatı, metallurgiya və elektrotexnika sənayesində olan konsernlər və s. hökumətin mülkiyyətindədir. Onların fəalliyəti üçün federal büdcədən xərclər 1984-cü ildə 14,7 mlrd. marka təşkil etmişdi. Torpaq və icmaların büdcələrində dövlət sektoruna, əsasən kommunal təsərrüfatı və nəqliyyat, xərclər müvafiq olaraq 3,3 və 16,2 % təşkil edirdi.

Dövlət müəssisələrinin fəaliyyətinin ümumi cəhəti, onların daima ziyanla işləməsidir. Özəl kapital üçün kifayət qədər rentabelli olmayan sahələri dövlət öz əllərində cəmləşdirir. Maliyyə kapitalının maraqlarını güdmək məqsədilə, bir sıra sahələrin məhsullarına qoyulan qiymətlər elə qurulub ki, onlar öz xərclərini ödəyə bilmir və dövlət büdcəsindən dotasiya və istiqraz almağa məcburdur. Belə ki, 1983-cü ildə dəmiryol xətlərinin zərəri-36 mlrd. marka, federal poçtun isə – 43 mlrd marka təşkil edib.

Axırncı onilliklər ərzində dövlət mülkiyyətinin payı əhəmiyyətli azalmışdır. Lakin bir sıra müəssisələr birbaşa dövlət tərəfindən maliyyələşdirilir. Belə ki, şərq torpaqlarda, qonur kömürün hasilatı üzrə şaxtalar dəstəklənir, onların

sanasiyası üzrə xərclər federasiya və torpaqlar arasında 75 % 25 %-ə nisbətdə bölünür. Federal hökumət atom elektrik stansiyaları tullantılarının utilizasiyası üzrə xərcləri ödəyir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, büdcənin kapital xərcləri durmadan azalır (bax əlavə 6)

Dövlət büdcəsindən dotasiya alan mühüm sahə kənd təsərrüfatıdır: 1984-cü ildə bu məqsədlərə xərclər 2,7 mlrd. Markanı üstələyib, 2004-cü ildə yalnız 0,5 mlrd. avroya yaxın təşkil edib. Kənd təsərrüfatına əsas xərclər federal büdcədən maliyyələşdirilir.

Almaniyanın, kənd təsərrüfatına büdcə təxsisatların əhəmiyyətli azalması, bu məqsədlər üçün xərclərin Avropa İttifaqının ümumi kənd təsərrüfatı siyasəti çərçivəsində maliyyələşdirilməsi ilə bağlıdır. Avropa İttifaqının büdcə xərclərinin təxminən yarısı (2000-ci ildə- 40 mlrd. avrodan çox) ixrac subsidiyalarına və aqrobiznesin aparılma metodlarının təkmilləşdirmə və səmərələşdirməsinə, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin dəstəklənməsi üçün alqıların maliyyələşdirilməsi məqsədilə istehsalçılara subsidiyaların verilməsinə yönəldilir.

Beləliklə, hal-hazırda Almaniyanın maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsinin əsas mənası , 1970-ci ilin büdcə islahatı kimi, ondan ibarətdir ki, dövlətin həm gəlirləri, həm də xərcləri müəyyən iqtisadi və sosial məqsədlərə tabe edilsin.

2.3 Büdcə prosesi və maliyyə nəzarəti

Büdcə prosesi dövlət quruluşunun federativ xarakterinə uyğun gəlir və dörd mərhələdən ibarətdir (cədvəl 2.7)
Proses Almaniyanın konstitusiyası ilə müəyyənləşdirilir.

Almaniyada büdcə ili təqvim ili ilə üst-üstə düşür: 1 yanvarda başlayır və 31 dekabrda başa çatır.

Cədvəl 2.7

Almaniyada büdcə prosesi

Mərhələ	Mərhələnin içindəkilər
I	Federal büdcə layihəsinin tərtibi
II	Parlamentin büdcəyə baxması və təsdiqi
III	Federal büdcənin icrası
IV	Büdcənin yerinə yetirilməsi haqqında hesabatın tərtibi və onun icrasına nəzarət

Federal büdcənin tərtibi planlaşdırılan xərclərin müəyyənləşdirilməsindən başlayır. Federal büdcənin layihəsi nazirlik və idarələri tərəfindən sifarişlərin verilməsi və gəlir hissəsində konyukturun gözlənilən inkişafı əsasında maliyyə nazirliyi tərəfindən hazırlanır. Büdcə layihəsinin tərtib olunmasına təxminən büdcə ilinə 9-10 ay qalmış başlanılır: ötən ilin mart-aprelində. Bu müddətdə maliyyə nazirliyi digər nazirlik və idarələrdən növbəti maliyyə ilinə xərclər smetasını, daxili gəlirlər, gömrük rüsumları və dolayısı vergilər idarəsindən isə gəlirlər smetasını tələb edir. Sifarişlər müəyyən edilmiş büdcə təsnifatı üzrə tərtib edilir və sonra yoxlamaq və razılaşdırmaq üçün maliyyə nazirliyinə göndərilir.

Konstitusiyanın 110-cu maddəsinə əsasən büdcənin bütün gəlirləri və xərclərini müəyyənləşdirmək hökumətin vəzifəsidir, büdcə qanunvericiliyi isə, borc öhdəliklərinə xidmət göstərmək üzrə bütün xərclərin büdcə layihəsinə salınmasının zəruriliyini rəqlamentləşdirir. Hökumətin balanslaşdırılmış büdcə layihəsini təqdim etmək vəzifəsi qanunvericilikdə nəzərdə tutulub.

Büdcə layihəsi formalaşdırılırkən hökumət geniş hərəkət sərbəstliyinə malik deyil, çünki büdcənin ümumi məbləğinin ⁴/5-ü əvvəlcədən qanunvericiliklə, federal nazirlik və idarələrin səlahiyyətlərinə uyğun müəyyənləşdirilib.

Onların maliyyələşməsi üçillik maliyyə planı ilə nəzərdə tutulur.

Almaniyada büdcə xərclərinin və gəlirlərinin siyahısının sahə prinsipi ilə formalaşması təxsisatların kifayət qədər ətraflı təfəsilatı ilə müəyyənləşdirilib. Büdcə hüquqlarının həcmi, bütün səviyyəli büdcə təxsisatlarının sərəncamçalarına və müvafiq vəsait alanlara vaxtında çatdırılır. Büdcə xərclərinin səmərəli, qənaətli və məqsədli olmasına görə bütün məsuliyyəti onların rəhbərləri daşıyır. Bu məsələ Almaniyanın federal hakimiyyət orqanları tərəfindən ilkin və cari nəzarət yoxdur [5, c. 72].

Federal büdcə layihəsi əvvəlcə Almaniyanın Nazirlər Kabineti tərəfindən müzakirə olunur və bəyənilir. Hökumətin bəyənməsindən sonra büdcə layihəsi parlamentin müzakirəsinə, eyni zamanda bundesrata və bundestaqa verilir. Onlar isə onu qanun şəklində təsdiq edirlər.

Bundesrat altı həftə ərzində büdcə layihəsi üzrə öz rəyini təqdim etməlidir. Belə vaxt çərçivəsi, parlamentin yuxarı palatasında büdcənin ciddi dəyişdirilməsinə dair təkliflər olmadığı halda qüvvədə qalır. Bu zaman bundestaqda büdcə layihəsinin birinci oxunuşu keçirilir. Lakin bundesratin büdcənin yenidən baxılması və ya dəyişdirilməsi haqqında təklifi olduğu halda, büdcə layihəsini aldıqdan sonra o, öz iradlarını üç həftə müddətində təqdim etməlidir. Bundesratin bu təklifinə bundestaqda baxılır. Parlamentin palataları arasında fikir ayrılığı olduğu halda hər iki palatanın deputatlarından xüsusi razılaşdırıcı komissiya yaradılır.

Növbəti maliyyə ili üçün federal büdcənin baxılmasında və təsdiq olunmasında bundestaq mühüm rol oynayır. Qanunların bundestaqdan keçməsinin ümumi qaydalarına əsasən federal büdcənin layihəsinə aşağı palatada üç oxunuşda baxılır. Federal büdcə layihəsinin birinci oxunuşda baxılanda hər maddəsi ayrı müzakirə olunur. Bütün maddələr birinci oxunuşda müzakirə olunduqdan sonra büdcə

layihəsi büdcə komissiyasına verilir. Bu komissiya altı həftə ərzində onun üzərində işləyir və ikinci oxunuşa hazırlayır.

Parlament palatalarından biri büdcəyə düzəlişlər etdiyi halda, o, təkrar baxılmağa göndərilir. Çox vaxt büdcənin təsdiqinin uzanması gətirib ona çıxarır ki, icra hakimiyyəti büdcə vəsaitini özü bildiyi kimi istifadə edir. Büdcə prosedurunun uzadılmasından (bəzi hallarda hökumət üçün sərfəlidir) səmərəli çıxış yolu kimi büdcə və vergi siyasəti parlament komissiyasının sədri vəzifəsinə müxalifət nümayəndəsinin seçilməsidir [3,c.200].

Bundesratin rəyi daxil olduqdan sonra başlayan ikinci oxunuşda büdcə layihəsinin əsas mövqeləri müzakirə olunur. Burada da ayrı-ayrı maddələr üzrə təkliflər irəli sürülür, lakin büdcənin özünə vahid bir sənəd kimi baxılır. Müzakirələr bütövlükdə layihəyə səsvermə ilə başa çatır və büdcə yenidən bundesrata göndərilir.

Federal büdcə layihəsinin üçüncü oxunuşunda baxılması üçün təqdim olunması yalnız ikinci oxunuşda səsələnən iradlar daxil olunduqdan üç həftə sonra mümkündür. Üçüncü oxunuşda büdcə layihəsinin ayrı-ayrı maddələri üzrə artıq iradlar səsələnir, deputatların diqqəti vəzifəsi növbəti maliyyə ilində ölkənin inkişafını tənzimləmək olan büdcənin vahid sənəd kimi təhlilinə yönəldilir. Parlamentin aşağı palatasında üçüncü oxunuşun nəticəsi növbəti maliyyə ilinə büdcənin təsdiq olunması haqqında məsələ üzrə səsvermədir. Həmişənin qeyd edək ki, Almaniya yeganə ölkədir ki, büdcənin müzakirəsinə əvvəlcə yuxarı, sonra aşağı palatada baxılır.

Konstitusiyanın 82-ci maddəsinə uyğun olaraq parlamentin qəbul etdiyi federal büdcə haqqında qanun Almaniyanın federal kansleri və maliyyə naziri tərəfindən imzalanmalı və sonra imzalamaq üçün prezidentə göndərməlidir, hansı ki bu qanunun rəsmi dərc olunması haqqında qərar qəbul edir. Büdcə dərc olunduqdan sonra o, icrası məcburi olan qanuna çevrilir.

Almaniyanın federal büdcəsinin icra prosesinin təşkili ilk növbədə federal hökumət, maliyyə nazirliyi, iqtisadiyyat nazirliyi, digər idarələrə, habelə federal büdcə vəsaitinin bir hissəsini alan torpaqların hökumətinə həvalə olunur. Federal hökumətə tapşırılır ki, federal büdcənin icrası zamanı öz hərəkətlərini, cəmiyyətdə maliyyə sabitliyinin pozulmasına yol verməmək məqsədi ilə, torpaqların maliyyə siyasəti ilə razılaşdırsın.

Eyni müddətdə və eyni ardıcılıqla torpaq və icmaların büdcə layihəsi hazırlanır. Lakin federal hökumət, torpaqların maliyyələşməsinə formal nəzarət etmək hüququna malik olmadığı halda, qanuna uyğun olaraq torpaqlar icmaların büdcəsinə belə nəzarəti etməyə məcburdur. Bir qayda olaraq torpaqların büdcələri landtaglar tərəfindən bir il müddətinə təsdiq olunur. Vergilərin qeyri-bərabər daxil olması ilə əmələ gələn kassa boşluqlarının aradan götürmək məqsədilə torpaqlar qısamüddətli istiqrazlar buraxmaq hüququna malikdir. Lakin istiqrazlara müraciət federal hökumətin razılığını tələb edir.

Büdcənin icrası haqqında hesabat maliyyə nazirliyi tərəfindən tərtib edilir və bundestaq ilə hesablama palatasına göndərilir. Hesablama palatasının rəyindən sonra bundestaq büdcənin icrası haqqında qanunu təstiqləyir. Federal büdcə və torpaqların büdcəsinə kassa xidməti göstərmək üçün bank sistemi icmaların büdcəsi üçün-xəzinadarlıq tətbiq olunur. AFR-də dövlət maliyyəsi sahəsində ali nəzarət orqanı federal hesablama palatasıdır. Bu orqan büdcə prosesinə bütün mərhələlərdə nəzarəti həyata keçirir.

AFR-in 2008-ci ilə qədər büdcənin icrasının kassa təşkilinin islahat konsepsiyasına uyğun olaraq işlər iki istiqamətdə aparılır:

- mülki və hərbi federal kassaların birləşdirilməsi (Kil şəhərində təcrübədən keçib);

- federal kassaların iriləşdirilməsi (2008-ci ilə onların sayı dördə çatmalıdır), işçilərin müvafiq ixtisarı ilə, onların sayı iki dəfə azalmalıdır.

2.4 Almaniyanın büdcə sisteminin gəlirləri

2.4.1 Almaniya büdcələrinin vergi gəlirlərinin tərkibi

Büdcə gəlirlərinin formalaşmasında maliyyə siyasətinin mühüm altsistemi kimi vergi siyasəti xüsusi rol oynayır. Vergi siyasətinin ümumi məsələlərini tənzimləyən və 1977-ci ildən qüvvədə olan “vergilər və tədiyyələr haqqında əsasnamə” dövlət aktıdır.

Almaniyanın müasir vergi sisteminin təməli L.Erxard tərəfindən qoyulmuş prinsiplərə əsaslanır:

- vergilər mümkün qədər minimal olmalıdır;
- vergilərin kəmiyyəti dövlətin göstərdiyi xidmətlərin həcmi ilə uyğunluq təşkil etməlidir;
- vergilər rəğabətə əngəl törətməməlidir;
- vergilər struktur siyasətə uyğun olmalıdır;
- vergilər cəmiyyətdə gəlirlərin ədalətli bölgüsünü təmin etməlidir;
- vergi sistemi ikili vergiqoymanı istisna etməlidir;
- vergi sistemi vətəndaşların şəxsi həyatına hörmətlə yanaşmalıdır. Vergi müfəttişi kommersiya sirri sayılan məsələləri soruşa bilməz.
- vergiqoyma zamanı verginin tutulmasının məqsəddə uyğunluğu nəzərə alınmalıdır, yəni onun tutulması üzrə xərclərin özünü doğruldmasıdır.

Vergiqoymanın obyektinə uyğun olaraq, Almaniyanın vergi qanunvericiliyi, verginin üç növünü ayırır; mülkiyyət vergisi, dövriyyə vergisi və istehlak vergisi.

Mülkiyyət vergisinə aiddir:

- a) gəlir vergiləri (gəlir vergisi, korporasiyaların mənfəət vergisi);
- b) əmlak vergiləri (miras, torpaq sahəsi, nəqliyyat vasitəsi və sairə vergisi)

Mədən vergisini də mülkiyyət vergilərinə aid etmək lazımdır, lakin o qismən gəlir vergisidir, qismən isə– əmlak vergisi.

Dövriyyə vergisinə dolayı vergilər: əlavə dəyər vergisi, sığorta əməliyyatları vergisi; istehlak vergilərinə–aksizlər aiddir.

Almaniya konstitusiyası vergilərin növünü və onların müəyyən edilməsi və tətbiqi üzrə hakimiyət orqanlarının səlahiyyətlərini müəyyənləşdirir. Ən mühüm vergilər (gəlir vergisi, korporasiyalar vergisi, əlavə dəyər vergisi, aksizlər, miras vergisi, əmlak vergisi) üzrə qanunverici səlahiyyət federasiyaya məxsusdur. Mədən və torpaq vergilərinə dair xüsusi qanunvericilik mövcuddur. Federal orqanların səlahiyyətləri vergi qoyma bazasına, vergi qoyulmayan minimuma, güzəştlərə aiddir. Torpaqların orqanları bu vergilərin baza dərəcələrini icmalar isə– xüsusi əmsalları müəyyən edir.

Vergi daxilolmaları cəmləşmiş (konsolidasiya edilmiş) büdcə gəlirlərinin 80 %-nə yaxın təşkil edir. Onların $\frac{2}{3}$ -i birbaşa vergilərin (gəlir vergisi, mədən vergisi, mənfəət vergisi), habelə əlavə dəyər vergisinin hesabına formalaşır. Adıçəkilən dörd vergi ümumi vergilərə aiddir və daxilolmalar, bütün səviyyələrin büdcələrini formalaşdırır. Lakin müxtəlif səviyyələrin büdcələrində onların payı fərqlidir: federasiya, torpaqlar və icmaların vergi gəlirlərində o müvafiq olaraq $\frac{9}{10}$, $\frac{7}{10}$, və $\frac{1}{3}$ təşkil edir. Lakin bu nisbətlərdən gözə çarpan uzaqlaşmalar baş verir. Belə ki, 2000-ci ilin avqust ayında federal büdcənin gəlirləri birdən-birə üçüncü nəsil mobil rabitənin yeni formatına lisenziyaların satılması hesabına 20 %- artmışdı.

Almaniyanın vergiləri ümumi, federal, torpaq və yerli (icma və ya kommuna) vergilərə, habelə rüsumlara bölünür. Belə bölgü vergilərin müvafiq büdcələrə daxil olmalarına uyğun gəlir. Ümumi vergilər müxtəlif səviyyələrin büdcələri arasında bölüşdürülür, rüsumlar isə, Avropa İttifaqı büdcəsinin formalaşdırılması üçün mənbələrdən biri hesab olunur.

Federasiya, torpaqlar və icmaların vergi suverenliyi 24 dekabr 1956-cı il konstitusiyasına edilən düzəlişlər ilə müəyyənəndirilib. Buna uyğun olaraq federasiya və torpaqlar ilə yanaşı kommunalar da vergi gəlirlərində öz payının olması hüququnu əldə etdilər. Konstitusiyaya növbəti əhəmiyyətli düzəlişlər maliyyə islahatı zamanı 1969-cu ildə edilmişdir. Qeyd olunan vaxta kimi federasiyanın öz vergilərinə aksizlər (pivə vergisindən başqa), rüsumlar, dövrüyyə vergisi (1968-ci ildən-əlavə dəyər vergisi), fiskal inhisarlar aid idi. Torpaqlara əmlak vergisi, miras və bağışlamalar vergisi, avtomobil vergisi, pivə aksizi, icmalara isə-torpaq və mədən vergisi aiddir.

Cədvəl 2.8

**Vergi suverenliyi hüququ üzrə Almaniyanın
vergi gəlirləri**

Vergi suverenliyi hüququ üzrə vergilər	Büdcə ili, mln. avro	
	2004 il	2003 il
Ümumi vergilər	302130	306648
Federal vergilər	84554	86608
Torpaqların vergiləri	19774	18713
İcmaların vergiləri	33321	27392
Rüsumlar	3049	2877
Vergi gəlirləri-cəmi	442838	442238

Hal-hazırda federal büdcənin gəlirləri əsasən ümumi vergilərdə federasiyanın payı hesabına formalaşır və federal büdcənin gəlirlərinin 2/3 hissəsini birbaşa vergilər tutur. Bunlara aiddir:

- əməkhaqqı və bəyan edilmiş gəlirlərdən (sahibkarlar və azad peşələr şəxsləri tərəfindən təqdim olunan bəyannamələr) gəlir vergisi;

- korporasiyaların mənfəət vergisi;

- əlavə dəyər vergisi, hansının ki bir qismi Avropa İttifaqının büdcəsinə və “Alman birliyi” fonduna köçürülür (cədv. 2.9-da ƏDV-nin məbləği köçürmələrdən sonra göstərilib);

- mədən vergisi.

Cədvəl 2.9-un “Mənfəət vergisi” maddəsinə, səhmdarlar arasında bölüşdürülən 2005-ci ilə qədər daha aşağı dərəcə ilə vergi qoyulan mənfəət vergisi də daxil edilib. Bu vergi Almaniyanın birləşməsi məqsədilə 1993-cü ildən tutulur. Verginin hesablanması üçün kapitala alınan faizlərin bir hissəsi (1999-cu ilədək-30 %, sonra-5%) vergiqoyulmayan minimumu çıxmaqla, baza kimi qəbul olunur.

Sırf federasiya vergiləri arasında ən əhəmiyyətliləri xam neft, tütün və elektrik enerjisi vergiləridir. Xüsusilə xam neft vergisi və ya “ekoloji vergi” seçilir. Bu vergi növləri bütün vergilərin ümumi məbləğinin 8-12 %-ni və federal büdcənin vergi gəlirlərinin 20-25 %-ni verir.

Cədvəl 2.9

**2004-2008-ci illərdə federal büdcənin vergi gəlirləri,
mlrd. avro**

Vergilər	2004 il	2005 il	2006 il	2007 il	2008 il
Gəlir vergisi	55,8	55,2	59,5	64,6	69,4
Mənfəət vergisi	14,2	16,4	17,6	17,7	17,7
Əlavə dəyər vergisi	67,4	72,0	74,1	76,0	78,3
Mədən vergisi	1,3	1,3	1,1	1,2	1,2
Tütün vergisi	14,5	15,8	16,4	16,3	16,2
Araq vergisi	2,2	2,2	2,2	2,1	2,1
Xam neft vergisi	42,3	42,4	42,6	42,9	43,2
Xam neft vergisindən torpaqlara ayırmalar	-6,8	-7,1	-7,2	-7,3	-7,4
Elektrik enerji vergisi	6,6	6,6	6,7	6,9	7,0

Digər federal vergilər	20,4	20,7	21,4	22,0	22,6
Əlavə ayırmalar	-15,1	-14,6	-14,7	-14,8	-14,7
Avropa İttifaqına ayırmalar	-13,8	-16,8	-18,1	-18,5	-19,5
Əlavə gəlirlər	1,0	0,3	1,1	1,0	0,6
Vergi gəlirləri	189,9	194,5	202,6	210,3	216,8

Digər federal vergilərdən daxilolmaların yarısını (10 mlrd. avrodan çox) 1994-cü ilədən tutulan həmrəylik əlavəsi (üstəlik) verir. O, gəlir vergisinə (əlavədən məcmu daxilolmaların $\frac{3}{4}$ -dən çoxunu verir), faizin baza dərəcəsinə endirim vergisinə, mənfəət vergisinə müəyyən edilib.

2005-ci ildə federal büdcənin gəlirləri 258,3 mlrd. avro məbləğində planlaşdırılırdı. Vergi gəlirlərinin payına federasiyanın məcmu gəlirlərinin (194,5 mlrd. avro) 75,3 %-i düşürdü. 2005-ci il üçün Almanıyanın məcmu vergi gəlirləri 453,5 mlrd. avro məbləğində qiymətləndirilirdi. 2008-ci il üçün onların 511,1 mlrd. avroya qədər artması gözlənilir.

41,8 mlrd. avro məbləğində federal büdcənin qeyri-vergi gəlirlərinə isə, özəlliklə, dövlət müəssisələrinin ekoloji fəaliyyətinin mənfəətindən (lakin bu mənfəət böyük deyil), rentə tədiyyələrindən, torpaq sahələri və digər dövlət əmlakından gəlirlər aid edilir. Gəlirlər qismində federal vergiyə müntəzəm olaraq Bundesbankın çoxmilliardlı mənfəəti daxil edilir. Dövlətlərarası kreditlərin təqdim olunmasına görə faiz ödəmələrindən, kapitalda iştirak, təminat və zəmin durmaqdan əldə edilən gəlirlərdən, yükdaşınmanın gömrük rüsumlarından, torpaqların büdcə kreditlərinin qaytarılmasından, habelə verilən istiqrazlar üzrə ödəmələrdən və faiz gəlirlərindən daxilolmalar daha az əhəmiyyət kəsb edir.

2005-ci ildə 22,0 mlrd. avro məbləğində netto-kreditin alınması planlaşdırılırdı. 2008-ci ilə yeni borc 19,5 mlrd. avroya qədər azalmalıdır [9].

Torpaqların vergilərinə miras, torpaq sahəsinin alınması, avtomobillər, pivə, lotereya və at yarışlarının keçiril-

məsi, qumarxanaların saxlanması, yanğından mühafizə vergiləri aiddir. Daxilolmaların yarısından çoxunu avtomobil sahiblərindən vergi təşkil edir.

Lakin torpaqların büdcəsinin gəlirlərinin daha çox hissəsi gəlir vergisinin bölüşdürülməsi prosesində daxil olur. Mənfəət və gəlir vergilərində torpaqların payı ərazi bölüşdürmə prinsipinə əsaslanır.

İcmaların vergilərinə yerli istehlak və xərclər vergiləri real vergilər olan torpaq və mədən vergisi aiddir. 1980-1990-cı illərdə icmaların məcmu gəlirlərində onların payı 60 %-ə yaxın təşkil edirdi.

Yerli istehlak və xərclər vergiləri içki (qablaşdırılmamış satılan içkilərə), əyləncə, it, ovçuluq və balıq ovu vergisini daxil edir. Yerli büdcələrə içki satan müəssisələrin, kiçik mehmanxanaların və s. açılmasına vergi, habelə iki mənzilin sahibi olan şəxslərdən vergi daxil olur. Adıçəkilən vergilərin bəziləri yalnız ayrı-ayrı icmalarda tutulur.

Əsas yerli vergilərdən biri-mədən vergisidir. Bu vergi növü mədən, ticarət və digər fəaliyyət növləri ilə məşğul olan müəssisələrə (aksioner cəmiyyət olmayanlara), yoldaşıqlara (şirkət), fiziki şəxslərə qoyulur. Mədən işləri ilə məşğul olmaqdan əldə edilən mənfəət və şirkətin kapitalı, vergiqoyulmayan minimum məbləğdə azaldılmış verginin hesablanması üçün baza kimi qəbul edilir.

Yerli vergilərin tutulması konstitusiyanın tələblərinə, vergilərin tutulması haqqında əsasnaməyə, habelə yerli vergilərin tutulması haqqında əsasnaməyə uyğun aparılır. Qanunvericiliklə torpaqlar və icmalar səviyyəsində eyni vergilərin paralel tutulmasına icazə verilmir.

Federasiya, torpaqlar və icmaların vergi gəlirlərinin formalaşmasının əsasına qoyulmuş vergi suverenliyi prinsipi hakimiyyətin bütün səviyyələrinin maliyyə bazasının möhkəmləndirilməsinə imkan yarattı. Digər inkişaf etmiş ölkələrin zəminində Almaniya yerli büdcələrin gəlirlər strukturu üzrə xeyli fərqlənir: gəlirlərin təxminən 80 %-ni vergi gəlirləri təşkil

edir. İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyəti üçün bu göstərici orta hesabla 50 % təşkil edir.

2.4.2 Almaniyanın vergi islahatları

Sosial ədalət Almaniyanın vergi siyasətini müəyyən edən əlamətdir. Bundan da obyektiv olaraq vergi inzibətçiliqetməni çətinləşdirən vergi dərəcələrinin çoxpilləliyi, çoxsaylı vergitutmaların mövcudluğu yaranır. Ağır vergi yükü uzun müddət Almaniyanın vergi sistemini fərqləndirən cəhət idi, lakin bu, büdcə alətlərinin köməyi ilə əhalinin həyat səviyyəsini tənzimləməyə və ictimai rifahın geniş dəstinin əlçatan olmasına imkan yaradırdı. Eyni zamanda, sosial müavinətlərin məbləği almanlar üçün məqbul həyat səviyyəsini təmin etməklə, iş axtarmağa mane olurdu. Nəticədə aşağıödənişli işlərin icrasına miqrantlar cəlb olundu və əmək bazarında gərginlik artdı.

Almaniya bir sıra vergi islahatlarını aparmaq təcrübəsinə malikdir. Bu islahatlar digər inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, tədricən həyata keçirilirdi. Ümumiyyətlə Almaniya bugünkü vergi sistemi 1871-ci ildə Almaniya imperiyasının yaranmasından sonra ardıcıl olaraq bir neçə mərhələdə həyata keçirilmiş vergi islahatlarının nəticəsidir.

İlkin mərhələlərdə bütün birbaşa vergilər saxlanılmış, tütün, pivə, spirt, şəkər və duza aksiz qoyulmuşdu. 1906-cı ildə miras vergisi, 1913-cü ildə əmlak və onun artımına vergi tətbiq olunmağa başladı.

Birinci dünya müharibəsindən sonra, 1919-cu ildə maliyyə naziri M.Ersberg tərəfindən irihəcmli vergi islahatları həyata keçirildi və bu sistem 1945-ci ilə qədər davam etdi.

1980-cı illərdə vergi islahatı üç mərhələdə aparılırdı: 1986, 1988 və 1990-cı illər. Bu islahatın məqsədi, sahibkarlıq vergisinin azaldılması və Almaniyanın investisiya cəlbədiciliyinin artırılması hesabına, alman mallarının rəqabət

qabiliyyətinin yüksəldilməsi idi. 1988-ci ildə kiçik və orta müəssisələr üçün amortizasiya ayırmaları norması 10 %-dən 20%-ə qədər yüksəldilmişdi və amortizasiya müddətləri artırılmışdı. Mənfəət vergisinin vergi bazasına təsir edən, kiçik biznesə yaxşı nəticə vəd edən amortizasiyanın hesablanması yeni xətti-silsilə metodu qəbul edilmiş, mənfəət vergisinin dərəcəsi 56-dan 50 %-ə kimi endirilmişdir.

İslahatın hər mərhələsində dövlət vergiqoyulan gəlirin minimal səviyyəsini yüksəldirdi, gəlirdən vergiqoyulmayan məsələn, uşaqların tərbiyyəsi ilə əlaqədar çıxmaları artırdı. 1990-cı ildə silsilənin dərəcəsi ixtisar edilmiş, gəlir vergisinin dərəcəsi: ən yüksək dərəcə 53 %-ə qədər, minimal dərəcə– 19 %-ə qədər endirilmişdi. Minimal dərəcənin istifadəsinin yuxarı həddi illik gəlirin 18 minindən 8,1 min markaya qədər endirilmişdir. 1986-1990-cı illərin islahatı nəticəsində vergiqoyulmayan gəlirin ümumi məbləği 17 dəfə artdı.

Lakin vergi islahatının həyata keçirilməsi istehlak vergisinin (benzin, tütün) yüksəlişinə gətirib çıxardı. Almaniya əhalisi arasında aparılan sorğu göstərdi ki, AFR vətəndaşlarının təxminən 85 %-i hesab edir ki, aparılan vergi islahatı nəticəsində ailə büdcəsi əhəmiyyətli ixtisara düşüb. İslahat, xüsusilə əhalinin aztəminatlı təbəqəsinə qeyri-peşəkar fəhlələrə, təqaüdcülərə mənfi təsir göstərdi.

1 yanvar 1990-cı ildən kiçik müəssisələrin dövriyyəsi 25 min markadan (əvvəl-20 min marka) az olduğu halda, onlar ƏDV-dən azad olunur. Vergi güzəştlərinin hesabına (əmlak vergisindən endirimin təqdim olunmasına verginin ixtisarı) kiçik və orta firmalar özlərini maliyyələşdirmək üçün əlavə imkanlar əldə etdi. Vergi islahatı iqtisadiyyatın özəl sektoruna təxminən 52 mlrd. marka verdi.

1990-cı ildə, vergiqoymaq məqsədi üçün üçot və yeni-dənqiymətləndirməyə aid problemlərin mövcudluğuna görə əmlak vergisinin ləvgi planlaşdırılırdı. Lakin Almanianın birləşməsi ilə əlaqədar yaranan maliyyə problemlərinə görə adicəkilən vergi yalnız 1997-ci ildə ləğv edilmişdir. Eləcə də

kapitala mədən vergisini ləğv edilmişdir. Bu vergini hətta zərərlə işlədiyi halda müəssisələr ödəməli idi və yalnız mənfəəti mədən vergisinin bazası qismində saxlanması planlaşdırılırdı. Lakin Almaniyanın birləşdirilməsi ilə əlaqədar vergi yükü həmrəylik vergisinin tətbiq olunması hesabına artırılmışdı. Vergilərin genişmiqyaslı endiriminə Almaniya yalnız 1990-cı illərin axırında vergi islahatının (1999-2005-ci illər) beş mərhələsini müəyyənləşdirməklə qayıtdı. Axırncı mərhələ 2005-ci ilə təyin edilmişdir. Vergi islahatının vəzifələri:

- korporasiyaların vergi yükünün tədricən 35 %-ə qədər endirilməsi;
- alman mallarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə, o cümlədən sosial sığorta haqlarının dərəcəsinin azaldılması hesabına əməkhaqqı vergisinin endirimi;
- fiskal və ekoloji məqsədlə benzinə aksizlərin artırılması;
- ailələrə sosial yardımın genişləndirilməsi, uşaq müavinətlərinin artırılması.

Vergi islahatının əsas məğzi–tarif islahatı və sahibkarlara vergiqoymanın islahatıdır.

Tarif islahatı bütün vergi ödəyicilərinin, əsasən aşağı və ortaqəlirli ailələrin, vergi yükünü azaltdı: vergiqoyulmayan gəlir minimumu 6322 avrodan (1998-ci il) 7664 avroya kimi (2004-cü il) artdı. İdxal rüsumları həmin müddətdə 25,9-dan 16 %-ə kimi, gəlir vergisinin hədd dərəcəsi–53-dən 45 %-ə kimi, 2005-ci ildə isə– 42 %-ə kimi endi.

Lakin indi də gəlir vergisi Almaniya büdcəsinin gəlirlər strukturunda mühüm yer tutur. Əməkhaqqı vergisini (muzdlu işin şəxsləri) daxil etməklə, onun payı vergilərin ümumi məbləğində ən yüksəkdir (baxmayaraq ki 1990-cı illər ərzində isə aşağı düşdü (39,5-dən 32 %-ə kimi). Büdcə gəlirlərində o birinci yeri tutur. Gəlir vergisinin mərhələli islahatı cədv. 2. 10-da təqdim olunur.

Cədvəl 2.10

Gəlir vergisi dərəcələrinin endirimi, faiz ilə

Mərhələ	Minimal dərəcə	Maksimal dərəcə
I (2001-2002-ci illər)	19,9	51-dən 48,5-ə kimi endirim
II (2003-2004-cü illər)	16	45
III (2005-ci il)	15	42

Əmək haqqı vergisi müəyyən edilərkən ailə tərkibi, işləyənlərin sayından asılı olaraq, muzzdlu işçilər altı sinfə bölünür. Verginin tutulması vergi kartı (bəyamnamə) əsasında həyata keçirilir. Bu kart yaşadığı yer üzrə icmada doldurulur. Onda vergi sinfi, uşaqların sayı, dini mənsubluğ, əlilliyi, 64 yaşına çatma, yəni vergiqoyma bazasına təsir edən amillər təsdiq olunur. 2004-cü ildə 158545 mln. avro məbləğində hesablanmış əməkhaqqının gəlir vergisindən uşaqlar üçün çıxmalar 34506 mln. avro, yəni təxminən hesablanmış verginin $\frac{1}{5}$ -ni təşkil etdi.

Bütövlükdə axırncı vergi islahatı nəticəsində ev təsərrüfatları ən böyük uduşu gəlir vergisinin azaldılması hesabına əldə etdilər. Bu işə iqtisadi artıma stimula verən istehlakın gələcək yüksəlməsinə aparır. Lakin sahibkarlar üçün də vergi yükünün endirimi, baxmayaraq ki o daha gec başladı (1999-cu ildə o, daha çox artırdı), hiss olunan idi. Ümumiyyətlə, federal hökumətin vergi tədbirləri- 1 yanvar 2005-ci ildən qüvvəyə mindikdən sonra –fərdi təsərrüfat və müəssisələr üçün 1998-ci ilə qarşı ildə 52,4 mlrd. avronu xilas etdi.

İslahatın gedişində mənfəət vergilərinin dərəcəsi xeyli endirildi. (cədv. 2.11). Bu vergi növü vergi daxilolmaların ümumi məbləğində təxminən 10 % təşkil edir. 2005-ci ildə bölüşdürülmüş və bölüşdürülməmiş üçün 25 %-lik vahid dərəcənin müəyyən edilməsi, nəinki səhmdarların gəlirlərini artırdı, hətta ölkədə səhmlər bazarını canlandırdı. Bu sahə inkişafında Amerika və ya Britaniyanındakından geri qalır.

Cədvəl 2.11

Mənfəət vergi dərəcəsinin dəyişməsi, faizlə

Vergi bazası	Dərəcənin miqdarı
Bölüşdürülməmiş mənfəət	1988-ci ilə kimi -56 1998-ci ilə kimi -50 1999-cu ilə kimi -45 2001-ci ilə kimi -40 2005-ci ilə kimi -26,5 2005-ci ildən - 25
Dividendlər şəklində bölüşdürülən mənfəət	2001-ci ilə kimi -36 2001-ci ildən -25

Vergi qoymada gəlirin hesablama qaydasının dəyişdirilməsi və mənfəət vergisinin dərəcəsinin endirilməsi, mənfəət vergi qoymanın daha sadə və şəffaf sisteminin tətbiq olunmasına və onun reinvestisiyalaşmasının təqdir olunmasına yönəldilib. Bu tədbir öz kapitalının artırılması və istiqraz kapitalından asılılığın azaldılmasına yönəldilib və bununla ödəmə qabiliyyətsizliyindən əlavə müdafiəni təşkil etməklə iş yerlərinin saxlanılmasına təminat verir.

Əhəmiyyətinə görə ikinci yeri bütün daxilolmaların təxminən 30 %-ni təşkil edən əlavə dəyər vergisi tutur. 1 yanvar 1993-cü ildən Avropa İttifaqına “daxilolmanın harmoniyası” ilə əlaqədar AFR-də bu verginin dərəcəsi 14-dən 15 %-ə kimi, 1999-cu ildə isə 16 %-ə kimi artırılıb. Ayrı-ayrı mallara (məsələn kitablar, əsas qida məhsulları) 8 % məbləğində güzəştli dərəcə müəyyən edilib.

Əmək qüvvəsi bazarının marağını güdmək üçün iş yerlərini açan, kiçik və orta müəssisələrə vergi yükü endirilir. Belə ki, müəssisələr, gəlir vergisi dərəcəsinin əhəmiyyətli endiriminə, dəyəri 45000 avro olan müəssisə və istehsal binaların satışında vergi qoymadan azad edilməsindən, əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı olan sahibkarlara gəlir vergisinin 50 % endirilməsindən xeyir əldə edirlər.

Orta sahibkarların və ya şəxsi məsuliyyətli yoldaşlıqların sahibləri şəxsində orta təbəqə federal hökumətin vergi siyasətindən əhəmiyyətli uduş əldə etdi. Bu isə Almaniyanın investisiya cazibədarlığını artırdı.

Almaniyada kiçik və orta biznesin dövlət dəstəyi özünə federal və regional əhəmiyyətli 500-dən çox proqramı daxil edir. Dəstəyin ən geniş yayılmış forması – güzəştli şərtlərə, o cümlədən aşağı dərəcələrlə, uzun müddətdə (bəzən 10 ilə, hətta birinci iki il müəssisə bütün ödənişlərdən azad edilir), kreditlərin verilməsidir. Lakin bu zaman, istiqraz götürənin borcu ödəmək qabiliyyəti, onun layihənin maliyyələşdirilməsində iştirakının payı, mütləq nəzərə alınır. Kiçik və orta biznesin maraqları antiinhisar qanunvericiliyi, mühasibat üçotu üzrə normativ aktlarla müdafiə olunur. İnnovasiya-texnoloji mərkəzlərin, iqtisadi ittifaqların və s. Yaradılması yolu ilə bu biznesin infrastrukturunun inkişafına köməklik göstərilir.

1 yanvar 2003-cü ildən yanacaq və elektrik enerjisi vergilərinin artımını səciyyələndirən ekoloji vergi islahatının beşinci və sonuncu mərhələsi qüvvəyə minmişdir. Ekoloji vergilərdən gəlirlər təqaüd sığortasının haqlar tarifinin endirilməsi üçün istifadə olunur. Əməkhaqqı fondundan sosial ayırmalar 6,8 % təşkil edir və ABŞ-da olduğu kimi, işəgötürən və işçi arasında bərabər tənəsübdə bölüşdürülür. Ekoloji vergilərsiz 2003-cü ildə tarif 1,7 faiz punktu yuxarı olardı. Bu zaman iqtisadi məqsədlərə də nail olunur: enerjiyə qənaət edən məhsullara tələbat artır, benzin sərfi azalır.

Mədən vergisinin islahatı zərərlərin çoxalmasına qadağa qoymaq yolu ilə, onun hesablama bazasının genişləndirilməsinə toxunurdu. Bu kommunalara imkan yaratdı ki, 2004-cü ildə təxminən 2,5 mlrd. avro, 2005-ci ildən isə – ildə 3 mlrd. avrodan çox vəsait əldə etsin.

Vergi güzəştlərinin ixtisarı vergi islahatının tərkib hissəsi oldu. 21 fevral 2003-cü il tarixli qanun vergi hüququnun daha səmərəli istifadəsinə, daha çox vergi

ədalətliyinə, vergiqoymanın beynəlxalq standartlarına yaxınlaşmasına və vergi inzibatçılıq etmənin sadələşdirilməsinə yönəldilmişdir. Bundan başqa, vergiqoymada çatışmamazlıqların aradan götürülməsi, məsələn, kapitaldan gəlir və müəssisənin satışından mənfəətə ardıcıl vergiqoymaqla nəzərdə tutulmuşdu. Qeyd etmək lazımdır ki, əvvəllər vergi sistemi istehlak və əmək gəlirinə verginin qoyulmasına istiqamətləndirilmişdi.

2.5 Almaniyada maliyyə bərabərləşdirmə sistemi

Büdcə sisteminin hissələri arasında məcmu vergi daxilolmalarının mürəkkəb çoxpilləli bölgüsü Almaniya vergi sisteminin ən səciyyəvi xüsusiyyətidir.

Federasiya, torpaqlar və icmaların vergiqoyma sahəsində hüquqları ciddi bölüşdürülüb və bir sıra xüsusi qanunla tənzimlənir. Lakin baxmayaraq ki, bəzi vergilər bir mənbəyə ödənilir ki, hissələrini hakimiyyətin bir neçə səviyyəsi birgə alan cüzi sayda birgə vergilər var (şübhəsiz ki, hər birinin payı dəqiq müəyyənləşir, halbuki dəyişməz qalmır). Məhz bu birgə vergilər (gəlir vergisi, mənfəət vergisi, əlavə dəyər vergisi, mədən vergisi) bütün vergi daxilolmalarının əksər məbləğini (70 %-dən çox) təmin edir. Birinci üç verginin payına 1994-cü ildə məcmu vergi gəlirlərinin (577,2 mlrd. avro) 73 %-dən çoxu düşürdü.

Mərkəzi hökumət və yerli hakimiyyət orqanlarına düşən verginin payını maliyyə planlaşdırılması üzrə parlament şurasının təklifi ilə qanunvericiliklə müəyyən edilir.

Vergilərin bölüşdürülməsinin müasir sistemi 1969-cu ilin ən iri maliyyə islahatı zamanı yaranıb. Almaniyanın külliyyat dövlət büdcəsinə daxil olan bütün vergiləri iki qrupa bölmək olar:

a) müvafiq inzibati-ərazi dəstəyinə təhkim və ora tam həcmdə daxil olan, və ya şəxsi vergilər;

b) federasiya, torpaqlar və icmalar arasında müəyyən edilmiş normalarla bölüşdürülən və eyni vaxtda müxtəlif səviyyələrin büdcələrinə daxil olanlar və ya ümumi vergilər.

Əvvəllər gəlir vergisi və mənfəət vergisi ümumi vergi sayılırdı. Onlar federasiya və “ kiçik vergi ittifaqı”na birləşmiş torpaqlar arasında bölüşdürülürdü. İslahat zamanı icmaların iştirakı ilə “Böyük vergi ittifaqı” yarandı. Ümumi vergilərin tərkibinə, federasiya və torpaqlar arasında bölüşdürülən əlavə dəyər vergisi daxil edilmişdir. İcmalar ümumi gəlir vergisindən daxilolmaların bir hissəsinə hüquq əldə etdilər, əvəzində isə öz mədən vergisinin müəyyən hissəsini federasiya və torpaqlara ayırmağa başladılar.

Vergi mübadiləsi icmaların gəlirlərinin möhkəmlənməsinə, onların arasında fərqlərin azalmasına yardım etdi. Müxtəlif səviyyələrin büdcələri arasında vergilərin bölgüsü cədv. 2.12-də təqdim olunur.

Ümumi vergilərin mövcudluğu müxtəlif səviyyələrin büdcələrin vergi gəlirlərinin bərabərləşdirilməsinə imkan yaradır. Məlumdur ki, ayrı-ayrı vergilərin artım tempi eyni deyil, onlar konyukturanın dəyişməsinə, qiymətlərin və vergiqoyma bazasının enib-qalxmasına müxtəlif reaksiya verir. Daha tez gəlir vergisi daha asta-aksizlər dəyişir. Bundan başqa, ayrı-ayrı torpaqların və icmaların qeyri-bərabər iqtisadi inkişafı, onların maliyyə bazasının formalaşmasının şərtlərini əvvəlcədən qeyri-bərabər edir: sənaye cəhətdən daha çox inkişaf etmiş ölkələr, həm də daha möhkəm büdcələrə malikdir. Federasiya və torpaqlar arasında, ayrı-ayrı torpaqlar arasında, habelə torpağın daxilində icmaların arasında vergi daxilolmalarının yenidən bölüşdürülməsinin əsas məqsədi, daha geridə qalmış rayonların işini düzəltməkdir. Şaquli və üfüqi bərabərləşdirmə nəticəsində torpaqların maliyyə durumu kifayət qədər dəyişir.

Şaquli maliyyə bərabərləşməsi federasiya, torpaqlar və icmalar, onların öhdəsinə verilmiş səlahiyyətlərə uyğun büdcə sisteminin səviyyələri arasında gəlirlərin bölgüsündən keçir.

Bu zaman gəlirlər tam və ya qismən büdcə sisteminin müəyyən səviyyəsinə təhkim olunur.

Almaniyanın maliyyə bərabərləşmə sistemində əsas alət–əlavə dəyər vergisidir. Onun köməyi ilə həm şaquli maliyyə bərabərləşməsi federasiya və torpaqlar arasında, həm də üfüqi–torpaqlar arasında təmin olunur.

Cədvəl 2.12

Büdcə sisteminin müxtəlif səviyyələri arasında vergilərin bölgü sistemi, faizlə

Vergilər	Federal büdcəyə daxilolmalar	Torpaqların büdcələrinə daxilolmalar	İcmaların büdcələrinə daxilolmalar
Gəlir vergisi (1980-ci ildən)	42,5	42,5	15
Əlavə dəyər vergisi :	63	37	-
1995-ci ilə qədər	56	44	-
1995-ci ildən hal-hazırda	52,1	46,02	1,88
Məfəət vergisi	50	50	-
Mədən vergi	9	9	82

ƏDV-nin bölgü meyarı qismində “ödəmə kvotası” (cari gəlirlər ilə zəruri xərclər arasında nisbət) istifadə olunur. Bu kvota federasiya və torpaqlar üçün təxminən eyni olmalıdır. Bu o deməkdir ki, cari gəlirlərin hesabına federasiya və torpaqların xərclərinin bərabər hissəsi ödənilməlidir. Digər xərclər kapital bazarından götürülən borcun hesabına ödənilə bilər. 1984-1989-cu illərdə federasiya üçün “ödəmə kvotası” 90 %-dən çox təşkil edirdi, torpaqlar üçün bu göstərici bir qədər yüksək idi.

Əlavə dəyər vergisində federasiya və torpaqlarların payının nisbəti federal qanunun əsasında müəyyən edilir.

Federasiya və torpaqlarların öz cari gəlirləri çərçivəsində özlərinin zəruri xərclərinin ödənilməsində bərabər hüquqa malik olmaları mühümdür. Əlavə dəyər vergisində federasiya və torpaqlarların payının vaxtaşırı dəyişməsi onların səlahiyyətlərinin və gəlirlərinin nisbəti kifayət qədər dəyişdirildikdə təshih edilə bilər. Əlavə dəyər vergisinin bölgüsünə bundesratin razılığı tələb olunduğundan, federasiya və torpaqlar eyni siyasi mövqedən çıxış etməlidir. Verginin bölgüsü kimi həssas bir maliyyə aləti, eyni zamanda federalizm üçün ciddi sınaqdır.

1998-ci ildən ƏDV-nin bölgüsü çətinləşdi, çünki onun bir hissəsi (1998-ci ildə 3,64 % və 1999-cu ildən 5,63 %) federal hökumət tərəfindən təqaüd sığortasının əlavə maliyyələşdirilməsi üçün istifadə olunmağa başlandı, qalan məbləğdən 2,2 % icmalara daxil olurdu, yeni qalıq isə federasiya və torpaqlar arasında 50,25:49,75 tənəsübdə bölünürdü (2003-cü ildə) [3, c. 201]

Üç büdcə səviyyəsinin hər birində, gəlirlərdə və xərclər öhdəliklərində istənilən dəyişiklik, federal hökumət və torpaqlar arasında ƏDV-nin parçalanma normativlərinin təshih olunması ilə tarazlaşdırılmalıdır, hərdən isə hətta yerli hakimiyyət orqanlarının maliyyəsinə təsir göstərə bilər. ƏDV-dən gəlirlərin bölgü normativlərində dəyişikliklər çoxsaylı siyasi razılaşmaların nəticəsidir və büdcə bərabərləşdirmə sisteminin əsas cəhətlərinə toxunmur.

Bütövlükdə ölkə üzrə vergi daxilolmalarının dinamikası torpaqlarların payının 1980-ci ildəki 34,8 %-dən 2000-ci ildəki 37 %-dək artmasından xəbər verir. Bu isə onların iqtisadi imkanlarını artırır. Lakin eyni zamanda, məcmu vergi daxilolmalarında icmaların payı azalır (cədv. 2.13)

Federasiya ƏDV-dəki payından və digər gəlirlər hesabına Avropa İttifaqının büdcəsinə tədiyyələr edir. Bu tədiyyələrin məbləği ÜMM-in həcmindən asılıdır.

Cədvəl 2.13

1980-2000-ci illərdə Almaniyada məcmu vergi

daxilolmalarının bölgüsü , faizlə

İdarəetmə səviyyələri	1980-cı il	1983-cü il	1986-cı il	1989-cu il	1990-cı il	1994-cu il	2000-ci illər
Federasiya	48,3	48,0	46,9	46,0	46,1	48,2	46-48
Torpaqlar	34,8	35,0	35,8	35,8	35,4	34,2	35-37
İcmalar	14,0	13,5	14,1	13,7	13,8	12,4	12-13
Aİ	2,9	3,5	3,8	4,5	4,7	5,2	5

Torpaqlar arasında ƏDV-nin yenidən bölüşdürülməsi üfiqi maliyyə bərabərləşdirilməsi çərçivəsində baş verir. Onun mahiyyəti torpaqlar arasında əhalinin adambaşına düşən hesabla büdcə gəlirlərinin bərabərləşdirilməsi məqsədilə onların bir hissəsinin yenidən hesablanmasından ibarətdir. Bərabərləşdirmə torpaqlar arasında ƏDV-nin bölgüsü vasitəsilə baş verir və iki mərhələdə aparılır. Birinci mərhələ torpaqların büdcələrinə ƏDV-nin daxilolmalarının ümumi məbləğinin 75%-i, sakinlərin sayını nəzərə almaqla, onların arasında bölüşdürülür. Başqa amillər də, məsələn, ağır ekoloji və demoqrafik və s. vəziyyət hesaba alın bilər. Qalan 25 % iqtisadi cəhətdən zəif torpaqlara əlavə subsidiyalar fondunu təşkil edir. Üfiqi bərabərləşdirilmənin ikinci mərhələsində vəsaitin yenidən bölüşdürülməsi torpaqların və icmaların, əhalinin adambaşına düşən hesabla, vergi gəlirlərinin həcmindən asılıdır.

Yenidən bölüşdürülən məbləğlərin hesablanmasında əsas iki göstərici istifadə olunur:

- “maliyyə imkanları”, yəni bu və ya digər torpağın büdcəsinə vergi daxilolmalarının məbləği üstəgəl bu torpağın tərkibinə daxil olan icmaların ən iri vergi daxilolmalarının 50 %-i;

- İkinci göstərici , torpaqların və icmaların büdcələrinə (bütövlükdə ölkə üzrə) daxil olan ən iri vergilərin cəminin ölkə sakinlərinin sayına bölünmüş və bu torpağın sakinlərinin

sayına vurulmuş kimi hesablanır. Beləliklə, o, özündə, ortaadambaşı vergi daxilolmalarının əsasında yaranan torpaq gəlirlərinin normasını ifadə edir. Faktiki vergi gəlirləri (“maliyyə imkanları”) hesablanmış normadan yüksək olan torpaqlar müəyyən gəlirləri normadan aşağı olan torpaqlara məbləğləri ödəməyə məcburdur. Qanunvericilik ilə müəyyən edilib ki, iqtisadi cəhətdən zəif torpaqların gəlirləri orta göstəricilərinin minimum 95 %-ni təşkil etməlidir. 1989-1990-cı illərdə torpaqlar arasında üfiqi bərabərləşdirilmə vasitəsi ilə 3,5 mlrd. markaya yaxın məbləğ yenidən bölüşdürülüb.

Yenidən bölüşdürülən məbləğlərin həcmi təkcə ayrı torpaqların vergi gəlirlərindəki fərqlərdən asılıdır. Bu fərqlər (əgər orta göstərici kimi 100 % qəbul olunsa) 1989-1990-cı illərdə 77 və 122 faiz arasında dəyişirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün torpaqlarda oxşar vergilər tutulur, əks təqdirdə bərabərləşdirmə mümkün olmazdı.

Təcrübədə torpaqlar arasında ƏDV yenidən bölüşdürüldə üfiqi bərabərləşdirilməyə dair mübahisələr aparılır: bir tərəf aldığı məbləğin artırılmasına digər tərəf isə verdiyi subsidiyaların həcmnin azaldılmasının zəruriliyini əsaslandırmağa çalışır.

Maliyyə bərabərləşdirilmə sisteminin yardımçı aləti qismində aşağıdakı məqsədlər üçün federal büdcədən müxtəlif formalarda əlavə subsidiyalar təqdim olunur:

- Almanıyanın parçalanması səbəbindən yaranan ağırlıq yükünün yumşaldılması;
- maliyyə potensialının aşağı göstəricisinin bərabərləşdirilməsi;
- kiçik torpaqların inzibati məsariflərinin bir hissəsinin maliyyələşdirilməsi.

Əsas qanunun 107-ci maddəsində qeyd olunub ki, imkanlı torpaqlar öz gəlirlərinin bir hissəsini imkansız torpaqların xeyrinə köçürməlidir. 2004-cü ildə 2003-cü il ilə müqayisəli federasiya, torpaqlar, icmalar və Avropa İttifaqı

arasında vergi gəlirlərinin bölgüsü cədvəl 2.14-də təqdim olunub.

Cədvəl 2.14

**Almaniyanın büdcə sisteminin səviyyələri arasında
vergi gəlirlərinin bölgüsü [9]**

Vergi gəlirlərinin bölgüsü	Büdcə ili, mln. avro	
	2004	2003
Federasiya	186950	191935
Torpaqlar	179869	177577
İcmalar	56379	51801
Avropa İttifaqı	19640	20925
Vergi gəlirləri-cəmi	442838	442238

1999-cu ilin noyabrında Almaniyanın konstitusiyə məhkəməsi, üfqi bərabərləşdirməyə diqqət etməklə, büdcələrarası münasibətlər sisteminin 2005-ci il üçün islahatının keçirilməsini qanunvericilik hakimiyyətin öhdəsinə qoydu. 2001-ci ilin dekabrında Almaniya parlamenti büdcə bərabərləşdirilməsi haqqında yeni qanunu bəyəndi. Bu qanunun qüvvədə olma müddəti 1 yanvar 2005-ci ildən 31 dekabr 2019-cu ilədək müəyyənləşdirilib [4,c.66]. Büdcələrarası münasibətlər sisteminin islahatının səbəbi “varlı” torpaqların şikayətləri idi. Onlar büdcə bərabərləşdirilməsi üçün həddindən artıq vəsait ödəməyə məcbur olduqlarını qeyd edirdilər.

Yeni torpaqlara investisiyaların yatırılmasına kömək – federal hökumətin iqtisadi siyasətinin mühüm istiqamətidir. “Regional iqtisadi strukturun yaxşılaşdırılması” (GA) ümumi proqram çərçivəsində nisbətən inkişaf etmiş regionların iqtisadiyyatına investisiyaları stimullaşdırılır, habelə icmaların iqtisadiyyatının inkişafı üçün zəruri olan, infrastrukturun yaxşılaşdırılması üzrə tədbirləri dəstəkləyir. Yeni torpaqlarda və Berlində.GA investisiyaları həvəsləndirmənin mərkəzi alətidir. 2005-ci ildən investisiyaları stimullaşdırmaq üçün

2008-ci ilə kimi olan maliyyə planının çərçivəsində GA ildə 694 mln. avro məbləğində vəsait, nəzərdə tutur. Bu zaman torpaqlar proqramın maliyyələşdirilməsində eyni dərəcədə iştirak etməyə borcludur.

Torpaqlar arasında vəsaitin bölgüsü bundestaqın təklif etdiyi və GA-nın planlaşdırma üzrə komitəsinin konkretləşdirdiyi rejim əsasında həyata keçirilir: yeni torpaqlar və Berlin 589 mln. avro, iqtisadiyyatı kifayət qədər inkişaf etməmiş qərbi torpaqlar isə-98 mln. avro alır.

1994-cü ildən Avropa İttifaqı öz struktur fondundan yeni torpaqlara məqsədli yardım təqdim edir. 2000-2006-cı illərdə onun məbləği 748 mln. avro. məbləğində şərqə Berlin üçün maddi yardımını daxil etməklə 20,7 mlrd. avro təşkil edib. Fondun vəsaitinin bir hissəsi o cümlədən köhnə torpaqlar üçün-3,6 mlrd. avro sonradan GA çərçivəsində bölüşdürülür.

1999-cu ilin qanununu əvəz edən 2005-ci ildə qüvvəyə minən kapitalın investisiyalaşması üzrə vergi güzəştli haqqında qanun Şərqi Almanıyanın iqtisadi bərpa prosesinin sürətləndirilməsinə yönəldilib. Yeni qanunla 2005-2006-cı illərdə yeni torpaqların və Berlinin emal sənayesinin müəssisələrinə və istehsal xidmətləri sektoruna investisiyalar stimullaşdırılır. Kapitala investisiya yatırmaq üzrə vergi güzəştləri qanuna uyğun olaraq hər il təxminən 600 mln. avro təşkil edəcək, onlardan təxminən 285 mln. avro federasiyanın üzərinə düşür.

Federasiya 2011-ci ilədək şəhər tikintisi üçün təxminən 1 mlrd. avro ayıracaq. Torpaqların və icmaların vəsaiti ilə birgə maliyyələşdirmə 2 mlrd. avronu xeyli üstələyəcək. Bu imkan yaradacaq ki, ilk növbədə köhnə torpaqların şəhərlərinin yenidənqurması üzrə bir sıra tədbirlər, həyata keçirilsin, habelə yeni torpaqlarda mənzil tikintisinə əlavə yardım edəcəkdir.

Subsidiya almaq hüququna malik olan, onları ödəməyə məcbur olan torpaqların müəyyənləşdirilməsi, torpaqların maliyyə potensialını, müqayisə etməklə və bəzi

xüsusi amilləri (sakinlərin sayı, dəniz limanlarının saxlanılması üzrə əlavə xərclər) nəzərə almaqla həyata keçirilir.

Subsidiyaları vermək borcu və ya onları almaq hüququ bu meyyarla müəyyənləşir: hər hansı bir torpağın maliyyə potensialı, bütün torpaqlar üçün onun orta sayılan rəqəmindən nə qədər fərqlənir.

Torpağın maliyyə potensialı onun orta göstəricisinin 92 %-dən az olduğu halda, bərabərləşdirici subsidiyaların hesabına minimum 95 %-ə qədər yüksəlir. Maliyyə potensialı 92-100% həddində olduğu halda isə 95 %-dən yüksək səviyyəyə qaldırıla bilər. Bu aşağıdakı kimi həyata keçirilir. 1-ci mərhələdə subsidiya orta göstəricinin 92 %-nə çatmayan məbləğin 100%-i ölçüsündə, 2-ci mərhələdə subsidiyanın ölçüsü, 92 və 100 faiz arasındakı fərqi ifadə edən məbləğin 37,5 %-ni təşkil edir.

Torpağın maliyyə potensialının göstəricisi orta rəqəmin 100-101 %-ni təşkil etdiyi halda , o, artıq olan müvafiq məbləğin 15 %-i ölçüsündə, ayırmalar edir. Göstərici orta rəqəmin 101-110 %-ni təşkil etdiyi halda, ayırmanın ölçüsü 66 % -ə kimi və göstərici 110 %-dən çox olduğu halda– 80 %-ə qədər yüksəlir. Bərabərləşdirici ödəmələrin gerçəkləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan məbləğlərdən faiz dərəcələri isə torpaq alanlar üçün elə hesabla müəyyənləşdirilir ki, ödənilən haqların məbləğləri ilə alınan subsidiyaların məbləğləri üst-üstə gəlsin.

Torpaqların və icmaların maliyyə potensialından asılı olaraq alınan subsidiyaların və ödənilən haqların məbləğlərinin hesablanmasına əlavə kimi, “vergi zəmanəti”ni (torpaqlar üçün) təmin etmək məqsədi ilə torpaqlarların maliyyə potensialına (icmaların gəlirlərini nəzərə almadan) aid təshih aparılır. Onun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, torpaqlar-ödəyicilərin hər birinin , bir sakin hesabından, vergi gəlirləri 100%-dən aşağı olmamalıdır, torpaqlar-alanların hər

birinin işə–yer təkinin işlənməsi üzrə vergini daxil etməklə, ortatorpaqlar vergi gəlirlərinin 95 %-dən az olmamalıdır.

Donorların tərkibinə 16 torpaqdan 6-sı daxildir. Bərabərləşdirmədən sonra da torpaqlar-benefitsiarların gəlir səviyyəsi ölkə üzrə orta səviyyədən aşağıdır.

ƏDV-nin yenidən bölüşdürülməsi vasitəsilə bərabərləşdirmə mexanizmi yalnız torpaq səviyyəsində işləyir. Şəhərlər və icmalar səviyyəsində oxşar mexanizm gəlir vergisinin vasitəsilə realizə edilir. İcmalar səviyyəsində maliyyə bərabərləşdirilməsi, torpaqlar arasında vergilərin yenidən bölgüsü prinsipinə, yəni icmaların ortaadambaşı vergi gəlirlərinin faktiki və normativ göstəricilərinin tutuşdurulmasına əsaslanır.

Yerli orqanlar baza dərəcəsinə əsaslanaraq, onların müəyyən etdiyi xüsusi əmsala (multiplikator) uyğun, verginin hesablanmış məbləğini artırır bilirlər. Onun miqdarı ayrı-ayrı icmalar üzrə 250-dən 650 %-ə kimi dəyişir, yəni baza dərəcəsi əsasında hesablanmış rəqəm ilə müqayisədə verginin məbləği 2,5-6,5 dəfə artırı bilər. Multiplikatorların dərəcə hədləri torpaqların maliyyə orqanları tərəfindən müəyyənləşdirilir. Onların ölçüsü yerli şəraitdən asılıdır (bu ərazidə yerləşən müəssisələrin maliyyə vəsaitlərinə tələbatı, icmaların struktur siyasətinin istiqaməti). İcmaların bu əmsalları sərbəst müəyyən etmək hüququ maliyyə siyasətinin səmərəli alətidir.

Gəlir vergisinin daxilolmalarında ayrı-ayrı icmaların payı onların sakinlərinin ödədiyi məbləğdən asılıdır. Hər icma üçün belə demək mümkündürsə “həlləddici rəqəm” (icmalara çatan gəlir vergisindən daxilolmaların ümumi həcmində, bu ərazidə yığılmış gəlir vergisinin xüsusi çəkisi) müəyyənləşdirilir. “Həlləddici rəqəm”ə uyğun olaraq bu və ya digər icmaya verilən gəlir vergisinin məbləği müəyyənləşdirilir. Beləliklə, ayrı-ayrı icmaların payı onların sakinlərinin sayı ilə düz mütənasibdir.

2000-ci ildə icmaların gəlirlərinin maliyyə bərabərləşdirilməsini tənzimləyən yeni qanun qüvvəyə mindi. Bu qanuna uyğun olaraq gəlirin yenidən bölgüsü daha diqqətlə aparılır. Belə ki, yarımilliyin nəticələrinə görə maliyyə bərabərləşdirməsinin məqsədləri əldə olunmadığı halda, “həlledici rəqəm” yenidən nəzərdən keçirilə bilər.

Yerli gəlirləri təmin etməklə yanaşı icmalar iqtisadi inkişafa təsir göstərə və öz ərazisində biznes üçün daha əlverişli şərait yarada bilər. Lakin bu iki amil bir çox hallarda əks istiqamətlərdə fəaliyyət göstərir. Belə ki, nisbətən yüksək dərəcələrin müəyyən edilməsi gələcəkdə daha yüksək gəlirlərin əldə edilməsi üçün şərait yaradır, digər tərəfdən investorları ürküdür və nəticə etibarilə daxilolmaların azaldılmasına gətirib çıxara bilər. Bu hakimiyyət orqanlarının vergi yükünü ağırlaşdırmaqla, büdcəni doldurmaq istəyi ilə investorlar üçün ən cəlbəedici şərait yaratmaq arasında, həmişə mövcud olan dilemmadır. Bu Almaniya üçün də səciyyəvidir, lakin Rusiyadan fərqli olaraq, maliyyə bərabərləşdirilməsi məsələsi daha yaxşı həll olunub.

Cədvəl 2.15

1995-ci ildə Almaniya torpaqlarının gəlirlərinin bərabərləşdirilməsi

Donor torpaqlar	I, %	II, mln. marka	III, %	Torpaqlar-benefitsiarlar	I, %	II, mln. marka	III, %
Hessen	116,4	-1710	104,0	Aşağı Saksoniya	97,2	+186	98,3
Bavariya	109,1	-1681	102,9	Reynland-Pfalts	96,1	+132	97,6
Baden-Vürtemberg	108,4	-1299	102,9	Saar	90,2	+120	95,0
Şlezviq-Qolşteyn	104,9	-191	101,8	Bremen	85,7	+ 212	95,0
Şimali Reyn-Vestfaliya	104,2	-1057	101,7	Brandenburq	84,9	+585	95,0
Hamburq	101,9	-15		Saksoniya	84,6	+1097	95,0
				Saksoniya-Anhalt	84,3	+681	95,0
				Tyuringiya	84,1	+630	95,0

				Meklenburq	83,3	+492	95,0
				Berlin	78,0	+1817	95,0
Qeydlər:							
I- regionun gəlir bazası ölkə üzrə orta (100%) ilə müqayisədə;							
II- transfert ayırmalar (-) və ya daxilolmalar (+);							
III-ortadan (100%) bərabərləşdirilmədən sonra gəlirlər.							

2.6 Torpaqlara və icmalara maliyyə yardımının formaları

Xərclərin ödənilməsi üçün vergi daxilolmaları kifayət etmədiyi halda, torpaqlar əlavə federal köçürmələr, yəni məqsədli xarakteri olmayan transfertlər. 1969-cu ildə maliyyə islahatı aparıldıqdan sonra, iqtisadi cəhətdən daha zəif torpaqlara əlavə dotasiyaları təqdim etmək imkanları daha geniş istifadə olunur. Bu dotasiyalar zəif torpaqların ümumi maliyyə tələbatının ödənilməsi üçün nəzərdə tutulub və torpaq maliyyə bərabərləşdirilməsi çərçivəsində ödəmələrdən sonra təqdim olunur. Əlavə dotasiyaların torpaq alanlar bu vəsaitdən sərbəst istifadə edə bilirlər. Federasiyaya seçim təqdim olunur: ya iqtisadi cəhətdən zəif torpaqların maliyyə potensialının göstəricisini yüksəltmək (ümumi maliyyə ehtiyaclarına əlavə federal dotasiya), ya onların xüsusi məsrəflərini nəzərə almaq (xüsusi ehtiyaclarla əlavə federal dotasiya), ya da hər iki maliyyə növünü bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə istifadə etmək.

Maliyyə yardımının xüsusi növləri o halda federal büdcədən nəzərdə tutulub ki, hansında mərkəzin müəyyən etdiyi tədbirlər əlavə maliyyə xərclərinə gətirib çıxarsın. Məsələn hərbi şəhərciklərin tikintisi və ya federal idarələrin yerləşdirilməsi. 2000-ci ildə federasiya regionlara subsidiya şəklində təxminən 26 mlrd. marka köçürüb. 1999-cu ildə xüsusi xərclərin təminatı üçün şəhərlər-torpaqlar Berlin, Hamburq və Bremen xüsusi ödəmələr şəklində təxminən 6,4 mlrd. marka aldı. Siyasi idarəetmə üzrə qeyri- mütənasib

yüksək xərclər (ildə təxminən 1,5 mlrd. marka) [2, 209]. ilə əlaqədar, 16 torpaqdan 9-u (o cümlədən 5 qərbi) federal subsidiya alırdı.

1988-ci ilin dekabrında bəyənilmiş struktur inkişafında ayrı-ayrı torpaqlara yardım haqqında qanun maliyyə vəsaitlərinin yenidən bölgüsünün böyük imkanlarından xəbər verir. Federal torpaqların xüsusi təzminat fondundan on il ərzində torpaqların təsərrüfat strukturlarının modernləşdirilməsinə 2,4 mlrd. Markanın (Şimali Reyn-Vestfaliya 756 mln. Aşağı Saksoniya-652 mln. və s.) ayırma nəzərdə tutulmuşdur. Məlumdur ki, məşhur Rur hövzəsi yerləşdiyi Şimali Reyn-Vestfaliya torpağı, AFR-in mövcud olduğu illərdə federal torpaqların ümumi təzminat fonduna 11,3 mlrd. marka ödəmişdir.

1995-ci ilin əvvəlindən yeni əsasda maliyyə bərabərləşdirilmə sisteminin tənzimlənməsində müxtəlif formalarda əlavə subsidiyalar onun yardımçı aləti qismində çıxış edir. Belə ki, köhnə və iqtisadi cəhətdən zəif inkişaf etmiş yeni torpaqlarlara maliyyə bərabərləşdirməsi tədbirləri nəticəsində ödənilməyən, maliyyə potensialının orta göstəricinin çatmayan məbləğinin 90 %-i ölçüsündə ümumi maliyyə ehtiyaclarına əlavə dotasiya təqdim edilir.

Bundan başqa, 1995-ci ildən 2004-cü ilədək yeni torpaqlara xüsusi ehtiyaclar üçün əlavə federal subsidiya ödənilirdi. Almaniyanın bölüşdürülməsi səbəbindən yaranmış ağırlığın yumşaldılması, habelə maliyyə potensialının aşağı göstəricisinin bərabərləşdirilməsi üçün ildə 14 mlrd. marka həcmində (2001-ci ilədək) və müvafiq olaraq (2001-ci ildən) onun avro ekvivalentində vəsait ayrılırdı.

Kiçik köhnə və yeni torpaqlara xüsusi ehtiyatlar üçün əlavə və federal subsidiyalar, yəni inzibati xərclərin (iri torpaqlarla müqayisədə qeyri-mütənasib yüksək olan) bir hissəsinin maliyyələşdirilməsinin asanlaşdırılması məqsədilə: parlamentin, torpaq hökumətinin saxlanılması xərcləri və s. təqdim olunur Bu subsidiya ildə 1,5 mlrd. marka təşkil edirdi.

Büdcə vəsaiti kəskin çatışmayan Saar və Bremen torpaqlarında 1994-cü ildən başlayaraq 1998-ci ilədək maliyyənin sağlamaşdırılmasına yardım kimi, xüsusi ehtiyaclar üçün müvafiq olaraq ildə 1,8 və 1,6 mlrd. marka məbləğində əlavə federal subsidiya təqdim edilirdi.

Məqsədli ödəmələr (federal büdcədən) regional infrastrukturun yaxşılaşdırılmasına, aqrar problemlərin həllinə, ali təhsil müəssisələrinin genişləndirilməsinə və tikintisinə, elmi tədqiqatların dəstəklənməsinə (konstitusiyanın “Federasiya və torpaqların ümumi vəzifələri” bölməsi) yönəldilib.

Qeyd olunan təxsisatlar, eləcə də, federal büdcədən maliyyələşdirilən pul ödəmələri (məsələn, mənzil üçün müavinət, uşağı tərbiyyələndirmək üçün müavinət, təhsil almaq üçün müavinət) haqqında qanuna uyğun və şəhər inkişafını, sosial-mənzil tikintisini və kommunal nəqliyyatın inkişafını həvəsləndirmək üçün maliyyə yardımı kimi gerçəkləşdirilir. Konstitusiya bu istisnaları torpaqların məsələlərində federasiyanın maliyyə iştirakının zəruriliyi ilə əsaslandırır.

Federal büdcədən məqsədli maliyyələşdirmə torpaqların daxilində deyil, federasiya və torpaqlar arasında büdcə resurslarının bölgüsünə təsir edir. Federasiya və torpaqlar tərəfindən müxtəlif intensivliklə həyata keçirilən, bu ödəmələr ayrı-ayrı büdcə səviyyələrinin gəlirləri arasındakı fərqlərin azaldılmasına kömək edən maliyyə bərabərləşdirilməsi sistemindən seçilir. Cədvəl 2.16 –da Almaniyanın federal büdcəsinin xərcləri iqtisadi təsnifat kəsiyində təqdim olunur.

Federal büdcənin xərcləri, mlrd. avro [9]

Xərclərin növləri	2003-cü il (faktiki)	2004-cü il (plan)	2005-ci il (layihə)	Maliyyə ili (plan)		
				2006	2007	2008
1	2	3	4	5	6	7
1. Cari xərclər-cəmi	230,6	235,3	236,2	230,9	234,6	238,9
1.1. Fərdi xərclər	27,2	27,3	27,0	27,0	27,0	27,1
1.2. Maddi məsrəflər	17,2	17,5	17,5	17,6	18,3	18,3
1.3. Faiz tədiyyələri	36,9	37,7	39,7	39,8	42,6	45,5
1.4. Cari təxsisatlar və dotasiyalar	149,3	152,8	152,0	146,4	146,6	147,9
1.4.1. İdarəetməyə						
• torpaqların	15,8	13,8	11,6	10,0	10,0	10,4
• icmaların	0,3	0,2	0,1	0	0	0
• məqsədli büdcədənəkar fondaların	9,0	8,0	5,3	5,6	5,8	6,3
1.4.2. Başqa sahələrə	133,5	139,0	140,4	136,4	136,6	137,5
2. Kapital xərclər-cəmi	26,1	25,0	23,2	22,7	22,5	21,1
2.1. Kapitalqoyuluşu (sahələr üzrə)	6,7	7,1	6,9	6,5	6,6	6,6
2.2. Əmlakın təslimi	16,2	13,6	12,9	12,8	12,4	11,0
2.2.1. Təxsisatlar/ investisiyalar üçün						
2.2.1.1. İdarəetməyə	15,8	13,3	12,5	12,4	12,0	10,6
• torpaqların	8,0	6,2	5,4	5,7	5,5	5,0
• icmaların	5,4	6,1	5,3	5,6	5,4	4,9
• büdcədənəkar fondaların	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
2.2.1.2. Digər sahələrə	2,5	-	-	-	-	-
	7,8	7,0	7,1	6,7	6,6	5,6

2.2.2. Əmlakın digər təslimi	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4
2.3.Kreditlərin verilməsi, pay iştirakının əldə edilməsi	3,2	4,3	3,4	3,4	3,6	3,5
2.3.1.Kreditlərin verilməsi	2,7	3,7	2,8	2,8	2,9	2,9
2.3.1.1. İdarəetməyə	0,1	0,1	0	0	0	0
• torpaqların	0,1	0,1	0	0	0	0
2.3.1.2. Digər sahələrə	2,6	3,6	2,8	2,8	2,9	2,9
2.3.2.Pay iştirakının əldə edilməsi, kapitalın qoyuluşu	0,5	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6
3.Ümumi maddələr	-	-3,0	-1,1	-	-	-
Xərclər-cəmi	256,7	257,3	258,3	253,6	257,1	260,0

Rəqəmlərdən görünür ki, büdcələarası transfertlərin həcmi kiçikdir və daim azalır: 9 %-dən 2003-cü ildə 7 %-ə kimi 2004-cü ildə və 5 %-ə kimi 2008-ci ildə. Transfertlərin ümumi həcmnin $\frac{2}{3}$ -si – cari xərclərdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, federal hökumətin maliyyə siyasətində iqtisadiyyatın özəl sektoruna istiqamətləndirilmiş büdcə vəsaitlərinin təqdim olunmasının digər alətlərinə üstünlük verilir. Almaniyada təxisat və dotasiyalara sahibkarlar və iqtisadiyyatın sahələrinə maddi yardım və vergi güzəştləri də aid edilir. Federal hökumət özünün dotasiyalar təqdim olunma siyasətində aşağıdakıları rəhbər tutur: əsas prinsip kimi müddətin ixtisarı və təyin edilməsi, ayrılan vəsaitlərin böyük şəffaflığı və əsaslandırılması. Bu işə ayrı-ayrı müəssisələrin inkişafına müsbət təsir göstərə bilər. İqtisadiyyatın özəl sektoruna 2006-cı ildə maddi yardımın ümumi həcmi 22,4 mlrd. avro məbləğində təyin edilib, lakin 2005-ci ilə qarşı, 1,4 mlrd avro azalıb.

Maliyyə siyasətinin çox mühüm istiqaməti dotasiyaların ixtisarıdır. Bu göstərici ixtisarın həcmi 2003-cü ildəki 7,45 mlrd. avrodan 2006-cı ildəki 6,0 mlrd. avroya kimi yəni, 1998-ci ildəki rəqəmin yarısını təşkil edərək enib.

Federasiyanın 2006-cı ildə təqdim etdiyi vergi güzəştləri 16,4 mlrd. avro təşkil edib və 2003-cü ilin səviyyəsinə uyğun olub. Maliyyə yardımı ilə müqayisədə vergi güzəştlərinin daha az ixtisarı, o cümlədən onların 2004-cü ildən hər il 1,5 mlrd. avro məbləğində biodizelin hazırlanmasına təqdim olunması ilə bağlıdır. Qanunvericiliklə qəbul olunmuş bir sıra tədbirlər artıq qüvvədədir: şəxsi mənzilin tikintisində çıxmaların ixtisarı, gəlirlərin ödənilməsinə möhlətin verilməsinin yeni modelinin tətbiqi ilə əlaqədar ziyanların başqa vaxta keçirilməsinin məhdudlaşdırılması, təxirəsalınmaz vergi tədbirləri proqramının tətbiq olunması.

Hökumət iqtisadiyyatın özəl sektoruna qarşı dotasiyanı vergi güzəştlərindən ayırmaqla hesabatın təqdim olunmasının

şəffaflığın yaxşılaşdırır. Bu dəyişikliklər şəffaflığın və hesabatın təqdim olunmasının keyfiyyətinin artırılmasına istiqamətləndirilib. Gözlənilir ki, onlar dotasiyanın təxminən 2,6 mlrd. avro artırılmasına gətirib çıxardacaq. Maliyyə yardımı sahəsində müəyyən müəssisələrə şəhər tikintisində kömək edən vəsaitlər nəzərə alınır. Şəhər tikintisinin vergi stimullaşdırılmasından fərqli olaraq həmin vəsaitlər bu vaxta qədər dotasiya kimi nəzərə alınmırdı. Maliyyə yardımının tərkibində vergi güzəştlərini və dotasiyaları ayırmaq yolu ilə axırıncıların həcmi 2006-cı ildə cəm şəklində 23 mln. avro artır.

Vergi tənzimləmə sahəsində bir tərəfdən dotasiya kimi nəzərə alınan vergi güzəştləri və digər tərəfdən vergi tənzimlənməsinin sair xüsusi üsulları arasında hədd, indi başqa cür müəyyənləşdirilib. Məsələn, vergi güzəştləri kimi əmanətlərin stimullaşdırılmasını nəzərə almaqla, vergi dotasiyalarının həcmi təxminən 2,6 mlrd. avro artıb, onlardan 1,1 mlrd. avro federasiyanın payına düşür.

Federasiya və icmaların qarşılıqlı maliyyə münasibətləri cüzidir. İcmalar maliyyə yardımını əsasən torpaqların büdcəsindən alır. Konstitusiyaya əsasən torpaqların üzərinə icmaları zəruri maliyyə resursları ilə təmin edilməsi, onların maliyyə durumuna nəzarət etmək məsələsi qoyulur. Öz maliyyə təsərrüfatlarının aparılmasında federasiya və torpaqlar nisbətən azad və bir-birindən asılı olmadığı halda, icmalara torpaqların hissəsi kimi baxılır. Maliyyə bərabərləşdirilməsindən sonra icmalara öz gəlirləri kifayət etmədiyi halda, onların ümumi dotasiya və məqsədli subsidiya almaq hüququ var.

Ümumi dotasiyalar – vergi daxilolamalarının çatışmazlığının təzminatı qismində çıxış edir. Burda əsas rolu, belə demək mümkündürsə, “həlledici” subsudiya oynayıb. Bunların hesabına torpağın hüdudlarında icmaların adambaşına orta gəlirlərinin faktiki və normativ göstəriciləri arasındakı fərq ödənilir.

Məqsədli subsidiyaların sırf xüsusi təyinatı var. Onların xeyli hissəsi kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsinə sərf olunur. Subsidiyalar üçün vəsaitlər torpaqlar səviyyəsində xüsusi fond da ehtiyatda saxlanılır və torpaqların payına düşən ümumi vergilərdən ayırmaların bir hissəsi, habelə torpaqların öz vergilərindən daxilolmaların hesabına formalaşır.

Federativ dövlətdə maliyyə bərabərləşdirilməsi sistemi həddindən artıq mürəkkəbdir, lakin o öz yararlığını bir neçə onillik, xüsusilə də axırncı 40 ildə isbat etdi. Bu xüsusilə Almaniyaya dövlət birliyini bərpa etdikdən sonra aiddir. Federativ dövlətin sabitliyi üçün mərkəz və regionlar arasında hakimiyyətin harmonik balansının saxlanması çox mühümdür. Almaniya hökuməti, bütün subyektlər üçün ən qəbul olunan büdcə federalizminin yeniləşdirmə yollarını arayır.

2.7 Almaniya büdcələrinin xərcləri

İqtisadiyyatda dövlətin böyük rolu Almaniya üçün həmişə səciyyəvi olub. Sosial bazar təsərrüfatının modeli iqtisadi artım və sərvətlərin bərabər bölgüsü arasında razılaşdırılmanı ifadə edir. Ayırı-ayrı qrupların qarşılıqlı münasibətlərinin səmərəliliyi onların hüquq və vəzifələrinin dəqiq müəyyənəşdirilməsindən asılıdır. Gəlirlərin tənzimlənmə sistemi hakimiyyətin ayırı-ayrı səviyyələri arasında səlahiyyətlərin bölüşdürülməsi ilə sıx bağlıdır. Hər qrup, konstitusiyada qeyd olunmuş vəzifələrinə uyğun vəsaitlər xərcləyir.

Büdcənin hesabına ilk növbədə federasiya, torpaqlar və icmaların ənənəvi fəaliyyət sahələrinin maliyyələşdirilməsi təmin olunur. Bütün hərbi xərclər, xarici əlaqələr üzrə xərclər, sosial xərclərin əsas hissəsi, habelə ayırı-ayrı sahələrə və regionlara, elmə maliyyə himayəsi üzrə xərclər (subsidiyalama, güzəştli kreditləşmə və ya birbaşa

maliyyələşdirmə) mərkəzi hökumətin üzərinə düşür. Xərclərin strukturunda bütün dövlət büdcə xərclərinin təxminən $\frac{1}{3}$ -ni (sosial fondları nəzərə almaqla-46-48%) təşkil edən sosial xərclər açıq-aşkar üstünlük təşkil edir. Sonrakı yerləri ümumi maliyyə təsərrüfatına, siyasi idarəetmə və mərkəzi aparata, məktəb və məktəbəqədər tərbiyəyə, müdafiəyə xərclər tutur. Almanıyanın federal büdcə xərclərinin funksional təsnifat kəsiyində tərkibi əlavə 6-da təqdim olunub.

Tədqiqatların, təhsilin və elmin maliyyələşdirilməsi federal hökumətin prioritet istiqamətləridir. Bu sahələrə investisiyaların artırılması, iqtisadiyyatın məhsuldarlığının yüksəldilməsi, yeni bazarların fəth edilməsi və gənc nəslin peşəkarlığının artırılması üçün əhəmiyyətli zəmin kimi baxılır. “Şəxsi ev üçün üstəlik”in ləğvi hesabına əmələ gələn vəsaitlər, tədqiqatlara, təhsilə və elmə investisiyaların artırılması üçün istifadə olunur.

Bu sahələr üçün nəzərdə tutulan xərclərin əsas hissəsi federal təhsil və tədqiqatlar nazirliyinin büdcəsinin üzərinə düşür. 2005-ci ildə xərclər 8,5 mlrd. avro məbləğində nəzərdə tutulmuşdu. Məqsədli istiqrazın vəsaitlərini və “bütün gün məktəbi” üçün dotasiləri nəzərə almaqla, təhsil və tədqiqatların federal büdcədən maliyyələşdirilməsi 2005-ci ildə təxminən 9,9 mlrd. avro təşkil edib. Bu isə 1998-ci ildəkindən 2,6 mlrd. avro çoxdur.

Təhsil sisteminin problemlərinin həlli federasiya və torpaqlar arasında qarşılıqlı əlaqənin saxlanılmasını tələb edir. “Bütün gün məktəbləri”nin sayının artırılmasına yönəldilmiş “Gələcək, təhsil və xidmət” proqramının həyata keçirilməsi çərçivəsində, federasiya 2007-ci ilə qədər 4 mlrd. avro məbləğində kapital qoyuluşunu təqdim etməli idi. Bu proqram ilk növbədə miqrantların uşaqlarının almanca danışan mühitə uyğunlaşmasına istiqamətləndirilib. Hökumət təhsilin alınmasında bərabər imkanların yaradılmasına böyük diqqət yetirir. Belə ki, bunun üçün 2005-ci ildə 951 mln avro ayrılmışdır.

2005-ci ildə federal hökumət 19 mln. avro təqdim etməklə təhsil sistemini Bolonya prosesinin tələblərinə uyğunlaşdırması üzrə proqramın həyata keçirilməsinə başladı. Hökumətin qiymətləndirilməsinə görə, başa çatması 2010-cu ilə qədər nəzərdə tutulan prosesin məqsədi təhsil şəraitinin yaxşılaşdırılması, təhsili başa çatdırmayanların sayının azaldılması və təhsil müddətinin ixtisarı, institutların beynəlmiləşdirilməsi, ali məktəbin sərbəstliyinin artırılmasıdır.

Ali təhsil müəssisələrinin elmi tədqiqatlarının məhsuldarlığının artırılması və onların iqtisadiyyatda tətbiq olunması üçün müvafiq proqram qəbul olunub. Bu proqramın çərçivəsində 2005-2010-cu illərdə aparıcı universitetlərə ildə təxminən 100 mln. avro məbləğində əlavə büdcə vəsaiti ayrılır. Eyni əlavə maliyyələşdirmə ali təhsil müəssisələrinə aidiyyəti olmayan elmi mərkəzlərə təqdim olunur. Hökumət elmi-tədqiqat sisteminin keyfiyyətinin, səmərəliliyinin və məhsuldarlığının yüksəlməsini gözləyir.

2005-ci ilin federal büdcəsində təxminən 40 mlrd. avro yəni xərclərin ümumi məbləğinin təxminən 15 %-ni faiz xərcləri təşkil edir. Onların 2008-ci il üçün 45,6 mlrd. avroya kimi artması gözlənilir. Eyni zamanda, borclar çantasının başlanmış optimallaşdırılması nəticəsində faiz xərclərinin nisbi ixtisarı nəzərdə tutulmuşdur.

Bir sıra dövlət məsələlərinin yerinə yetirilməsi torpaqların və icmaların üzərinə düşür. Onların büdcələrindən Almaniyanın ümumi büdcə xərclərinin təxminən $\frac{3}{5}$ -ü maliyyələşdirilir: sosial xərclərin əhəmiyyətli hissəsi, təhsil mədəniyyət, infrastruktur, kommunal təsərrüfat üzrə məsrəflər və s. (cədv. 2.17)

Cədvəl 2.17

**Torpaqlara və icmalara aid olan Almaniyanın
ayrı-ayrı maddələr üzrə ümumdövlət xərcləri, faizlə**

Xərclər maddəsi	Ümumdövlət
-----------------	------------

	xərclərində payı
Kommunal təsərrüfatı, təhsil və səhiyyə	100-ə yaxın
Nəqliyyat, yol və mənzil təsərrüfatı	80-dən çox
Dövlət aparatının saxlanması	75-ə yaxın
Daxili borcun idarə olunması	40-dan çox

Torpaq və icmaların büdcə xərclərinin artımı onların gəlir bazasının genişlənməsi ilə müşahidə olunmur. Bu son illər vergi islahatının aparılması ilə əlaqədar daha çox gözə çarpır. Nəticədə öz gəlir mənbələrinin xüsusi çəkisi enir, onların çatışmamazlığı artır və büdcə sisteminin yuxarı səviyyəsindən dotasiyaların payı yüksəlir. Yerli hakimiyyət orqanlarının aldığı borcların həcmi də artır və son nəticədə onların büdcələrinin daha kəsirli olmasına gətirib çıxarır.

Bu və ya digər layihələrin maliyyələşdirilməsində bütün qrupların birgə iştirakı nəzərdə tutulur. Belə ki, federasiya və torpaqlar üç iri çoxillik proqramda: “Ali təhsil müəssisələrinin və onların nəzdində klinikaların tikintisi”, “Regional iqtisadi strukturun yaxşılaşdırılması”, “Aqrar strukturun yaxşılaşdırılması və sahil boyu ətraf mühitin mühafizəsi” iştirak edirlər. Bu zaman konstitusiyaya uyğun olaraq “yükün bölgüsü prinsipindən” istisnalara yol verilir. Belə ki, xüsusilə mühüm xərclərin ödənilməsi üçün federasiya torpaqlara və icmalara maliyyə yardımı təqdim edə bilər. Bu isə ümumi iqtisadi tarazlığın pozulmasına yol verməmək və ya federasiyanın ərazisində ehtimal olunan iqtisadi fərqləri əvəzləmək (kompensasiya etmək) üçün, habelə elmin inkişafında yardımın edilməsi üçün zəruridir.

1999-cu ildə paralel olaraq məcburi təqaüd sığortasını saxlamaqla tədricən yığım sisteminə keçidi nəzərdə tutaraq təqaüd islahatı başlanıb. İslahat müsbət səciyyə daşıyır və mütəxəssislərin hesablamalarına görə 2030-cu ilə kimi davam edəcək. Hökumət proqramına uyğun olaraq, əməkhaqqından faizlə hesablanan tarifiñ maksimal miqdarı azalmalıdır. Bu iqtisadiyyatın inkişafı və alman mallarının rəqabət

qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün müsbət əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədə çatmaq üçün indeksasiya düsturunu dəyişmək yolu ilə təqaüd səviyyəsinin orta və uzunmüddətli azaldılması (orta hesabla ölkədəki əməkhaqqının 70 %-dən 67 %-dək) tətbiq edilir. Lakin bu, təqaüdlərin ixtisarını yox, gələcəkdə onların artım tempinin aşağı enməsinə nəzərdə tutur. Almaniyada bu halı əvəzləmək (kompensasiya etmək) üçün: 2002-ci ildəki 1%-dən 2008-ci ildəki 4 %-dək əməkhaqqından ayırmalarla əlavə yığım sığortası sistemi mərhələli şəkildə tətbiq olunur.

Vətəndaşların yığım sığortası ilə əhatə dərəcəsini yüksəltmək üçün islahat, vergi güzəştlərini və transfertləri vermək yolu ilə bu sistemin inkişafında dövlətin iştirakını nəzərdə tutur. 2008-ci ildən başlayaraq hər il bu məqsədlərə 10 mlrd. avrodan çox məbləğin ayrılması planlaşdırılır.

2.8 Almaniyanın dövlət borcu və onun idarə olunması

Son 30 il ərzində dövlət xərclərinin artımı çox böyük dövlət borcunu yaratdı. Bunun məbləği 1989-cu ildə 900 mlrd. marka, 1999-cu ildə 2200 mlrd. marka təşkil edirdi. Büdcənin balanslaşdırılması 1980-ci illərin əvvəlində nisbətən yüksək və dayanaqlı büdcə kəsiri ilə ÜDM-in 3,3 %-dən 4,9 %-nə kimi səciyyələndirilirdi.

1990-cu ildən Almaniyanın birləşdirilməsi ilə əlaqədar dövlət xərcləri və büdcə kəsirinin kifayət qədər artımı meyilləri yenidən meydana çıxdı. Onun miqdarı hər il yeni federal torpaqlarına köçürülən maliyyə vəsaitlərinin məbləğinə təxminən bərabər idi. 1990-cu illərin birinci yarısında şərq torpaqlara transfertlərin məbləği ildə təxminən 140-170 mlrd. marka təşkil edirdi. Bu göstərici 1991-1998-ci illərdə cəmlənmiş şəkildə 1,4 trln. marka, o cümlədən 1991-1996-cı illərdə-1 trln. marka təşkil edirdi..

Buna baxmayaraq şərq və qərbi torpaqların gəlir potensialının bərabərləşdirilməsi problemi öz həllindən

uzaqdır. 1996-cı ildə Şərqi Almaniya torpaqlarının büdcələrinə vergi daxilolmaları 49 %, federasiyadan köçürmələrin payı 43 % təşkil edirdi. Qərbi Almaniya bu nisbət 76:14 təşkil edirdi və şərqi torpaqların potensialının kifayət qədər olmadığından xəbər verir.

Məcmu dövlət borcu ÜDM-in 43-48 faizindən 60-62-dək yüksəldi və sonra bu səviyyədə sabitləşdi. 1993-cü ildə ilk dəfə olaraq dövlət xərclərinin həcmi ÜDM-in 50 %-ni üstələdi və 1996-cı ilədək bu səviyyədə qalırdı. Sonra o yavaş-yavaş enməyə başladı.

1997-ci ildən sonra büdcə kəsiri də azaldı, lakin 2005-ci il üçün vəziyyət elə pisləşdi ki, Almaniya Maastrixt müqaviləsinin tələblərini pozan ölkələrin sırasına düşdü (cədv 2.18)

Dövlət borcu və ona nəzarətin parametrlərinə valyuta ittifaqına Avropa İttifaqı ölkələrinin qatılması üçün zəruri əsas yaradan 1991-ci ildə Maastrixdə (Hollandiya) qəbul olunmuş qərbiavropa integrasiyasının gedişi haqqında sənəddə qeyd olunmuş, maastrixt meyarları təsir göstərir. Birliyin bir çox ölkələrində onlar büdcə siyasətinə intizamlayıcı təsir göstərir. Bu meyarlara uyğun olaraq AI ölkələri aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- ictimai sektorun illik büdcə kəsiri ÜDM-in 3 %-dən çox olmamalıdır;
- dövlət borcu ÜDM-in 60 %-dən çox olmamalıdır.

Cədvəl 2.18

Federal büdcənin kəsiri

İl	ÜDM-dən faizlə
1997	3,0
1998	2,1
1999	1,2

2000	3,5
------	-----

Bu meyarların hazırlanmasında büdcə kəsirinin “qızıl qaydası” müzakirə olunurdu. “Qızıl qaydaya” görə büdcə kəsirinin ən böyük həddi investisiya xərclərinin miqdarından çox olmamalıdır. Lakin o, bərabərhüquqlu göstərici kimi Maastrixt müqaviləsinə daxil edilməmişdir.

1999-cu ildən Almaniyada dövlət maliyyəsinin sağlamlaşdırılması prosesi (vergi islahatı başlanıb, büdcə xərcləri azaldılıb) daha ardıcıl davam edirdi. Bu tədbirlərin nəticəsi kimi dövlət büdcə kəsirinin 65 mlrd.-dan 46 mlrd. markaya qədər azalması oldu. Lakin dövlət borcunun illik ÜDM-in həcmindəki payı köhnə səviyyədə 61% həcmində qaldı

Almaniyada maliyyə siyasəti, 1980-1990-cı illər ilə müqayisədə daha sərt oldu. ÜDM-də dövlət xərclərinin payı 1990-cı illərin ortalarında 50 %-i aşdı, 2005-ci il üçün onun 46 %-ə kimi, sonrakı 10 ildə isə 42-45 %-ə kimi azaldılması planlaşdırılırdı. Beləliklə, dövlət büdcəsi və sosial fondlar vasitəsi ilə vəsaitlərin yenidən bölgüsü yavaş-yavaş, lakin fasiləsiz azaldılacaq.

Bununla yanaşı, dövlət aşağıdakıları ön plana çəkərək öz siyasətinin prioritetlərini bir qədər dəyişdi,:

- dövlət xərclərinin investisiya yönümlüyünün gücləndiriləməsi, o hesabla ki, ABŞ-dan texnoloji geridənqalmanı artırmamaq;

- 1999-cu ildən aparılan və üç il ərzində elm və təhsilə xərclərin iki dəfə artırılmasını nəzərdə tutan təhsil islahatı. Onun məqsədi, cavanların keyfiyyətli təhsil almaq imkanlarını genişləndirmək, onların valideynlərinin gəlirlərindən asılı olmalarına yol verməməkdir.

Son illər ərzində artan dövlət borcu ona xidmət göstərmək üzrə xərclərin artmasına (faiz dərəcəsinin aşağı olmasına baxmayaraq) səbəb olur: 2003-cü ildə federal büdcə xərclərinin ümumi məbləğində faiz xərclərinin payı 14,4 %,

icmaları daxil etməklə, torpaqlarda 7,1 % təşkil edirdi. Ayrı-ayrı torpaqlar uzun sürən böhran vəziyyətindədir: 1993-cü ildən Bremen və Saar büdcəsi həddindən çox ağır olan torpaqlar sayılır. Xeyli sənəsiyə yardımına baxmayaraq, onların borclarını ancaq qismən azaltmaq mümkün oldu. Berlin büdcəsi böhran vəziyyətindədir. Saksoniyanı istisna etməklə, yeni torpaqların borcları yüksək səviyyəyə çatıb. Onların borcu yüksək borcu olan köhnə torpaqların səviyyəsindən bir qədər azdır.

Federal hökumət hesab edir ki, maliyyə yardımını digər torpaqlar və bütövlükdə federasiya üçün maraq kəsb edən xərcləri, torpaq maliyyələşdirmək iqtidarında olmadığı halda yaranan bilər neqativ zəhəri effektlərin aradan götürülməsinə yardım etməlidir. Burada məqsəd ayrıca torpaqda baş verən böhranın təsirindən digər regionları qorumaqdır.

Bu zaman borclunun hakimiyyətinin məsuliyyətini digər torpaqların üzərinə qoymaq təhlükəsi şübhəsizdir. Buna görə də büdcə böhranının tənzimləmə qaydaları torpağın, onu müstəqil həll etmək həvəsini pozmamalıdır. Federal hökumətin təminat verdiyi zaman yaranan mənfi stimulların məhdudlaşdırılmasının başlanğıcı, borclu torpağın sənəsiyə yükündə iştirakçılardan birinin olması vəzifəsidir. Bundan başqa, alanın maliyyə sərbəstliyi məhdudlaşdırılmalıdır. Maliyyə sərbəstliyinə müdaxilənin formaları müxtəlif ola bilər: “böhran komissarını” tətbiq etməklə, torpağın yenidən təşkilindən, ümumi danışıqlardan, sənəsiyə proqramından başlayaraq məqsədli maliyyə yardımının göstərilməsi kimi. Borclu torpağın böhranın aradan götürülməsində iştirakı xərclərin ixtisarı və ya gəlir vergisinə müvəqqəti üstəlik şəklində vergi sərbəstliyinin istifadəsi yolu ilə gerçəkləşə bilər. Yalnız bu halda torpağa maliyyə yardımını göstərilə bilər.

Büdcə böhranlarının diaqnozu bir sıra indikatora (kreditlərin və faizlər üzrə borcun payı) söykələnir. Onlar büdcənin (gəlirlərin və xərclərin) miqdarına qarşı hesablanır. Onlar kəndər rəqəmlərdir və büdcə siyasətinin təhlükəli həddə

çatmasını göstərir. Lakin Almaniyanın maliyyə nazirliyində hesab edirlər ki, bu indikatorlar, eləcə də borcun səviyyəsi istənilən torpağın ümumi məhsuluna qarşı hesablanmalıdır.

Torpağın büdcə böhranının və Almaniya maliyyə nazirliyinin təklifi ilə qəbul olunan tədbirlərin diaqnostika prosesi aşağıdakı mərhələləri daxil edir:

1) borcun kəndər rəqəmlərinin, torpağın orta borcundan 1,5-2,5 dəfə çox məbləğində lakin torpağın ümumi məhsulunun 1,65%-dən çox olmamaq şərti ilə müəyyənləşdirilməsi. Borc həmçinin bir sakinə hesablanabilir;

2) hədlər aşdığı halda, torpağın idarə olunması maliyyənin planlaşdırılması şurası tərəfindən həyata keçirilməlidir, hansının ki funksiyalarını bu məsələnin həlli üçün genişləndirmək və ya federal maliyyə nazirinin rəhbərliyi altında torpaqların maliyyə nazirləri, federal hesablama palatası, federal bank, müstəqil xüsusi nümayəndələrdən ibarət xüsusi institut ("Sabitləşmə şurası") yaratmaq lazımdır;

3) torpaqların orta rəqəmləri ilə müqayisədə borcların həddi 2-3 dəfə aşdığı halda, Sabitləşmə şurası acınacaqlı vəziyyətin səbəblərini müəyyənləşdirir və sanasiya proqramını hazırlayır. Torpağın səyləri tükəndiyi halda, federasiyanın yardımı tələb olunur. Onun məbləğinin müəyyənləşdirilməsi üçün hakimiyyətin qanunvericilik orqanının razılığını almaq lazımdır [9].

Beləliklə, Almaniyanın maliyyə nazirliyi torpaqların borcunun artmasından narahatdır və problemin həlli üçün tədbirlər sisteminin hazırlanmasını təklif edir. Rusiya Federasiyasında bu problem 1998-ci ilin böhranı ilə əlaqədar aktual idi. Bu zaman, qiymətli kağızlar buraxan RF-in bir neçə subyekti, vaxtılı-vaxtında öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilmədi.

İnkişafın əhəmiyyətli sürətləndirilməsi və iqtisadiyyatın keyfiyyətli modernləşdirilməsi, dövlət maliyyəsi

üzrə islahatın aparılması Almaniyaya nəinki Avropada aparıcı mövqeyini qoruyub saxlamağa imkan yaradır, eləcə də Aİ-nin indiki dünya lideri ABŞ ilə uğurlu rəqabətin aparılmasına kömək edir.

2.9. Rusiya üçün nəticələr

Rusiya, 1990-cı illərdə büdcə münasibətləri üzrə islahat apararkən, Almaniyanın təcrübəsindən ilk növbədə onun büdcə tənzimləməsinin səmərəli sistemini yaradılması ilə əlaqədar nailiyyətlərindən fəal istifadə edib, regionların büdcə gəlirlərinin adambaşı hesabı ilə ölkə üzrə müəyyənləşdirilmiş büdcə gəlirinin orta səviyyəsinə çatdırılması Rusiyada 1994-cü ildən həyata keçirilən büdcənin tənzimlənmə sisteminin başlanğıcıdır. Prinsipal cəhət ondan ibarətdir ki, büdcə tənzimlənməsinin əsasını orta adambaşına büdcə gəlirlərinin hesablanması qoyulmuşdur. Sonralar, 2000-ci il üçün büdcə tənzimlənməsinin bu metodu təkmilləşdirilmişdir: daha az təmin olunmuş regionlar gəlirlərin təminatlı minimumun formalaşması üçün maliyyə yardımı alırdılar, digər region-retsipiyentlərə münasibətdə büdcənin müəyyən olunmuş təmin olunma səviyyəsinə mütənasib çəkib yaxınlaşdırmaq prinsipi qüvvədə idi. Belə büdcə bərabərləşdirilməsi sisteminin məğzi ondan ibarət idi ki, region-retsipiyentlərin birinci, gəlirləri region-donarlardan daha yüksək olmalıdır, ikinci, daha yüksək gəlirlərin əldə olunması onun ilə həvəsləndirilir ki, gəlirin yalnız bir hissəsi yenidən bölüşdürülməyə məruz qalır.

Lakin Rusiyada büdcə bərabərləşdirilməsinin bu metodunun istifadəsinin yayılmasını yalnız Federasiya və regionlar arasında münasibətlərə tətbiq etmək oldu. Bələdiyyə qurumlarının büdcə gəlirinin bərabərləşdirilməsi uzun müddət RF-in subyektlərinin səlahiyyətində idi və belə hall büdcə tənzimlənməsinin çox zaman qanunvericiliklə rəsmiləşdirilməmiş müxtəlif forma və metodlarına gətirib çıxartdı. Yalnız 2006-cı

ildən, 131- Φ3 nömrəli “RF-də yerli özünüidarəetmənin ümumi, prinsipləri haqqında” Federal Qanunun qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar, regionlar və bələdiyyə qurumları arasında münasibətlər daha çox unifikasiya edilmiş oldu, lakin Rusiya Federasiyası subyektlərinin müvafiq qanunlarının qəbul olunmasını tələb edir.

Almaniya təcrübəsi ondan xəbər verir ki, icmaların yerli büdcələrinin gəlirlərinin büdcə tənzimlənməsi sistemi federal qanun ilə müəyyənləşdirilib. Rusiyadan fərqli olaraq qanunda nəinki büdcə tənzimlənməsinin ümumi prinsipləri müəyyənləşdirilib, hətta bu zaman istifadə olunan qaydalar da xırdalıqlarla göstərilib. İcma səviyyəsində büdcə bərabərləşdirilməsi sistemində əsas alət-gəlir vergisidir. Lakin Rusiya şəraitində əməkhaqqı aşağı olduğuna görə, xüsusilə kənd yerlərində, fiziki şəxslərin gəlirlərinə vergi hələlik büdcə bərabərləşdirilməsinin əsas alətinin rolunu oynaya bilməz. Eyni ilə də, torpaqların gəlirinin büdcə tənzimlənməsinin əsas aləti olan əlavə dəyər vergisi, onun hesablanma bazasının regionlar üzrə həddindən artıq qeyri-bərabər bölüşdürülməsi ilə əlaqədar, Rusiyada həmin rolunu oynaya bilməz. Məhz bu səbəbdən 2001-ci ildən əlavə dəyər vergisi yalnız federal büdcəyə daxil olur. Büdcə bərabərləşdirilməsi sistemi bir yox, bütün vergilərin istifadə olunması əsasında qurulub.

Almaniyada büdcənin tənzimləmə sistemində əlavə olaraq məqsədli büdcədənəkar fondlar yaradılıb. Onların üzərinə ayrı-ayrı sosial məsələlərin həlli qoyulub. Federal büdcədən maliyyələşdirilən bu fondlar, sərbəst maliyyə-kredit müəssisələri kimi fəaliyyət göstərir, vəsaitin bir hissəsini maliyyə bazarından cəlb etməklə büdcənin işini azaldır. Bu alətin istifadəsi üçün Rusiyada inkişaf etmiş maliyyə bazarı qismində obyektiv şərait yoxdur.

Maraqlıdır ki, inkişaf etmiş maliyyə bazarına malik olduğu halda, Almaniya yalnız 1999-cu ildən yığım təqaüd sisteminin tətbiqinə keçməyə başladı. Bu zamana qədər təqaüd təminatı sırf dövlətin işi idi. Rusiya həddindən artıq cüzi və

əsasən neqativ təcrübəyə malik olduğuna görə, təqaüd yığımlarının formalaşmasının bazar alətlərini cəlb etmək cəhdində zamanı qabaqlayır və bu, gələcəkdə müsbət nəticənin əldə olunmasına ümid bəsləməsinə əsas vermir.

Almaniyada büdcənin tənzimləmə sisteminə bir sıra xüsusi proqramların maliyyələşdirilməsi daxildir. Bu proqramlar həm ayrı-ayrı sahələr, həm də torpaqlar üzrə realizə edilir. Bu proqramların müsbət cəhəti ondan ibarətdir ki, onlar əsasən iqtisadiyyatın strukturunun dəyişdirilməsinə yönəldilib. Onların həyata keçirilməsi nəticəsində torpaqların vergi potensialı artır.

Almaniyada aparılan islahatlar da bu istiqamətə yönəldilib. Islahatların səciyyəvi cəhəti, onların tədricən və mərhələli aparılmasıdır, çünki vergi qanunvericiliyinin dəyişdirilməsi mütləq büdcənin gəlirlərinə və müxtəlif səviyyəli hakimiyyət orqanlarının üzərinə düşən səlahiyyətlərin həyata keçirmək imkanlarına təsir edir. Belə ki, 1980-ci illərdə islahat üç mərhələdə, 1999-2005-ci illərdə-beş mərhələdə keçirilib. Buna görə də Rusiyadan fərqli olaraq inkişaf etmiş ölkələrin vergi sisteminin sabit olduğu haqda geniş yayılmış fikirlər yanlışdır. Rusiyanın vergi sistemi öz inkişafının on beş ilinə bir sıra ölkələrin vergi sistemlərinin çoxlu onilliklərə təxminən bərabər yolu keçib. Bu isə qanunların operativ dəyişdirilməsini tələb etdi. Misal üçün, Almaniyada kiçik müəssisələr üçün əlavə dəyər vergisini yalnız 1990-cı ildən ləğv etdilər, Rusiyada isə bu vergini 1991-ci ildən tətbiq və 2001-ci ildən ləğv etdilər.

Bununla yanaşı Almaniyada vergi islahatları aparılarkən, vergi sisteminin təməl prinsipi kimi, sosial ədaləti rəhbər tuturlar. Muzdlu fəhlələrin, ailə tərkibindən və işləyənlərin sayından asılı olaraq, altı sinfə bölünməsi; geniş çıxmalar sistemi; proqresiv (silsilə) dərəcə-gəlir vergisinin müəyyənləşdirilməsinin labüd elementləridir. Bunlar Rusiyanın vergi sistemində istifadə oluna bilər. Almaniyanın birləşdirilməsi üzrə tədbirlərin maliyyələşdirilməsinin mənbəyi

kimi həmrəyli vergisinin müəyyənləşdirilməsinə cəmiyyətin razılığı-ümumi problemlərin həllinin yaxşı nümunəsidir.

Ümumi vergilərin müəyyənləşdirilməsi Almanıyanın vergi sistemində istifadə olunan dəyişilməz qaydadır. Baxmayaraq ki, vaxtaşırı federasiya, torpaqlar və icmalar arasında onların bölüşdürülməsinin tənəsüblərinə yenidən baxılır, vergi suverenliyi prinsipi, yəni səviyyələrin hər birinin öz vergilərinə əlavə olaraq büdcə sisteminin müəyyən səviyyəsinin dalınca onların qeyd olunmuş (fiksasiya edilmiş) payının təhkim olunması, onların büdcə səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinin maliyyə sərbəstliyini müəyyənləşdirir. Məhz bu prinsip, digər inkişaf etmiş ölkələr ilə müqayisədə, yerli hakimiyyət orqanlarının daha yüksək maliyyə sərbəstliyinin təmin olunmasına imkan yaratdı.

2005-ci ildən Rusiya, federasiya, RF-nin subyektləri və bələdiyyə qurumlarının öz gəlirlərinin təmin olunmasının bənzər mexanizmini istifadə edir. Onun tətbiqi nəticədə büdcə planlaşdırılmasının qabaqcadan real sonluğunu görmək imkanlarını artırır və otramüddətli maliyyə planının hazırlanmasına keçid şəraitində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunula yanaşı, qəbul olunmuş vergilər arasında fərq qoymaq mexanizmindən yerli büdcələr hələlik uduzub, çünki onların öz vergilərinin payı azalıb və RF subyektlərinin büdcələrindən asılılığı artmışdır. Lakin alətin özünün yararsız olduğundan yox, vergi bölgüsünün tənəsüblərinin təshih edilməsinin zəruriliyindən xəbər verir.

Bununla yanaşı Almanıyanın özündə büdcə tənzimlənməsinin yaradılmış modelini ideal hesab etmirlər. Bu, həm region-donarların narazılığı (hansı ki Rusiya üçün də səciyyəvidir), həm də siyasi partiyaların, qüvvədə olan büdcələrarası münasibətlər sisteminin yenidən baxılması haqqında verdiyi seçkiqabağı vədlər ilə bağlıdır. 2001-ci ildə yerli büdcələrin gəlirlərinin maliyyə bərabərləşdirilməsi haqqında yeni qanun qəbul olunmuşdur, 2003-cü ildə isə hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətlərinin bölüşdürülməsi

məqsədlə komisiya yaradılmışdır. Bu ondan xəbər verir ki, hər dəfə dövlət büdcələrarası sistemin təkmilləşdirilməsinə müraciət etdikdə, hakimiyyət səviyyələri arasında qarşılıqlı münasibətləri möhkəmləndirmək məqsədilə, torpaqların tələblərini nəzərə alır və ölkənin həm siyasi, həm də iqtisadi problemlərinin həllinə kömək edir.

Torpaqların borcunun hesablanması daqiqləşdirilməsi üzrə tövsiyələr Rusiya Federasiyası üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər. Məlum olduğu kimi vergi səylərinin səviyyəsi daxil olunmuş vergilərin hesablananlara nisbəti ilə müəyyənləşdirilir. RF subyektinin ərazisində vergi orqanı pis işlədikdə və ya onda güzəştli vergi qoyma ilə xüsusi iqtisadi zonalar çox olduqda, buna uyğun büdcəyə nisbətən az vergi gəlirləri daxil olacaq. Lakin, ümumi regional məhsulun göstəricisi üzrə indikatorun hesablanması, adıçəkilən amillərin təsirinin aradan götürülməsi üçün imkan yaradacaq və nəticədə büdcənin maliyyə sağlamlaşdırılması üzrə RF subyektlərinin ümumi iqtisadi vəziyyətini nəzərə almaqla, optimal qərarlar qəbul olunacaq.

Yoxlama sualları

1. Almaniyanın sosial-iqtisadi inkişafını səciyyələndirin.
2. Almaniyanın maliyyə sisteminin hissələrinin müqayisəli xarakteristikasını verin. Onları RF ilə müqayisə edin, ümumi cəhətləri və fərqləri aşkar edin.
3. RF ilə müqayisədə Almaniyanın büdcədən kənar fondlarının tərkibini təsvir edin.
4. Federal hökumətin sərəncamında olan büdcədən kənar fondların fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirin.
5. Almaniyanın büdcə prosesinin özəllikləri nədən ibarətdir ?
6. Büdcə səviyyələri arasında vergi gəlirləri necə bölüşdürülür ?

7. Üfiqi maliyyə bərabərləşdirilməsinə xarakteristika verin. ƏDV-nin bölüşdürülmə mexanizmini izah edin.
8. Almaniyanın büdcə sisteminin gəlirlərinin formalaşmasında “ümumi vergilərin” mənasını izah edin. Verginin hansı növləri “ümumi”lərə aiddir? Rusiya Federasiyasının vergi sistemində “ümumi” vergilər varmı?
9. Şaquli maliyyə bərabərləşdirilməsinə və onun alətlərinə xarakteristika verin.
10. Almaniyanın maliyyə bərabərləşdirilməsi mexanizmini Rusiyada qüvvədə olan ilə müqayisə edin. İstifadə olunan bərabərləşdirmə alətlərinin ümumi cəhətlərini və fərqlərini aşkar edin.
11. Aşağı büdcənin təqdim etdiyi məqsədli yardımın növlərini və təyinatlarını sadalayın.
12. Federasiyanın şərq torpaqlar ilə qarşılıqlı maliyyə münasibətləri necə qurulur?
13. 1999-cu ildən Almaniya aparılan büdcə-vergi islahatının vəzifələri nədən ibarətdir?
14. Büdcə kəsirinin və Almaniyanın dövlət borcunun artımının amilləri hansılardır?
15. Büdcə kəsirinin və dövlət borcunun Maastrixt meyarlarını sadalayın və Almaniyanın onlara uyğunluğunu müəyyənləşdirin.

II fəslə ədəbiyyat

1. Aronov A.V., Kaşin V.A. Vergi siyasəti və vergi inzibatçılığı : dərs vəsaiti— M.: Gkonomistg, 2006. — 519s.
2. Baranova K.K. Almaniya büdcə federalizmi və özünüidarəetmə — M.: Delo i Servis, 2000. — 240 c.
3. Qutnik V.P. Almaniya təsərrüfat qaydasının siyasəti / V.P. Qutnik; REA, Dünya İqtisadiyyatı və beynəlxalq münasibətlər institutu. — M.: QSC «Gkonomika», nəşriyyatı 2002. —271 s.

4. Karl X. Trenter Almaniya bədcələrərası münasibətlər // Finansı. –2003. – № 1. – S. 66 –70
5. Prokofyev S.Y. Almaniya bədcə inzibatçılığı // Finansı. –2002. – № 9. – S. 72 –74
6. Regional inkişaf : Rusiya və Avropa İttifaqının təcrübəsi / A.Q.Qranberqin redaksiyası ilə – M.: QSC «Gkonomika», nəşriyyatı, 2000. –435 s.
7. Rudıy K.V. Xarici ölkələrin maliyyə-kredit sistemləri: dərs vəsaiti. – M.: Novoe znanie, 2003. – 301. s.
8. Sokolinskiy V.M., Kostyuk A.N. Vergi sisteminin təkamülü: Almaniya təcrübəsi // Finansı. –2001. – № 5. – S. 60 –62
9. www.bundesfinanzministerium.de
10. www.utro.ru
11. www.wbbigest.ru
12. www.gks.ru
13. e-reports.hut.ru
14. www.rusref.nm.ru
15. www.fxadvisors.ru
16. www.dis.ru
17. www.fofes-bankbb.com

III FƏSİL

BÖYÜK BRİTANİYANIN MALİYYƏ SİSTEMİ

3.1 Əsas sosial-iqtisadi göstəricilər üzrə Böyük Britaniyanın xarakteristikası

Britaniyanın rəsmi adı: Böyük Britaniya və Şimali İrlandiyanın Birləşmiş Krallığı.

Böyük Britaniyanın ərazisi: 244820 km² (Men və Nor-mandiya adaları ilə birlikdə). Ölkə əhalisi əsasən sakson və kelt mənşəlidir. (83%-ingilislər, 9 %-şotlandlar, 5%-vallar , 3%-irlandlar)

Hal-hazırda doğum hesabına əhalinin artımı cüzdür (cədvəl 3.1)

Cədvəl 3.1

2004-cü il üzrə Böyük Britaniyanın demografik göstəriciləri

Göstərici	Miqdar
Əhalinin sayı , mln nəfər	60,1
Sıxlıq, nəf. / km ²	241
Təbii artım, %	2-dən az
Doğum səviyyəsi %	11,9
Uşaq ölümünün səviyyəsi, %	6
Orta ömür müddəti, il	77
Yaşı 15-dən az olan əhali, %	19,3
Yaşı 65-dən çox olan əhali, %	15,7
Şəhər əhalisi, %	90

Rəsmi dil: ingilis. Lakin ölkədə kelt dillərinin dəstəklənməsi üçün xeyli vəsait ayrılır.

Əsas dinlər: anqlikan kilsəsi, katolisizm, islam; hansılardan ki hökmranlıq edir–anqlikan (protestant yepiskop kilsələrindən biri). Dövlət quruluşu –parlamentli monarxiyası.

Konstitusiya: Böyük azadlıqlar Xartiyası (1215-ci il) və çoxlu qanunlar. Britaniya konstitusiyasının fərqləndirici xarakteristikası ondan ibarətdir ki, ölkənin əsas qanunu adlandırmaq mümkün olan vahid sənəd yoxdur. Hətta konstitusiyaya aid olan sənədlərin dəqiq siyahısı belə yoxdur. Bu, anqlosakson sisteminə aid olan Böyük Britaniya hüququnun xüsusi (Avropanın digər ölkələrinə baxmış) xarakterindən irəli gəlir. Məhkəmə pretsidentin hüquq mənbəsi qismində istifadəsi, onun başda olmaq xarakteri, habelə Britaniya hüququnun uzun müddət müstəqil inkişafı Böyük Britaniyanı fərqləndirən xüsusiyyətdir. Böyük Britaniyanın konstitusiya aktlarına aiddir: 1679-cu ilin hüquq haqqında Billi, 1701–ci ilin vəliəhdlik haqqında aktı, 1706-cı ilin Şotlandiya ilə birləşmə haqqında, 1911 və 1949-cu illərin parlament haqqında, 1978-ci ilin icmalar palatası haqqında, 1997-ci ilin Şimali İrlandiya haqqında, 1999-cu ilin lordlar palatasının islahatı haqqında və s. [12]

Konstitusiya qaydası (adəti)–ali dövlət orqanlarının fəaliyyətinin və qarşılıqlı münasibətlərinin, heç bir yerdə rəsmi qeyd olunmayan təcrübədir. Konstitusiya qaydaları (razılaşmaları) Böyük Britaniyada xüsusi ilə mühüm rol oynayır, hansının ki vahid yazılmış konstitusiyası yoxdur. İngilis parlament modelini istifadə edən ölkələrin əksəriyyətində konstitusiya qaydaları dövlət başçısı və hökumətin real qarşılıqlı münasibətlərini müəyyənləşdirir. Rusiya federasiyasında konstitusiya qaydası hələlik konstitusiya hüququnun mənbəyi kimi qəbul olunmur [12].

Konstitusiya qaydaları qanun qüvvəsinə malikdir, hər sonrakı qanunun hüquqi qüvvəsi əvvəlkindən daha çoxdur. 1679-cu ilin hüquqları haqqında Billi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ona əsasən icmalar palatasının büdcəsi üzrə səsvermə hüququ bəyan edilirdi və kralın müdaxiləsi olmadan parlamentin qanunvericilik hakimiyyəti qəbul olunurdu. Baş nazir və onun kabineti ənənəyə sadıq qalaraq öz siyasi fəaliyyətinə görə icmalar palatı qarşısında məsuliyyət daşıyır.

Parlament iki palatadan ibarətdir: icmalar palatası və lordlar palatası. İcmalar palatası- 5 ilə seçilən seçki orqandır. Lordlar palatası irsi üzvlük və ya ömürlük təyinatla 700 nəfərdən formalaşır. İcmalar palatasına nümayəndələrin seçilməsindən sonra, nazirlər kabinetinin tərkibi müəyyənləşdirilir və seçkilərdə qalib gəlmiş partiyanın lider olan. - baş nazir təyin edilir. O, seçkilərdə öz qələbəsini təmin etmək üçün əlverişli konyukturadan istifadə etmək məqsədilə icmalar palatasını buraxmaq hüququna malikdir.

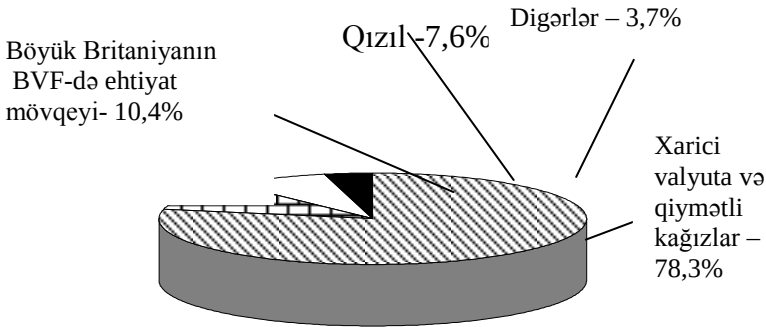
Bir turda səs verməklə birmandatlı majoritar seçki sistemi partiyaların vəziyyətini sabitləşdirdi. Belə seçki hakimiyyətdə partiyaların növbələnməsinə kömək edir.

Dövlət başçısı: Kraliça II Yelizaveta (1952-ci ildən) sayca 40-cı britaniya monarxıdır. Kraliça formal olaraq icra hakimiyyətinin ali daşıyıcısı, məhkəmə sisteminin başçısı, ali baş komandan, anqlikan kilsəsinin dünyavi başçısı hesab olunur. Təcrübədə bütün əsas səlahiyyətlər nazirlər kabineti və parlament tərəfindən həyata keçirilir.

2003-cü ilin yayında Böyük Britaniyada nazirlər kabinetinin köklü yenidən təşkil edilməsi baş verdi. Lord-kanslerin postunun ləğv edilməsi haqqında qərar qəbul olundu, Şotlandiya və Uyelsin işləri üzrə nazirlik bağlandı. Onun vəzifə və səlahiyyətləri yeni yaradılmış konstitusiya işləri üzrə nazirliyə verildi, Böyük Britaniyanın ali məhkəməsinin yaradılması haqqında elan edildi [2,c.96].

Pul vahidi: funt sterlinq, 100 pensə bərabərdir. 2002-ci ildə iki aparıcı valyutaya qarşı tam əks dinamika mövcud idi. Əgər 2002-ci ilin yanvarında 1 funta 1,43 dollar verirdilərsə, 2002-ci ilin dekabrında 1,59, 2004-cü ilin dekabrında 1,93 doll. idi. Öz növbəsində, 2002-ci ildə funt sterlinqin avroya qarşı məzənnəsi 6,8 %-ə düşdü. 2002-ci ilin dekabrında funta, ilin əvvəlindəki 1,62 -ə qarşı 1,51 avro verirdilər. 2004-cü il ərzində avroya qarşı funt sterlinqin məzənnəsi sabit qaldı (1f.s = 1,44 avro) [3,c.151]

2003-cü ilin əvvəlinə Böyük Britaniyanın qızıl-valyuta ehtiyatları 59,1 mlrd.doll. təşkil edirdi, o cümlədən: hökumət ehtiyatları—42,8 mlrd. doll və İngiltərə bankının ehtiyatları - 16,3 mlrd.doll. Beləliklə qızılvalyuta ehtiyatlarının 72,4%-i hökumətin, 27,6% İngiltərə bankının sərəncamında idi. Qızıl-valyuta ehtiyatlarının strukturu şəkl. 3.1-də təqdim edilir.

Şəkl.3.1 2002-ci ildə Böyük Britaniyanın qızılvalyuta ehtiyatları

2004-cü ilin noyabrın axırına Böyük Britaniyanın ümumi qızıl-valyuta ehtiyatlarının məbləği 49 mlrd. doll. Britaniya hökumətinin öhdəliklər həcmi—30 mlrd. doll. [3,c.151] təşkil edib.

Güclü yüksəlişi tez yaşayan sənayenin mənəvi köhnəlməsi, habelə dövlətin həddindən artıq idarəetmədə iştirakı XX əsrdə Britaniya iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərdi. 1980-cı illər ərzində Hökumət qlobal şəkildə əvvəlki istiqamətlərinə yenidən baxdı və bu gün liberal iqtisadiyyata malik olan nümunəvi dövlət modellərindən biri kimi baxıla bilər.

1993-cü ildən etibarən Britaniya iqtisadiyyatında II dünya müharibəsindən sonra qeydə alınmış ən yüksək artım müşahidə olunmağa başladı.1998-ci ildən sonra isə bu artım

digər Avropa Birliyi ölkələrindəkindən də intensiv xarakter aldı. Hətta 2000-ci ildə də ÜDM-in artımı yüksək olaraq qalırdı – 3,1% (1993-1998-ci illər 2,7%, 1999-cü il 2,2%). 2001-ci ildən etibarən artım templəri zəiflədi. Bu daha çox ABŞ iqtisadiyyatının vəziyyəti ilə əlaqədar idi. Cədvəl 3.2-də Böyük Britaniyanın əsas sosial iqtisadi göstəriciləri təqdim olunub.

Britaniya iqtisadiyyatının aparıcı sektoru xidmət sahəsidir. Onun 2004-cü ildə artım templəri (3,3%) bütövlükdə ÜDM-in dinamikasını üstələyirdi. Bu sahədə lider mövqeni maliyyə amili tutur və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində ölkənin ixtisaslaşdırılmasını müəyyənləşdirir. Ölkənin ÜDM-də maliyyə xidmətləri sektorunun payı 5 % təşkil edir. Öz həcminə görə o dünyada ABŞ və Yaponiyadan sonra üçüncü yeri tutur.

Sənaye, ÜDM-in 22 %-ni təşkil etməklə əhəmiyyətinə görə Britaniya təsərrüfatının ikinci sahəsidir, sonra nəqliyyat-10 % və tikinti-5 % gəlir. Böyük Britaniya sənayesinin strukturunda emal sahəsi üstünlük təşkil edir (79%), hansının ki 2004-cü ildə artım templəri 1,1 % təşkil edir.

Cədvəl 3.2

2004-cü ildə iqtisadiyyat və əhalinin həyat səviyyəsi.

Göstərici	Miqdar
ÜMM, trln. f. st.	1,1
ÜMM-in artım templəri, %	2,7
İnflyasiyanın səviyyəsi, %	2
İşsizliyin səviyyəsi, %	5
İdxal, mlrd. f. st.	229,3
İxrac, mlrd. f. st.	171,9
Təsərrüfatın strukturu :	
kənd təsərrüfatı, %	1 ÜDM
sənaye, %	22 ÜDM
xidmət sahəsi, %	61 ÜDM
Nəqliyyat, %	10 ÜDM
avtomobil yolları, km	366477
dəmiryol xəttləri, km	37847
Tikinti, %	5 ÜDM

Savadsızlığın səviyyəsi, %	1
----------------------------	---

Son illər Böyük Britaniyanın iqtisadiyyatı nisbi sabitliyi ilə səciyyələndirilir. Britaniya istehsalının artım meyli qalır (cədv. 3.3)

2004-cü ildə Böyük Britaniyanın ÜDM-in sabit qiymətlərində, o cümlədən şəxsi istehlak, ümumi investisiyalar, ixrac və idxalda artımı müşahidə olunurdu, Bundan başqa, 2004-cü ildə xidmət sahəsi və tikintidə məhsulun istehsal həcmi dinamik artdı. 2004-cü ildə Böyük Britaniyada kənd təsərrüfatında gərginlik (enmə) dayandırıldı və sənayedə vəziyyəti sabitləşdirmək mümkün oldu. Onun istehsal həcmi 0,3 % yüksəldi.

Böyük Britaniyanın qida məhsullarına daxili tələbatının təxminən $\frac{2}{3}$ –ni ödəyən kənd təsərrüfatına, yalnız ÜDM-in 1 %-i düşür. Sahədə 560 min nəfər məşğuldur. Onların 200 min təsərrüfatda çalışır. Kənd təsərrüfatı torpaqları ölkə ərazisinin təxminən 75%-ni tutur. Avropa İttifaqı ölkələrində bu göstərici 42 % təşkil edir. Britaniyada bu torpaqların 70 %-i özəl şəxslərə məxsusdur, 30 % isə icarəyə verilir.

Xarici ticarət ölkə iqtisadiyyatında çox mühüm rol oynayır. İnkişaf etmiş iqtisadi potensiala malik olmaqla, aerokosmik kompleksin məhsullarının və bir sıra digər məhsulların aparıcı ixracatçılarından biri olaraq ölkə ÜDM-in 33 %-ni ixrac edir. Mal və xidmətlərin daxili tələbatında idxalın payı daha yüksəkdir - 38 % –ə yaxın. Digər inkişaf etmiş ölkələr arasında Böyük Britaniya daha yüksək dərəcədə öz iqtisadiyyatının inkişaf perspektivlərini mal və xidmətlərin dünya bazarlarının sonrakı liberallaşdırılması ilə daha yüksək dərəcədə bağlayır.

Böyük Britaniya üçün əsas ixrac bazarları əvvəlki kimi ABŞ-15% və Avropa ölkələridir, o cümlədən Almaniya–11,3 %, Fransa–9,7 %, İrlandiya–7,2 % . Daha əhəmiyyətli ölkələr-partnyorlar arasında ixrac yükləmələri Çin, İsveç və İrlandiyaya artır, Britaniya ixracının Niderland, ABŞ və

Fransaya həcmi bir qədər azalır (cədv. 3.4). Rusiya Böyük Britaniya ilə əməkdaşlıqda yalnız 25-ci yeri tutur.

Cədvəl 3.3

Böyük Britaniya iqtisadiyyatının əsas göstəricilərinin sabitləşmə dinamikası, faizlə

Göstərici	2003 il	2004 il
ÜDM sabit qiymətlərdə	2,2	3,1
Şəxsi istehlak	2,3	3,3
Ümumi investisiyalar	6,3	6,1
İxrac	0,9	2,0
İdxal	1,8	4,6
Xidmət sahəsində məhsul istehsalının həcmi	2,5	4,1
İşgüzar və maliyyə xidmətləri	3,6	5,1
Tikinti	5,2	3,7
Kənd təsərrüfatı	-2,6	0
Sənayedə istehsal həcmi	0,2	0,3

2004-cü ildə Böyük Britaniyada mal idxalının həcmi 15,7% yəni, 229,3 mlrd. f. st. qədər artıb. Britaniya bazarına mal gətirən partnyorlar (tərəfdaşlar) – Aİ- ölkələri, ABŞ, Çin və Yaponiyadır. 2004-cü ilin yanvar-noyabr aylarında tədarük yüksək templərlə inkişaf edirdi: Çindən (24,1%), Niderlanddan (13,5%) və Norveçdən (33,8%) (cədv. 3.5). Rusiya idxalçı ölkələr arasında 17-ci mövqedədir.

İdxalın çoxalması əsasən tədarükün artması ilə bağlıdır: “mineral yanacaq, neft və onun ayırma məhsulları” qrupu (bütövlükdə 45 %, təbii qazın idxalı 10 dəfə yüksəlib) və yarımfabrikatlar-5,4 %

Cədvəl 3.4

Böyük Britaniya ixracının coğrafi strukturu

Sıra №-si	Böyük Britaniyadan idxalçı ölkələr	2004 il mln. f. st.	2003 il mln. f. st.	2003-cü ilə faizlə artım	Ümumi ixracda payı, %
1.	ABŞ	25844,2	26538,2	-2,6	15,0

2.	Almaniya	19473,4	18883,2	3,1	11,3
3.	Fransa	16644,4	17124,4	-2,8	9,7
4.	İrlandiya	12427,6	11604,0	7,1	7,2
5.	Niderland	10724,9	12227,3	-12,3	6,2
6.	Belçika	9364,8	9937,8	-5,8	5,4
7.	İspaniya	8232,8	8126,3	1,3	4,8
8.	İtaliya	7540,0	7839,1	-3,8	4,4
9.	İsveç	3895,6	3448,9	13,0	2,3
10.	Yaponiya	3440,6	3392,5	1,4	2,0
					
25.	Rusiya	1321,2	1282,0	3,1	0,8
	Cəmi	171887,2	172583,3	-0,4	69,1

Mənbə : HM Customs & Excise, yanvar 2005 il

Böyük Britaniya və MDB-nin üzv dövlətləri arasında mal dövriyyəsi 2004-cü ilin yanvar-noyabr aylarında 2003-cü ilin anoloji dövrü ilə müqayisədə 39,7% artıb və 9,8 mlrd. doll. təşkil edib. Rusiya Federasiyasının bu göstəricidə payı-82,7 % –dir. Britaniya ixracının artması ilə əlaqədar Azərbaycanın Böyük Britaniya ilə mal dövriyyəsinin həcmi 2 dəfədən çox artıb, habelə Belarus ilə: belarus mallarının Britaniya bazarına göndərilməsi 3 dəfə artıb, Britaniya ixracı-1,5 dəfə. Mal dövriyyəsi Qazaxstan ilə 21,2 %, Ukrayna ilə isə 8,5 % yüksəlib [3,c.166]

MDB-nin üzv ölkələrinin Böyük Britaniyaya ixracı 2004-cü ilin 11 ayı üzrə dəyəri 6,2 mlrd. doll. təşkil edib və 51,2% artıb. Britaniya idxalının ümumi həcmində onun məbləği cüzidir-2,7%, eyni zamanda Rusiyadan göndərmələr onun dəyərinin 91,9 %-ni təşkil edir (2003–cü ildə müvafiq olaraq -2,1 və 90,2 %)

MDB-nin 12 üzv dövləti, Rusiyanı daxil etməklə, 2004-cü ilin yanvar-noyabr aylarında Böyük Britaniyadan 3,7 mlrd. Dollarlıq mal idxal ediblər (artım 25,3 %), hansıların ki dəyəri Britaniya ixracının həcmində 2,2 % təşkil edib və bu rəqəmin 64,9%-i Rusiya Federasiyasına göndərmələrə düşür (2003 – cü ildə müvafiq olaraq -1,7 və 72,4 %) [3,c.166]

Böyük Britaniyanın 1 yanvar 1995-ci ildə qoşulduğu ÜTT ilə saziş, xarici ticarətin normativ–hüquqi tənzimlənməsini təmin edir, məsələn, güzəştli rüsumların istifadəsinə, bazarlara daxil olmağın təmin olmasına aid, ən əlverişli rejim anlayışını müəyyənləşdirir, ticarət mübahisələrinin həlli mexanizmini təyin edir.

Bu zaman Böyük Britaniya üçün həlledici elementlər aşağıdakılardır:

- mallar bazarı və xidmətlərin sonrakı liberallaşdırılması;
- ÜTT-nin qaydalarının yeniləşdirilməsi və yaxşılaşdırılması, onlardan investisiya, rəqabət, ticarətin liberallaşdırılmasına aid olanları daxil etməklə;
- ekologiya problemləri və əmək standartlarının həllinə yönəldilmiş tədbirlər.

Cədvəl 3.5

Böyük Britaniyanın idxalı

Sıra №-si	Böyük Britaniyaya ixracatçı ölkələr	2004 il mln. f. st.	2003 il mln. f. st.	2003-cü ilə faizlə artım	Ümumi idxalda payı, %
1.	Almaniya	31444,7	30239,9	4,0	13,7
2.	ABŞ	20858,9	22059,23	-5,4	9,1
3.	Fransa	17863,2	18062,56	-1,1	7,8
4.	Niderland	16227,7	14298,39	13,5	7,1
5.	Belçika	11585,8	11197,43	3,5	5,1
6.	İtaliya	10807,7	10797,09	0,1	4,7
7.	Çin	9640,4	7765,274	24,1	4,2
8.	İrlandiya	9107,6	9130,907	-0,3	4,0
9.	Norveç	8086,1	6041,917	33,8	3,5
10.	İspaniya	7948,1	7746,245	2,6	3,5
					
17.	Rusiya	3130,4	2254,062	38,9	1,4
Cəmi		229271,4	198099,9	15,7	

Mənbə: HM Customs & Excise, fevral 2005 il

Böyük Britaniya Avropa İttifaqı çərçivəsində Maastrixt və Amsterdam razılaşmalarının daha tam həyata keçirilməsinə çalışır, hansı ki vahid Avropa bazarının yaradılmasını nəzərdə tutur.

Britaniya iqtisadçılarının əksəriyyətinin proqnozlarına görə Böyük Britaniya hökumətinin yürütdüyü sosial-iqtisadi siyasət Britaniya iqtisadiyyatının müətim artım dinamikasının ortamüddətli perspektivdə (2005-2008-ci illər) saxlanılmasına gətirib çıxaracaq. Bu müddətdə Böyük Britaniyanın əsas makroiqtisadi göstəricilərinin dinamikası aşağıdakı kimi olacaq: ÜDM-in ortaillik artımı 2,6 % təşkil edəcək, daxili tələbat-2,4, inflyasiya-2, İngiltərə bankının dərəcəsi-4,8 % [3,c.151]

3.2 Böyük Britaniyanın dövlət maliyyə sisteminin tərkibi

Böyük Britaniyanın maliyyə sistemi üç hissədən ibarətdir:

- a) büdcə sistemi;
- b) büdcədən kənar xüsusi fondlar;
- c) dövlət müəssisələrinin maliyyəsi.

Maliyyə sisteminin aparıcı hissəsi iki səviyyədən ibarət **büdcə sistemidir**, hansı ki, özünə dövlət büdcəsi və yerli hakimiyyət büdcəsini daxil edir. Xüsusi yer dövlət büdcəsinə ayrılır ki, burada da ölkənin milli gəlirlərinin təxminən 40% -nin yenidən bölüşdürülməsi həyata keçirilir. Böyük Britaniyanın büdcəsi, ölkənin iqtisadi inkişafının ortamüddətli (3 il) proqramları və illik hazırlanan ayrı-ayrı idarələrin cəmlənmiş proqramları əsasında formalaşır.

Böyük Britaniyanın dövlət büdcəsi iki hissədən ibarətdir: konsolidasiya edilmiş fondan (büdcənin 98%-i, hansı ki, əsasən vergilərdən formalaşır) və milli istiqrazlar fondundan, hansıların ki idarə olunması ayrı-ayrı aparılır (şəkil 3.2).

Təsdiq olunmuş xərclərə hərbi təxsisatlar, sənayeyə, kənd təsərrüfatına, idarəetmə aparatının saxlanılmasına, sosial ehtiyacları, yerli hakimiyyət orqanlarına subsidiyalar, inkişaf etməkdə olan ölkələrə yardımın göstərilməsinə xərclər daxildir. Sabit xərclər fondundan dövlət borcu üzrə faizlər ödənilir, “sivil vərəq” üzrə (kraliça və onun sarayının saxlanılması) xərclər maliyyələşdirilir, habelə illik tədiyyələr verilir, hansılar ki, Böyük Britaniyanın Aİ-yə daxil olması ilə əlaqədar qüvvəyə minib.

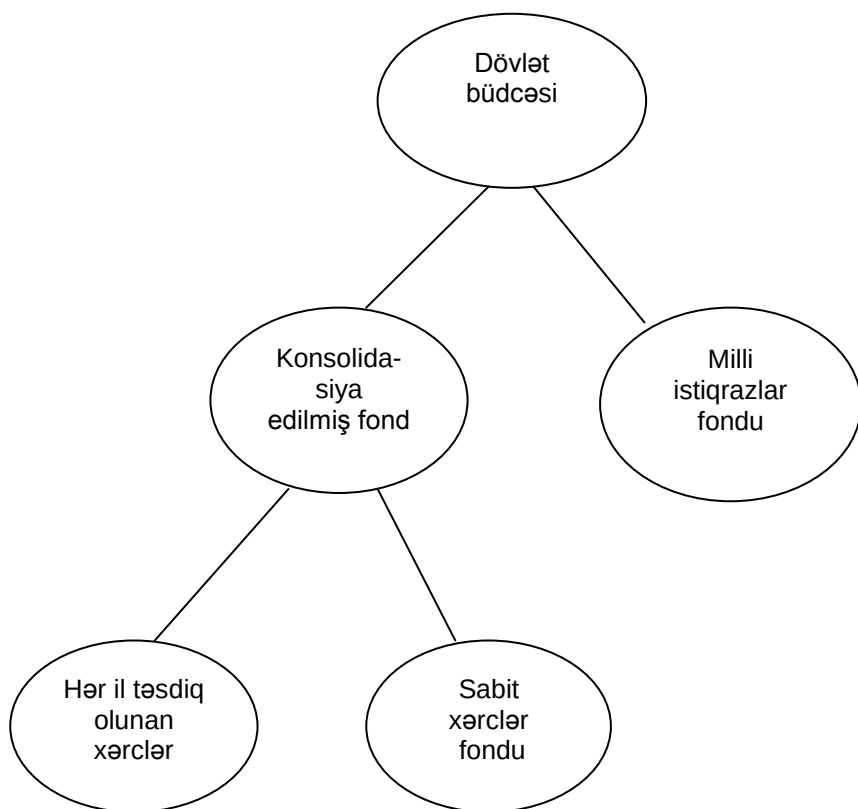
Milli istiqrazlar fondunun gəlir hissəsi, qeyri-vergi gəlirləri, o cümlədən faizlər, hansılar ki, dövlət müəssisələri və yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən, onlara xəzinədarlıqdan uzunmüddətli kreditlərin verilməsinə görə, daxil olunur; İngiltərə bankının emissiya departamentinin mənfəəti və s. hesabına formalaşır.

Milli istiqrazlar fondunun xərcləri, dövlət borcu və onun idarə olunması üzrə faizləri, dövlət müəssisələri və yerli hakimiyyət orqanlarına kapitalqoyuluşuna uzunmüddətli kreditləri, daxil edir.

2000-ci ildə ölkə tarixində ən böyük büdcə profisiti qeydə alınmışdır ki (ÜDM-in 2,7%-i həcmində), bunun da əsas səbəbi ölkə üzrə işsizliyin səviyyəsinin əhəmiyyətli azalması (1999-cu ildə 4,3%-dən 2000-ci ildə 3,7%-ə) nəticəsində işsizlik üzrə müavinətlərin verilməsindəki azalma olmuşdur. Büdcə profisiti 2001-ci ildə hökumətə bir sıra dövlət proqramlarına yenidən baxmaq imkanı yaratdı. Dəyişikliklər əsasən vergi sisteminə, təhsil və səhiyyə xərclərinin artırılmasına təsir etmiş oldu.

Büdcənin əsas məqsədi, ictimai xidmətlərin, vərdiş elədiyimiz, maliyyələşdirilmənin hüdudundan xeyli kənara

çıxmaqla, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının istiqamətlərinin geniş sektorunun təmin olunmasından ibarətdir. Dövlət büdcə siyasətinin qlobal məqsədləri, makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasından; əmək məhsuldarlığının artımından; məşğulluğun yüksək səviyyəsindən; əhəlinin ən az müdafiə olunmuş təbəqəsinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsindən; təhsil, səhiyyə standartlarının yüksəldilməsi; nəqliyyatın modernləşdirilməsi və cinayətkarlıq ilə mübarizənin gücləndirilməsi məqsədilə, ictimai xidmətlər sektoruna investisiya axınından; ətraf mühitin mühafizəsindən ibarətdir [2, c. 102].

Şək. 3.2. Böyük Britaniyanın dövlət büdcəsinin tərkibi

İnzibati – ərazi cəhətdən Böyük Britaniya İngiltərə, Uels, Şotlandiya və Şimali İrlandiyaya bölünür. Mərkəzi hissə İngiltərə və Uelsdir ki, burada da ölkə əhalisinin 87 %-i yaşayır,.

1973-1975-ci illərdə Böyük Britaniyada yerli hakimiyyət orqanlarının islahatı aparılıb və bunun nəticəsində yerli hakimiyyət orqanlarının idarə olunmasının üç hissəli sisteminin əvəzinə iki hissəli sistemi (qraflıqlar və dairələr) qüvvəyə mindi. Yerli inzibati vahidlər struktur və vəzifələrində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi. Belə ki, 369 dairəni (islahata qədər 1400 idi) əhatə edən İngiltərə və Uelsin ərazisi 53 qraflığa bölündü, Ölkədə cəmi 56 qraflıq və 482 dairə mövcuddur. Londonun öz idarəetmə sistemi var: onun tərkibinə xüsusi rayon Siti (ölkənin maliyyə mərkəzi) və 32 bələdiyyə rayonu daxildir. Yerli hakimiyyətinin (qraflıqlar və bələdiyyələr) səlahiyyətlərinə ictimai təhlükəsizlik aid edilir.

Yerli idarəetmənin yenidənqurulması ilə əlaqədar, yerli büdcələrin sayı xeyli azaldı, lakin onların həcmi artdı, sosial vəzifələri genişləndi, habelə regional siyasətin aparılmasından onların əhəmiyyəti artdı, xüsusilə inkişaf rayonlarında, yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən vəsaitin xərclənməsinə mərkəzi hökumətin nəzarəti gücləndirildi. Bunlar hamısı yerli hakimiyyət orqanlarının tənzimləyici rolunu artırdı. Bundan başqa, onlar təkraristehsal prosesinə müdaxilə etməkdə istifadə olunur.

Getdikcə Böyük Britaniyada xüsusi təyinatlı dairələr daha çox yayılır. Qeyri-mərkəzləşdirmə prosesi çərçivəsində və ictimai sektorun səmərəliliyini artırmaq məqsədilə Böyük Britaniya hökuməti bəzi ictimai vəzifələrini yerinə yetirmək hüququnu qeyri-hökumət təşkilatlarına verir. Bu təşkilatlar kvaziavtonom hökumət təşkilatları və ya ekstrahökumət təşkilatları adı ilə tanındı. 1990-cı illərin ortalarında Böyük Britaniyada 4,7 mini yerli səviyyədə fəaliyyət göstərən və yerli

hakimiyyət orqanlarının bütün xərclərinin təxminən $\frac{1}{3}$ -ni idarə edən təxminən 5,5 min belə təşkilat var idi [6,c. 39].

Böyük Britaniyada bütün fondların tarazlığını saxlamaq məqsədilə nazirlik və idarələrin fondlarının qalıqlarından təşkil olunan onlarla (bir neçə) iri **büdcədənkanar xüsusi fondlar** var: milli sığorta fondu, dövlət müəssisələrinin təqaüd fondları, bərabərləşdirmə valyuta fondu (funt sterlinqin məzənnəsini qorumaq üçün) ixrac kreditlərinin zəmanət departamentinin fondu, elmi tədqiqatların inkişafı üzrə milli korporasiyanın fondu, baş xəzinədarın fondu (maliyyə naziri).. Xüsusi fondlardan dövlət xərclərinin təxminən $\frac{1}{3}$ -i maliyyələşdirilir.

Milli sığorta fondu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O işçilərin, sahibkarların haqlarının və dövlət dotasiyalarının hesabına təşkil olunur. Sosial sığortanın ehtiyaclarına haqlar onların sinifindən asılı olaraq diferensasiya edilir. Cəmi dörd sinif mövcuddur:

a) 1-ci sinif–muzdlu əməyin fərdləri və onların işəgötürənləri. Həftədə 54 f. st.-dən az olan əməkhaqqından pay (haqq) tutulmur. Əgər əməkhaqqı həftədə 54 f.st.-qi üstələyirsə, onda haqq aşağıdakı qaydada ödənilir: birinci 54 f. st.-dən 2% və 9 % qalan hissədən, lakin əməkhaqqı həftədə 405 f.st.-dən çox olmamaqla;

b) 2-ci sinif–“özüməşğullar”, qeyri –muzdlu işçilər (fermerlər, ticarətçilər, azad peşələrin fərdləri, hansıların əməkhaqları həftədə 5,35 f. st. təşkil edir);

c) 3-cü sinif –işləməyən vətəndaşlar və ya 1-2-ci siniflərə aid edilə bilməyən, vətəndaş haqları könüllü köçürülür;

ç) 4-cü sinif – 2-ci sinif üzrə haqları ödəyən fərdlər, əgər onların gəliri, müəyyən edilmiş məbləği, gəlirin 6,3%-i miqdarında üstələyir [7,c.208].

Haqların sinifi müvafiq ödənişlərə hüququ müəyyənləşdirir. Belə ki, işsizliyə görə müavinəti yalnız birinci sinif üzrə haqları ödəyən şəxslər alır; xəstəliyə və analığa görə–birinci və ikinci siniflər üzrə haqları ödəyən şəxslər.

Milli sığorta fondunun əsas vəsaiti (70%-ə yaxın) qocalığa görə təqaüdlərə sərf olunur: 1983-cü ildə onları 9 mln.-dan çox adam və ya ölkə əhalisinin 16 %-i alırdı. 1997-ci ildə təqaüd təminatına xərclər ÜDM-in 9,5% -ni təşkil etmişdi. O şəxs təqaüd hüququ qazanmır ki, onun ödədiyi haqların sayı müəyyən edilmiş rəqəmdən az olsun.

Qərbi Avropa ölkələrinə (Almaniya, Fransa, Belçika) nisbətən Böyük Britaniyada təqaüdçülərin vəziyyəti xeyli pisdır. Tənha kişinin təqaüdünün məbləği sənaye fəhləsinin orta əməkhaqqının $\frac{1}{4}$ - dən də azdır. Bu təqaüdçülərin çoxunu əlavə müavinət almaq üçün müraciət etməyə məcbur edir.

Milli sığorta fondunun əhəmiyyətli xərc maddələri xəstəlik və işsizlik üzrə müavinətlərdir. Xəstəliyə görə tam müavinət hüququna xəstəliyindən bir il əvvəl ən azı 50 həftə haqqını ödəyən şəxslər malikdir. Ödənilən haqların sayı az olduqda, müavinətin məbləği azaldılır; ödənilən haqların sayı 26 həftədən az olduqda müavinət verilmir.

İşsizliyə görə müavinət almaq üçün cari ildə 26 həftə haqqını və işsizliyin başladığı andan bir il əvvəlki dövrdə 50 həftə haqqını ödəmək lazımdır. Haqların sayı 26-dan 49-a kimi olduqda, müavinətin məbləği azaldılır. İlk üç gün ərzində işsizliyə görə müavinət ödənilmir. Müxtəlif məhdudiyyətlər nəticəsində, bir qayda olaraq, müavinəti, rəsmi qeyd olunmuş işsizlərin 50 %-dən azı alır.

Böyük Britaniyada sənaye, tikintidə elmi tədqiqatlara dəstək vermək, habelə fundamental tədqiqatlar aparan dövlət elmi mərkəzləri saxlamaq üçün, elmi-tədqiqat fondları fəaliyyət göstərir. Tədqiqatların inkişafı üzrə milli korporasiya fondu sərbəst balansla malikdir və dövlət büdcəsindən asılı deyil. Onun vəsaiti, ixtiraların istifadəsi hüququna lisenziyaların satışından əldə olunan gəlirin hesabına formalaşır. Dövlət fonda müddətsiz avans və illik subsidiyalar verir. Fond, problemlərin elmi işləmələrini və onların nəticələrini istehsalat tətbiq edən özəl müəssisələrin kapital qoyuluşunu maliyyələşdirir. Fondun vəsaiti hesabına

dövlət universitetlərinin laboratoriyalarında, milli və özəl şirkətlərdə tədqiqatlar aparılır və sənaye tətbiqinə çatdırılır.

Böyük Britaniyada üç növ **dövlət müəssisəsi** mövcuddur: dövlət korporasiyaları; qarışıq müəssisələr; idarə müəssisələri.

Daha çox dövlət korporasiyaları inkişaf edib, ki, bura da sənayenin milliləşdirilmiş sahələri aiddir—kömür; elektro-energetika, qaz, poladtökmə, habelə dəmiryol nəqliyyatı, hava yolları, poçt idarəsi və s. Dövlət korporasiyaları mərkəzi hökumətin tabeliyindədir, buna görə onların maliyyə əlaqələri dövlət büdcəsi ilə həyata keçirilir. Onların yerli büdcələr ilə bağlılığı yalnız yerli vergilərin ödənilməsindən ibarətdir. Böyük Britaniyanın dövlət müəssisələrinin fəaliyyəti dövlətin strateji maraqlarına cavab verir və heç də həmişə bazar prinsiplərinə əsaslanmır, nəticədə onlar bir qayda olaraq, ziyanla işləyir.

Dövlət korporasiyaları ilə yanaşı yerli səviyyədə kommunal xidmət sahəsində yaranan çoxsaylı ictimai istifadə müəssisələri mövcuddur (“public utilities”). İctimai istifadə müəssisələrinin özəlləşdirilməsi istiqamətində Böyük Britaniya liderdir. Özəlləşdirmə aparılarkən, dövlət tənzimləyici orqanları təsis edir və diqqət yetirir ki, səmərəliliyin yüksəlməsi təkcə müəssisənin yeni sahibinə yox, eləcə də müəyyən dərəcədə istehlakçılar üçün də əlverişli olsun. Beləliklə, dövlət qiymətlərin məhdudlaşdırılması hesabına, çalışır ki, rəqabət olmadığı halda, inhisarlara pis yolla qazanc götürməsinə imkan verməsin.

1999-cu ildə Britaniya şirkətləri iştirak edən birləşmə və qərqətmənin irimiyyəslı dalğası ilə əlaqədar Böyük Britaniyadan kapitalın ixracı kəskin artdı (7,8 %). Onun həcminə görə (3,2 mlrd. f. st.) o, dünyada ABŞ-ı qabaqlayaraq birinci yerə çıxdı. Onların arasında Vodafon groupnın Air Touch telekommunikasiya şirkətinin Amerika Communications müəssisənin alınması, Zeneka LTD kimya firmasının və İsveçin “Astra”sının , British American Tobacco

və Rothman firmalarının birləşməsi, Marconi şirkəti tərəfindən iki amerika telekommunikasiya firmasının qərqedilməsi aiddir. [10,c.104].

3.3. Böyük Britaniyada büdcə prosesi

İngiltərədə büdcə ili aprelin 1-də başlayır və martın 31-də başa çatır. Bu tarixlər təkcə mərkəzi hökumətin büdcəsi üçün yox, yerli büdcələrin əsas hissəsi, habelə əksər dövlət müəssisələrinə də aiddir.

Böyük Britaniyada da büdcə prosesi dörd mərhələdən ibarətdir.

Dövlət büdcəsinin layihəsini xəzinədarlıq tərtib edir. Hər il oktyabrın 1-də o, növbəti maliyyə ilinə öz xərclərinin smetasını hazırlamaq, daxili gəlir, gömrük rüsumları və aksizlər departamentləri – gəlir smetalarını tərtib etmək üçün nazirlik və idarələrə təmim məktubu (dövrü olaraq) göndərir, Nazirliklər və idarələr smetaları, xərclərin müəyyən edilmiş təsnifatı üzrə hazırlayır və onları yoxlamaq və dəqiqləşdirmək üçün xəzinədarlığa təqdim edir.

Digər Avropa ölkələrindən fərqli olaraq Böyük Britaniyada xüsusi “hökumət” anlayışı mövcuddur. O, iki orqanı əhatə edir: bütün nazirliklərdən ibarət olan hökumətin özünü (tam heyətdə heç vaxt yığılmır) və 20 hökumət üzvündən ibarət olan kabinet (onların bir qismi xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinin idarə olunma prosesi ilə bağlıdır, digərləri isə –yox). Axırıncılara ənənəvi vəzifələri tutan şəxslər aiddir– şuranın lord– sədri, Lankaster hersoqluğun kansleri, möhürün lord–qoruyucusu, baş xəzinədar və vaxtaşırı portfelsiz nazirlər. Adıçəkilən nazirlərin idarəetmənin hansısa sahəsində vəzifələri ola bilər və ya onlar baş nazirin xüsusi tapşırıqlarını yerinə yetirirlər. Məsələn, Lankaster hersoqluğunun kansleri incəsənət, kitabxana və muzey işinin inkişafına görə məsuliyyət daşıyır. Baş xəzinədar informasiya fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi ilə məşğul olur,

şuranın lord–sədri və möhürün lord–qoruyucusu isə müvafiq olaraq dövlət xidməti departamentinə və birlik üzrə idarəyə kuratorluq edirlər.

Büdcənin müzakirəsi zamanı xəzinadarlığın kansleri (maliyyə naziri) başa çatmış maliyyə ilinin, tədiyyə balansının vəziyyətinin qiymətləndirir, ölkənin inkişaf perspektivləri, pul siyasətindən, yeni maliyyə ilində vergi siyasətindəki dəyişikliklərdən məlumat verir. Böyük Britaniyanın maliyyə naziri yeni maliyyə ilinə ölkənin büdcə layihəsini parlamentdə müzakirəyə çıxartmadan öncə, büdcəqabağı müraciət təqdim olunur. Büdcə layihəsinə nazirlər kabineti tərəfindən baxılır.

Hökumətin bəyəndiyi büdcə layihəsi əvvəlcə icmalar palatasına, sonra parlamentə təqdim olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, mülki idarələrin smetaları xəzinədarlığın maliyyə katibi tərəfindən, hərbi idarələrin isə – hərbi nazir tərəfindən təqdim edilir.

İcmalar palatası sırf parlament səlahiyyətlərinə malikdir. Palatanın hər iclasında bir saat ərzində hökumət nümayəndələrinə hazırlanmış suallar verilir. İcmalar palatasının sədri (spiker) nazirlərin çıxışları üzrə kraliçanın qarşısında hesabat verir. Spiker gərək qərərsiz olsun, məhz belə olduqda, palatada çoxluq dəyişəndə, o öz postunu saxlaya bilər.

İngiltərə parlamentinin büdcə hüquqları məhduddur. O, büdcə təşəbbüsü hüququndan məhrumdur.

Lordlar palatasının 1911-ci ilin parlament aktına əsasən ümumiyyətlə büdcə hüququ yoxdur. İcmalar palatasının hüquqları xeyli kiçildilib. Onun qanunvericilik sahəsində təxirəsalınma vetosunun qüvvədə qalma müddəti 1 ilidir. Parlamentin heç bir üzvü, əgər o eyni zamanda hökumətin üzvü deyilsə, büdcə təxsisatlarının artırılması və ya azaldılması, vergilərin dəyişdirilməsi üzrə təklifləri irəli sürə bilməz. Xərclərin bir hissəsi ümumiyyətlə parlament tərəfindən təsdiq olunmur (sabit xərclərin fondu və milli istiqrazlar fondu). Büdcənin gəlir hissəsinə baxıldıqda yalnız

gəlir vergisinin dərəcəsi müzakirə olunur və milli istiqrazlar fonduna daxil olunan istiqrazların məbləğinə sanksiya verilir. Parlamentin sanksiyası olmadan hökumət əlavə dəyər vergisinin dərəcəsini 20 % həddində, aksizləri-10 % dəyişmək hüququna malikdir. Təcrübədə bu hüquqdan geniş istifadə olunur.

Lordlar palatası iki qrupdan ibarətdir: dünyavi lordlar (lordlar palatasında ən çoxsaylı qrup) və mənəvi lordlar. Mənəvilərdən fərqli olaraq dünyavi lordlar partiyaların açıq tərəfkeşi ola bilərlər. Yaxın zamanlara kimi dünyavi lordlar qraf, markiz, hersoq, vikont, baron və parlamentin lordları rütbəsində irsi (vərəsə) perlər idi. Perlər baş nazirin təklifi ilə tac tərəfindən yaradılırdı. 1999-cu ilin lordlar palatası haqqında aktı 92 irsi (vərəsə) perə saxladı. İki per, parlament ilə bağlı vəzifələrin varisləri olduğu üçün qaldı: lord – marşal və lord–seremoniymestr (mərasimlər üzrə). Qalan partiyalar üzrə qruplaşan 90 perdən 15-i bütün palata tərəfindən, 75-i lordlar palatasındakı digər vərəsə perlər tərəfindən seçilir, . Partiyanın seçdiyi perlərin sayı bu partiyanın payını əks etdirir [13]. Palata üzvlərinin 2/3-i iclaslara gəlmir. Ömürlük perlik aktının qəbulundan sonra axırcı onilliklərdə palatanın fəallığı kəskin güclənib. Baş nazir palataya ömürlük perlərin təyin edilməsi üzrə faktiki hüququ əldə etdi. Yeni və köhnə perlərin hüquqları eynidir. Palatanın tərkibinə ömürlük perlərin daxil edilməsinin məqsədi palatanın fəaliyyətinin fəallaşdırılması və eyni zamanda bu və digər hökumətin partiya mövqelərini gücləndirməkdir.

Sessiyanın başlanğıcında palata iki maliyyə komitəsi yaradır :

- a) gəlirlərin tapılmasının yol və vasitələri komitəsi:
- b) təchizat komitəsi.

Onların hər biri spikerin yerinə seçilən sədrin rəhbərliyi altında iclaslar keçirən parlamentin komitəsidir, Təchizat komitəsi ayrı-ayrı departamentlərə təxsisatlara baxır. Gəlirlərin

tapılmasının yol və vasitələri komitəsinin əsas vəzifəsi vergilərin dəyişdirilməsi üzrə təkliflərə baxmaqdır.

İcmalar palatasında büdcə fəsilələr üzrə səsvermə ilə təsdiq olunur. Sonda ümumi qərar qəbul olunur ki, burada da müvafiq məqsədlərə təxisatların məbləği göstərilir. Büdcənin lordlar palatası tərəfindən təsdiqlənməsi və kraliça tərəfindən imzalanması formal xarakter daşıyır.

Büdcənin kassa icrası İngiltərənin bankına həvalə olunub. Büdcə ilə buraxılan vəsaitin alınması üçün xərclər tələbnaməsi baş ödəyici idarəsindən keçməlidir. Büdcənin icrası prosesinə nəzarəti xəzinədarlıq və onun struktur bölmələri həyata keçirir.. Büdcə prosesinin son mərhələsi – büdcənin icrası haqqında hesabatın tərtibi və onun təsdiq olunmaq üçün parlamentə verilməsidir.

3.4. Böyük Britaniyanın büdcə sisteminin gəlirləri

Böyük Britaniyanın vergi sisteminin əsası XIX əsrdə, onun nəzəri əsasları isə bundan iki əsr öncə yaradılmışdır, Frensis Bekon, Vilyam Peti, və Adam Smitin əsərlərində vergilərin əhəmiyyəti xüsusilə qeyd olunurdu. 1849-cu ildə ilk dəfə vergilərin yığım idarəsi (VYİ) yaradıldı. O, həm aksiz yığıma, həm də gəlir vergisinə nəzarətin həyata keçirilməsinə cavabdeh idi. 1909-cu ildə aksiz yığımları VYİ-in tərkibindən ayrılmış və gömrük rüsumları ilə birgə yeni yaradılmış gömrük rüsumları və aksiz yığımları idarəsinə verilmişdi.

Gömrük rüsumları və aksiz yığımları idarəsinin təşkilatı strukturuna (əməkdaşların sayı təxminən 25 min nəfərdir): idarə rəhbəri, informasiya sistemləri direktoru, kadrlar və maliyyə üzrə direktor, gömrük siyasəti məsələləri üzrə direktor, aksiz və mərkəzi siyasət üzrə direktor, ƏDV siyasəti üzrə direktor. Gömrük rüsumları və aksiz yığımları idarəsinin İdarə Heyəti sədri, onun müavini, doqquz icraçı direktor və iki qeyri-icraçı direktordan ibarətdir [1, c. 398] .

Böyük Britaniya qərbin aparıcı ölkələrinin arasında vergi islahatları yoluna birinci daxil olub. İngiltərənin vergi sisteminə 1973-cü ilin islahatı əhəmiyyətli dəyişikliklər daxil etdi ki, bunun da nəticəsində gəlir vergisinin və korporasiyaların mənfəətinə vergi qoyma metodları yenidən təşkil olunub, əlavə dəyər vergisi daxil edilib. Bütün bunlar İngiltərənin vergi sisteminin strukturunu digər ölkələrin vergi sistemlərinin strukturlarına yaxınlaşdırdı.

ƏDV-in tətbiqi gömrük rüsumları və aksiz yığımları idarəsinin fəaliyyətinə xeyli təsir göstərdi, çünki fəaliyyətinə nəzarət etmək tələb olunan şirkətlərin sayı kəskin artdı (4000-dən, 1500000-dək) və nəticədə idarənin əməkdaşlarının sayı əhəmiyyətli artdı [1, c. 396].

İnvestisiyadan gələn gəlirlə vergi qoymada böyük güzəştlər edilir. Güzəştlər sisteminə sürətlənmiş amortizasiyanın mühüm rolu var. Yüksək amortizasiya normalarından başqa (maşın və avadanlığa – onların dəyərinin 25 %-i), belə demək mümkündürsə ilkin endirimlərin köməyi ilə ümumi gəlirdən əhəmiyyətli məbləğlər çıxılır. İlkin endirimlər ilk dəfə 1945-ci ildə tətbiq olunub və sənaye binaları, maşın və avadanlığın birinci istismar ili üçün müəyyən edilib. Bir sıra digər güzəşt və endirim mövcuddur və nəticədə ümumi gəlir təxminən 50 % azalır.

Birbaşa (müstəqim) vergilərin arasında əsas vergi növü – gəlir vergisidir. Bu vergi növü birbaşa vergilərdən daxilolmaların $\frac{2}{3}$ -i təşkil edir. Böyük Britaniyada gəlir vergisinin qurulmasının şedulyar forması işləyir, hansı ki gəlir mənbəyindən asılı olaraq (məvacib, dividendlər, renta və s.) gəlirin hissələrə (şedula) bölünməsinə nəzərdə tutur. Altı şeduladan hər birinə xüsusi qaydada vergi qoyulur:

- A – əmlak vergisi: torpağa, tikililər mülkiyyəti, yaşayış binalarının kirayə verilməsindən əldə edilən icarə haqqı;
- B – komersiya məqsədilə istifadə edilən meşə massivlərindən alınan gəlir;

- C– dövlət qiymətli kağızlarından gəlirlər, hansılar üzrə faizlər ödənilir;
- D– istehsal –komersiya fəaliyyətindən mənfəət (ticarətdə, sənayedə, kənd təsərrüfatında, nəqliyyatda); azad peşələr fərdlərinin gəlirləri; C şedulası üzrə vergi qoyulmayan qiymətli kağızların gəlirləri; istiqrazlar üzrə faiz şəklində əldə edilən və Böyük Britaniyaya köçürülən gəlirlər;
- E– əmək gəlirləri: əməkhaqqı, təqaüdlər, müavinətlər;
- F– dividendlər və şirkətlərin digər bölüşdürülən gəlirləri [8, c. 43].

Gəlir vergisinin dərəcələri– 10,22,40% (cədv.3.6.).

Böyük Britaniyada gəlir vergisini ilk dəfə 1449-cü ildə tətbiq etməyə cəhd edilmişdir. Lakin bu verginin tətbiq edilməsi Kent qraflığında üsyan yaratdı ki, kral verginin ləğv olunması qərarını verdi. 1472-ci ildə kral IV Eduard parlamentin 10%-lik gəlir vergisinin tətbiq edilməsinə razılığını almağa nail olduqdan sonra yenə də vergini ləğv etməyə məcbur oldu. Daha sonra bu vergi bir neşə dəfə tətbiq və ləğv olunmuşdu. Verginin tətbiq edilməsində əsas səbəb müharibələrin aparılması ilə əlaqədar dövlət xərclərinin artması idi. 1842-ci ildən etibarən Britaniyada gəlir vergisinin tətbiq olunması qərarı verildi və 1894-cü ildə gəlir vergidi proqressiv şkala ilə tutlmağa başladı.

1997-ci ildən Böyük Britaniyada fiziki şəxslər üçün “özün hesabladığın gəlir vergisi” sistemi tətbiq edilib, 1999-cu ildən isə bu sistem mənfəət vergisinə də şamil edilir. Bu sistemə əsasən ödənilməsi nəzərdə tutulan verginin hesablanmasını, vergi inspektorunun əvəzinə vergiödəyicisi edir (vergi bəyannaməsində göstərdiyi məbləğdə).

Cədvəl 3.6

Gəlir vergisinin dərəcələri

Gəlir, f. st.	Dərəcənin tipi	Dərəcə, %
4195 məbləğinə qədər	–	0
0-dan 4300-dək	Minimal	10

4301-dən 27100-dək	Əsas	22
27100-dən çox olduqda	Maksimal	40

1993-2003-cü illərdə aparılan vergilərin yığımlı idarəsinin fəaliyyətinin yenidən qurulması üzrə işlənən xüsusi proqramın əsasını təşkil etdi. Proqram, vergi yığımlı idarəsinin təşkilatı strukturunu və fəaliyyət göstərmə qaydalarını yeni şəraitə uyğunlaşmasına yönəldilmişdir. Proqrama uyğun VYİ-nin regional ofis və bölmələrinin restrukturizasiyası aparılmışdır, hansı ki vergi işinin bütün hissə və proseslərinin daha çox inteqrasiyasına yönəldilmişdir. Bundan başqa, digər məsələlər ilə yanaşı, qüvvədə olan vergiqoyma prosedur və qaydaların sadələşdirilməsi və səmərələşdirilməsini nəzərdə tutan yeni informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının sürətləndirilmiş tətbiqi məsələsi qoyulmuşdur..

VYİ-nin təşkilatı strukturuna daxildir: idarə rəhbərinin baş ofisi, hansı ki beş əsas bölmədən ibarətdir: ümumi əməliyyatlar şöbəsi (bütövlükdə VYİ-nin fəaliyyətinə cavabdeh olan, habelə ona hesabat verən regional icra ofisləri, hansılar ki gəlir vergisinə, mənfəət vergisinə, kapitalın artımından gəlir vergisinə cavabdehdirlər); iqtisadiyyatın istənilən sahələrinin iri şirkətləri ilə işə cavabdeh olan, iri vergi ödəyiciləri şöbəsi; planlaşdırma və resurslar şöbəsi; baş inzibatçının (administrator) ofisi (İngiltərə Uels və Şotlandiyada əmlakın qiymətləndirilməsi üzrə) və hüquqi şöbə. Bundan başqa, VYİ-nin nəzdində maliyyə vasitəçiləri və iddiaları ofisi, təqaüd sxemləri ofisi, gerb, yığımları ofisi, kapital vergiləri ofisi və neft məhsullarına vergiqoyma ofisi kimi ixtisaslaşdırılmış bölmələr fəaliyyət göstərir [1, c. 398].

Hal-hazırda vergi yığımlı nəzarət qeyd olunan iki departament tərəfindən həyata keçirilir və bu departamentlər maliyyə nazirinə hesabat verir. İndi vergi orqanları işçilərinin ümumi sayı təxminən 55 min nəfər təşkil edir.

Böyük Britaniyada vergi orqanlarında işləmək üçün əməkdaşın qarşısında, onun hazırlığı və təhsili haqqında xüsusi tələblər qoyulmur. Heç də vacib deyil ki, işə qəbul olunmuş yeni əməkdaşların hüquq, vergi və ya mühasibat uçotu sahəsində xüsusi təhsili olsun. İşçilərin əksəriyyəti adətən zəruri təhsili vergi idarəsinin daxilində alır [1,c. 400].

Xüsusi kateqoriyaya adi dərəcə üzrə vergi ödədikdən sonra qalan gəlirin 50 %-i büdcəyə keçirlən (əvvəl-75%) neft-çıxarma kompleksləri aid edilib..

Kapitalın artımına vergi avtomobillər, mənzillər, istiqrazlar realizə ediləndə tutulur. Fiziki şəxslər üçün vergi maksimal dərəcə üzrə, əsas dərəcə üzrə-hüquqi şəxslər üçün ödənilir. Sahibkarların fəaliyyətini fəallaşdırmaq məqsədilə, 2000-ci ildə aktivlər üzrə alınan kapitalın artımına vergi 40-dan 10 %-ə kimi endirilib; sahib olma müddəti daha az olan aktivlər üzrə dərəcələr azaldılıb, həmçinin informasiya texnologiyaları avadanlıqları üzrə istifadənin ilk ilində cə 100%-lik amortizasiya hesablanır.

Miras vergisi, miras və bağışlamaların məbləğlərinin təkcə o hissəsinə şamil edilir, hansı ki müəyyən edilmiş vergi qoyulmayan məbləğdən çoxdur (2001-2002-ci illərdə-242000 f. st.) və vahid dərəcə üzrə tutulur (40%) [3,c.155].

Dolayı vergilər arasında əlavə dəyər vergisinin rolu artır. O, ölkə büdcəsinin 17%-i təşkil edir və gəlir vergisindən sonra ikinci yeri tutur. ƏDV-nin payına bütün dolayı vergilərdən daxilolmaların təxminən 50%-i düşür; onunla ilk növbədə tələb olunan milli və idxal malların geniş çeşidinə, habelə müxtəlif xidmətlərə (televizorların, mənzillərin təmiri) vergi qoyma gerçəkləşir. Malların çox az qismi vergi qoymadan azad edilib (ərzaq məhsulları, uşaq geyimləri, ayaqqabı və s.). ƏDV 1973-cü ilin 1 aprelindən tətbiq edilir. Daha sonra ƏDV Şimali İrlandiya, Şotlandiya, Uels və Men adasında da tətbiq edilməyə başladı. 1979-cu ilin iyun ayından verginin əsas dərəcəsi 8-dən 15 %-dək yüksəlib.

Göstərilən xidmətlərin və malların növündən asılı olaraq vergi dərəcələrinin növü əhəmiyyətli dəyişir. Hal-hazırda dərəcələrin üç kateqorisəsi mövcuddur:

- 17,5 % səviyyəsində müəyyən edilmiş standart dərəcə;
- 5% miqdarında endirilmiş dərəcə ev təsərrüfatında və xeyriyyə müəssisələrində istifadə olunan yanacaq və elektrik enerjisində tətbiq edilir ;
- “sıfır dərəcəsi” qida məhsullarının əksəriyyətinə, uşaq geyimləri və ayaqqabılarına, kitab və qəzetlərə, yeni yaşayış binaları və mənzillərin satışına, xeyriyyəçilik məqsədləri üçün istifadə olunanlara, ictimai nəqliyyatın xidmətlərinə, dava-dərmana, əlil ləvazimatlarına tətbiq olunur. Şirkətin, yalnız bu xidmətləri realizə etdiyi halda, hüququ var ki, ƏDV-nin ödənilməsi üçün qeydiyyatdan keçməsin, lakin bunun üçün yerli vergi orqanlarının icazəsini almaq zəruridir [3,c. 153].

Aksizlərə iri daxilolmalar yanacaq, tütün, pivə və spirtli içkilərdən daxil olur. Onlar dolayı vergilər arasında ikinci yeri tutur(dərəcə 10-30%). Bundan başqa, dolayı vergilərə gömrük rüsumları, gerb yığımı, yol yığımı, qumarxana biznesindən vergi, qaçışlardan yığımlar aid edilir. Ekoloji cəhətdən daha təmiz hesab olunan yanacaq növlərinə, kükürdü və qazı az olan dizel yanacağı daha az dərəcə ilə aksiz vergisinə cəlb olunur.

Böyük Britaniya Ümumi bazara daxil olduqdan sonra onun gömrük siyasəti əhəmiyyətli dərəcədə yenidən quruldu. Keçid dövründə 1973-dən 1977-ci ilədək Böyük Britaniya AİB ölkələri ilə ticarətdə gömrük tariflərini hər il 20% endirirdi. 1977-ci ilin iyulundan İngiltərənin Ümumi bazarın digər ölkələri ilə ticarətində bütün gömrük manevələri aradan götürüldü və üçüncü ölkələrlə ticarətdə Birliyin vahid tarifinə keçdi.

Dövlət büdcə gəlirlərinin əsas hissəsi (təxminən 90%) vergilərin hesabına formalaşır. Milliləşdirilmiş sahələrə və yerli

hakimiyyət orqanlarına kreditlər üzrə faizlər, İngiltərə bankının emissiya departamentinin mənfəəti və bəzi digər daxilolmalar gəlirlərin cüzi hissəsini təşkil edir.

1990-cı illərin əvvəllərində dövlət büdcəsinin vergi daxilolmalarının strukturu aşağıdakı kimi idi:

- a) gəlir vergisi təxminən 29 % verirdi;
- b) mənfəət vergisi-11,0 %;
- c) sosial sığorta haqları, fəhlə və qulluqçulardan-6,6 %, sahibkarlardan isə-10,6 % tutulur;
- ç) istehlak vergiləri-17 %-ə yaxın;
- d) aksizlər-12 %;
- e) digər vergilər-14 %.

Son onilliklərdə yerli büdcələrin gəlirlərində yerli vergilərin payı azalır, maliyyə yardımını isə artırdı, bu da yerli büdcə gəlirlərində 50 %-dən çox, Şotlandiyada daha yüksək təşkil edirdi. 1987-ci ilin yerli hökumət maliyyələşdirilməsi haqqında qanuna uyğun olaraq yerli büdcə gəlirləri sistemi dörd mənbəyə əsaslanır: təsərrüfat fəaliyyətinə vergi, bələdiyyə vergiləri; hökumət dotasiyaları; haqlar və yığımlar. Təsərrüfat fəaliyyətinə vergi və bələdiyyə vergisi maliyyələşdirmənin əsas mənbələridir ki, bu da yerli büdcə gəlirlərinin 75 %-i düşür, [3,c.155].

1990-cı ildə bütün daşınmaz əmlakın yenidən qiymətləndirilməsi aparılıb və yerli səviyyədə təsərrüfat fəaliyyətinin obyektlərinə vergi dərəcələri müəyyən edildikdən sonra. Sahibkarlığın vergiqoyma sistemi təşhix edilmişdir. 1995-ci ildə aşağıdakı yenidən qiymətkoyma aparılıb. Təsərrüfat fəaliyyətindən gəlirlərin bütün məbləği dövlət büdcəsinə daxil olur və ərazilərin yaşlı əhalisinin sayına əsaslanaraq sonra yerli büdcələr arasında yenidən bölüşdürülür. Verginin hesablanması üçün unifikasiya edilmiş dərəcə istifadə olunur, hansı ki hal-hazırda obyektin dəyərinin 3,3%-nə bərabərdir. Onun miqdarı hər maliyyə ili üçün hökumət tərəfindən təsdiq olunur, daşınmaz əmlakın obyektlərinin qiymətləndirilməsi

üzrə xidmətin daşınmaz əmlakın dəyəri haqqında təqdim etdiyi məlumatlar əsasında.

1993-cü ildə tətbiq edilmiş bələdiyyə vergisi vergi ödəyicisinin mülkiyyətində və ya icarəsində olan daşınmaz əmlakın bazar qiymətinə əsaslanaraq, hər ay ödənilir. Verginin miqdarı kateqoriyadan asılıdır, hansına ki bu və ya digər daşınmaz əmlak aiddir (cəmi 8 kateqoriya.) Daşınmaz əmlakın qiyməti nə qədər az olsa, verginin miqdarı da az olar. Tam həcmdə vergi o halda ödənilir ki, yaşayış otağında iki yaşlı vətəndaş (18 yaşından çox) yaşayır. Bir vətəndaş yaşadığı halda, vergiqoymanın məbləği 25% azaldılır. Yaşayış üçün yararlı olan otaqda heç kim yaşamadığı halda, verginin məbləği 50% azaldılır [15].

İngilis iqtisadçıların çoxunun fikrincə, 1990-cı illərdə, digər avropa ölkələrinə nisbətən iqtisadi yüksəlişin daha intensiv xarakteri, ümumilikdə M.Tetçer hökumətindən miras qalmış vergi siyasətinin özəllikləri ilə izah olunur. İqtisadi artımı həvəsləndirmək məqsədilə, konservatorlar birbaşa vergilərin dərəcələrini endirdilər və eyni zamanda, güzəştlərin ixtisarı hesabına, vergi bazasını genişləndirdilər.

Leyboristlər bu kursu davam etdilər. Təşəbbüsü və sahibkarlığı cümullaşdırmaq üzrə tədbirlərin mühüm hissəsi gəlir vergisinin baza dərəcəsinin əhəmiyyətli endirimi oldu – 1979-cu ildə 33%-dək, 1995-ci ildə 25%-dək, 1996-cı ildə - 24%-dək, 1997-ci ildə 23 %-dək və 2000-ci ilin aprelindən 22%-dək. Baza dərəcəsinin 20%-dək mərhələli endirimi haqqında elan edilib [11,c.103].

Kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsinin mühüm mənbəyi kimi əhalinin əmanətlərinin vergi stimullaşdırılması, dövlətin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinin biri olmaqda qalırdı. İnvestisiyaların, ilk növbədə kiçik investorların, tam və ya qismən vergiqoymadan azad olunması üçün müxtəlif güzəştli əmanət sxemləri hazırlanmış və tətbiq edilmişdir, .

Eyni zamanda birbaşa gəlir vergisi dərəcəsinin endirimi dolayı vergiqoymanın gücləndirilməsi ilə müşahidə olunurdu.

Əlavə dəyər vergisinin standart dərəcəsi artırdı. 1997-ci ildə o, 17,5% təşkil edirdi. Dolayı vergilərdən daxilolmaların payı əhəmiyyətli yüksəldi – 1978/79-cu maliyyə ilindəki 43 %-dən 1997/ 98-ci maliyyə ilindəki 54%-ə kimi. Dolayı vergilərin artımı müəyyən dərəcədə birbaşa vergilərdən daxilolmaların azalmasını əvəz etməli, resursların investisiyaların xeyrinə yenidən bölüşdürülməsinə yardım etməli idi. 1998-ci ildəki 11,2%-ə nisbətən 1999-cu ildə əsas kapitalla investisiyaların artımı əhəmiyyətli azaldı – 5,3 %.

Dövlətin siyasətində özəl kapitalqoyuluşlarının vergi stimullaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Konservatorların idarə etdiyi müddətdə mənfəət vergisinin dərəcəsi 50-dən 35%-ə endi. 1997-ci ilin iyulunda leyboristlər onu 31%-ə, 1 aprel 1999-cu ildən isə 30 %-ə kimi endirdilər.

Xüsusi diqqət kiçik biznesin stimullaşdırılmasına yetirilir, burada da iqtisadiyyatın özəl sektorunun işçi qüvvəsinin yarısı məşğuldur. Kiçik şirkətlər (illik mənfəəti 300 min f. st. qədər) üçün vergi dərəcəsi konservatorlar tərəfindən 50-dən 23%-dək endirilib. Leyboristlər onu 1997-ci ildə 21%-ə, 1999-cu ilin aprelindən isə 20%-ə kimi azaldıblar.

Korporasiyaların mənfəətinə vergi dərəcəsinin endirimi vergi kreditlərinin ləğv edilməsi ilə əvəzlənib Hökumətin fikrincə, belə tədbir mənfəət normasının yüksəlməsinə və Böyük Britaniyanın uzunmüddətli investisiyalar üçün cəlbedici olmasına kömək etməlidir. 1999-cu ildə bura, ölkə tarixində ən iri xarici kapital qoyuluşunun məbləği daxil olub. Hal-hazırda Böyük Britaniyada, əksər inkişaf etmiş ölkələr ilə müqayisədə, korporasiyaların vergiqoyma səviyyəsi aşağıdır, bu da ölkə iqtisadiyyatını investisiyalar üçün cəlbedici edir.

Böyük Britaniyada məğzi, sosial ədalətin təmin olunması, məşğulluq üçün hamıya eyni imkanların yaradılması, əhalinin sosial cəhətdən zəif təbəqəsinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və orta sinfin genişləndirilməsindən ibarət olan “Yeni kurs” adlandırılan bütöv tədbirlər seriyası hazırlanıb. Bununla əlaqədar hökumətin fəaliyyətində, əlavə iş

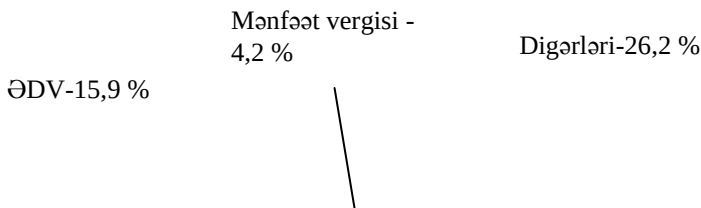
yerlərinin açılmasının subsidiyalaşdırılması, böyük yer tuturdu. 2000-ci ilin oktyabrından ölkədə minimum əməkhaqqı (saatlıq) 3,6-dan 3,7 f. st.-qə yüksəldi. Məşğulluğu artırmaq məqsədilə 1999-cu ilin aprelində gəlir vergisinin minimal dərəcəsi 20-dən 10%-ə kimi, baza dərəcəsi isə 2000-ci ilin aprelindən 22 %-ə kimi endirilib.

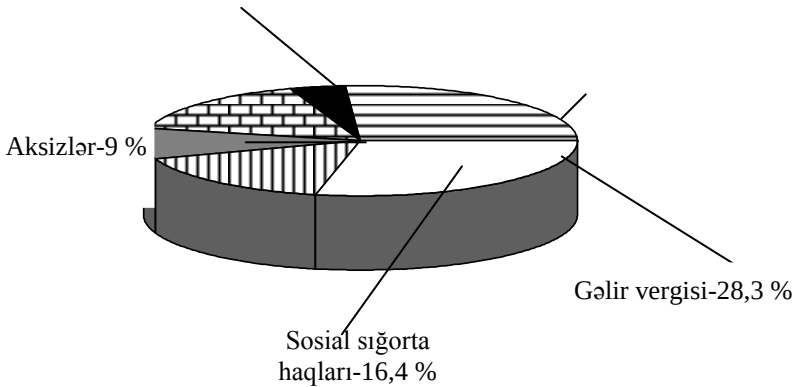
Böyük Britaniyanın məlumatlarına əsasən 2002/ 2003-cü maliyyə ilində büdcənin gəlir hissəsi 403,5 mlrd. f. st. təşkil etdi və 2001/ 2002-ci maliyyə ili ilə müqayisədə 2,2 % artdı. Bu zaman ÜDM-ə qarşı gəlirlər 39,6-dan 38,5 %-ə kimi azaldı (şək . 3.3).

2002 /2003-cü maliyyə ilində büdcə gəlirlərinin əsas maddələri: gəlir vergisi, 28,3 % (qabaqkı il ilə müqayisədə artım 3,4%), sosial sığorta haqları – 16,4 (+3,6), əlavə dəyər vergisi – 15,9 (+5,7 %), mənfəət vergisi – 4,2% (–9,6 %) təşkil etmişdir.

2003 / 2004-cü maliyyə ilində büdcənin gəlir hissəsi 432 mlrd. f. st., o cümlədən cari büdcə xərcləri – 428 mlrd. f.st. (artım 7,8 %) və investisiya büdcəsinin gəlirləri (investisiya aktivlərinin satqısı) – 4 mlrd. f. st. (enmə 11,1%) təşkil edirdi.

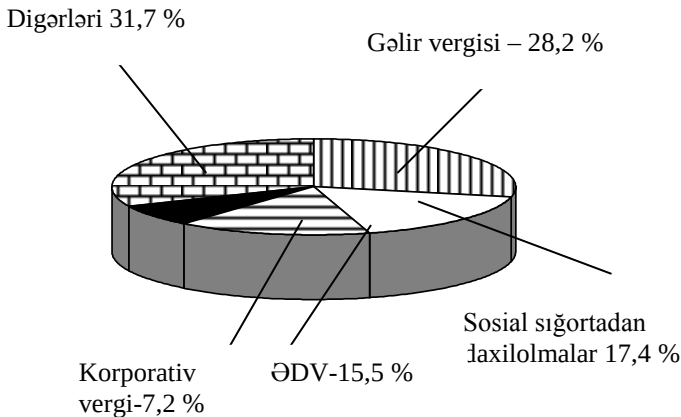
2002 / 2003-cü maliyyə ili ilə müqayisədə büdcənin gəlir hissəsi 7,6% artdı. ÜDM-ə qarşı gəlirlər 39,4% artdı (2002 / 2003-cü maliyyə ili –38,5%) [2,c. 103].

Şək. 3.3. 2002/2003-cü maliyyə ilində Böyük Britaniyanın büdcə gəlirlərinin strukturu

2003/2004 –cü maliyyə ilində bütövlükdə gəlir və mülkiyyət vergiləri büdcə daxilolmalarının 35,4 % -ni, istehsal və idxala – 34, 5% təşkil etdi. Əvvəlki il ilə müqayisədə, büdcənin gəlir hissəsinin formalaşmasında, onların ümumi payı 1,5% azaldı. Sosial tədiyyələrin xüsusi çəkisi 15,8-dən 17,6 %-ə kimi yüksəldi (şək. 3.4).

Şək. 3.4 2003/2004 –cü maliyyə ilində Böyük Britaniyanın

büdcə gəlirlərinin strukturu

Mərkəzi hökumətin gəlirləri 399,2 mlrd. f. st. təşkil edib, 2002/ 2003-cü ildəki gəlirləri 27,2 mlrd. f. st. üstələyir, yerli hakimiyyət orqanlarının – 28,9 mlrd. f.st. (+ 0,1 mlrd. f. st.), ictimai korporasiyaların – 4,2 mlrd. f. st. (+ 0,2 mlrd. f. st) təşkil edib.

Böyük Britaniyanın maliyyə nazirliyinin hesablamalarına görə 2004 / 2005-ci maliyyə ilində büdcənin gəlir hissəsi 461 mlrd. f. st. təşkil edib, yəni son 3 ildə büdcənin gəlir hissəsi 57, 5 mlrd. f. st. və ya 1,14 dəfə artıb.

Beləliklə, iqtisadi siyasətin prioritetlərini həyata keçirmək üçün Böyük Britaniya hökuməti vergi sistemindən səmərəli istifadə edir.

3.5. Böyük Britaniyanın büdcələrinin xərcləri

1970-ci illərə qədər Böyük Britaniyanın büdcə siyasəti təsərrüfatın konyuktur tənzimlənməsinə yəni iqtisadiyyatın tsiklik enmə və yüksəlişlərinin hamarlanmasına yönəldilmişdir.. Hal–hazırda o, iqtisadiyyatın uzunmüddətli tənzimlənməsinə, mühüm problemlərin həllinə, məsələn, təsərrüfatın strukturunun yenidənqurulmasına, yığım normasının artırılmasına, enerji resursla özünü təminatı, inflyasiya ilə mübarizəyə istiqamətlənib.

1970 / 1971-dən 1999/2000-ci maliyyə ilinə kimi Böyük Britaniyanın dövlət büdcəsinin xərcləri cari qiymətlərdə 17,1 mlrd.-dan 340 mlrd. f. st. kimi, yəni təxminən 20 dəfə artdı. Dövlət büdcəsi xərclərinin əsas istiqamətləri sosial sahənin maliyyələşdirilməsi ilə bağlıdır. Sosial xərclər arasında ən çox dövlət büdcəsindən məbləğlər sosial təminatla yönəldilir. Büdcə xərclərinin ümumi həcmində onların xüsusi çəkisi 1987/1988-ci maliyyə ilindən 1997/1998-ci maliyyə ilinədək dövrdə 1,1 dəfə yüksəldi (cədv. 3.7).

Cədvəl 3.7

**Böyük Britaniyanın dövlət xərclərinin tərkib və
strukturu, faizlə**

Xərclər	1987/ 1988 m.i.	1997/1998 m.i.
Cəmi	100	100
Sosial təminat	31,5	35,8
Səhiyyə	15,8	19,3
Təhsil	13,2	13,3
Müdafiə	12,3	7,7
Qanun və asayışın mühafizəsi	5,3	6,2
Mənzil tikintisi və ətraf mühitin mühafizəsi	6,2	4,8
Nəqliyyat	3,7	3,3
Ticarət, sənaye, energetika, məşğulluq	4,5	3,2
Digər xərclər	7,5	6,4

Dövlət büdcəsindən sosial xərclər arasında xeyli məbləğlər səhiyyəyə yönəldilir. Baxılan dövrdə onların, dövlət büdcəsinin ümumi həcmində, payı 1,2 dəfə artıb. 1948-ci ildən səhiyyə milliləşdirilib və milli səhiyyə xidmətinin sərəncamındadır. Lakin elə hesab etmək olmaz ki, İngiltərədə tibbi yardım pulsuzdur, çünki əhəmiyyətli dərəcədə bu xərclər sosial sığorta haqlarının hesabına ödənilir, hansıları ki işçilər və işəgötürənlər ödəyir.

Təhsilə təxsisatlar da dövlət büdcə xərclərində əhəmiyyətli xüsusi çəkiyə malikdir. Baxılan dövrdə onların payı praktiki olaraq dəyişməz qalıb və 1997/1998-ci maliyyə ilində 13,3% təşkil edib.

Sosial xərclər qrupuna, eləcə də dövlət büdcəsindən milli sığortanın sərbəst fonduna keçirilən vəsaitlər, habelə bilavasitə bu büdcədən təqaüd və müavinətlər aiddir.

Böyük Britaniya – Şimaliatlantik blokun fəal iştirakçısıdır, 1968-ci ildə yaranmış NATO-nun avroqrupunun əsas təşəbbüskarıdır. Hal-hazırda onun bu hərbi-siyasi blokda iştirakı hərbi məsrəflərin məbləğlərinin

müəyyənləşdirilməsindən daha çox, müasir ən yeni silah sistemlərinin hazırlanmasında, hərbi qüvvələrin modernləşdirilməsində, hərbi istehsalın inkişaf planlarının əlaqələndirilməsində özünü açıq-aydın göstərir. NATO ölkələri arasında 1977-ci ilin mayında bağlanmış sazişə uyğun olaraq, 1979-1984-cü illərdə Böyük Britaniyanın hərbi xərcləri hər il real hesablamağa 3% yüksəlməli idi. Faktiki olaraq ayrı-ayrı illərdə bu rəqəm 5%-ə çatırdı. Lakin 1987/1988-dən 1997/1998-ci maliyyə ilinə kimi müdafiə xərcləri xeyli- dövlət xərclərinin ümumi həcmnin 12,3%-dən 7,7%-nə kimi, yəni 1,6 dəfə azaldı.

Ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək və beynəlxalq terrorizm ilə mübarizədə Böyük Britaniyanın lider mövqeyini saxlamaq məqsədilə hökumət 2005/2006-cı illərdə milli müdafiə xərclərini 3,5 mlrd. f. st., kəşfiyyat məqsədlərinə 0,3 mlrd.f.st. artırmağı planlaşdırırdı. Avropa İttifaqı iqtisadiyyatının böhran vəziyyətdə fəaliyyətinin təmin olunması üçün şəraitin yaradılması, Böyük Britaniya üçün prioritet sayılan regionlarda gərginliyin azaldılması, Cənubi və Cənubi – Şərq Asiya, Yaxın Və Orta Şərq daxil olmaqla, vəzifə kimi qoyulmuşdur. Hesab olunur ki, bu dünyada işgüzar iqlimin yaxşılaşdırmasına kömək edəcək və ümumiyyətlə Böyük Britaniyanın iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərəcək. Bundan başqa, baxılan müddətdə dövlət büdcə xərclərinin ümumi həcmində “Qanun və asayışın mühafizəsi” maddəsi üzrə xərclərin payı 1,2 dəfə artıb.

Baxılan müddətdə qalan digər maddələr üzrə xərclərin payı azalıb.

İqtisadiyyat xərclərinə, kapital qoyuluşu, elmi-texniki proqres, iqtisadi və sosial infrastruktur, təsərrüfatın ayrı-ayrı sahələrində və ölkənin rayonlarında məşğulluğun təmin olunması, ixracın stimullaşdırılması üzrə məsrəflər aid edilir. Belə ki, elmi-tədqiqat məqsədlərinə ÜDM-in 2,5%-dən çox yönəldilir. Bu zaman elmi işlərə ayrılan bütün vəsaitin 60 %-i dövlət tərəfindən maliyyələşdirilir.

1972-ci ildə sənaye və regional inkişafın stimullaşdırılması proqramının qəbulundan sonra, təkrar istehsal prosesinə müdaxilə üzrə dövlət xərcləri əhəmiyyətli artdı. Proqramda sənayenin emal və hasilat sahələrinə və tikintiyə, onların investisiya xərclərinin bir qisminin ödənilməsi üçün, regional subsidiyaların verilməsi nəzərdə tutulurdu. 1975-ci ildən özəl sektora, əsasən emal sahələrinə, dövlət təxsisatları xeyli artırıldı, işsizliyin ixtisarı məqsədilə iş yerlərinin qorunması və genişləndirilməsi üçün sahibkarlara subsidiyalar tətbiq olunmağa başlandı.

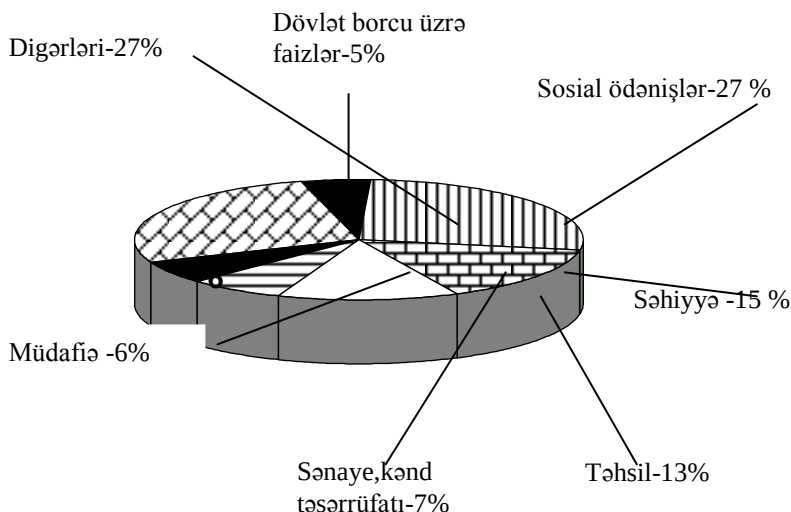
Vahid dövlət siyasətinin yürütməsinə imkan verən yerli hakimiyyət orqanlarına subsidiyalar və kreditlər dövlət büdcə xərclərinin mühüm maddəsidir. Böyük Britaniyada 1988-ci ilədək mərkəzi hökumət, yerli hakimiyyətin qoyduğu investisiyalara birbaşa nəzarət edirdi. Sonrakı illərdə, yerli hakimiyyətə təqdim olunan maliyyə yardımının miqdarını müəyyənləşdirməklə, yerli hakimiyyətin öz aktivlərinin satqısından əldə etdiyi gəlirin bir hissəsi yeni kapital qoyuluşuna yönəltmək tələbi ilə hökumət, yerli orqanların kapital qoyuluşunun həcminə təsir etmək yollarını axtarırdı.

Dövlətin funksiyalarının genişləndirilməsi saxlanılmasına iri məbləğlər ayrılan xüsusi idarəetmə orqanlarının (nazirlik, idarə, komitə) yaradılmasını tələb edirdi.

2002/2003-cü maliyyə ilində, büdcənin sosial – istiqamətli xərcləri – sosial ödəmələr, təhsil və səhiyyə, hansı ki, bütövlükdə dövlət xərclərinin 55%-i düşür, büdcə xərclərinin aparıcı maddələri kimi qalmaqda davam edirdi. Büdcənin xərclər hissəsi 423,6 mlrd. f. st. təşkil etdi (ÜDM-in 42,7%-i) ki, bu da ötən il ilə müqayisədə 7,1 % yüksəldi. Xərclərin artımı bu maddələr üzrə səhiyyə-13,8%, təhsil-5,9, sosial ödəmələr-4,5% başverdi (şəkl.3.5).

Kənd təsərrüfatına cüzi resursların ayrılmasına baxmayaraq, Böyük Britaniyanın rəhbərliyi onun inkişafı və ixtisaslaşmasına ciddi diqqət yetirir. 1 fevral 1973-cü ildən Böyük

Britaniyada, Ümumi bazar ölkələrinin ümumi kəndtəsərrüfatı siyasəti və kəndtəsərrüfatı mallarına vahid qiymətlər, qüvvəyə mindi, bu da Aİ-nın ölkələrindən daha bahalı ərzaq məhsullarının idxalının artımına gətirib çıxartdı. 2002-ci ildə İngiltərənin kənd təsərrüfatının 2001-2006-cı illərə inkişaf Proqramının (dəyəri 1,6 mlrd. f. st.), habelə Şotlandiya, Uels və Şimali İrlandiya hökumətlərinin bənzər proqramlarının həyata keçirilməsi davam edirdi. Qeyd olunan proqrama uyğun olaraq, təsərrüfatlara maliyyə yardımının göstərilməsi üzrə tədbirlər yerinə yetirilirdi, hansı ki “inək quduzluğu” və yaşur xəstəliyindən, ən çox zərər çəkmişdi, Aİ və BTT-nin prioritetlərinə uyğun öz istiqamətlərini dəyişən fermer təsərrüfatlarına, ətraf mühitin qorunması üzrə görülən tədbirlərə və s.

Şək. 3.5 2002/2003-cü maliyyə illərində Böyük Britaniyanın dövlət xərclərinin strukturu

Avropa İttifaqının ümumi kənd təsərrüfatı siyasəti (ÜKS) Böyük Britaniyanın kənd təsərrüfatının vəziyyətinə və inkişaf səviyyəsinə xeyli təsir göstərir, hansının ki, çərçivəsində 2001-ci ildə Aİ-nin büdcəsindən Böyük Britaniyanın kənd təsərrüfatının ehtiyaclarına təxminən 2,5 mlrd. f. st. ayrılmışdır. 2002-ci ildə ÜKS-in təkmilləşdirilməsi üzrə işlər davam edirdi. Belə ki, Avropa komissiyası 2006-2013-cü illərdə onun üstündə islahat aparmaq planını bəyəndi. Nəzərdə tutulur ki, fermerlərə birbaşa subsidiyalar məqsədli ödənişlər ilə əvəzlənsin (ətraf mühitin vəziyyətin yaxşılaşdırılması, heyvanların sağlamlığı, qida məhsullarının keyfiyyəti). Bu zaman qeyd olunan müddət ərzində ödənişlərin miqdarı tədricən 80% endiriləcək və bunun nəticəsində boşalan vəsait kənd təsərrüfatın inkişafına keçiriləcək. Bir fermaya subsidiyanın miqdarı ildə 3 min avronu keçməmək şərti ilə müəyyənləşdirilib.

2003 -2004-cü maliyyə ilində cari büdcənin xərcləri 436 mlrd. f.st. miqdarında müəyyənləşdirilmişdi. Faktiki konsolidasiya edilmiş büdcənin xərclər hissəsi 459 mlrd. f. st. təşkil edib və bu da əvvəlki maliyyə ili ilə müqayisədə 7,9% yüksəlib. Ən dinamik maddələr nəqliyyat (artım 25%), sosial ödənişlər (13,7%), təhsil (9,3%) və səhiyyə (8,5 %) sahələrində idi.

ÜDM-ə dair Böyük Britaniyanın büdcə xərcləri 2003/2004-cü maliyyə ilində 41,9%-ə çatdı. Əvvəlki kimi onların aparıcı maddələri büdcənin sosial-istiqamətli xərcləri idi(sosial sığorta ödəmələri, təhsil və səhiyyə), bu da dövlət xərclərinin 57%-i təşkil edirdi. (cədv. 3.8).

Cədvəl 3.8

Böyük Britaniyanın konsolidasiya olunmuş birləşmiş büdcə xərclərinin tərkibi və strukturu, faizlə

Xərclər	2002/2003 m.i.	2003/2004 m.i.
Cəmi	100	100
Mal və xidmətlərin alqısı	50, 0	50,5
Sosial sığorta ödənişləri	30,5	29,7
Faiz və dividendlərin ödənişi	5,0	4,8
Xalis investisiyalar	2,9	4,1
Amortizasiya ayırmaları	3,2	3,1
Digər xərclər	8,4	7,8

2004 / 2005-ci maliyyə ilinə cari büdcənin xərcləri 450 mlrd. f.st. məbləğində (ÜDM-in 38%-i, 2003 / 2004-cü maliyyə ili ilə müqayisədə 5 % artım) planlaşdırılmışdı. Büdcənin investisiya xərcləri (amortizasiya xərcləri istisna olmaqla) 27 mlrd. f. st. (artım 26%) təşkil etdi. Konsolidasiya olunmuş büdcənin cəmlənmiş xərcləri 2004 / 2005-ci maliyyə ilində 477 mlrd. f.st. çatdı [3,c.151].

Ümumdövlət xərclərində yerli büdcələrin xərcləri əhəmiyyətli yer təxminən ümumi həcm $\frac{1}{3}$ -i tutur. Sosial məqsədlərə məsrəflər, xüsusi ilə də təhsil xərcləri (ali təhsil sistemindən savayı) yerli büdcələrin xərcləri arasında ən iriləridir. Bundan başqa, yerli büdcələrdən polis və məhkəmə hakimiyyətinin, nəqliyyatın, yer təsərrüfatının saxlanılmasına, sosial yardımın (o cümlədən gəlirlərinin səviyyəsi aşağı olan şəxslərin mənzilin icarəsi üçün yaşayış müavinətlərinin ödənilməsinə) göstərilməsinə xərclər maliyyələşdirilir. 25 yaşına qədər olan tənha insanların çoxu məbləği bir otağın pulunu ödəməyə kifayət edən müavinət alır, (məişət şəraitindən qonşular ilə birgə istifadə etməklə).

İcra hakimiyyətinin fəaliyyətinin daha səmərəli olmasının əldə edilməsinə yönəldilmiş dövlət xidmətlərinin göstərilməsi sisteminin gücləndirilməsi məsələlərinə ciddi diqqət yetirilir. 1982-ci ildə “ Maliyyənin idarə olunmasında təşəbbüslər” planının qəbulu bu sahədə ilk addım oldu, növbəti addım 1987-ci ildə “Hökumətin işinin idarə olunmasının

təkmilləşdirilməsi: məruzəsinin 1987-ci ildə dərc olunmasıdır, burada da dövlət xidmətinin inkişafı proqramı və dövlət xidmətlərinin səmərəliliyinin və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlər izah edilir. 1991-ci ildə vətəndaşların xartiyasının konsepsiyası hazırlanıb–10 illik proqram, hansının ki məqsədi dövlət xidmətləri standartlarının və faydalılığının artırılması onların göstərilməsinin və bölgüsünün təşkilinin yaxşılaşdırılmasından ibarətdir. 1997-ci ildə leyboristlər hökuməti bu proqrama yenidən baxdı və onu, icra hakimiyyətinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üzrə daha geniş təşəbbüsünə əsas tərkib hissə kimi daxil etdi. 1999-cu ilin mayında dövlət idarə etməsinin uzunmüddətli islahat proqramı olan “Hökumətin modernləşdirilməsi” ağ kitab dərc olunub.

3.6 Bütçə kəsiri və Böyük Britaniyanın dövlət borcu

Böyük Britaniyanın dövlət büdcəsi üçün xroniki kəsirlilik səciyyəvidir. Böyük Britaniyanın maliyyə durumunda dönüş 1980-cı illərin ortasında baş verdi :

- hökumət dövlət xərclərinin artımının dayandırılmasına nail oldu. Onların artımının orta illik templəri 1970-ci illərdə 3 % təşkil edirdisə, 1980-cı illərdə–yalnız 0,8 %. Dövlət aparatı əhəmiyyətli ixtisar olunub: 1979-1988-ci illərdə –20 % ;

- aparılan vergi islahatı iqtisadi artımın stimullaşdırılmasına yönəldilmişdi;

- özəlləşdirmə dövlətə yeni əhəmiyyətli gəlir mənbəyi verdi. 1980-1990-cı illərdə dövlət sektorunun $\frac{2}{3}$ -i azaldı. 1979-1999-cu illərdə dövlət müəssisələrinin aktivlərinin satışından əldə edilən mədaxil təxminən 80 mlrd. f.st. təşkil etdi. Bundan başqa, dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi, dövlət inhisarlarının yerinə, rəqabət aparan özəl firmaların yaradılmasını nəzərdə tuturdu, hansı ki, istehsalın səmərəliliyini yüksəltdi.

Özəlləşdirmə aşağıdakı istiqamətlər üzrə aparılıb:

a) hökumət bələdiyyələrin yaşayış fondunu şəxsi istifadə üçün satdı;

b) dövlət müəssisələri komersiya firmaları kimi fəaliyyət göstərməyə başladı;

c) kontraktlaşma sistemi geniş yayıldı; yerli hakimiyyət orqanlarına, ictimai işlərin aparılmasına müsabiqə alış-verişlərinin təşkil olunması tapşırıldı, hansılarında ki bələdiyyə xidmətləri ilə yanaşı özəl firmalar da iştirak edir;

ç) “özəl maliyyə təşəbbüsü” proqramı həyata keçirilmişdir (1992-ci ildən). Özəl firmalar rəqabət əsasında layihələrin həyata keçirilməsində iştirak edirdi, hansıları ki əvvəl dövlət özü yerinə yetirirdi, yəni infrastrukturun qurulması və ictimai xidmətlərin göstərilməsi. 1997-ci ilin aprelinə icrada olan və razılaşdırılmış layihələrin ümumi məbləği 7 mlrd. f. st. çatdı.

1980-ci illərin sonunda hökumətin iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin maliyyə tədbirlərinin görülməsi nəticəsində büdcə profisit ilə yekunlaşırdı. 1950-ci illərin əvvəlindən hökumət ilk dəfə idi ki, dövlət borcunun azalmasına nail oldu. 1990-cı illərdə dövlət borcunun miqdarı qeyri-bərabər dəyişirdi. 1992 / 1993-ildən 1995/ 1996-cı maliyyə ilinədək onun ÜDM-in 41,1 %-dən 52,2 %-dək artımı, sonra isə ÜDM-in 48,7-dək endirimi baş verdi (1998/1999-cu maliyyə ili). 1997/1998-ci maliyyə ilində Böyük Britaniyanın daxili borcu 351,8 mlrd. f. st. və ya ÜDM-in 42 %-ni təşkil etdi.

Yüksəliş şəraitində, vergi daxilolmalarının çoxalması, habelə özəlləşdirmədən əldə edilən gəlirlərin artımı ilə müsaidə olunan dövlətin maliyyə siyasəti, iqtisadiyyatın dövlət sektorunun istiqrazlara olan tələbatını azaltmışdı. 1990-cı illərdə 1992/1993-cü illərdəki ÜDM-in 6-8 %-dən, 1999-cu ildəki 0,7 %-ə kimi azalmasına baxmayaraq dövlət büdcəsinin kəsiri problemi tam həll olunmayıb (cədv.3.9).

Cədvəl 3.9

Böyük Britaniya dövlət büdcəsinin kəsiri

Göstərici	1992	1993	1995	1996	1997	1998	1999
-----------	------	------	------	------	------	------	------

	il	il	il	il	il	il	il
ÜDM-in artım templəri	-0,5	2,0	2,8	2,3	3,3	2,2	2,0
Dövlət büdcəsinin kəsiri, ÜDM-in %-i	6,0	8,0	5,0	4,0	2,0	0,8	0,7

1997-ci ilin iyulunda büdcə kəsirinin ixtisarının beşillik planının tərtibi haqqında elan edilmişdi. Leyboristlər bəyan etdilər ki, 1997/1998-ci və 1998/1999-cu maliyyə illərinin büdcələrinin hazırlanmasında, onlar, konservatorların 1996-cı ildən müəyyən etdiyi xərclərin ən son həddini (tavan) rəhbər tutacaq. Dövlət vəsaitinin həm mərkəzi hökumət tərəfindən, həm də yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən, daha səmərəli istifadəsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Leyboristlər büdcənin xərclər hissəsinin maddələrin prioritetliyi əsas prinsipini müəyyənləşdirdilər. İqtisadiyyatın yüksəlməsinə ən çox kömək edənlər yəni, prioritet qismində, təhsilə, peşə təliminə xüsusilə gənclərin, yeni iş yerlərinin açılmasına və səhiyyəyə xərclərin adı çəkildi.

1998-ci ildə “Maliyyə sabitliyinin kodu”, adlandırılan maliyyə aktı qəbul olunmuşdu və bu akt aşağıdakıları nəzərdə tuturdu:

- büdcə kəsirinin ixtisarının beşillik proqramı çərçivəsində xərclərin artımının 1996-cı ilin səviyyəsində məhdudlaşdırılması;

- “qızıl qaydaya” əmələgəlmə – istiqrazlar kapital qoyuluşundan çox olmamalıdır və cari xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə olunmalıdır;

- xərclərin prioritetliyi prinsipinə əməl olunma. Təhsil, elm, peşə təlimi, səhiyyə, ictimai nəqliyyat, ingilis mallarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə yönəldilmiş informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə xərclər prioritet sayılıb;

- hökumətin üç il müddətinə təyin etdiyi, xərclərin ən son həddinə, nazirliklər və idarələr tərəfindən çox ciddi əməl olunmasına dair tövsiyyələr. Dövlət vəsaitinin qənaətinin zəruriliyi, xüsusi ilə hakimiyyətin qeyri-mərkəzləşməsindən sonra kəskinləşdi-Şotlandiya parlamentinin, Uels Asambleyasının, 1 aprel 1998-ci ildən isə –İngiltərədə səkkiz regional inkişaf agentliyinin yaranması;

- dövlət borcunun idarə olunması üzrə məsuliyyətin, şəffaflıq, sabitlik və səmərəlilik prinsipləri əsasında, maliyyə nazirliyinin üzərinə qoyulması. 1998-ci ilin aprelinə qədər bu məsuliyyət İngiltərə bankının üzərinə qoyulmuşdu.

Hökumətin sərt maliyyə siyasəti imkan verdi ki, 1999/2000-ci maliyyə ilinin büdcəsi profisit ilə yerinə yetirilsin, hansı ki maliyyə naziri Q.Braunun (indiki baş nazir) qiymətləndirilməsinə görə 17 mlrd. f. st. çox təşkil etdi, halbuki hələ 1998 / 1999-cu maliyyə ilində büdcə kəsiri 7,5 mlrd. f. st. təşkil edirdi. Bu Britaniya tarixində ən yüksək göstərici oldu: əvvəlki rekord 1988/1989-cu maliyyə ilində qeydə alınmışdır -7 mlrd. f. st.

“Yeni kursa” uyğun olaraq, 2000/2001-ci ildən Böyük Britaniyada hər il cari dövlət xərclərinin orta hesabla ildə 2,5 % artımı nəzərdə tutulmuşdur. Nəticədə 2002/2003-cü maliyyə ilində Böyük Britaniyanın büdcəsi 5,8 mlrd. f. st. kəsir ilə tərtib olunmuşdu. 2003/2004-cü maliyyə ilində, büdcə gəlirlərinin qabaqlayıcı artımı, investisiya büdcəsinin kəsiri isə 19 mlrd. f. st. məbləğində planlaşdırılmışdırılmasına baxmayaraq cari büdcə 8 mlrd. f. st. bərabər kəsir ilə yekunlaşmışdır.

2004/2005-ci ildə eləcədə gəlirlərin qabaqlayıcı artımı planlaşdırılırdı. Lakin cari büdcə (16 mlrd. f. st. miqdarında əsas kapitalın amortizasiya xərclərini nəzərə almaqla, hansılar ki investisiya büdcəsinin xərclər hissəsinə daxil edilir, lakin cari büdcəyə daxilolmaların hesabına ödənilir) 11 mlrd. f. st. bərabər olan kəsir ilə yekunlaşıb. İnvestisiya büdcəsinin kəsiri (xalis investisiyalar) – 22 mlrd. f.st., konsolidasiya edilmiş

büdcənin kəsirini ödəmək üçün hökumət 33 mlrd. f.st. və ya ÜDM-in 2,8 %-ni kapital bazarından götürməyə məcbur oldu.

Böyük Britaniyanın dövlət qiymətli kağızları üç sektordan ibarətdir: 5 ilədək-qısamüddətli; 15-dək – ortamüddətli; 15-dən 30 ilədək və müddətsizlər. Böyük Britaniyada qiymətli kağızların bu və ya digər sinfə aid edilməsi, istiqrazın hansı müddətə buraxılıdğından yox, ödəniş məqamına qalmış dövr ilə müəyyənləşir. Belə ki, ödənişinə 5 il və 1 gün qalan qiymətli kağız ortamüddətlilərə aid ediləcək, lakin növbəti gün o qısamüddətlilərin sırasına düşür.

Yerli hakimiyyət orqanları da maliyyə bazarının vəsaitlərini cəlb edə bilirlər. Lakin daxili bazardan borc götürməsinə kvotalar hər il ölkənin hökuməti tərəfindən təsdiq olunur. Borcların limitləri məqsədlərə, tələb olunan borcun miqdarına və onlar üzrə faiz tədiyyələrinə əsaslanaraq müəyyən edilir. Kassa fasilələrinin aradan götürülməsi üçün qısamüddətli borcların (istiqrazların) alınmasına da maliyyə nazirliyinin icazəsi tələb olunur. Mərkəzi bankdan borc götürməyə qadağa qoyulub. Borc götürmə şərtləri və mexanizmləri ilə bağlı istiqrazların cəlb olunmasına Böyük Britaniyanın hökuməti məhdudiyyətlər tətbiq edə bilər. Yerli hakimiyyətlərin, maliyyə nazirliyinin icazəsi olmadan, xaricdən borc götürməsinə ixtiyarı yoxdur. Bununla yanaşı təcrübədə yerli hakimiyyətlər tez-tez xarici valyutada borc götürməyə əl atırlar, lakin yalnız o hallarda ki kreditlərin şərtləri və sxemləri Avropa İttifaqının normalarına zidd olmasın.

Qiymətləndirmə məlumatlarına əsasən 2004/2005-ci maliyyə ilinin sonuna Böyük Britaniyanın xalis cəmlənmiş daxili borcu 416 mlrd. f. st. (ÜDM-in 34 %-i) və 2008 /2009 cu maliyyə ilinə 606 mlrd. f. st. (ÜDM-in 36 %-i) kimi yüksələcək.

Dövlət ehtiyatlarının strukturunun yaxşılaşdırılması məqsədilə 1999-cu ilin mayında Böyük Britaniya hökuməti bir neçə il ərzində qızılın həcmnin 715-dən 300 tona qədər

azalması haqqında qərar qəbul etdi. Böyük Britaniyanın maliyyə nazirliyi qızıl ehtiyatının bir hissəsinin satışı üzrə hərraclar təşkil edir. Satqılardan əldə edilən pul vəsaitləri hökumət tərəfindən valyutanın alınmasına sərf olunur.

Böyük Britaniyanın maliyyə nazirliyinin nəzdində yaradılan borcların idarə olunması üzrə Agentlik dövlət borc öhdəliklərinin buraxılışı və yerləşdirilməsi sahəsində və həmin qiymətli kağızlar bazarının səmərəliliyinin artırılmasının dövlət strategiyasını müəyyənləşdirir.

Hakimiyyətdə olan leyborist partiyasının 2003-cü ildə keçirilən illik konfransının nəticəsində, ilk növbədə öz həllini tələb edən aşağıdakı əsas problemlər sadalanmışdır: səhiyyənin islahatı, fəhlələrin hüquqlarının təmin olunması, təqaüd islahatı, sənayedə işsizliyin ixtisarı.

Leyboristlərin iqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətləri arasında eləcə də müəyyənləşdirilmişdir:

- a) İngiltərə bankının müstəqilliyinin qorunub saxlanması;
- b) inflyasiyaya sərt nəzarətin edilməsi;
- c) uzunmüddətli və tam şəffaf pul–kredit siyaəstinin yürüdülməsi;
- ç) Avropa ilə yaxınlaşma, o cümlədən avro məkanına daxilolma, transatlantik iqtisadi əməkdaşlığın (partnyorluğun) genişləndirilməsi;
- e) zəif inkişaf etmiş ölkələrin hüquqlarına xələl gətirməyən, ədalətli və azad beynəlxalq ticarət sisteminin yaradılmasını təmin etmək üçün, ÜTT çərçivəsində danışıqların davam etdirilməsi [2,s.96].

Başqa ölkələrdə olduğu kimi, Böyük Britaniyada da işsizliyin səviyyəsi və islahatın inkişaf dərəcəsi ilə müəyyən edilən regional inkişafın qeyri–bərabərliyi mövcuddur,. Regional inkişafın bərabərləşdirilməsi məqsədləri ilə “sahibkarlıq zonaları” yaradılır ki, burada da hökumətin qiymətləndirdiyi yeni iş yerlərinin açılması perspektivləri var. Belə “zonada” yerləşən yeni və fəaliyyət göstərən müəssisələr

10 il ərzində mülkiyyət və torpaq vergisindən azad edilir. Müəssisələrin böyük fəaliyyət sərbəstliyi var: onlar üçün vergi nəzarəti sadələşdirilib, onlar özləri üçün ödənişsiz ixtisaslı kadrların hazırlanması imkanlarını əldə edirlər və s.

Güzaştləri təqdim etməklə yanaşı, hökumət regional inkişafın stimullaşdırılması üçün dövlət vəsaitləri tapır, habelə Avropa regional inkişaf fondunun və Avropa tədqiqatlar və işləmələr fondunun maliyyə yardımına söykənir. Hökumət uzunmüddətli perspektivdə Böyük Britaniyanın dünya və avropa iqtisadiyyatında mövqelərinin səviyyəsinin əhəmiyyətli gücləndirilməsini planlaşdırır.

3.7. Rusiya üçün nəticələr

Ərazi quruluşuna görə unitar dövlət olan Böyük Britaniya sosial-iqtisadi inkişafın tənzimlənməsi üçün, federativ dövlətlərinkinə bənzər büdcə-vergi alətlərini tətbiq edir. Bu, Rusiyaya Böyük Britaniyanın bir qədər təcrübəsini istifadə etməsinə, ölkələr arasında iqtisadi əlaqələri və elmi-texniki əməkdaşlığı inkişaf etməyə, imkan yaradır.

Böyük Britaniyanın 1970-ci illərin əvvəlində apardığı yerli hakimiyyət orqanlarının islahatı ondan xəbər verir ki, son zamanlara kimi Rusiyada mövcud olan fikirlərə zidd olaraq, yerli özünüidarəetməni sadələşdirilmiş anlamaq lazım deyil. Milli ənənələrdən asılı olaraq, o iki və ya üç səviyyəli ola bilər. Lakin müxtəlif ölkələrin təcrübəsi onu göstərir ki, o heç zaman bir səviyyədən ibarət ola bilməz. Hakimiyyətin mərkəzi səviyyəsinin, bir tərəfdən, ölkə əhalisinin mühüm problemlərinin eşidilməsi, digər tərəfdən isə vahid ümumdövlət siyaəstinin yürütməsi əvəzinə, kiçik məsələlərin həllinə həddindən artıq vaxt sərf etməməsi üçün, yerli özünüidarəetmə çoxsəviyyəli olmalıdır. Federativlərə nisbətən unitar dövlətlər üçün bu daha çox əhəmiyyət kəsb edir, çünki mərkəzi və bələdiyyə hakimiyyət səviyyələri arasında regional (aralıq) hakimiyyət səviyyəsi mövcud deyil. Əvvəllər mövcud

olan üçhissəlilinin əvəzinə ikihissəli yerli hakimiyyət orqanlarının idarə etmə sisteminin yaradılma təcrübəsi, bələdiyyələrin iriləşdirilməsi, onların maliyyə sərbəstliyinin artırılması, idarə etmənin səmərəliliyi kimi üstünlüklərini göstərir: .

2006-ci ildən Rusiya yerli özünü idarəetmənin ikihissəli sisteminə keçmişdir ki, bura daxildir:

- bələdiyyə rayonlarının büdcələri, şəhər dairələrinin büdcələri, federal əhəmiyyətli Moskva və Sankt–Peterburq şəhərlərinin, şəhərlərarası bələdiyyə qurumlarının büdcələri;

- şəhər və kənd yaşayış məntəqələrinin büdcələri.

Bu, bir tərəfdən, yerli özünüidarəetmənin gözlənilməli kimi, yerli əhəmiyyətli məsələlərin daha operativ və səmərəli həll olunmasına imkan yarada bilən qeyri–mərkəzləşdirməyə aparır, digər tərəfdən–islahatın ilkin mərhələsində böyük təşkilati və maliyyə problemlərini yaradır. Onlardan əsası ilk növbədə kənd yaşayış məntəqələrində yerli əhəmiyyətli məsələlərin həlli üçün etibarlı və dayanıqlı gəlir bazasının olmamasıdır,. Məhz bu problem 1970-ci illərdə Böyük Britaniyada aparılan islahatın gedişində, yəni, yerli özünüidarəetmənin qeyri–mərkəzləşdirilməsi haqqında qanunun qəbul olunmasından əvvəl həll olunmuşdur və bunun da səbəb və nəticələrinə Rusiyada daha diqqətli nəzər yetirmək lazımdır. Bundan başqa, 1992-ci ildə Uels və Şotlandiyada yerli özünüidarəetmə orqanlarının birpilləli sistemi tətbiq olunmuşdur, halbuki, İngiltərədə kənd yerlərində qraflıq və dairələri daxil edən və urbanizasiyaya məruz qalmış rayonların şəhərlərində, ikisəviyyəli sistem qalırdı.

Böyük Britaniyada 1980-1990-cı illərdə qəbul olunmuş bir sıra sənədləri təsdiq edən büdcə vəsaitlərinin istifadəsi üzrə hesabatların verilməsinə və onun şəffaflığına, təqdim olunan ictimai xidmətlərin keyfiyyətinə böyük diqqət yetirilir. Rusiya üçün cəmiyyətin problemin həlli, xüsusilə yerli özünüidarəetmənin qeyri–mərkəzləşdirilməsi şəraitində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məsələ həm büdcə vəsaitlərinin xərclənməsinə ictimaiyyət tərəfindən nəzarətin gücləndirilməsi nöqtəyi

nəzərdəm, həm də onların istifadəsinin səmərəliliyinin artırılması məqsədlə. Rusiyanın regionları hələ ki RF-in Bütçə məcəlləsində qeyd olunan aşkarlıq prinsipinin həyata keçirilməsinin müxtəlif alətlərini həvəssiz mənimsəyirlər. Bu gün aşkarlıq təkcə bütçə haqqında qanunun və onun icrası haqqında hesabatın dərc olunması ilə ölçülə bilməz. Bəzi regionlar, hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinə ictimai dəstəyin zəruriliyini anlayaraq, qanunverici hakimiyyət orqanlarının nəzdində ekspert–məsləhət şuralarının işini təşkil ediblər və analitik materialların informasiya məzmunlu saytlarını yaradıblar. Lakin əksər regionların və bələdiyyə qurumlarının hakimiyyət orqanları belə bir işin əhəmiyyətini hələ ki görmürlər.

Bütçə prosesinin ayrılmaz hissəsi bütçənin planlaşdırılmasıdır, hansı ki prosesində digərləri ilə yanaşı Böyük Britaniyada idarə mənsubiyyətlərindən asılı olmayaraq, kompleks uzunmüddətli xərclərin planlaşdırmasını təmin edən proqram–məqsədli metod istifadə olunur. Böyük Britaniya və digər xarici ölkələrin təcrübəsinə əməl etməklə, Rusiya federal məqsədli proqramlar çərçivəsində bu metodun istifadəsini mənimsəyir. 2004-2005-ci illərdə, ümumi həcmi 300 mlrd. rubldan çox olan 53 belə proqram federal bütçədən maliyyələşdirilirdi. Rusiyada federal məqsədli proqramların həyata keçirilməsinin əsas problemi sifarişçilərdə, tikinti müddətlərinə riayət olunması üzrə kifayət qədər məsuliyyətin olmaması, qoyulan vəzifələrin əldə olunmasını səciyyələndirən indikatorun tərifinin qeyri–dəqiqliyi, istifadə olunan vəsaitin strukturunun qeyri–müəyyən olmasıdır. Belə ki, 2005-ci ildə proqramların yerinə yetirilməsi üçün ayrılan vəsaitin yalnız 57,7%-i kapitalqoyuluşunun maliyyələşdirilməsinə yönəldilib, 9,8 %-i – ETTKİ-ə və 32,5%– i digər xərclərə. Lakin axırıncıların payı 2004-cü il ilə müqayisədə iki dəfə azalıb.

Bununla yanaşı federal məqsədli proqramlarda dar işiqamət üstünlük təşkil edir. Yalnız cüzi sayda proqramları sahəarası və ya regionlararası proqramlara aid etmək olar.

Məsələn: “Kəndin 2010-cu ilə qədər sosial inkişafı”, “Rusiya Fedeasiyasının Dövlət sərhədi”, “Uzaq Şərq və Zabaykalyenin iqtisadi və sosial inkişafı. Axıncı proqramı miqyasına görə 1972-ci ildə Böyük Britaniyada qəbul olunmuş sənaye və regional inkişafın stimullaşdırılması proqramı ilə müqayisə etmək olar. Kompleks yanaşmanın inkişafı, nəticələrin qiymətləndirilməsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi– Rusiyada məqsədli proqramların hazırlanmasının perspektiv istiqamətləridir. Böyük Britaniyanın nümunəsində federal məqsədli proqramların hazırlanması və yerinə yetirilməsinə regionların fəal qoşulmasının rıçaqlarını axtarmaq lazımdır.

Böyük Britaniyanın qeyri–bərabər regional inkişafı bərabərləşdirmək məqsədilə işsizliyin azalmasına və istehsalın səviyyəsinin yüksəlməsinə kömək edən “sahibkarlıq zonaların” yaradılması üzrə təcrübə diqqətə layiqdir.

Böyük Britaniyanın vergi sisteminin təhlili ondan xəbər verir ki, nəinki birbaşa, hətta dolayı vergilər müəyyənləşdiriləndə, o, ədalətlik prinsipinə əsaslanır. Belə ki, qida məhsullarının əksəriyyətinə, uşaq geyiminə və ayaqqabılara, kitab və qəzetlərə ƏDV-nin “sıfır dərəcəsi”, Rusiyada isə əhalinin aztəminatlı təbəqəsinin vergi yükünü ağırlaşdıran–10 % tətbiq olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, baxmayaraq ki, Rusiyada 2004-cü ildə ƏDV-nin baza dərəcəsi 2 faiz azalıb bir sıra əsas qida məhsullarına bu dərəcənin azaldılması heç müzakirə də olunmayıb.

Adi dərəcə üzrə verginin ödənilməsindən sonra qalan gəlirin 50 %-ni büdcəyə daxil edən neftçıxarma şirkətlərinin gəlirlərinə vergiqoyma xüsusi maraq doğurur. Rusiyada bu məsələ həmişə Dövlət Dumasına seçkiqabağı kompaniyası prosesində qaldırılır, lakin seçildəndən sonra deputatlar, bir qayda olaraq, onun müzakirəsinə qayıtmırlar.

Böyük Britaniyanın investisiyaları stimullaşdırmaq məqsədilə vergi yükünün azaldılması təcrübəsini baş tutmuş hesab etmək olar, hansına ki müəyyən dərəcədə onun kəskin azaldılması yardım etmişdir. Bu, digər ölkələrlə müqayisədə,

Böyük Britaniyanı daha yaxşı vəziyyətə qoydu və milli iqtisadiyyata investisiya axınını təmin etdi. Son illərdə vergi yükünün azaldılması üzrə əhəmiyyətli səylər göstərən Rusiya, Böyük Britaniyanın əldə etdiyi nəticələri, təkrarlaya bilmədi, lakin ölkənin daxilində vergiqoymadan azad olan kapitalın daşınıb aparılması hesabına onun iqtisadi artımına imkan yaratdı. Beləliklə, iqtisadi siyasətin formalaşmasına sistem şəklində yanaşmanın zəruriliyini bir daha vurğulayan hər iki ölkə hökumətinin eyni tədbirlərinin müxtəlif nəticələr var.

Böyük Britaniyanın daşınmaz əmlak vergisinin tutulmasının təcrübəsi həm istehsal, həm də digər təyinatlı obyektlərə vergi qoyan Rusiya üçün maraq kəsb edir. Vergiqoyma obyektlərinin bir neçə qrupunun ayrılması, verginin diferensasiya edilmiş dərəcələri, obyektlərin dəyərlərinin müntəzəm olaraq yenidən qiymətləndirilməsi – bunlar hamısı daşınmaz əmlaka verginin inzibatiləşdirilməsini çətinləşdirir. Təsadüfi deyil ki, 1997-ci ildən Almaniya bu verginin tutulmasını ləğv etdi. Rusiya isə, əksinə, onu tətbiq etməyə hazırlaşır, vergiqoymada ədalətlik prinsipinin əldə olunmasının məqsədlərinin biri kimi təqib edir: obyektin dəyəri nə qədər çox olsa, verginin miqdarı da çox olacaq, hansının ki tutulmasında proqresiv dərəcələr şkalası müəyyən ediləcək. Gözlənilir ki, daşınmaz əmlak vergisinin tətbiqi fiziki şəxslərin gəlir vergisinin düz dərəcəsinin sosial ədalətsizliyini bir qədər kompensasiya edəcək.

Böyük Britaniya kimi, Rusiya üçün ikiqat vergiqoymanın aradan götürülməsi problemi aktualdır. Böyük Britaniya 100-dən çox sazişin iştirakçısıdır, başqa ölkələrlə iqtisadi əməkdaşlıq prosesində ikiqat vergiqoymanın aradan götürülməsinə və Britaniya şirkətlərinin xaricdə fəaliyyət göstərməsi üzrə fiskal xarakterli tədbirlərin istifadəsinin qarşısının alınmasına yönəldilib. Rusiya Federasiyası hökuməti ilə Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığın hökuməti arasında 15 fevral 1994-cü il tarixində bağlanmış Konvensiyaya uyğun olaraq,

ikiqat vergiqoymanın aradan götürülməsi prinsipi qüvvədədir. Belə sazişlər, bir qayda olaraq, vergi ödəməsindən yayınma və gəlirlərin gizlədilməsinə qarşı əks-təsir tədbirləri haqqında müddəaları daşıyır. Dövlətlərarası iqtisadi əlaqələr daha geniş inkişaf etdiyi hallarda, ikiqat vergiqoyma aradan götürmə probleminin həlli daha aktual olur.

Yoxlama sualları

1. Böyük Britaniyanın sosial-iqtisadi inkişafını səciyyələndirin.
2. Böyük Britaniyanın maliyyə sistemi hansı elementlərdən ibarətdir ? RF ilə müqayisə edin, ümumi cəhətləri və fərqləri qeyd edin.
3. Böyük Britaniyanın dövlət büdcəsinin konsolidasiya edilmiş fonda və milli istiqrazlar fonduna bölünməsinin məqsədi nədən ibarətdir ?
4. Milli istiqrazlar fondunun gəlirləri nədən əmələ gəlir ?
5. Böyük Britaniyada sosial sığorta ehtiyaclarına haqlar necə diferensasiya edilir ?
6. 1973-1975-ci illərdə Böyük Britaniyada aparılan yerli hakimiyyət orqanlarının islahatının nəticələri necədir?
7. Böyük Britaniyada büdcə prosesi prosedurunun özəllikləri nədən ibarətdir?
8. Böyük Britaniya parlamentinin büdcə məhdudiyyətləri nədən ibarətdir?
9. Böyük Britaniyanın dövlət büdcəsinin vergilər gəlirlərinin Rusiyadakından prinsipial fərqləri nədən ibarətdir ?
10. Böyük Britaniyada vergi islahatı aparılarkən gəlir və mənfəət vergi dərəcələrinin endirimi nə ilə kompensasiya edilir ?
11. Böyük Britaniyada “Yeni kurs” adlandırılan bir sıra tədbirlərin məhzi nədədir ?

12. Böyük Britaniyada aparılan özəlləşdirmənin əsas istiqamətləri hansılardır ?
13. 1997-ci ildə tərtib edilmiş, beşillik büdcə kəsirinin ixtisarı planında hansı tədbirlər nəzərdə tutulub ?
14. Böyük Britaniyada dövlət qiymətli kağızlarının bu və digər sinfə aid edilməsinin xüsusiyyətləri nədədir?
15. “Maliyyə sabitliyi kodu” adlandırılan sənəd nəyi nəzərdə tutur ?

III fəslə ədəbiyyat

1. Aronov A.V., Kaşin V.A. Vergi siyasəti və vergi inzibatçılığı: dərs vəsaiti– M.: Gkonomistg, 2006. – 591s.
2. Xarici ticarət, ofşor, vergilər, xaricdəki banklar, – 2004. –T V – VI.–C. 96-128.
3. Xarici ticarət, ofşor, vergilər, xaricdəki banklar, – 2005. –T IX – X–C. 150-170.
4. Drobozina L.A. İngiltərənin maliyyə sistemi. – M.Finansı, 1971
5. Pavlova L.P. Kapitalist ölkələrin yerli idarəetmə orqanlarının maliyyəsi. –M.Finansı, 1971.
6. Yerli özünüidarəetmə islahatının problemləri: struktur və maliyyə amilləri. – M.: İGPP, 2005–544c.
7. Rudiy K.V. Xarici ölkələrin maliyyə–kredit sistemləri: dərs vəsaiti. – M.: Novoe znaniye, 2003. – 301. s.
8. Türtürükov N.N. Xarici ölkələrin vergi sistemləri: Avropa və ABŞ dərs vəsaiti. –M. Nəşriyyat–ticarət korporasiyası “Daşkov və K;” 2002. –174c.
9. Xesin Y. Böyük Britaniya: iqtisadi artımın templərinin enməsi // Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq münasibətlər. –1999. – № 8. – S. 96 –98
10. Xesin Y. Böyük Britaniya: yüksəlişin yeddinci ili // Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq münasibətlər. –2000. – № 8. – S. 103 –106.

11. Xesin Y. Böyük Britaniya // Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq münasibətlər. –2001. – № 12. – S. 98 –108.
12. www.kgau.ru/distanse/ur...1/konst...pravo...foreign/lek12.
13. www.urist-senter.ru/dictionary/konstitucionnyj...obychaj.html
14. [www.en.wikipedia.org/wiki/House of Lordas](http://www.en.wikipedia.org/wiki/House_of_Lords)
15. [www.rustradeuk.org/inc/downloaddoc.asp?id=18& Table Name=lawdoc](http://www.rustradeuk.org/inc/downloaddoc.asp?id=18&Table_Name=lawdoc).

IV FƏSİL

FRANSANIN MALİYYƏ SİSTEMİ

4.1 Fransanın əsas sosial–iqtisadi göstəricilər üzrə xarakteristikası

Fransa Avropa İttifaqının ən inkişaf etmiş ölkələrindən biridir. Elmi–texniki inkişafın və sənaye istehsalının bir sıra istiqamətləri üzrə dünyada aparıcı mövqeləri tutur. Ümumi daxili məhsulun miqdarına görə (1520 mlrd. avro) Fransa dünyada ABŞ, Çin, Yaponiya, Almaniya və Böyük Britaniyadan sonra altıncı yeri tutur. Xarici ticarət əməliyyatların həcminə görə Fransa dünya liderlərinin sırasına daxildir və dünya investisiya fəaliyyətində öz aparıcı mövqələrini qoruyub saxlayır.

Rəsmi adı: Fransa Respublikası. Paytaxt: Paris. Pul vahidi avro, 2000-ci ilə kimi–frank. Rəsmi dili: fransız. Əsas dinlər: katolik, protestanlığ, yəhudilik və islam.

Fransa şimal–şərqdə Belçika, İsveçrə, Lüksemburq və Almaniya ilə, şərqdə– Almaniya, İsveçrə və İtaliya ilə, cənub–şərqdə–Monako ilə, cənubda–İspaniya və Avropa ilə həmsərhəddir. Fransanın ərazisi şimalda Şimal dənizi, Pa–de–Kale və La–Manş boğazları ilə əhatə olunur, qərbdə–Atlantik okeanın Biskay körfəzi ilə, cənubda–Aralıq dənizi ilə. Fransanın avropa hissəsinin sahəsi, Aralıq dənizində Korsika adasını və digər kiçik sahilyanı adaları daxil etməklə, 543965 km² təşkil edir (cədv.4.1)

Əhalinin təxminən 83 % – fransızlar; eləcə də elzaslılar, bretonlar, korsikalılar, katolonlar, basklar yaşayır; bundan başqa, 4,7 mln. xaricilər–immigrantlar məskunlaşıb (ələzairilər, portuqallar, italyanlar, ispanlar, ermənilər və s.). Dindarların əksəriyyəti katolikdir; 2 mln. nəfərə yaxın protestant, 2mln. nəfərə yaxın müsəlman (əsasən Şimali və

Mərkəzi Afrika, Orta Şərq ölkələrindən gəlmələr), 400 mindən çox pravoslav və s.

Əhalinin sıxlığı böyük deyil, həyat səviyyəsi yüksəkdir. Fransa əhalisinin 75 %-i şəhərlərdə yaşayır, o cümlədən təxminən 20 %-i Paris regionunda. Doğum səviyyəsi yüksək deyil, lakin orta avropa rəqəmindən çoxdur, əsasən immiqrasiyanın hesabına.

Dövlət quruluşu: Respublika. 1958-ci ilin beşinci respublikanın konstitusiyası qüvvədədir, hansı ki parlament rejimini müəyyənləşdirib, dövlət başçısı və hökumət başçısının vəzifələrini bölüşdürüb.

Parlament iki palatadan ibarətdir: milli məclis (yığıncaq), hansı ki birbaşa səsvermə ilə 5 illik seçilir və senat, hansı ki, dolayı səsvermə ilə, tərkibin 1/3-ni hər 3 ildən bir yeniləşdirməklə, 9 illik seçilir.

1958-ci ilin konstitusiyasına görə ümumi səsvermə nəticəsində 7 illik seçilən prezident icra hakimiyyətinin əsas daşıyıcısıdır. O parlament qarşısında məsuliyyət daşımır, yalnız özünün, təsdiqi tələb olunmayan müraciətlərini ona təqdim edir. Prezident baş naziri təyin və azad edir, təkbaşına hökumətin buraxılması və konstitusiya çərçivəsində referendumla çağırış hüququna malikdir. (maddə 11 və 89). Fövqəladə vəziyyətdə ona daha geniş səlahiyyətlər verilir. O, konstitusiyaya yenidən baxmaq prosedurun çox hissəsini müəyyənləşdirmək hüququna malikdir, məsələn, istənilən vaxt yenidən baxma prosesini dayandırmaq.

Cədvəl 4.1

**2004-cü il üzrə Fransada demoqrafik vəziyyəti
səciyyələndirən göstəricilər**

Göstərici	Miqdar
Əhalinin sayı, mln.nəfər	62
Sıxlıq, nəf. / km ²	109
Təbii artım, %	2,8
Doğum səviyyəsi, %	11,6
Uşaq ölümünün səviyyəsi, %	5
Orta ömür müddəti, il	78

Yaşı 15-dən az olan əhali, %	19,4
Yaşı 65-dən çox olan əhali, %	15,1
Şəhər əhalisi, %	75

Prezidentin baş komandan olmasına dair qanun, habelə general De Qollun tətbiq etdiyi və onu əvəz eləyənlərin rəhbər tutduğu təcrübə, prezidentə müdafiə və beynəlxalq siyasət sahəsində müəyyən səlahiyyətlər verir. Prezident magistraturanın ali şurasında sədrlik edir və deməli ədliyyənin müstəqilliyinin qarantıdır. Nəhayət, 1962-ci ilin islahatı nəticəsində prezident ümumi səsvermə ilə seçilir və bu onun hakimiyyətinə qanuni hüquq verir.

Beşinci respublika meydana çıxandan sonra Fransada konstitusiyaya şurası yaradılıb. Onun tərkibinə 9 nəfər daxildir, 9 ilə təyin olunurlar, üzvlərin $\frac{1}{3}$ -i yeniləşir. Respublika prezidenti və parlamentin hər iki palatasının sədrləri hər dəfə şurada yer alır. Respublikanın keçmiş prezidentləri şuranın üzvü olurlar.

Yeni qanunların mətnlərinin konstitusiyaya uyğun olmasına nəzarət etmək vəzifəsi konstitusiyaya şurasının üzərinə qoyulub. (1958-ci ilədək qanunvericilik, habelə referendumda qəbul edilən qanunlar bu kateqoriyaya daxil deyil). Hal – hazırda nadir hallarda, yoxlamaq üçün qanun şuraya daxil olmur. Konstitusiyaya şurası özü məhkəmə icraatını başlama bilməz. İşin icraata götürülməsi respublika prezidenti, baş nazir və hər iki məclis sədrlərinin səlahiyyətində idi. 1975-ci ilin islahatı imkan yaratdı ki, 60 parlamentarının imzası olan vəsatət ilə icraat başlansın, hansı ki faktiki olaraq müxalifət üçün şuraya müraciət etmək imkanı yaratdı. Konstitusiyaya şurası ümummilli seçkilərin keçirilməsinin müntəzəm olmasına da nəzarət edir.

Fransa iqtisadiyyatının strukturu inkişaf etmiş ölkələr üçün tipikdir. Dövlətin iştirakı çox əhəmiyyətli olan sənaye, enerji resursları və həddindən artıq gəliz nəqliyyat şəbəkəsi ilə əlaqələrdə dövlətin artdığı müstəqilliyindən sərfəli istifadə edir. Təsərrüfatın strukturunun $\frac{2}{3}$ -i xidmət sahəsinə düşür.

Kənd təsərrüfatının payına ÜDM-in təxminən 4 %-i düşür. Xarici ticarətdə ixrac idxalı üstələyir.

Əsasən yüksək inkişaf etmiş gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi prinsipinə əsaslanan sosial sığorta sisteminin köməyi ilə fransa cəmiyyəti əvvəlki kimi ən ədalətliyərdən biridir. Fransa əhalisi dünyada ən yüksək səviyyələrindən biri ilə fəxr edə bilər. Fransanın əsas sosial-iqtisadi xarakteristikasını əks etdirən göstəricilər cədv 4.2 təqdim olunub.

Cədvəl 4.2

İqtisadiyyat və həyat səviyyəsi 2004-cü ildə

Göstərici	Miqdar
ÜMM, mlrd. dollar	1535
Əhalinin adambaşına düşən ÜMM, dollar	21510
Artımın səviyyəsi, %	2,2
İnflyasiyanın səviyyəsi, %	2
İşsizliyin səviyyəsi, %	12,6
İdxal, mlrd. dollar	259
Ixrac, mlrd. dollar	274
Təsərrüfatın strukturu:	
Kənd təsərrüfatı, %	4,7
Sənaye, %	24,7
Xidmət sahəsi, %	68,7
Nəqliyyat:	
avtomobil yolları, km	812550
dəmiryol xəttləri, km	34070
savadsızlığın səviyyəsi	1

Orta ömür müddəti, təhsil səviyyəsi və həyat səviyyəsi əsasında hesablanan insan potensialının inkişafı indeksinin göstəricisinə görə Fransa 12-ci yeri tutur. Təsədüfi də deyil, çünki Fransada yaşlı əhalinin savadlılıq səviyyəsi 99 %-dir,

qadınların orta ömür müddəti göstəricisinə görə (82,7 il) isə Fransa bütün avropa ölkələri arasında lider mövqə tutur.

1992-ci ilə Fransa iqtisadiyyatı onun dövlət büdcəsinin müəlim kəsiri və zəif inflyasiyası ilə (1986-cı ildən başlayaraq illik qiymətlər artımı 3%-i keçmirdi) avropanın çox az ölkələrindən biri oldu hansı ki, praktiki tam Maastrixt sazişinin meyarlarına uyğun gəlirdi.

Lakin 1990-cı illərdə iqtisadi artım daxili yox, xarici tələbatın hesabına baş verirdi. 1990-cı ildən başlayaraq şəxsi əmanətlərin norması kəskin bərpa olunmuşdur, hansı ki enmə dövründə əhalinin hərəkətinə uyğun gəlmirdi. Nəticədə şəxsi istehlakın ləngiməsi, istehlak tələbatının nisbi enməsinə təhrik etdi. Yığımların (əmanətlərin) yüksək norması və istehlakın aşağı səviyyəsi istehsal və investisiya böhranlarına daxil olmasına yardım etdi. 1994-cü ildə investisiya yatırma norması 15 %-ə qədər düşdü, təqribən tarixi minimuma çatdı. Lakin 1990-cı illərin ikinci yarısında iqtisadi artım əsasən daxili tələbatın artırılmasına söykənirdi.

1990-cı illərdə işsizlik adi hala çevrilir: yaşı 18-dən yuxarı olan fransızların 30%-i minimum bir dəfə işsiz qaldılar. Bu göstərici 25-39 il yaş qrupu üçün 55%-dək artır, işsizliyin “cavanlaşmasını” göstərir. Eləcə də məlumdur təhsili başa çatdırandan sonra gənclərin təxminən 30%-i iki il ərzində qalırlar və ya yenidən qeyri-məşğul olurlar [14]. Bununla əlaqədar 2006-cı ildəki fransız gənclərinin uzunmüddətli etiraz aksiyasını anlamaq olar, hansına ki səbəb ilk dəfə iş qəbul olunma haqqında qanunun hazırlanması idi.

2004-cü ildə ikitilik staqnasiadan sonra fransa iqtisadiyyatının müəlim artımı başlandı. Eyni zamanda, həm Fransada, həm də Avropa İttifaqının digər ölkələrində enerji daşıyıcılarına qiymətlərin artırılması və dolların məzənnəsinin avroya qarşı düşməsi bu meyllərin qabağını saxlayırdı. 2004-cü ildə Fransada ÜDM-in artım tempi orta illik hesablamada 2,2% təşkil etdi, 2003-cü ildəki 0,6% -ə qarşı.

Son illərdə Fransa iqtisadiyyatının səciyyəvi xüsusiyyəti inflasiya səviyyəsinin kifayət qədər aşağı olmasıdır. 2004-cü ildə ortaillik qiymət artımı indeksi 2,1% və ya bütünə qiymətlərin artımını nəzərə almamaqla 1,6% təşkil edib. Əhalinin istehlakının artımı əvvəlki kimi ÜDM-in artımının əsas amillərindən biridir. Əhalinin istehlak xərcləri 2003-cü ildəki 0, 5%-ə qarşı 2004-cü ildə ÜDM-in 54%-ni təşkil etdi, əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin artımı–1,7%,. Əhalinin əmanətlərinin nisbətən yüksək norması qaldı: 15,4%, 2003-cü ildəki 15,8%-ə qarşı. Fransız iqtisadiyyatının inkişafı aşağıdakı əsas göstərici ilə səciyyələndirilir (cədv. 4.3).

2004-cü ildə 43,9 mlrd. avro (ÜDM-in 3,6%-i) məbləğində büdcə kəsiri planlaşdırılandan (3,7%) az oldu. Bu, iqtisadi fəallığın artmasının gözlənilməyindən daha güclü olması ilə bağlıdır, hansı ki vergi daxilolmalarının həcmnin artmasına kömək etdi [13].

Büdcə kəsiri problemin həlli üçün hökumət gəlir vergisinin enməsi proqramını dayandırdı və France Telecom və Aeroport de Paris şirkətlərinin dövlət zərfi səhmlərinin bir hissəsini satdı.

Cədvəl 4.3

Fransa iqtisadiyyatının inkişafının əsas göstəricilərinin dinamikası, faizlə

Göstərici	2003 il	2004 il	2005 il
ÜDM	0,6	2,2	2,5
Əhalinin istehlakı	1,7	2,1	2,0
Müəssisələrin investisiyaları	- 1,6	2,8	2,5
Fərdi şəxslərin investisiyaları	0,8	3,4	2,6
İdxal	0,2	7,6	4,6
İxrac	- 2,6	3,1	4,0
İşsizlik səviyyəsi	9,7	9,8	9,7
Əhalinin əmanətlərinin norması	15,8	15,4	15,4
İnflyasiya	2,1	2,1	1,6
Büdcə kəsiri	- 4,1	- 3,6	- 2,9

Mənbə: İNSEE-nin məlumatları (Fransanın statistika və iqtisadi tədqiqatlar milli institutu)

İstehsalın genişləndirilməsinə yönəldilmiş investisiyaların artımı (2,8 %, 2003-cü ildəki 1,6 %-ə qarşı) sənaye istehsalının artımına gətirib çıxartdı (2,4%, 2003-cü ildəki 0,8%-ə qarşı). Fransa sənayesində yeni və ixrac sifarişlərin həcmi sabit qaldı.

Fransa iqtisadiyyatı xarici ticarət əlaqələri üçün kifayət qədər açıqdır. Fransa dünyada kənd təsərrüfatı məhsulları və xidmətlər ixracı üzrə ikinci, sənaye məhsulunun (əsasən avadanlıq) ixracı üzrə isə dördüncü yeri tutur. Fransanın əsas ticarət tərəfdaşları Avropa Birliyi ölkələridir. Fransa əmtəə mübadiləsinin 63%-i, ixracının isə 60%-i Avropa Birliyi ölkələrinin payına düşür. Almaniya isə Fransanın əsas ticarət tərəfdaşdır (ixracın 16%-i, idxalın 20%-i). İkinci yeri İtaliya (12%) tutur, sonrakı yerləri isə İrlandiya və Niderland tutur. ABŞ-ın Fransanın ticarət əlaqələrindəki xüsusi çəkisi 6,1% təşkil edir.

Bununla yanaşı hökumət, Fransanın dünya bazarlarında mövqelərinin zəifləməsindən, narahatçılıq keçirir. İdxalın artım templəri (13 %) ixracın artımını (6,8%) xeyli üstələyirdi. 2004-cü ilin 11 ayında xarici ticarət balansının kəsiri 2003-cü il ilə müqayisədə 5,7 mlrd. avro təşkil etdi (+ 0,7 mlrd. avro).

Mütəxəssislərin fikrincə, xarici ticarətdə durumun pisləşməsi, hansı ki istehlak, investisiya və maddi ehtiyatlarla yanaşı iqtisadi artımın amillərindən biridir, onun zəifləməsinə gətirə bilər (iqtisadçıların hesablamalarına görə, ixraca qoyulan 1 mlrd. avro. əlavə 15 min iş yerinin açılmasına gətirib çıxardır).

Hökumət kiçik və orta müəssisələrin xarici bazarlara çıxması üzrə əlavə tədbirlər hazırlayır. Kiçik və orta müəssisələrə iqtisadiyyatın əsası kimi baxılır, çünki onlar innovasiya sektoru və rəqabətin inkişafına öz əhəmiyyətli payını verir.

2004-cü ilin sonunda Fransa hökuməti kiçik və orta müəssisələrin dəstəklənməsi üzrə yeni agentliyin yaradılmasının layihəsini təqdim etdi, hansını ki kiçik və orta müəssisələrin inkişafı bankı, elmi tətqiqatların aparılması üzrə milli agentlik kiçik və orta müəssisələrin işləri üzrə agentliyin əsasında qurulmasını nəzərdə tuturdu. Yeni agentlik statusuna görə dövlət ticarət –sənaye xoldinqə bərabər tutulurdu. Əsas məqsədlərdən biri kiçik və orta müəssisələrin maliyyələşdirilmə şərtlərinin asanlaşması, habelə innovasiya texnologiyaları şəklində qeyri–maddi investisiyaların cəlb olunmasıdır.

İnzibati islahat çərçivəsində Fransanın iqtisadiyyat, maliyyə və sənaye nazirliyində yenidənqurma işləri aparılıb. Xarici iqtisadi əlaqələr müdiriyyəti (directorluq), xəzinədarlıq müdiriyyəti, proqnoz və iqtisadi təhlil müdiriyyəti, xəzinədarlıq və iqtisadi siyasət baş müdiriyyətinə çevrilib.

2004-cü ildə Fransa hökuməti aqrar siyasətin radikal islahatının başlanması haqqında öz istəyini açıqladı. Əsas ideya–fermerlərə ödənişlərin bölüşdürülməsi, yəni ödənişin miqdarının istehsal olunan məhsulun həcmindən asılılığının gücləndirilməsi. Məqsəd–bəzi malların həddindən artıq istehsalını azaldmaq, məsələn, şərab və yağların, hansıların ki istehsallarının həcmi çox böyükdür, dövlət dotasiyaları almaq məqsədilə.

Məktəblərə dini simvollar (rəmlər) ilə gəlməyə qadağa qoyan qanunun qəbulundan sonra, yaranmış böyük ictimai əks–sədaya baxmayaraq, sosial iqlim nisbətən sakit idi. 2004-cü il ərzində dəmiryolçuların, aviadispetçerlərin, elmi laboratoriya rəhbərlərinin, dövlət sektoru işçilərinin tətıl və etiraz aksiyaları keçirilirdi. Keçirilən aksiyaların əsas məqsədi müxtəlif güzəşt və təqaüdlərin müdafiəsi, kifayət etməyən büdcə maliyyələşdirilməsinə qarşı etiraz, habelə iş yerlərinin saxlanılması üçün mübarizədir.

Bu şəraitdə Fransa parlamenti tamamlanmış tərzdə cəmiyyətin sosial birləşdirilməsi haqqında qanun layihəsini

qəbul etdi. Planın həyata keçirilməsi üçün 2005-2009-cu illərdə 12,5 mlrd. avronun ayrılması nəzərdə tutulub. İlk növbədə həlli tələb olunan problemlər aşağıdakılardır: işə düzəlmə, aztəminatlı ailələrə mənzillərin verilməsi və əhalinin müxtəlif təbəqələrinə bərabər inkişaf şəraitinin yaradılması məsələsidir. Ən kəskin məsələ bələdiyyə mənzillərinin aztəminatlı vətəndaşlara verilməsidir. Hal-hazırda Fransada belə yaşayış almaq üçün 1 mln. –dan çox si-fariş verilib. Bununla əlaqədar 2005-2009-cu illərdə aztəminatlı vətəndaşlara təxminən 500 min mənzilin tikilməsi planı qəbul olunub.

1 iyul 2004-cü ildən minimum əməkhaqqı (SMİC) 5,8 % artırılmış və saatda 7,61 avro təşkil etmişdir.

2004-cü ildə işsizlərin sayı 2,5 mln. nəfərə çatdı. 2003-cü il ilə müqayisədə işsizliyin səviyyəsi əmək qabiliyyətli əhalinin 9,7 %-dən 9,8 %-dək yüksəldi. İşsizlərin sayının artması praktik əhalinin bütün kateqoriyalarına toxundu, yaşı 50-dən çox olan şəxsləri daxil etməklə. İşsizlərin sayının sürətli artımı xüsusilə 18-25 yaşında olan gənclər arasında qeyd olunur (illik artım 6 %) [2,c.280].

2005-ci ilin əvvəlinə olan məlumatlara əsasən Fransada işsizliyin səviyyəsi son beş ilin maksimal rəqəmi idi və 10,2 % təşkil edirdi. Yüksək sosial təminat, anaları evdə qalmağa, yaşı 50-dən çox olan işçilərin işə təqaüdə çıxmasının şirnikləndirilməsi tamamilə qeyri-çevik əmək bazarının formalaşdırılmasına gətirib çıxartdı, hansının ki nəticəsi işsizliyin yüksək səviyyəsidir. Bu gün yaşı 30-dan az olan fransızların yalnız 30 %-in daimi iş yeri var. Təsadüfi deyil ki, son illərdə 2 mln.-dan çox fransız ABŞ və Böyük Britaniyaya köçüb. Hakimiyyət isə sabit demoqrafik durumu saxlamaq üçün gedənlərin yerini immiqrantların hesabına doldurur. Artıq bu gün fransanın hər 12-ci sakini müsəlman dövlətlərindən gəlmələrdi. Lakin bu gün immiqrantlar ölkənin rifahı üçün mənbə deyil, yalnız sosial sərvətlərin istehlakçısıdır. Bunun səbəbi ilk növbədə immiqrasiya

siyasətidir, hansında ki son zamanlar humanitar amillərə üsrünlük verilir. Nəticədə immiqrasiyanın qeyri-səmərəli tərkibi formalaşır, hansında ki bazarın tələbatına uyğun gəlməyən əhalinin aşağıixtisaslı qrupları üstünlük təşkil edir. Bundan başqa, bir qayda olaraq, fransızlara nisbətən daha çoxuşaqlı olan immiqrantlar daha çox ailə və digər müavinətləri alırlar, hansı ki onların əmək fəallığını həvəsləndirmir.

2005-ci ilin oktyabr–noyabr aylarında Fransada kütləvi ixtişaşlar baş vermişdir, hansılar göstərdi ki, Fransanın sosial siyasəti uğursuzluğa düçar qaldı. Bu dövüdə fransanın daxili işlər naziri Nikolya Sarkozi (indiki ölkə prezidenti) bəyan etdi ki, ölkəni bürüyən kütləvi ixtişaşlar onu göstərdi ki, fransanın sosial sistemi köhnəlib və onun islahatına ehtiyac var. Bu zaman o qeyd etdi ki, sosial sistemin dağıdılmasına hazırlaşmır, çünki sistem özü içəridən dağılır. İxtişaşların qarşısını almaq məqsədilə Fransanın Nazirlər kabineti 8 noyabr 2005-ci ildə ölkənin ayrı-ayrı rayonlarında fəvqəladə vəziyyətin tətbiqetmə hüququnun regional hakimiyyətlərə verilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Fransada ixtişaşlar 27 oktyabr 2005-ci il tarixdə Parisin şəhəratrafında başladı, harada ki əsasən Afrikadan köçənlər yaşayır. İxtişaşlara səbəb iki yeniyetmənin transformator stansiyasında tokvurmadan ölməsi oldu. Sonradan ixtişaşlar ölkənin başqa şəhərlərini də cənginə aldı. Noyabrın 14-də fransa hökumətinin qərarı ilə ölkədə fəvqəladə vəziyyətin müddəti üç ay uzadıldı; noyabrın 15-də bu qərar fransa parlamentinin aşağı palatası (milli məclis) tərəfindən bəyənilədi.

Bu müddətdə fransanın iqtisadiyyat və maliyyə nazirliyi, ixtişaşlar baş verən, ölkənin ən geridə qalmış rayonlarının sakinlərinin maddi durumunun keyfiyyətli yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş təkliflər zərfi hazırladı. Təkliflər zərfi özəl müəssisələrin yaradılma prosedurunun asanlaşdırılmasını, vergi güzəştlərinin genişləndirilməsini, öz işini açmaq üçün verilən kreditlərin dövlət təminat bazasının

genişləndirilməsini, bərbərxana və taksoparklara işə qəbul olunanda peşəkarlığın qiymətləndirmə normalarının liberallaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Son illərdə fransa hakimiyyəti bu rayonların inkişafına xeyli vəsait qoyub, lakin “aydındır ki, bu kifayət deyil. Bu rayonlarda yeni iş yerlərinin açılması və iqtisadi artım səviyyəsinin yüksəlməsi yolunda bir işləməliyik”, deyə – Fransanın iqtisadiyyat və maliyyə naziri Tyerri Breton qeyd edib [14].

Avropa komissiyası kütləvi iqtisadşlar baş verən şəhərlərin və şəhəratrafi rayonların sosial-iqtisadi problemlərin həllində Fransaya kömək edib. Lakin bu yeni təxsisatlar deyil, Aİ büdcəsinin mövcud olan vəsaitinin yenidən bölüşdürülməsi idi. Məsələn, Aİ-nin icra orqanın başçısı Joze Manuel Barrozunun Fransaya söz verdiyi 50 mln. avro – bu, ittifaqın 2000-2006-cı illərin büdcəsində “Urban-2” proqramı çərçivəsində ayrılan vəsaitlərdir. Onlar, böhran yaşayan şəhər və qəsəbələrin sosial-iqtisadi canlanması üçün nəzərdə tutulurdu. Avrokomisiyanın nümayəndəsi Conatan Toddın məlumatına əsasən, bu məbləğlər fransa hakimiyyətinin istəyi ilə əvvəl müəyyənləşdirilmiş məqsədlərdən, ixtisadşlardan daha çox zərər çəkən qəsəbələrin problemlərinin həllinə yönəldilə bilər.

Bundan başqa, Aİ digər avropa proqramının istifadə olunmamış vəsaitlərini yenidən bölüşdürməyə hazırdır – “Hədəf nömrə iki”, 1mlrd. avroya yaxın məbləğdə. O, inkişaf böhranı yaşayan sənaye, aqrar, şəhər və balıqçılıq rayonlarının iqtisadiyyatının strukturunun yenidənqurulması üçün nəzərdə tutulub.

Beləliklə, Fransanın inkişafının prioritet məsələləri məşğulluq və sosial sahədir. Ekspertlərin qiymətləndirilmələrinə görə, 2006-cı ildə məşğulluğun artımının sürətləndirilməsi və işsizliyin səviyyəsinin 9,2 %-ə kimi enməsi 2005-ci ildəki 10,2%-ə qarşı. 2006-cı ildə inflyasiyanın baza səviyyəsi 2 %-ə

dən az olmalıdır, əmək məhsuldarlığının artımı və əmək haqlarının artımının ləngiməsi hesabına.

4.2. Fransanın maliyyə sisteminin tərkibi

Fransanın maliyyə sistemi üç hissədən ibarətdir:

- büdcə sistemi;
- xüsusi fondlar;
- dövlət sektorunun maliyyəsi.

ABŞ, Almaniyadan fərqli olaraq Fransa unitar dövlət olduğuna görə, Fransanın büdcə sistemi iki səviyyədən ibarətdir : mərkəzi hökumətin büdcəsi və kommunaların büdcəsi, hansılar ki, yerli özünüidarəetmənin alt hissəsidir. Fransanın inzibati-ərazi bölgüsü 26 region, 100 departament, təxminən 36 min kommuna ilə təmsil olunur. Unitar dövlətdə belə inzibati-ərazi sistemin yerli özünüidarəetmə orqanlarının tərkibinə aidiyyatı var (onların iyerarxiyasını müəyyənləşdirir). Regionların, departamentlərin və kommunaların öz büdcələri var.

Fransanın büdcə sistemi “vergi sərbəstliyi” orta səviyyədə yüksək olan ölkələrə aiddir (Britaniyada məsələn, ortadan aşağıdır). Bu, o deməkdir ki, orta hesabla digər inkişaf etmiş ölkələrə nisbətən, Fransanın yerli büdcələri daha sərbəstdir. Fransada artıq bir neçə onillikdir ki, idarəetmənin qeyri-mərkəzləşdirilməsi üzrə islahat aparılır. Islahatın gedişində yerli hakimiyyət orqanlarına dövlət subsidiyalarının miqdarı artırıldı və vəsaitin xərclənməsində hüquqları genişləndirilmişdir.

Buna baxmayaraq yerli büdcələrin sərbəstlik dərəcəsi bir o qədər yüksək deyir, hansı ki ümumiyyətlə unitar dövlətlər üçün səciyyəvidir. Yerli büdcələr öz gəlirlərinin 40 %-ni Fransa hökumətinin mərkəzləşdirilmiş büdcəsindən alır.

Fransada büdcələrin hər biri formal ayrılıb. Gerçəklikdə məlum mərkəzləşdirmə mövcuddur: aşağı

inzibati vahidlərin büdcələri yuxarı səviyyənin icra hakimiyyəti tərəfindən təsdiq olunur.

Yerli orqanların maliyyə tabeliliyi dövlət subsidiya sistemi, habelə mərkəzi vergilərə əlavələr ilə (məsələn, gəlir vergisinə əlavə) təmin olunur. Yerli hakimiyyət orqanlarının vəsaiti xəzinədarlıq orqanlarının hesablarında saxlanılır. Bu imkan yaradır ki, mərkəzi hökumət yerli orqanların maliyyə fəaliyyətlərinə nəzarət etsin. Yerli istiqrazların buraxılışı hökumətin bəyənməsini tələb edir.

Fransanın dövlət büdcəsi maliyyə sisteminin əsas hissəsidir, onun payına dövlətin bütün maliyyə resurslarının yarsısı düşür. Hökumət dövlət büdcəsi vasitəsi ilə ÜDM-in 20%-nin, milli gəlirlərin 50%-nin yenidən bölüşdürülməsini təmin edir, Bütövlükdə dövlət büdcəsi qanunvericilik hakimiyyəti tərəfindən təsdiq edilmir, hər il, ümumi büdcə, xəzinədarlığın çoxsaylı xüsusi hesablarını və birləşdirilmiş (qoşulmuş) büdcələri birləşdirən yardımçı sənəd kimi tərtib edilir.

Mərkəzi hökumətin büdcəsinin gəlirləri və xərcləri iki yerə bölünür:

- tamamlanmış səciyyəli əməliyyatlar (geriyəalınmaz maliyyələşdirmə), hansılar ki cari, mülki, əsaslı, hərbi xərclərə bölünür və 90% təşkil edir;

- müvəqqəti səciyyəli əməliyyatlar (kredit əməliyyatları) – 10 %

Büdcə xərcləri də o cümlədən:

- Cari xərclər (hərbi, sosial və digər xərclər)
- Kapital xərclər (dövlət tikintiləri və xarici əlaqələr ilə bağlı xərclərç səfirlik konsulluq və s. ilə bağlı xərclər)

Fransanın maliyyə sisteminin ikinci hissəsi **xüsusi fondlardır**, hansılar ki dövlətin və ya yerli hakimiyyət orqanlarının sərəncamında olan və məqsədli təyinat daşıyan pul resurslarının məcmusudur. Onalara aid edilir:

- xəzinədarlığın xüsusi hesabları;

- birləşdirilmiş (calandırılmış) büdcələr;
- maliyyə-kredit müəssisələrin fondları;
- sosial fondlar (bax əlavə 7).

Xəzinədarlığın xüsusi hesabları hüquqi şəxs və maliyyə sərbəstliyi hüququ olmayan dövlət müəssisələri tərəfindən açılır. Bu hesablar parlament tərəfindən təsdiqlənməlidir. Təxminən 80 %-i kredit əməliyyatlarının payına düşür. 1980-ci illərin ortasında 20 belə hesab mövcud idi, hansıların arasında ən irisi 1955-ci ildə yaradılmış iqtisadi və sosial inkişaf fondu idi. O, ümumdövlət inkişaf proqramına uyğun investisiya yatırdan milliləşdirilmiş və özəl müəssisələrə, kreditlər (3-5 ilə) verirdi. 1982-ci ildən həmçinin regional inkişafın məqsədlərinə subsidiya şəklində maliyyələşdirmə geniş yayıldı. Bu iş ilə 1978-ci ildə yaranmış xüsusi sənaye uyğunlaşma fondu məşğul idi. O, iqtisadi çətinliklər keçirən regionlarda yerləşən özəl müəssisələrə subsidiyalar təqdim edirdi. Xüsusi hesabların xeyli hissəsi hərbi məqsədlərə sərf olunur.

Birləşdirilmiş büdcələr maliyyə sərbəstliyi olan təşkilatlarda var. Onlar dövlət (konsolidasiya edilmiş) büdcəyə daxil olunur, lakin təkcə tamamlanmış əməliyyatlar səciyyəli bölmədən keçir. Hər bir birləşdirilmiş büdcə xərcinin ona təhkim olunmuş gəliri var. Birləşdirilmiş büdcələrdə ən irisi poçt, teleqraf, telefon və kəndtəsərrüfatı sosial yardımları xidmətinin büdcələridir.

Maliyyə-kredit müəssisələrin fondları hüquqi şəxs hüququna malikdir. Onlara, Fransa bankı, dövlət sığorta cəmiyyətləri, komersiya bankları, depozit-qorunma kassalarının fondları daxildir. İqtisadiyyatın tənzimlənməsi üçün yaradılan konyuktura fondu xüsusi yer tutur. O, ölkənin iqtisadi durumundan asılı olaraq, istifadə olunur.

Sosial fondlar xəstəlik, əlillik və analığa görə sığorta fondunu, ailələrə yardım fondunu, işsizlərə yardım milli fondunu və digərləri əhatə edir. Bu fondlar sərbəstdir və dövlət büdcəsinə daxil edilmir. Onların vəsaitlərinin mənbəyi sahibkarların (təxminən 60%), sığortalananların (təxminən

18%) haqları, dövlətin daxilolmaları (20%), habelə digər gəlirlərdir. Sosial fondlarda mərkəzi yeri təqaüd fondu tutur, qocalığa görə təqaüdlərin ödənilməsi üçün nəzərdə tutulub. Onun payına bütün xərclərin 40%- i düşür.

İşsizlərə yardım milli fondunun kəsirini aradan qaldırmaq məqsədilə, hansı ki işsizliyin kəskin artması nəticəsində yaranıb, 1981-ci ildən gəlir vergisinə əlavə (üstəlik) tətbiq edilib. 1993-cü ildən hökumətin qərarı ilə sosial sığorta sisteminin kəsiri dövlət büdcəsinə birləşdirilib və mərkəzləşdirilmiş qaydada ödənilməsi üçün dövlət borcuna daxil edilib. Sosial sığorta sisteminin vəziyyəti milli təsərrüfatının xəstəliklərinin tanınan barometridir.

1995-ci ilin noyabrında hökumət sosial sığorta sisteminin islahatı haqqında elan etdi, hansı ki sosial ertiraz dalğasına səbəb oldu. Hökumət güzəştlərə getdi–dövlət sektorunun bəzi sahələri üçün təqaüd təminatının xüsusi rejimi saxlanılmış, dəmir yolları milli cəmiyyətinin yenidənqurma planı dondurulmuş və planlaşdırılmış islahat xeyli ixtisar olunmuşdur. Hakimiyyət məcbur oldu, müavinətlərin miqdarının büdcəyə illik vergi daxilolmaları ilə sərt bağlılığından, dövlət qulluqçularının tam təqaüd almaq üçün zəruri olan iş stajının artırılmasından, illik tibbi sığorta limitini keçən həkimlərə cərimələrin tətbiq olunmasından imtina etsin.

Hökumətin sosial sığorta sisteminin islahatı üzrə sonrakı hərəkətlərini bəzi şərhçilər yeni fransız inqilabının ərafəsi adlandırdılar. 1996-cı ilin əvvəlində ilk iki hökumət qanunu qəbul olundu. Birincisinə əsasən 1996-2009-cu illər dövrünə bütün gəlirlərə əlavə ümumi vergi (0,5 %) tətbiq olunmuşdur, hansı ki sosial sığorta kassanın borcunun ödənilməsinə gedirdi. O, ildə hökumətə 25 mlrd. frank gətirməli idi.

İkinci qanun, 1996-cı ilə əvvəlcədən 60 mlrd. frank miqdarında müəyyən edilmiş sosial sığorta kassasının illik kəsirinin 17 mlrd. franka kimi ixtisarı üzrə, təcili tədbirləri

nəzərdə tuturdu. Lakin 1996-cı ilin sonuna sosial sığorta kassasının kəsiri 50 mlrd. frankdan çox təşkil etdi, eyni zamanda 1995-ci ilə nisbətən azaldı ($\frac{1}{4}$ -i). Hökumət sosial təminat sisteminin kəsirini birbaşa tədiyyələr ilə ödəyir və bank istiqrazlarına zəmanət verir.

Fransanın dövlət sektoru Avropada ən iridir, Fransa ÜDM-nin təqribən 10%-ni təşkil edir. Bu sektorda məşğul əhalinin 15%-i işləyir, ümumi investisiyaların $\frac{1}{4}$ hissesi dövlət sektorunun payına düşür. Bu büdcə üçün kifayət qədər problem yaradır, çünki onun maliyyələşdirilməsinin təxminən 20 %-ni dövlət dotasiyaları təşkil edir. Bundan başqa, dövlət çox vaxt dövlət müəssisələrinin kredit almasına zəmanət verir.

Fransanın dövlət sektorunun yaranmasının mənbəyi, 1945-1946-cı illərdə fransa əhalisinin bəyəndiyi, milli müqavimət şurasının antikapitalist proqramı ilə bağlıdır, hansı ki İkinci dünya müharibəsi dövründə iri inhisarçılar tərəfindən milli maraqlara xəyanət etdiyinə görə bir cəza kimi, onların milliləşdirilməsini tələb edirdi.

Nəticədə 1957-ci ildə bütün milli əmlakın 36 %-i dövlətə məxsus idi, onun müəssisələrində ÜMM-nin 13 %-i yaradılırdı. 1958-ci ildə kömür sənayesinin 97%-i, qaz hasilatının 95%-i, aviasiya istehsalın 80%-i, elektrik enerjisi istehsalının 80%-i, avtomobil sənayesinin təxminən 40%-i dövlətin əlində idi. Dövlət atom energetikası sahəsində tədqiqat işlərinə investisiya yatırır, neft şirkətlərində iştirak edirdi, dəmir yolları, iri hərbi müəssisələri, iri aviasiya və dəniz nəqliyyat şirkətlərinin səhmləri, bank, sığorta şirkətləri, telekommunikasiya sistemləri və aerokosmik kompleksə malik idi.

1980-1990-cı illərdə Fransada özəlləşdirmə aparılıb. 1986-1988-ci illərdə ideoloji məqsədlər üstünlük təşkil edirdi, nəticədə özəlləşdirmənin tez aparılmasına diqqət cəlb edilmişdir, bu o deməkdir ki, satışa çıxarılan aktivlər lazımı qədər qiymətləndirilməmişdir. 1990-cı illərin özəlləşdirilməsi maliyyə–büdcə düşüncələrin prioriteti ilə fərqlənirdi.

Özəlləşdirmə tədbirləri 2005-ci ildə davam etdirilmişdir, hansıları ilə əlaqədar Bordo, Lion, Marsel, Moniyelye, Nant, Strasburq, Tuluza, Nitsa, Forq-de-Frans və Puant-a-Pitr iri regional aeroportların tam özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu. 2004-cü ilin noyabrında Electricite de France və Gaz de France dövlət şirkətlərinin strukturu və kapitalın dəyişdirilməsi üzrə hökumətin planı elan edilmişdir. Əlavə investisiyalar, şirkətlərə xarici bazarlarda təcavüzün davamı və onların gələcək özəlləşdirilməsinin asanlaşdırılmasına imkan yaratmaq üçün lazımdır [19].

2004-cü ilin sonunda hökumət Areva–atom energetikası üçün avadanlığın istehsalçısı və Snecma–aviokosmik sənayesi üçün mühərriklərin istehsalçısı şirkətlərinin səhmlərinin bir hissəsini satmaq istəyi haqqında bəyan etdi. Aİ-nin qaydalarına görə dövlət şirkətlərinin özəlləşdirilməsindən əldə edilən gəlirlər büdcə kəsirinin azaldılması üçün istifadə oluna bilməz. Lakin onlar dövlət borcunun ödənilməsinə və digər layihələrə investisiyaların yatırılması üçün istifadə oluna bilər.

Təcavüzkar büdcə siyasətinin fransa iqtisadiyyatına mənfi təsiri haqqında tədqiqatçıların əksəriyyətinin fikri üst–üstə düşür. Milliləşdirilmiş sənaye şirkətlərinə dövlət vəsaitlərinin əhəmiyyətli axını gözlənilən investisiya artımını təmin etmədi. Bunun nəticəsində dövlət sektoru, ondan gözlənilirdi iqtisadi canlanmanın katalizatoru rolunu oynaya bilmədi.

4.3. Fransada büdcə porsesi

Büdcə prosesi dörd mərhələdən ibarətdir və üç ildən çox davam edir. Fransada büdcə ili təqvim ilə üst–üstə düşür, yəni 1 yanvarda başlayır və 31 dekabrda başa çatır. Fransada büdcə prosesi 1959-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiya, çoxsaylı qanunlar, təlimatlar və dekretlərlə tənzimlənir.

Birinci mərhələ–büdcə layihəsinin tərtibi–doqquz ay ərzində iqtisadiyyat və maliyyə nazirliyinin (İMN) nəzarəti altında yerinə yetirilir. Hər bir nazirlik və idarə İMN–nin təlimat və kontrol (nəzarət) rəqəmlərini rəhbər tutaraq öz smetasını tərtib edir, hansı ki maliyyə nəzarətçisinin vizasından sonra dövlət büdcə layihəsinin hazırlanması üçün İMN–ə göndərilir.

Fransa büdcənin hazırlanmasının proqram— məqsədli metodunu istifadə edir, hansı ki “büdcə həlləri seçiminin səmərələşdirilməsi” adlandırılır. Bu məqsədlə mərkəzi hökumət orqanı təsis edilib–büdcənin baxılma və təsdiqi (BBT) missiyası. Hökumət tərəfindən bəyənildikdən sonra büdcə layihəsi parlamentə göndərilir.

İkinci mərhələ–büdcənin baxılma və təsdiqi–üç aya kimi davam edir. Fransa konstitusiyasına görə büdcəyə baxmaq və təsdiq etmək hüququna parlament malikdir. Büdcə layihəsinə parlamentin palatalarının hər birinin maliyyə komissiyalarında baxılır. Komissiyanın baş məruzəçisi palatanın yığıncağında büdcənin ümumi problemləri haqqında məlumat verir. Əvvəlcə büdcə layihəsi aşağı palatada (milli məclis) müzakirə olunur və bəyənildikdən sonra o, baxılmaq üçün yuxarı palataya (senata) göndərilir. Büdcə palataların birgə yığıncağında təsdiq edilir.

Milli məclisin təqdim etdiyi büdcə layihəsi ilə senat razı olmadığı halda, sənədlər yenidən baxılmaq üçün aşağı palataya göndərilir. Büdcə layihəsi 70 gün ərzində hər iki palatayada iki dəfə baxıldıqdan sonra bəyənilmədiyi halda, prezident öz fərmanı (ordonans) ilə büdcəni qanun elan edə bilər.

Fransa parlamentinin büdcə hüquqları konstitusiya ilə məhdudlaşdırılıb. Parlamentin, gəlirlərin azalmasına və ya dövlətin əlavə xərclərinə gətirib çıxaran təklifləri vermək hüququ yoxdur. Bir sıra maddələrin (təminat verilmiş minimum əməkhaqqı, ailə müavinətləri və s.) təsdiqi, xalq kütləsinin maraqlarına toxunan, parlamentin

səlahiyyətlərindən çıxarılıb. O, yalnız ən iri maddələr üzrə ümumi məbləğləri təsdiq edir, hansıların ki sayı xeyli azaldılıb. (1956-cı ildəki 5000-dən 1976-cı ildəki 150-dək). Bəzi maddələr bir neçə illik təsdiq edilir.

Üçüncü mərhələ–büdcənin icrası–illik müddəti əhatə edir və maliyyə (büdcə) ili adlandırılır, hansı ki Fransada təqvim ili ilə üst–üstə düşür.

Büdcənin kassa icrası xəzinədarlıq sistemindən keçir. Xəzinədarlığın Fransa bankında cari hesabları var, hansı ki hesablaşma–kassa büdcə əməliyyatlarını aparır. Büdcənin icrası üzrə ümumi rəhbərlik İMN-ə həvalə olunub. Gəlir hissəsi şaxələnmiş maliyyə agentləri şəbəkəsi vasitəsilə icra olunur. Büdcənin xərclər hissəsinin icrasından əvvəl vəsaitlərin bölüşdürülməsi proseduru baş verir. İMN nazirlik və idarələrin sifarişlərinə əsasən xərclərin aylıq cədvəlini tutur. Büdcənin kassa icrası xəzinədarlıq kassaları sistemi vasitəsi ilə yerinə yetirilir. Onların, hesablaşma–kassa büdcə əməliyyatlarını aparır, Fransa bankında cari hesabları var.

Büdcə ili başa çatdıqdan sonra dördüncü mərhələ başlanır–büdcənin icrası haqqında hesabatın İMN tərəfindən tərtibi. Hesablama palatası tərəfindən yoxlanılan büdcə hesabatı təsdiq olunmaq üçün parlamentə təqdim olunur. Hesabın təsdiqi ilə büdcə prosesi başa çatır.

Büdcə prosesinin gedişində maliyyə nəzarəti yerinə yetirilir. Hesablama palatası dövlət nəzarətinin xüsusi orqanıdır, hansına ki ilkin cari və sonrakı nəzarətin vəzifələri həvalə olunub.

Büdcəyə nəzarət üç cür olur: İnzibati, məhkəmə və parlament [8,c.156-157].

İnzibati nəzarət uçot sisteminin iyerarxik strukturu üzrə aparılır, nə vaxt ki daha yüksək səviyyəli mühasiblər daha aşağı səviyyəyə nəzarət edir, özləri isə baş xəzinədara tabe olur. Fransada baş maliyyə inspeksiyası fəaliyyətdədir, hansı ki bir növ maliyyə inspektor–nəzarətçilər korporasiyasını təmsil edir, maliyyə nazirinin kabinetini ilə

bağlı, lakin bu nazirliyin heç bir idarəsinə daxil deyil. Maliyyə nəzarətçiləri, dövlət maliyyəsinin bütün hissələrində uçotun vəziyyətini yoxlamaq hüququna malikdir, yəni istənilən müəssisənin, habelə özəl təşkilatların və müəssisələrin, hansıların ki fəaliyyəti xəzinədarlığın maraqlarına toxunmur, məsələn nəqliyyat və ya tikinti şirkətləri və s.

Məhkəmə nəzarəti hesablama palatası tərəfindən yerinə yetirilir, hansı ki büdcə hesabları aparan bu və digər təşkilatda uçot və hesabatın vəziyyətini yoxlayır. Hesablama palatasının yurisdiksiyası (hüquqi məsələləri həll etmək) kreditlərin əsas sərəncamçılarının baş mühasibatlarına şamil edilir. Məlumatların dolğun və dəqiq olmamasına görə məsuliyyəti hesabat sənədlərini təqdim edən icra orqanlarının rəhbərləri daşıyır.

Parlament nəzarəti, büdcəni icra edən ayrı-ayrı nazirliklərin uçot və hesabat orqanlarının mərkəzi hesabları haqqında ümumi bəyannamənin və hesablama palatasının məruzəsi əsasında büdcənin icarsı haqqında qanunun müzakirəsi və qəbulunun gedişində yerinə yetirilir.

Parlament nəzarəti, bütün dərəcəli kreditlərin sərəncamçılarını yoxlayan büdcə təşəbbüsləri komissiyasının vasitəsi ilə yerinə yetirilir. İMN-nin tərkibinə baş maliyyə inspeksiyası daxildir, hansının ki $\frac{4}{5}$ -i iri kapitalın nümayəndələrindən ibarətdir. O, yoxlamaq yolu ilə yerlərdə maliyyə orqanlarına nəzarət edir. Hər bir nazirlik və idarədə maliyyə nəzarətçisi mövcuddur (iqtisadiyyat və maliyyə naziri tərəfindən təyin edilib), hansı ki vəsaitlərin xərclənməsinin yoxlanması ilə məşğuldur. Məxaric sənədi nəzarətçinin vizası olmadan ödənilmir. Maliyyə nəzarətçisinin vəzifələrinə eləcə də mədaxil–məxaric smeta layihələrinə viza vermək aiddir.

Belə çoxsəviyyəli nəzarət sistemi büdcənin icrasının keyfiyyətinin artırılmasına, büdcə siyasətinin bəyan edilmiş məqsədlərinə uyğun büdcə vəsaitlərinin səmərəli xərclənməsinə imkan verir.

1 yanvar 2003-cü ildən büdcə layihəsinin baxılmasının yeni qanunu qüvvəyə minib, hansı ki daxil edir: iqtisadi dəyişikliklərin təhlili, iqtisadi, sosial və maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsi anından qeydə alınmış; Fransanın avropa öhdəliklərinə qarşı iqtisadi və büdcə siyasətinin əsas istiqamətlərinin təsviri; dövlət resursları və öhdəliklərinin əsas vəzifələr üzrə ortamüddətli qiymətini.

Qeyd olunan qanunun əsas məqsədləri son nəticəyə istiqamətləndirilmiş büdcə prosesinin təşkili, onun səmərəliliyinin və şəffaflığının artırılması, məmurların məsuliyyətinin artırılması məqsədlə dövlət idarəetmə və dövlət maliyyə sistemində islahatın aparılmasıdır.

Yeni qanun mövcud büdcənin iki zəifliyini aradan götürməyə imkan verəcək [15]:

- dövlət xərclərinin səmərəliliyinə nəzarət dolğun deyil, ayrılan vəsaitlərin istifadəsinin nəticəsi haqqında hesabatı tərtib etmək məmurların bordı deyil, parlamentdə müzakirə isə kəmiyyət yanaşmasına əsaslanır, hansı ki yalnız ayrı-ayrı maddələr üzrə ayrılan vəsaitlərin miqdar və dinamikasını nəzərə alır;

- hal-hazırda büdcə 848 fəsilə bölünüb, hansı ki az məsuliyyətlə idarəetmə üçün sərt çərçivə qoyur.

2005-ci ildən başlayaraq büdcə 100-150 nazirlik proqramından ibarətdir (növlər əlamətləri üzrə birləşdirilib), hansıların ki çərçivəsində, heyət xərcləri istisna olmaqla, vəsaitlər yenidən bölüşdürülə bilər.

Yeni qanunun 7-ci maddəsinə uyğun olaraq “vəsaitlər proqramlar üzrə bölüşdürülür, hansılar ki bir nazirliyə aid olan fəaliyyətin və ya bağlı fəaliyyətlərin göstərilməsi üçün nəzərdə tutulan xərclərin maddələri birləşdirir və onlara münasibətdə məqsədlər dəqiq müəyyənləşdirilib, habelə gözlənilən və gələcəkdə qiymətləndirilməli olan nəticələr” [15].

Proqramlar missiyalara birləşdirilib – müəyyən edilmiş vahid dövlət siyasətinə, bir və ya bir neçə nazirliyin bir

və ya bir neçə xidmətinə aid olan proqramlar məcmusu. Onlar, yalnız hökumət təşəbbüsü əsasında, büdcə qanunu ilə yaradıla bilər. Missiyaların tərkibində, hansılar ki nazirliklərarası ola bilər, hər proqram yalnız bir nazirliyin ixtiyarında ola bilər.

Proqram çərçivəsində məsul nazirlik, qanunda göstərilən mövqələr üzrə ayrılmış vəsaitin bölüşdürülməsi üçün, tam sərbəstliyə malikdir: dövlət hakimiyyətinə dotasiyalar; işçilər heyətinə xərclər; əməliyyat xərcləri (işçi heyəti istisna olmaqla); dövlət borcuna xidmət göstərmə; investisiya xərcləri; müdaxilə üçün xərclər, maliyyə əməliyyatlarına xərclər (qanunun 5-ci maddəsi hər kateqoriyada ola bilən xərclərin siyahısını müəyyənləşdirir, bütövlükdə 7 mövqe və 18 alt mövqe mövcuddur).

Nazirliklər “illik planları hazırlamalı olacaqlar, hansılarına ki obyektiv iqtisadi göstəricilər əsasında hesablanmış alınan və gözlənilən nəticələrin dəyərlərinin təsviri daxil olacaq. “Eyni vaxtda qoyulan məqsədlərə çatma haqqında hesabatları hazırlayacaqlar. Növbəti dövrə büdcənin əsas istiqamətlərinin müzakirəsi zamanı hökumət, hər proqram ilə bağlı missiyaların səmərəliliyin indikatorları proqramların siyahısını təqdim edir.

4.4. Fransanın büdcə sisteminin gəlirləri

Fransanın büdcə sisteminin gəlirlərinin əsas mənbəyi vergilərdir, hansılar ki gəlirlərin təxminən 95 %-ni təmin edir, onlardan $\frac{2}{3}$ -i dövlət büdcəsinə daxil olur. Fransanın vergi sistemi özünəməxsusluğu ilə seçilir və ölkənin tarixi və mədəni ənənələrini əks etdirir.

Vergi daxilolmalarının həcminə baş vergi idarəsi nəzarət edir, hansı ki Fransanın iqtisadiyyat, maliyyə və büdcə nazirliyinin aparıcı bölməsidir. Fransanın vergi xidmətinə üç səviyyə daxildir. Milli səviyyədə milli və beynəlxalq yoxlamalar idarəsi, vergi durumunun yoxlanılması idarəsi və

milli vergi tədqiqatlar idarəsi. İri müəssisələrə (məsələn Reno) nəzarəti milli və beynəlxalq yoxlamalar idarəsi həyata keçirir. Yoxlamaların ayrıca sahə istiqamətləri ayrılıb: banklar, sığorta şirkətləri, təyyarəqayırma, yeyinti sənayesi, hansılar ilə müvafiq xidmətlər məşğul olur. Vergi durumunun yoxlanılması idarəsi çox yüksək gəlir və ya mürəkkəb strukturlu gəlirləri olan fiziki şəxslərə vergiqoyulmasına nəzarət edir: Milli vergi təhqiqat idarəsi xalis şəkildə nəzarət ilə məşğul olmur, o, vergiödəyiciləri haqqında məlumatları toplayır. Müəyyən mənada o vergi polisinin vəzifələrini yerinə yetirir, lakin burada hərbişədirilmiş struktur yoxdur. 20 regional və 10 regionlararası idarə fəaliyyət göstərir, hansılar ki orta müəssisələri yoxlayırlar. Aşağı səviyyəyə departamentlərin vergi idarələri aiddir. Bu səviyyədə kiçik müəssisələrin vergi yoxlamaları aparılır.

Fransanın vergi sistemi ənənəvi birbaşa və dolay ver-giləri, habelə sosial sığorta fonduna haqları daxil edir. İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətindən fərqli olaraq Fransada dövlət və yerli büdcələrin gəlirlərində dolay vergilər üstünlük təşkil edir. Dövlət büdcəsində dolay və birbaşa vergilərin nisbəti 60 : 40 təşkil edir, yerli büdcələrdə – 55 : 45

Fransada dövlət vergiləri üç qrupa bölünür:

- istehlak vergiləri (əlavə dəyər vergisi, aksizlər, gömrük rüsumları);
- gəlir vergiləri (gəlir vergisi, mənfəət vergisi, peşə vergisi);
- kapital vergiləri (əmlak vergisi, nəqliyyat vasitələri vergisi, peşə vergisi).

Kapital vergiləri üstünlük təşkil edir. Ümumilikdə bu tipli vergilərin xüsusi çəkisi gəlir vergilərini üstələyir.

Ölkədə dolay vergilərin dörd növü qüvvədədir – ƏDV, aksizlər, gömrük rüsumları, fiskal inhisar vergiləri. Həlledici məna universal dövriyyə vergisinə aiddir, hansı ki 1954-cü ildən əlavə dəyər vergisi kimi fəaliyyət göstərir. Fransa ƏDV-

nin vətənidir –o, burada 1950-ci illərin əvvəlində hazırlanıb işlənib və 1954-cü ildən tutulur.

Bu vergi tətbiq olunanda nəzərdə tutulurdu ki, digər əmlak vergilərinin müsbət cəhətlərini saxlamaqla, ƏDV onların mənfi cəhətlərindən xali olacaq. Birinci, ƏDV, dövriyyə vergisi kimi, çoxqatdır, çünki istehsalın və dövriyyənin bütün mərhələlərində tutulur və satqılara vergidən fərqli olaraq, dövlətə bütün mərhələlərə təsir etmək imkanı verir, İkinci, ƏDV yalnız hər mərhələnin əlavə olunmuş dəyərinin üstünə qoyulursa, o son məhsulun dəyərində (istehsalın və tədavülün bütün dövriyyə mərhələlərinin əlavə edilmiş dəyərinin cəminə bərabər) adicəkilən mərhələnin real payından birbaşa asılıdır. Nəticədə ƏDV məhsulun istehsalçıdan istehlakçıya dövriyyə mərhələlərinin sayının dəyişməsindən asılı deyil.

Fransada 3 mln. ƏDV ödəyicisi mövcuddur. Verginin hesablanması müəssisələr özləri aparır, sadələşdirilmiş uçot olduqda – vergi xidməti. ƏDV-nin tutulma qaydası kifayət qədər çevikdir. Endirim və güzəştlərin bütöv sistemi mövcuddur. İxrac fəaliyyəti, tibb, sığortadan başqa, ondan, dövriyyəsi cüzi olan müəssisələr azad edilir, habelə kiçik sənətçilərə güzəştlər nəzərdə tutulub. İnvestisiya yatırın müəssisələrin güzəştləri var: ƏDV-dən investisiyalara yönəldilən məbləğlər çıxılır. Bu fransa ƏDV-sinin mühüm xüsusiyyətidir.

ƏDV-dən başqa Fransada bəzi fərdi aksizlər (pivə, spirt, şəkər, tütün, qiymətli metalar və avtomobillərər) qalır. Aİ-nin yaranması ilə gömrük rüsumlarının əhəmiyyəti düşür. Fransada gömrük rüsumları büdcəni gəlirlərlə təmin etmək üçün deyil, daxili bazarı qorumaq və milli istehsalı təşviq etmək xarakteri daşıyır. Gömrük rüsumları əmtəənin gömrük dəyərinə uyğun hesablanır.

Öz bazarını xarici rəqabətdən qorumaq üçün Fransa idxal olunan mallardan tutulan ƏDV-dən istifadə edir. İxrac olunan mallar tamamilə dolaylı vergilərdən azad edilib. Fiskal

inhisar vergiləri tütünə, kibritlərə müəyyən edilir. Lakin onların əhəmiyyəti büdcə gəlirləridə cüzdür.

1980-ci illərdə dolayı vergilərdən daxilolmalar dərəcələrinin qaldırılması nəticəsində artırdı. 1984-cü ildə ƏDV-nin maksimal dərəcəsini 33 %-ə çatdırdılar, sonralar isə 22 %-ə endirdilər. Lakin bəzi mallara ƏDV-nin 5,52 %-i qoyulur (cədvəl 4.4).

1980-ci illərdə birbaşa vergilər artım tempinə görə dolayı vergiləri qabaqlayırdı. Əsas birbaşa vergi fiziki şəxslərdən proqresiv (silsilə) vergisidir. Gəlir vergisi büdcə gəlirlərinin 20%-ni təmin edir. Fransada gəlir vergisinin prinsipial özəlliyi ondan ibarətdir ki, vergiqoyma obyektini ayrıca fiziki şəxsin gəliri kimi yox, ailə gəliri kimi müəyyənləşdirilir. Ödəyici subay olduğu halda, ona birnəfərlik ailə kimi baxılır. Bu dövlətə imkan verir ki, verginin vasitəsi ilə ailənin dəstəklənməsinə yönəldilmiş tədbirlər keçirilsin, onun artırılması həvəsləndirilsin.

Cədvəl 4.4

Fransada ƏDV-nin dərəcəsi, %

Dərəcə növü	Vergiqoyma obyektini	Miqdar
Əsas dərəcə	Mal və xidmətlərin bütün növləri	18,6
Son hədd dərəcəsi	Cah-calal əşyaları, maşınlar, alkoqol, tütün	22
Qısaldılmış dərəcə	Mədəni məişət malları(kitablar)	7
Minimal dərəcə	İlkin tələbat malları və xidmətləri	5,5

Onun dərəcələri 0-dan 48,09 %-ə qədər müəyyənləşdirilib və mürəkkəb silsilə üzrə qurulub. Və hər il həmin şkalaya dəqiqləşdirilmə tətbiq edilir və bu prosesdə inflyasiya da nəzərə alınır. İllik məbləği 18 140 frankdan az olan gəlirlər vergitutma obyektini hesab olunmur. Vergiqoyma şkalası 1982-ci ildən inflyasiyanın artımını nəzərə almaqla

təshih edilir. Gəlirlərə vergi qoyulanda vergi qoyulmayan minimum ailə və fərdi endirimlər nəzərə alınır.

Verginin hesablanması üçün ailənin gəliri hissələrə bölünür: ərə getməyən qadın, subay kişi—1 hissə, ər—arvad cütünü — 2hissə, bir uşaq—0,5 hissə, iki uşaq—1hissə, üç uşaq—2hissə. Sonra bir hissəyə müvafiq dərəcələrlə verginin məbləği müəyyənləşdirilir. Verginin ümumi məbləği hər hissə üzrə verginin məbləğinin toplanması ilə müəyyənləşdirilir. Belə sxem verginin silsiləsini xeyli yumşaldılmasına və çoxuşaqlı ailələrə vergi güzəştlərinin təqdim olunmasına imkan yaradır.

Bundan başqa, Fransada gəlir vergisi xərclərin məbləğinin 25 %-nə azaldıla bilər:

- a) uşaqların məktəbəqədər uşaq müəssisələrində saxlanılması üzrə;
- b) uşaqların oxudulması və fərdi peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün;
- c) ailənin yaşlı üzvlərinə yardımın göstərilməsi üzrə (patronaj bacısı, xəstəyə baxan və s.);
- d) ipoteka kreditinə görə faizlərin ödənilməsi üzrə;
- e) həyatın sığorta haqları üzrə və s.

Hər bir ailənin iqtisadi durumunun, vergiqoyma obyektini kimi, hərtərəfli uçotu, qocaların, əlillərin, azyaşlı uşaqların saxlanması xərclərini, peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsinə, təhsilin alınmasına zəruri məsrəfləri və s. xərcləri daxil etməklə, şübhəsiz ki, verginin hesablanmasını çətinləşdirir və vergiqoyma bazasını qısaldır. Fransada 25 mln vergiodəyicilərindən yalnız 13 mln, və ya 52 %-i faktiki vergi ödəyir (halbuki 18 yaşından başlayaraq hər bir vətəndaş vergi ödəməlidir). Digər qərbiavropa ölkələrində bu hissə daha yüksəkdir. Belçikada—95%, AFR-də—84%, İspaniyada—75%, Böyük Britaniyada —66%. Müəyyən qanunauyğunluq müşahidə olunur: gəlir vergisinin sosial yönümlülüüyünün gücləndirilməsi bu növ vergiqoymanın gəlirliyini azaldır.

Bu təzadın həlli Fransada vergiqoyma bazasının genişləndirilməsi və ƏDV-nin dərəcələrinin bir qədər yüksəldilməsi vasitəsi ilə tapılmışdır, hansını ki praktiki alış aparanda fransızlar hər gün ödəyir. Büdcəyə ən çox vergi daxilolmalarını ƏDV verir: təxminən 45 % gəlir vergisindən Fransanın mərkəzi büdcəsinin vergi gəlirlərinin 20 %-i ilə müqayisədə (cədv. 4.5)

Digər birbaşa vergi 34 %-lik mütənasib dərəcə ilə tutulan korporasiyaların mənfəət vergisidir. Müسسənin yerinə yetirdiyi bütün əməliyyatlardan istehsal fəaliyyətinin gəlir və xərclərinin saldosunu nəzərə almaqla müəyyənləşdirilən xalis mənfəətə vergi qoyulmalıdır. Daha aşağı dərəcələr torpağın istifadəsindən və qiymətli kağızlara əmanətlərin qoyulmasından əldə edilən mənfəətə tətbiq edilir –10-dan 24%-ə dək.

Yeni yaradılan səhmdar cəmiyyətlər üçün beş il ərzində güzəştlər nəzərdə tutulub: yaşı 2 il olan müسسələr üçün gəlirlərdən endirimlər 100% miqdarında müəyyənləşdirilib, 3il–75, 4 il–50, 5 il–25 %.

Cədvəl 4.5

Fransanın mərkəzi hökumətinin 1990cı illərdə büdcə gəlirləri.

Gəlir növü	Mln. frank	Faiz
ƏDV	669962	41,4
Gəlir vergisi	293110	18,1
Mənfəət vergisi	170140	10,6
Neft məhsulları rüsumları	118618	7,3
Digər vergilər	245120	15,2
Qeyri–vergi gəlirləri	120267	7,4
Yekunu	1617217	100

Mənfəət vergisindən daxilolmalar Fransanın mərkəzi hökumətinin bütün gəlirlərinin təxminən 10 %-ni təşkil edir [12].

Investisiya potensialını genişləndirmək məqsədilə hökumət müəssisələrə çoxsaylı güzəştlər təqdim edir. Sürətləndirilmiş amortizasiya geniş istifadə olunur. 1982-ci ildə əsas kapitalın birinci ilində amortizasiya norması 30-40 % miqdarında müəyyənləşdirilmişdir. Kapital qoyuluşunda investisiya endirimi 10%-ə qədər artırılıb. Müntəzəm olaraq kapitalın yenidən qiymətləndirilməsi aparılır, hansı ki vergiqoymanın miqdarını aparır. İxrac əməliyyatları ilə bağlı şirkətlər, 1983-cü ildən böyük üstünlüklər əldə ediblər.

Dövlət vergilərinin növbəti qurupu kapital vergiləridir, hansılar ki əmlaka, əmlak hüququna və qiymətli kağızlara qoyulur. Əmlaka binalar, sənaye və kəndtəsərrüfatı müəssisələri, daşınan əmlak, səhmlər, istiqrazlar və s. daxildir. Mülkiyyət vergisinin dərəcəsi əmlakın dəyərindən asılıdır. O və 1,5% arasında dəyişir. Gəlir vergisinin və mülkiyyət vergisinin cəmi gəlirin 85%-ni üstələyə bilməz.

Kapital vergilərinə əməkhaqqına sosial vergi aiddir, hansının ki, işəgötürənlər, əməkhaqqı fondunun miqdarından asılı olaraq, 4,5-13,6% dərəcəsi ilə ödəyirlər. Fransada sosial təminat haqları bütün vergi daxilolmalarının təxminən $\frac{1}{4}$ -nü təşkil edir, fərdi gəlir vergisi və maddə 13-ün sosial təminat haqlarından daxilolmaların ümumi məbləğini üstələyir. Bunlar hamısı solçu fəhlə hərəkatının güclü təzyiqinin nəticəsidir.

Bu vergidən başqa, işəgötürənlər illik əməkhaqqı fondunun 0,5%-i dərəcəsi ilə peşə təhsili vergisini ödəyirlər. Müəssisədə 10 və daha çox nəfər işlədiyi halda, sahibkar maliyyələşdirmədə onun müəssisəsində çalışanların uzunmüddətli hazırlıq proqramlarını nəzərə almalıdır: əməkhaqqı fondunun 1,2%-i; müvəqqəti işçi qüvvəsindən istifadə edən müəssisələr üçün; 2%; 0,3% miqdarında əlavə yığım; gənclərin peşə hazırlığına.

Yerli büdcələrin gəlirləri iki qrupa bölünür—şəxsi və tənzimləyici. Gəlirlərin strukturunda şəxsi gəlirlər üstünlük təşkil edir, hansılar ki 60 %-dən çoxdur və özünə daxil edir:

a) vergilər -56%, onlardan birbaşa vergilər—25% (binalar tikilmiş sahələrə torpaq vergisi, peşə vergisi, əməkhaqqı istisna olmaqla, fəaliyyət gəlirlərinə);

b) bələdiyyə mülkiyyətindən gəlirlər—2-3% (icarə vermə, istehsal fəaliyyətindən);

c) digər gəlirlər—4 %

Binalar tikilmiş sahələrə torpaq vergisi tikilmiş və abadlaşdırılmış sahələrdən tutulur. Vergi bütün daşınmaz əmlaka aiddir: binalar, qurğular, rezervuarlar. Vergiqoyulan baza sahənin kadastr qiymətinin yarısına bərabərdir. Dövlət mülkiyyətinin obyektləri, habelə şəhərlərin kənarlarında yerləşən və kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün nəzərdə tutulan binalar bu vergidən azad edilir. Yaşı 75-dən çox olan fiziki şəxslər, habelə əlilliyə görə müavinət alanlar vergi ödəmir.

Binalar tikilməmiş sahələrə vergi təbii kəndtəsərrüfat yerlərinin, meşələrin, karxanaların, tikinti üçün sahələrin və s. sahibkarlarına qoyulur. Vergitutmanın bazası olan kadastr gəliri sahənin kadastr dəyərinin 80%-i miqdarında müəyyən edilib. Dövlət mülkiyyətində olan sahələr vergidən azaddır.

Mənzil vergisi həm yaşayış binalarının sahibkarlarından, həm də icarəçidən tutulur, Aztəminatlı şəxslər yaşadığı əsas yer üzrə verginin ödəməsindən tam və ya qismən azad oluna bilər. Vergi, differensial dərəcələr üzrə kommunaların (əsas hissəsi), departamentlərin (kommuna büdcəsinin 0,5 haqqı) və regionların (dairə dərəcəsinin 3%-ə bərabər dərəcəsi ilə) büdcələrinə ödənilir. Yaşayış fondunun dəyərinin qiymətləndirilməsi verginin hesablanması üçün bazadır. Yaşayış səkkiz kateqoriyaya ayrılır. Vergi, 1 m² tarifindən əlavə rahatlığa görə üstəlikdən və ərazi yerləşməsinə nəzərə alan düzəliş əmsalından formalaşır.

Peşə vergisi hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən ödənilir, hansılar ki əməkhaqqı ilə mükafatlandırılmayan peşə

fəaliyyəti ilə məşğuldur. Verginin hesablanması üçün yerli hakimiyyət orqanlarının müəyyən etdiyi vergi dərəcəsi üç elementin cəminə vurulur. Onlara aiddir: daşınmaz əmlakın icarə dəyəri, hansı ki, öz peşə fəaliyyətinin ehtiyatları üçün, vergiödəyicisində var; vergiödəyicisinin öz əməkdaşlarına verdiyi əməkhaqqının 18%-i, habelə özünün aldığı gəlirin 10%-i, mülkiyyət və ya icarəyə götürülmüşlüyündən asılı olmayaraq, istehsalda istifadə olunan bütün avadanlığın dəyərinin 16%-i. Peşə vergisinin miqdarı əlavə olunmuş dəyərin 3,5%-ni üstələməlidir. Bu qanunverici məhdudiyyətdir. Yerli büdcələrə birbaşa vergilərdən bütün daxilolmaların təxminən yarısı peşə vergisinin payına düşür.

Yerli vergilərin dərəcələrində səpələnmə çox yüksəkdir. Dərəcələr yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən müəyyənləşdirilir, bu zaman dərəcələrin səviyyəsi əhalinin adambaşına ÜDM-in miqdarına geyri mütənasibdir (rayon nə qədər kasıb olsa, bir o qədər də orada vergi presi yüksəkdir).

İqtisadi konyukturadan asılı olaraq dövlət müəssisəsinin vergisinin bir hissəsini iki üsul ilə əvəzləyə bilər:

- verginin ixtisarı yolu ilə;
- müəssisəyə təminat verilir, müəssisə tam vergini ödəyir.

Dairələr, yeni iş yerlərini açmaq məqsədilə müəssisəyə bu vergini azalda və ya tam götürə bilər.

1980-ci illərin ikinci yarısında Fransada aparılan vergi islahatının məqsədi–fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin vergi qoyma səviyyəsinin azaldılması, iqtisadiyyatın prioriteti sahələrində yaradılan müəssisələrə vergi güzəştlərinin təqdim olunması hesabına, işgüzar fəallığın stimullaşdırılmasıdır.

2004-cü ildə fransanın vergi sistemində aşağıdakı dəyişikliklər edilmişdir:

- gəlir vergisinin dərəcəsi orta hesabla 3% azaldılmışdır (artıq o, 2003–cü ildə 1% və 2002-ci ildə 5% faiz azaldılmışdır). İldə 47932 avrodan çox gəlirlərə, gəlir vergisinin maksimal dərəcəsi 48,09 % təşkil edir;

- işi olan, orta gəlirli ailələr (8,5 mln. ailə) üçün müavinət 20 avro artırılaraq 36 avroya çatdırılıb (ümumi məbləğ 500 mln avro.). 250 avro məbləğində iş tapan insanlara birdəfəlik müavinət müəyyən edilib;

- uşaqların saxlanılmasının, qocalara baxmağın vergitutma bazasından çıxmaların məbləği 7400-dən 10000 avroya kimi yüksəlmişdir;

- 600 min ahıl insan 3000 avro məbləğində əlavə vergi çıxmalarını alır. Onlara aid digər güzəştlər də tətbiq ediləcək;

- 1 litr benzinə vergi 2,5 sent artırılıb. Əldə edilən əlavə 800 mln. avro fransanın dəmiryol şəbəkəsinin borclarının azaldılmasına yönəldiləcək;

- işəgötürənlər üçün sosial çıxmalar 1,2 mlrd. avro azaldılıb;

- müəssisələrə icazə verilir ki, əvvəlki 5 il əvəzinə, qeyri-məhdudlaşdırılmış müddətdə öz zərərlərini silsinlər [15].

Beləliklə Fransanın vergi sisteminin özəllikləri aşağıdakından ibarətdir:

- vergilərin geniş spektru;
- vergi və yığımlarının siyahısının, onların tutulma qaydalarının sabitliyi;
- sosial yönümlülük;
- dolayı vergilərin üstünlük təşkil etməsi;
- məqsədli vergilərin mövcudluğu;
- ərazi amillərinin nəzərə alınması;
- güzəşt və endirimlərin geniş sistemi;

Müxtəlif illərdə Fransada aparılan vergi islahatları fiskal effektiv dəqiq təzahürə malik deyildi, hansı ki bütövlükdə inkişaf etmiş ölkələr üçün səciyyəvidir. Fransada həll olunan əsas məsələlər – vergiqoymanın sosial yönümlüyünün gücləndirilməsi, Avropa İttifaqının üzv-ölkələri ilə sazişlərə uyğun olaraq vergi sisteminin unifikasiya edilməsi, fransa mallarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi. Bu məsələləri həll etməklə, Fransa hökuməti

dolayı yolla, büdcənin vergi gəlirlərinin çoxalmasına, kömək göstərmişdir.

4.5 Fransada büdcə tənzimlənmə sistemi

Fransada şaxələnmiş büdcə sistemi fəaliyyət göstərir. Məqsədlərin təyinatından asılı olaraq dövlət büdcəsindən daxilolmaların aşağıdakı növlərini qeyd etmək olar [9]:

a) vergi daxilolmalarında itkiləri əvəzləmək üçün nəzərdə tutulan maliyyə yardımı (mərkəzi hökumət tərəfindən vergi güzəştlərinin tətbiqi ayrı-ayrı vergilərin ləğv edilməsi dərəcələrin endirilməsinə görə). Belə itkilərin yerini doldurmaq məqsədilə fəaliyyət göstərmək üçün xüsusi dotasiyalar istifadə olunur;

b) investisiya xərclərinin dəstəklənməsi üçün nəzərdə tutulan təminatlar (avadanlığa dotasiya və subvensiyalar);

c) yerli hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi ilə şərtləndirilən təminatlar (təhsil və peşə hazırlığı sahəsində);

ç) ölkə qanunvericiliyinə uyğun yerli büdcələrin çəkdiyi xərclərin təminatı: peşə vergisinin əvəzlənməsinə dotasiya.

Dotasiyaların yerli büdcələrə paylanması dövlət idarəsinin müvəkkilləri bu ərazi vahidində əhalinin sayını, hansının ki yerli büdcənin bir sakinə xərclərinin miqdarı asılıdır (müəyyən edilib ki, kommunal miqdarı nə qədər çox olsa, bir o qədər də xərclər yüksəkdir), məktəb yaşlı uşaqların sayını, yol şəbəkəsinin uzunluğunu, sosial mənzillərin sayını və digər göstəriciləri nəzərə alır. Bir sıra dotasiyaların miqdarının hesablanması əsas iki göstəricidən istifadə olunur – vergi potensialı və vergi yükü.

Yerli ərazi vahidinin vergi potensialı birbaşa vergilərdən gəlirin o məbləğini səciyyələndirir, hansını ki, vergilər orta ümumilli dərəcələr üzrə hər vergi üçün tutulduğu halda, yerli büdcə alardı. Bu nəzəri miqdardır,

çünki ayrı-ayrı ərazi vahidlərində yerli vergilərin dərəcələri fərqlənir.

Vergi yükü yerli birbaşa vergilərdən faktiki gəlirin məbləği və vergi potensialının nisbəti kimi hesablanır. Yerli vergi dərəcələri ortamilillərə bərabər olduğu halda, bu nisbət 1-ə bərabərdir. Yerli vergilərin dərəcələri ortamilillərdən aşağı olduğu halda, bu nisbət 1-dən azdır. Əks vəziyyət də mümkündür.

Dövlət subsidiya və dotasiyaları, vergiqoymadan alınan ayrı-ayrı büdcələrin gəlirlərini bərabərləşdirmək (tənzimləmək) üçün, istifadə olunur. Belə olduqda yerli hakimiyyət orqanları, onların üzərinə qoyulan sosial-iqtisadi vəzifələri yerinə yetirmək iqtidarındadır.

1980-ci illərdə dövlət idarəetməsinin qeyri-mərkəzləşdirilməsi üzrə istehsalın gedişində, yerli büdcələr vergi daxilolmalarının bəzi mənbələrini itirdilər (məsələn, ləğv edilmiş əməkhaqqı vergisindən, 1987-ci ildə bazası 16 % azaldılmış peşə vergisindən). Bundan başqa, dövlət səviyyəsində, vergiödəyicilərinin bu və ya digər kateqoriya üzrə vergi güzəştlərini müəyyənləşdirən, qanunlar qəbul olunur. Onlar yerli vergilərə də toxunur, hansı ki çox vaxt yerli büdcələrə vergi daxilolmalarının gözlənilməyən azalmasına gətirib çıxarır. Bu cür itkiləri əvəzləmək üçün mərkəzi büdcədən xüsusi dotasiyalar istifadə olunur-fəaliyyət göstərməyə ümumi dotasiya.

Birinci qrup-vergi daxilolmalarında itkiləri əvəzləmək üçün nəzərdə tutulan maddi yardımı (dotasiyalar və fəaliyyət üçün subvensiyalar) özünə daxil edir:

- fəaliyyət göstərmək üçün ümumi dotasiya;
- xüsusi müəllim dotasiyası;
- peşə vergisinin bərabərləşdirilməsinin milli fondu;
- digər subsidiyalar və dotasiyalar [9,c. 53]

Ən mühüm rolu dotasiya və subvensiyaların birinci qrupu oynadır. Bu dotasiyalar arasında fəaliyyət göstərməyə ümumi dotasiya seçilir, hansının ki payına bu qrup üzrə

dotasiyaların bütün məbləğinin 90 %-dən çoxu düşür. İlk növbədə o, kommuna və birliklər, habelə departamentlər üçün nəzərdə tutulub. İl-de-Frans istisna olmaqla, rayonların onu almaq hüququ yoxdur. Bu rayona dotasiyalar, departamentlərə üçün nəzərdə tutulan məbləğdən ödənilir.

Fəaliyyət göstərməyə ümumi dotasiya yerli büdcələrin resursları 31-dən 40 %-ə kimi təmin edir. O 1979-cu ildə təsis olunub. Onun üçün vəsait ƏDV-dən gəlirlər hesabına maliyyələşdirilir. Bu ayırmaların məbləği ötən ilin nəticələrini və cari ilin indeksləşməsinə nəzərə almaqla hər il müəyyənləşdirilir. 1988-ci ildə adıçəkilən dotasiyaya, ƏDV-dən daxilolmaların məbləğinin 16,15 %-i, ayrılıb.

Fəaliyyət göstərməyə dotasiya– bu bir ümumi ödəniş yox, müxtəlif ödənişlər qrupudur. 1986-cı ilin islahatından sonra fəaliyyət göstərməyə ümumi dotasiya üç əsas elementi daxil edir (A,B,C) [9,c.54].

A. Baza dotasiya, fəaliyyət göstərməyə ümumi dotasiyanın 40%-ni təşkil edir. Onun hesablanması belə demək mümkünsə tarazlaşdırıcı əmsallar vasitəsi ilə əhalinin sayı nəzərə alınır. Kommunalər üçün bu əmsallar aşağıda təqdim olunur.

B. Dotasiyanın ikinci hissəsi (7,5 %) ərazi vahidlərinin sakinlərinin vergiqoyması nəzərdə tutulan gəlirlərinin məbləğindən asılıdır və bu yerli vahidlərin dəstəklənməsinə yönəldilib, hansılarına ki vergiqoyması nəzərdə tutulan bir sakinə düşən gəlirlər bu qrup üzrə orta səviyyədən aşağıdır. Qruplar əhalinin sayı üzrə təsnif edilir.

C. Təzminata dotasiya (22,5 %) məktəbəqədər və məcburi məktəb təhsili sisteminin şagirdlərinin sayını, habelə yol təsərrüfatının miqyasını və sosial mənzillərin sayını nəzərə alır. Onun tərkibində aşağıdakı elementlər mövcuddur:

- dotasiyanın 20 %-i təhsilin dəstəklənməsinə gedir. Ayrı-ayrı ərazi vahidləri üçün bu dotasiyanın miqdarı orta

ümummilli dotasiyanın şagirdlərin sayına vurmaqla hesablanır;

- 20 % yol təsərrüfatının dəstəklənməsinə yönəldilib. Bu hissə belə hesablanır: yollara orta dotasiya kommunal yolların uzunluğuna metr ilə vurulur (dağlarda yerləşən kommunalar üçün nəticə əlavə olaraq 2 əmsalına vurulur);

- 60 % kommunalara sosial mənzillərin sayına mütənəsb verilir: mənzilə orta dotasiya sosial mənzillərin sayına vurulur.

Fəaliyyət göstərmək üçün ümumi dotasiyanın üç elementinə zərurət yarandığı halda (ayrı–ayrı ərazi vahidlərinin xüsusi mövqeyini nəzərə almaq üçün) dotasiyanın xüsusi növləri əlavə edilir: turist mərkəzləri və müalicəxanaları olan kommunalara əlavə dotasiyalar; departamentlərin mərkəz şəhərləri üçün dotasiyalar; minimal artımın zəmanət verilmiş dotasiya, hansı ki bütün kommuna və departamentlər mütləq alırlar. Axırındı, mərkəzi büdcədə yazılmış ümumi dotasiyanın məbləğinin bir ilə artımının miqdarının 55 %-i ölçüsündə müəyyən edilir.

1993-cü ilin sonunda, kommunaların üç kateqoriyasının xeyrinə resursların yenidən bölüşdürülməsini nəzərdə tutan, belə demək mümkünsə, abadlaşdırma dotasiyası, baxılmış ödənişlərə əlavə edilmişdir: şəxsi vergilərə malik olan kommunalar birliklərinə, çətinliklər yaşayan şəhər kommunalarına və tənzəmlənən kənd kommunalarına.

Fəaliyyət göstərmək üzrə dotasiyalar qrupunda xüsusi müəllim dotasiyası mühüm yer tutur, ictimai məktəb müəllimlərinin yaşayışla təmin olunmasını nəzərdə tutur (1982 –ci ildə tətbiq olunub). Dotasiyanın miqdarı bu ərazi vahidində müəllimlərin sayını hər il bir müəllimə müəyyən edilən müavinətə vurmaqla müəyyənləşdirilir. O, fəaliyyət göstərməyə ümumi dotasiyanın artımına mütənəsb indeksləşdirilir.

1980-ci illərdə eləcə də yerli hakimiyyət orqanların səlahiyyətləri genişləndirilmişdir. 7 yanvar 1983-cü il tarixli, kommunalar, departamentlər, regionlar və dövlət arasında səlahiyyətlərin bölüşdürülməsi haqqında qanun müəyyənləşdirildi ki, səlahiyyətlər genişləndiriləndə, hər bir yerli büdcə maliyyə təzminatı almalıdır. Onun miqdarı dövlət-büdcəsinin xərclərinə uyğun gəlməlidir, o vaxt ki yerli hakimiyyət orqanlarına verilən bu və ya digər təzminat mərkəzi administrasiyanın üzərinə qoyulurdu. Yerli hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətlərinin genişləndirilməsini əvəzləmək üçün qeyri-mərkəzləşdirilmə üzrə ümumi dotasiya, məktəb təhsili üzrə regional dotasiya, kolleclərin avadanlıqlaşdırılması üçün departamentlərə dotasiyadan və s. istifadə olunur.

Beləliklə, ikinci qrup–investisiya xərclərinin dəstəklənməsi üçün təzminat **(dostasiyalar və avadanlıqlara subvensiyalar)** aşağıdakı növlərdən ibarətdir:

- avadanlıqlara ümumi dotasiya;
- əlavə dəyər vergisinin təzminat fondu
- yol qaydalarının pozulmasına görə cərimələrdən ayrılmalar;
- nazirliklərin subvensiyaları və xəzinədarlığın xüsusi hesabları [9,c.53].

Avadanlıqlara dotasiyalar arasında avadanlıqlara ümumi dotasiya və ƏDV-nin təzminat fondu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Avadanlıqlara ümumi dotasiya kommuna, kommunalar birliyi və departamentlərin investisiya xərclərinin dəstəklənməsi üçün nəzərdə tutulur. Onun miqdarı yerli administrasiyaların əsas kapitalının ümumi yığımının artımından asılı olaraq indeksləşdirilir. Kommunalər üçün avadanlıqlara dotasiyanın ümumi məbəgi 2 bərabər hissəyə bölünür–birinci rejim üzrə (sakinlərinin sayı 2 mindən çox olan kommunalar üçün) və ikinci rejim üzrə (sakinlərinin sayı 2 mindən az olan kommunalar üçün) dotasiyalar.

Avadanlıqlara ümumi dotasiya, əhalinin sayı, vergi potensialı, kommuna və departamentlərin sayı, yolların uzunluğu kimi meyarlardan istifadə etməklə, mərkəzləşdirilmiş gaydada bölüşdürülür. Ona iki hissə daxildir: birinci, birinci rejim üzrə kommunalar üçün avadanlıqlara dotasiyalara uyğundur. (məbləğin 75 %-i – əsas hissə və 25 %-üstəliklər), ikinci isə torpağın abadlaşdırılması və kənd yerinin abadlaşdırılması xərclərinə mütənasib hesablanır.

ƏDV-nin təminat fondu, investisiyalara qoyulan verginin ödənilməsi üzrə xərcləri yerli büdcələrə ödəmək, məqsədilə yaradılıb. Onun payına avdanlığa dövlət dotasiyasının 65 %-i düşür. Təminatların hesablanması aşağıdakı qaydada aparılır: cari ildə bu yerli ərazi vahidinin cari hesabında qeydə alınmış investisiyaların məbləği, belə demək mümkünsə, qaytarma əmsalına vurulur. O, öz növbəsində ƏDV-nin aralıq dərəcəsinin (18,6) investisiyaların ümumi məbləğinə (ƏDV-nin çıxmasına qədər) nisbəti kimi hesablanır. Hesabda, yalnız ƏDV qoyulan investisiyalar alınır. Hal– hazırda 15, 68 % qaytarma əmsalı istifadə olunur.

Ümüncü qrup– **yerli hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi ilə şərtləndirilən təminatlar**, təminatların aşağıdakı növləri ilə təmsil olunur:

- qeyri– mərkəzləşdirmə üzrə ümumi dotasiya;
- məktəb təhsilinə regional dotasiya və departamentlərə kolleclərin avadanlıqlaşdırılmasına dotasiya;
- Korsikanın qeyri–mərkəzləşdirilməsinə dotasiya;
- peşə təhsilinin qeyri–mərkəzləşdirilməsinə dotasiya;
- ötürülən vergilər [9,c.53].

Bu qrupda ən əhəmiyyətli hissəni “ ötürülən vergilər” təşkil edir, yəni o vergilərdən gəlirlər, hansılar ki əvvəl dövlət büdcəsinə daxil olurdu, indi isə ərazi büdcələrinə ötürülür. 1983-1985-ci illərdə yerli büdcələrə, avtomaşının texniki

pasportunun alınmasına vergidən daxilolmalar (rayonlara), avtomobil rusumu (verginin ödənilməsi haqqında marka formasında–rayonlara və departamentlərə), qeydiyyat vergisi və torpaq reklamına vergi (departamentlərə) ötürülmüşdür.

Eləcə də səlahiyyətlərin yerli hakimiyyətə verilməsinə görə təzminatlar qrupunda xüsusi yeri qeyri–mərkəzləşdirilmə üzrə dotasiyalar tutur. Onun köməyi ilə yerli büdcələrin xərcləri əvəzlənir, təhsil və sosial infrastruktur sahələrində onların fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi ilə bağlı: rayonlara–lisey və xüsusi məktəblərin saxlanılmasına, departamentlərə–koleclərin saxlanılmasına, kommunalara–urbanizasiyaya, sanitariya xidmətlərə, kitabxanalara və s. Qeyri–mərkəzləşdirilmə üzrə dotasiyanın dinamikası fəaliyyət göstərmək üzrə ümumi dotasiyanın artımı ilə müəyyənləşdirilir. Dotasiyanın müəyyənləşdirildiyi birinci ildə onun miqdarı dövlət büdcəsinin əvvəlki ildəki xərclərinə uyğun gəlirdi, hansılar ki ərəzi vahidlərinə ötürülmüşdür.

Dotasiyaların üçüncü qrupuna rayon və departamentlərə başqa dotasiyalar daxildir, təhsil və peşə hazırlığı sahəsində onların səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi ilə bağlı. Bu dotasiyaların miqdarı, məktəblərdə, liseylərdə, koleclərdə və s. şagird yerlərinin sayını, habelə bu ali təhsil müəssisələrində oxuya bilən əhəlinin kateqoriyasının sayını nəzərə almaqla müəyyənləşdirilir.

Dördüncü qrup–yerli hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi ilə şərtləndirilən təzminatlar (təhsil və peşə hazırlığı sahəsində), özünə daxil edir:

- peşə vergisinin əvəzlənməsinə dotasiya;
- tikintiləri olan və olmayan sahələrin torpaq vergisindən azad edilməsinin təzminatı;
- qanunla müəyyən edilmiş digər vergi güzəştlərinin təzminatı;
- ticarət müəssisələrinin yaşayış vergisindən, tikintiləri olan və olmayan torpaq sahələrinin torpaq

vergilərindən, mülkiyyət hüququnun pulla başqasına keçməsinə görə vergidən azad edilməsinin təminatı [9,c.53].

Qeyd etmək lazımdır ki, yerli büdcələrə dövlət subsidiyalarının xeyli hissəsi vergilərin azaldılması və vergiqoymadan azad olunmasına görə təminatlar təşkil edir. Belə dotasiyaların əsas hissəsi peşə vergisinin və kommunalar üçün yerli vergilər üzrə güzəştlərin ixtisarından olan itkilərin təminatına düşür.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, dövlət idarəetməsinin qeyri mərkəzləşdirilməsi üzrə islahatın gedişində yerli büdcələr, vergi bazasının azaldılması və vergiqoymanın “tavanının” (həddin) müəyyən edilməsinə görə, peşə vergisindən öz gəlirinin bir payını itirdilər. Hal– hazırda bu itkilərə görə təminatın məbləği peşə vergisindən gəlirlərin $\frac{9}{10}$ -na bərabərdir. Dövlət yerli büdcələrin digər vergilər üzrə də itkilərinə təminat verir, məsələn, tikintiləri olan və olmayan sahələrin torpaq vergiləri üzrə. Kommunalara torpaq vergisindən azad olunmasına görə verilən təminat, kommunanın seçkili orqanı tərəfindən təsdiq edilmiş müvafiq vergi dərəcələrinin, vergiqoyması nəzərdə tutulan, lakin ötən il ondan azad olan məbləğə vurulması ilə hesablanır.

Təminat avtomatik hesaba keçirilmir və müvafiq vergilərin azaldılmasından əmələ gələn bütün itkiləri ödəmir. O, yalnız elə hallarda təqdim olunur, haçan ki itkilər torpaq vergisinin gəlirinin nəzərdə tutulan məbləğinin 10%-ni üstələyir. Bundan başqa, bu şərtə əməl etdikdə, təminatın hesablanan məbləği müəyyən miqdara azalır, hansı ki torpaq vergisindən gəlirin 10%-nə bərabərdir.

Mərkəzi büdcədən dövlət subsidiyaları və dotasiyalarından başqa, Fransada yerli büdcə gəlirlərinin bərabərləşdirilməsində digər mexanizmlərdən də istifadə olunur. Mərkəzi büdcə ilə bağlı olmayan, xüsusi fondların vasitəsilə ərazi vahidləri arasında yerli vergilərdən gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi sistemi yuxarıda qeyd olunanın səciyyəvi nümunəsidir. Peşə vergisindən gəlirlərin yenidən

bölüşdürülməsi sistemi ən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu yeganə birbaşa yerli vergidir, konkret ərazi vahidində iqtisadi fəaliyyətdən asılı olan.

Bir halda ki, ölkə ərazisi üzrə iqtisadi fəaliyyət qeyri-bərabər bölüşdürülüb, bir sakinə peşə vergisinin bazası çox fərqlənir. Mərkəzi İl-de-Frans rayonu istisna edilsə, hansında iqtisadi potensialın xeyli hissəsi cəmləşib, onda kommunalar üzrə bir sakinə peşə vergisi üzrə vergi bazasında fərq 6 dəfəyə qədər təşkil edir. Peşə vergisi qoyulan iqtisadi fəaliyyətin yerləşdirilməsinin qeyri bərabərliyi, vergi dərəcələrinin çox böyük müxtəlifliyini əmələ gətirir. Yüksək iqtisadi inkişaf səviyyəsi və peşə vergisi bazasının ən yüksək göstəriciləri olan kommunalarda, vergi dərəcələri ən aşağıdır.

Ərazi vahidləri arasında peşə vergisindən gəlirləri yenidən bölüşdürmək üçün Fransada milli və departamentlər səviyyəsində, xüsusi bərabərləşdirmə mexanizmləri işləyir. Mili səviyyədə peşə vergisinin bərabərləşdirilməsi üçün 1980-ci ildə peşə vergisinin bərabərləşdirilməsinin milli fondu yaradılmışdır. Fondun vəsaitləri, kommunaların dəstəklənməsi üçün nəzərdə tutulub, hansılarında peşə vergisi üzrə vergi potensialı ortamiləli səviyyədə aşağıdır. O, iki mənbədən maliyyələşdirilir: “bərabərləşdirməyə milli haqq” adlandırılan xüsusi vergi hesabına, hansı ki kommunaların ərazisində yerləşən müəssisələrdən tutulur, harada peşə vergisinin dərəcələri ortamiləliyədən aşağıdır; dövlət subsidiyalarının hesabına.

Peşə vergisindən daxilolmaların yenidən bölüşdürülməsi məqsədilə 1975-ci ildə departamentlər səviyyəsində bərabərləşdirmə departament fondları yaradılmışdır. Fondlar iki mənbədən formalaşır: fakultativ, hansında ki çıxmalar, departamentin baş şurasının qərarı ilə peşə vergisinin departament gəlirindən törənir; məcburi- o ərazi vahidlərin yerli büdcələrinin peşə vergisindən olan gəlirlərdən çıxmalardır, hansılarında bir sakinə peşə vergisinin

bazası, bir sakinə bu verginin ortamilli bazasını 2 dəfə üstələyir.

Peşə vergisinin bərabərləşdirilməsinin departament fondları departamentin baş şurası tərəfindən (və ya parlamentlərarası komissiyalar tərəfindən) xüsusi ilə əlverişsiz vəziyyətdə olan kommunalar arasında bölüşdürülür. Fondun vəsaitlərini almaq üzrə prioritet hüququndan kommunalar istifadə edir, harda ki “xüsusi obyektlər” yerləşir, hansıların ki ərazilərində AES, nüvə yanacağıının zənginləşdirilməsi və ya saxlanması və s. üzrə müəssisələr mövcuddur.

Bütövlükdə peşə vergisinin bərabərləşdirilməsinin bütün mexanizmləri vasitəsi ilə peşə vergisindən gəlirlərin cüzi hissəsi yenidən bölüşdürülür, yəni bu mexanizmlərin yenidən-bölüşdürmə rolu dövlət subsidiyalarından əhəmiyyətli dərəcədə daha zəifdir. 1993-cü ildə milli və departament bərabərləşdirmə fondların vasitəsi ilə 4,5 mlrd. frank yenidən bölüşdürülüb, hansı ki peşə vergisindən daxil olmaların ; 4 %-nə uyğundur.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, yerli büdcələrin təsvir olunan bərabərləşdirmə sistemi optimal deyil və çatışmamazlıqlardan xali deyil. Bunu, müvafiq məsələlərin həllinə cavabdeh olan dövlət məmurları və iqtisadi ekspertlər, tam mənada dərk edir. Yerli büdcələr arasında maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsinin müasir tələblərə adekvat sxeminin tapılması üçün fransa dövlət administrasiyası hesablanma metodologiyasının təkmilləşdirilməsi, indeksasiya, bu və ya digər dövlət subsidiyaların təqdim etmə qaydaları üzrə daim səylər göstərir. Bu zaman dövlət çalışır ki, dövlət resursları daxil olsun, bir tərəfdən, o yerli ərazi vahidlərinin sərəncamına, hansıların ki həqiqətən onlara ehtiyacı var, digərdən isə – dövlət subsidiyaları başqasının öhdəsində qalmaq meyllərini yaratmasın, və yerli büdcələrin gəlirlərinin səmərəli istifadəsinin və onların maliyyələşdirilməsinin yeni mənbələrinin tapılması üzrə stimulları azaltmasın.

4.6 Regional inkişafın maliyyə–iqtisadi bərabərləşdirilməsi

Fransanın büdcə tənzimlənməsi sistemində regional inkişafın maliyyə–iqtisadi bərabərləşdirilməsinə (hamarlanmasına) mühüm yer ayrılır. Fransada regional inkişaf dövlət siyasətinin məqsədi coğrafi vəziyyət və onun demoqrafik nəticələri, iqtisadiyyat və məşğulluq ilə bağlı həyat səviyyəsində fərqlərin azaldılmasıdır. Siyasətin məqsədi, vergiqoymanın səviyyələrini qaydada saxlamaqla və vergi gəlirlərində fərqləri azaldmaqla, regional çatışmamazlıqları əvəzləməkdir. Bundan başqa, siyasətin digər istiqamətlərinin də (iqtisadi, sosial, mədəni inkişaf, idman, təhsil, ətraf mühit və s.) vəzifəsi regional inkişaf məsələlərinin həllinə yardım etməkdir.

Ümumiyyətlə, 1955-ci ildə qəbul olunmuş ərazilərin tikilməsi, abadlaşdırılması və inkişafı haqqında qanunda qeyd olunduğu kimi, bu siyasətin məqsədi birlik və milli həmrəyliyə, hər bir vətəndaşa bütün ərazilərdə bərabər imkanların təmin olunmasına və bilik almaq üçün bərabər şəraitin yaradılmasına yardım etməkdən ibarətdir.

Bununla bağlı məsələlərin həllində, o cümlədən büdcə siyasəti sahəsində, müxtəlif metodlara nail olmaq mümkündür, səlahiyyətlərin bölüşdürülməsini, planlaşdırmanı və regional inkişafın stimullaşdırılmasını nəzərə almaqla.

Kommunalar, departamentlər, regionlar və dövlət arasında səlahiyyətlərin bölüşdürülməsi haqqında qanunların qəbulu (xüsusilə 7 yanvar və 22 iyul 1983-cü il tarixli qanunlar) müxtəlif ərazi idarəetmə səviyyələrin fəaliyyətlərinin razılaşdırılmasının praktiki zəruriliyinə, cavab oldu. Bu qanunlarda yeni institusional fəlsəfəni tətbiq etməyə cəhd edilib, hansı ki vətəndaşlar tərəfindən nəzarət nöqtəyi–nəzərdən məhdudiyyətin, habelə həddindən artıq mərkəzləşdirilmiş dövlətin səmərəliliyi və idarədən ərazilərin müxtəlif səviyyəli özünüidarəetmə orqanlarının vəzifələrinin

ümumi təhlili nöqteyi-nəzərdən, əksər siyasi qüvvələrin dərk etməsinin məhsuludur.

Belə bölgünün vəzifəsi qanunvericilikdə subsidiyalar prinsipini təsvir etməkdir, hansı ki səlahiyyətlərin yerinə yetirilməsinin advekvat səviyyəsinin axtarışı kimi müəyyən edilir. Belə olduqca bu və ya digər idarəetmə səviyyəsi yalnız o halda öz səlahiyyətlərini yerinə yetirir, haçan ki daha aşağı səviyyələrdə səlahiyyətlər çatmır, hansı ki Avropa İttifaqı və üzv-ölkələr ilə münasibətlərdə qüvvədə olan qaydalara bənzərdir. Belə ki, dövlət yerli özünüidarəetmə orqanlarına bütün səlahiyyətləri verməlidir, hansıları ki onlar yerinə yetirə bilər. Bu bölgü eləcə də funksional təhlilə əsaslanır, hansı ki səviyyələrdən hansının hər bir sektorda əsas rol oynadığını müəyyənləşdirir. Nəhayət o, ona istiqamətləndirilib ki, hər bir səviyyənin zəruri maliyyə vasitələri ilə təmin olunmuş, mümkün qədər bir-birinə oxşar səlahiyyətlər bloku olsun.

Bu gün mövcud olan səlahiyyətlərin bölgüsü tədricən tətbiq olunurdu və daşınmaz əmlakı verməklə, tamamilə 1982-1988-ci illərdə müəyyənləşdirilib. Lakin ötürülən əmlakın vəziyyəti, eləcə də istifadəçilərin sorğuları haqqında qayğı, yerli özünüidarəetmə orqanlarını investisiyalaşma üzrə xeyli işlərin aparılmasına gətirib çıxartdı, məsələn, məktəblərin tikintisi. Bununla əlaqədar maliyyə təzminatlarının kifayət etmədiyi problemi birinci plana çıxdı.

Maliyyələşdirmə sahəsində müəyyən edilmiş prinsiplərə əməl etməyə, eyni zamanda vergi transfertləri və dotasiyaların ödənişi, habelə vergi səlahiyyətlərinin yenidən bölüşdürülməsi ilə təmin olunurdu. Məsələn, departamentlərə avtomobil sahiblərindən diferensasiya edilmiş yığım, daşınmaz əmlak ilə sazişlər haqqında elanların dərc olunmasına görə yığımlara və qeydiyyatata hüquqlar verilmişdir, regionlara isə-nəqliyyat vasitəsinin qeydiyyatı haqqında şəhadətnaməyə görə yığım. Bundan başqa, dövlət tərəfindən ümumi və özəl dotasiyalar ödənilir. Bütövlükdə 1 yanvar 1993-cü ilə səlahiyyətlərin ötürülməsinin maliyyə təzminatı, yerli özünüidarəetmə

orqanlarının xeyrinə, dövlət xərclərinin təxminən 25 %-ni təşkil etdi.

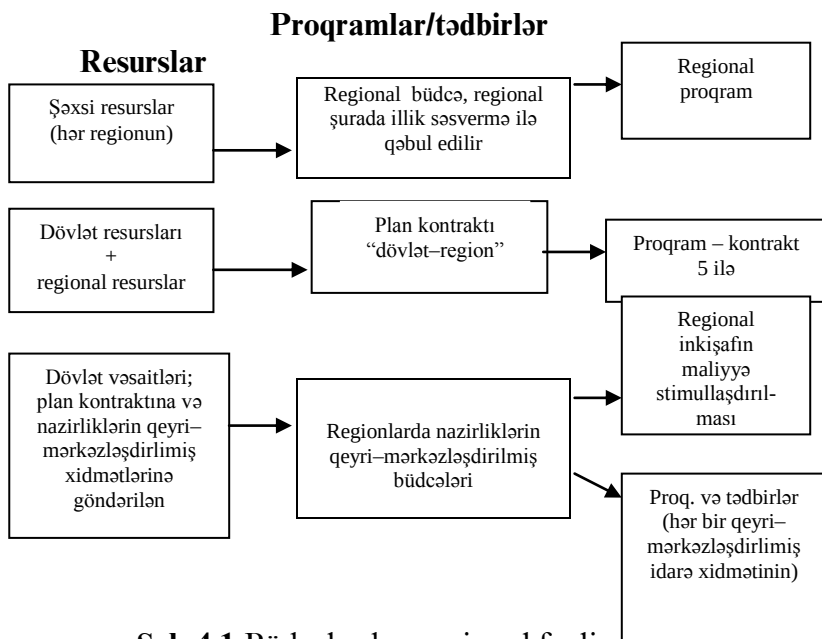
Əvvəl elə təsəvvür yaranırdı ki, qeyri–mərkəzləşdirilmə əsas etibarı ilə regionlara mənfəət gətirəcək, lakin ən çox səlahiyyətlər departamentlərə verildi, ən azı, region və kommuna ilə müqayisədə, idarəetmə imkanları nöqteyi–nəzərdən.

1997-ci ildə regionların büdcələrinin cəmlənmiş gəlirləri 68,5 mlrd. frank, xərcləri isə 70,2 mlrd. frank təşkil etdi, departamentlərin müvafiq olaraq 208 və 204,7 mlrd. frank; kommunaların (1995-ci il üzrə məlumatlar) –429,1 və 434 mlrd. frank [7,c.126]. Göründüyü kimi, ən yüksək büdcə potensialı kommunalardadır, ən aşağı–regionlarda. Eyni zamanda investisiya sahəsində durum birqədər başqadır. Məhz regionlarda investisiya tərkibi güclüdür, hansı ki ərazilərin tikilməsi və abadlaşdırılması probleminin həllində, onların mühüm rolunu əks etdirir, “dövlət–region” plan kontraktlar sisteminə, müxtəlif yerli layihələrin maliyyələşdirilməsində iştirakını daxil etməklə.

Transfərtlər sahəsində ən böyük rol, fəaliyyət göstərməyə qlobal dotasiyalar oynayır. Depatamentlərin gəlirlərində bu dotasiyalar 25 % təşkil edir, kommunaların–10 %. Vəzifə, fiziki və maliyyə amillərindən (əhalinin sayı, əlaqə yollarının uzunluğu, vergi potensialı və s.) asılı olaraq onların gəlirlərinin bərabərləşdirilməsi. Qlobal dotasiyaların ən böyük hissəsini (77%) kommunalar alır, harada ki onlar üç növə bölünür: əsas dotasiya–34 % (əhalinin sayına görə); bərabərləşdirmə üzrə dotasiya–32 % (sakinlərin gəlirlərinin vergi potensialının səviyyəsinə görə) ; əvəzini ödəmək üzrə dotasiya–19 % (şagirdlərin sayı, əlaqə yollarının uzunluğu, dövlət mənzillərin sayına görə.). Departament və kommunalar üçün qlobal dotasiyalara ayrı–ayrı spəsefik (şəhər həmrəyliliyinin xüsusi dotasiyası və ya kənd yerlərinin inkişafına dotasiya) dotasiya əlavə olunur. Digər mənbələr arasında, transfərt və vergilərdən başqa, büdcə kreditlərinin əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır, hansıların ki vermə şərtləri

tədircən bazar qanunlarına uyğunlaşdırılıb. Yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin təminatının mühüm mənbəyi olduğuna baxmayaraq, sözsüz bu vəsaitlərin hamısı regional inkişafa yönəldilmir.

Regionlara digər maliyyələşdirmə mexanizminin vasitəsi ilə də dövlət vəsaitləri daxil olur. Regional fəaliyyətin büdcə maliyyələşdirilməsinin üç tipini qeyd etmək olar (şək.4.1):

Şək.4.1 Büdcələrdən regional fəaliyyətin maliyyələşdirilməsinin tipləri

- regionlarda hər bir nazirliyin büdcəsi vasitəsi ilə . Bu ən əhəmiyyətli hissədir, hansını ki, müəyyənləşdirmək çətindir, çünki onun tərkibini hər bir nazirliyin hər bir regiondakı vəsaiti təşkil edir;
- regional büdcə vasitəsi ilə;

- “dövlət-region” plan kontraktının vasitəsi ilə, hansı ki 5 illik tərtib edilir, dövlət və regionların birgə aksiyaları üçün büdcənin bir hissəsinin istifadəsini nəzərdə tutur [7,c.128].

Ən mühüm rolu “dövlət-region” plan kontaktlar sistemi oynayır. Üç plan dövrünə (1984-1999-cu illər) bu sistemin çərçivəsində 350 mlrd. frank ayrılıb. Alanların arasında 26 regionun hamısı olub, lakin maliyyələşdirmənin ən çox hissəsi (50%) beş regionun payına düşür: İl-de-Frans (25%), Nor-Pa-de-Kale, Rona-Alp, Bretan və Lotaringiya.

Üçüncü nəsil (1994-1999-cu illər) plan kontraktları üzrə 170 mlrd. frank səfərbər edilib, hansılar ki eyni zamanda dövlət (45%), regionlar (42 %), departamentlər və şəhərlər (13%) tərəfindən ayrılıb. Bu məbləğlərə Aİ-nin struktur fondlarından 43 mlrd. frankı əlavə etmək lazımdır. Əsas diqqət kommunikasiyalar sahəsinə (dövlət maliyyələşdirilməsinin 37 %-i) yetirilib, məsələn, yerüstü nəqliyyata və yalnız sonra təhsil, iqtisadiyyat və şəhərlərin inkişaf siyasətinə.

15 aprel 1999-cu ildə idarələrarası yığıncaqda hökumət 2000-2006-cı illərə bütün fransa regionları üçün 105 mlrd. frank məbləğində ümumi maliyyə zərfini qəbul etmişdir. Hökumət investisiyaların yatırılmasının iki istiqamətini müəyyənləşdirdi.

Birinci, məbləği 90 mlrd. frank olan regional, maddi-texniki təchizatın iri obyektlərinə yönəldilib, hansılar üzrə qərarlar hökumətin prioritetləri əsasında qəbul edilib (1998-ci ilin dekabrında tikinti, abadlaşdırma və ərazilərin inkişafı üzrə idarələrarası komitədə müəəyn edilib). Müxtəlif nazirliklərdən olan tövsiyələri nəzərə almaqla, üstünlük regionların o layihələrinə verilir, hansılar məşğulluq və peşə hazırlığı, sosial yardım, səhiyyə, orta, ali təhsil və şəhərin siyasətinə toxunurdu. Eləcə də ictimai nəqliyyat və dəmir yolların inkişafı üzrə təklif olunan tədbirlər nəzərə alınır. Digər tərəfdən hökumət hesab edirdi ki, avtomobil yolların

infrastrukturuları üzrə layihələr plan kontraktlarının mərkəzində qala bilməzlər: hər bir layihə onun “ictimai faydası” və tədricolmadan çıxma sahəsində həlledici rolü” nöqteyi-nəzərdən baxılmalıdır [7,c.130]. Tələb irəli sürülmüşdür ki, plan kontraktları qeyri-bərabərliyin azaldılmasına aparsın, məsələn, universitet təhsili və iri struktur layihələri sahəsində.

İkinci istiqamət daha çox ərazi, özünə o tədbirləri daxil edirdi, hansılarına regionlar özləri ilknövbəli (təxirəsalınmaz) kimi baxırdı: onlara 15 mlrd. frank ayrılmışdır. Regional şuralarla layihələr üzrə danışıqların aparılmasına görə cavabdeh prefektlər idi. Onların bölüşdürülməsi üzrə son qərarı idarələrarası komitə qəbul edirdi.

“Dövlət-region” plan kontraktı dövlət və regionların ümumi vəzifə və vəsaitlərinin bir hissəsidir. Dövlət daha çox maliyyə mexanizmlərini işə salır, maliyyə stimullaşdırılmasını istifadə etmək yolu ilə regional inkişafa yönəldilib. Söhbət dövlət səviyyəsində və ya onun regionlardakı bölmələri səviyyəsində tətbiq edilən ümumdövlət və sahə mexanizmlərindən gedir.

Bundan başqa, bəzi hallarda avropa maliyyələşdirilməsi qoşula bilər. 1980-ci illərdən başlayaraq Avropa İttifaqında şəxsi regional inkişaf siyasəti formalaşır, milli proqramların zəif yerlərini qismən təshih edir. Belə ki, 1994-1999-cu illərdə Fransa Aİ-nin yürütdüyü bütün regional inkişaf proqramları üzrə maliyyələşdirmə alırdı, lakin ən çox yardım-struktur böhranı keçirdən, Aİ üzrə orta rəqəmdən yüksək olan ümumi və sənaye işsizliyi ilə regionlara yardım proqramı üzrə, habelə texnoloji və durğunluq işsizliyi ilə, xüsusilə gənclər arasında.

Aİ-nin digər ölkələri kimi, Fransada ərazi inkişafın dövlət tənzimləmə sisteminin mühüm norması, dövlət və regional prioritetləri nəzərə almaqla, müxtəlif subyektlərin sosial-iqtisadi maraqlarını nəzərə almaq niyyətindədir.

Bununla əlaqədar regional inkişafın stimullaşdırılmasının müxtəlif forma və metodları istifadə olunur.

Onların arasında ərazinin tikinti və abadlaşdırılması üzrə mükafatı (PAT), qeyri-mərkəzləşdirmədə yardım və vergi stimullarını qeyd etmək lazımdır.

PAT ilə məsələdə söhbət investisiya subsidiyasından gedir, hansı ki sənaye firmaların layihələrinə, habelə xidmət sahəsində bəzi fəaliyyət növlərinə təqdim edilir. Zonanın növündən asılı olaraq açılmış hər iş yerinə maksimal subsidiyalar 50-70 min frank təşkil edir [7,c.128].

Bundan başqa, subsidiyalar maksimal səviyyələr ilə məhdudlaşdırılır, bankda qeydiyyat üçün münasib investisiyanın miqdarına faiz nisbəti ilə təsvir olunan: 34 %-dən Korsika və Lotarinqiya üçün (avropa inkişafının həlledici rayonları). Bu sistem Fransada çoxdan mövcuddur və yerlərdə iqtisadi inkişaf üzrə tərəfdaşların ən çox istifadə edilən tanınmış alətidir. 1992-1996-cı illərdə bu mükafatın illik həcmi 27 % artmışdır (563-dən 717 mln. franka kimi), onun ümumi həcmi isə 2,9 mlrd. frank təşkil etmişdir.

Korsika – Aralıq dənizində ada, əhalisi 270 min nəfər və şəxsi özünüidarəetməsi olan, Farnsanın muxtar ərazisidir. Ən məşhur korsikalı 15 avqust 1769-cu ildə Ayaçço şəhərində anadan olan Napoleon Bonapart olub. Fransanın tərkibinə Korsika yalnız XVIII əsrdə daxil olub, buna qədər isə adanın xatirəsində romalılar, bizanslılar, ispanlar, ingilislər və qenuyalılar qalıb. Parisdən asılı olmamağa köklənmiş separatist hərəkatı 1970-ci illərin ortasında başladı və həm Korsikada, həm də Fransada dövlət müəssisələrinə, hərbi və polis obyektlərinə qarşı terror aktları ilə müşahidə olunurdu. Lakin aparılan sorğular göstərdi ki, korsikalıların əksəriyyəti müstəqillik ideyasını dəstəkləmir və Fransa vətəndaşı kimi qalmağa üstünlük verirlər, buna görə də 21 iyul 2000-ci ildə fransa parlamenti səs çoxluğu ilə Korsikaya muxtariyyət statusunun verilməsi haqqında hökumətin planını dəstəklədi. Yeni qanun adanın qanunverici məclisinə, yerli xüsusi-

yətlərdən asılı olaraq, ayrı-ayrı fransa qanunlarını dəyişmək hüququ verir. Korsikanın muxtariyyatı geniş məsələlərə toxunur, lakin üstünlük təhsil və mədəniyyət sahələrinə verilir: qanun Korsika dilini (italyan dilinə daha yaxındır, nəinki faransa dilinə) məktəbdə məcburi fənn kimi qüvvəyə mindirir.

Qeyri-mərkəzləşmədə köməyin vəzifəsi–paytaxtın həddindən artıq yüklənməsindən qaçmaq məqsədlə, müəssisələrin İl–de–Frans regionunun kənarlarına çıxartmaqdır.

Regionlara verilən səlahiyyətlərlə bağlı proqram və tədbirlərdən (hansılar ki genişlənməkdə davam edir, məsələn, gənclərin işə düzəlməsi sahəsində) başqa, Fransa regionlarının əksəriyyəti aşağıdakı istiqamətlər çərçivəsində regional inkişafa yardım edirlər [7,c.130]:

- məşgulluq hövzələri ətrafında regionların ərazilərini, belə demək mümkünsə, “torpaqlara” fəaliyyət bölgüsü yolu ilə regionların iqtisadi inkişafında yerli səviyyənin iştirakının gücləndirilməsi. Adətən regionun maliyyələşdirilməsi “ərazi layihələrinə” və yerli tərəfdarlarla müqavilələrin bağlanmasına söykənir, Çox vaxt regionlar yerli inkişaf şəbəkəsinin inkişafı üzrə tədbirlər görür (təhsil–təcrübə mübadiləsi–metodika və s);

- dövlət yardımını təqdim etmək, müxtəlif strukturlar arasında qarşılıqlı əlaqələri müəyyən etmək, inkişaf və məşğulluqda yerli səviyyənin rolunu gücləndirmək yolu ilə iş yerlərinin açılmasında regional dəstək.

Kiçik sahibkarlığın yeni subyektlərinə yanaşmada regional yardım ilk növbədə biznes–inkubator şəbəkəsi vasitəsi ilə müəssisələrin əsas fondlarının inkişafına yönəldilir, hansıların ki yaradılmasında kommunalar da iştirak edir/

Biznes–inkubator – iqtisadi inkişafın xüsusi alətidir, hansı ki kiçik biznesin artımının sürətləndirilməsi və özünün uğurla satış miqdarının əldə edilməsi üçün nəzərdə tutulub, onların işgüzar fəallığının dəstəklənməsi və inkişafı üzrə onlara resurslar və xidmətlər kompleksini təqdim etmək vasitəsidir. Biznes–inkubatorun əsas vəzifəsi, istehsal və ofislər üçün

otaqların axtarılması, rabitənin yaradılması, hesablama və təşkilatı texnikasının alınması və s. kimi təşkilatı məsələlərin həlli üzrə kiçik sahibkarlığın subyektərinə xidmətlər göstərməkdir.

Bundan başqa, kiçik müəsisələrə yardım aşağıdakı formalarda yerinə yetirilir:

- məsləhətvermə–məsləhətlərin maliyyələşdirilməsi, kadr seçimi, innovasiya, ixrac və s. yönəldilmiş məqsədli yardım, konsaltinq xidmətlərinin regional strukturlaşması;

- inkişafın maliyyələşdirilməsi–xüsusi maliyyələşdirmə fondları, vençur kapitalı, zamanət fondları və s.;

- innovasiyaların regional dəstəyi, hansı ki çox zaman dövlət dəstəyinə əlavədir, məsələn, müəsisələrin nəzdində texnoloji məsləhətçilərin regional strukturlarına, təhsil müəsisələri (lisey, texnoloji institut, universitet, ali məktəb) və müəsisələr arasında rabitə strukturlarına, avropanın təhsil müəsisələri ilə tələbə mübadiləsinə və s. yanaşmada.

4.7. Fransa büdcəsinin xərcləri

Kapitalizmin ümumi böhranının müasir mərhələsi şəraitində fransa dövlətinin maliyyə resurslarına ehtiyacı daim artır. Vergi daxilolmaları artım tempinə görə dövlət xərclərindən geri qalır, hansı ki büdcə kəsirini əmələ gətirir. 1952-1982-ci illər dövründə dövlət büdcəsi 26 dəfə kəsirlə icra olunub. Xərclərin dövlət büdcəsinin gəlirlərindən artıq olması 1981-ci ildə 75 mlrd. frank, 1982-ci ildə–96,4 mlrd.farank, 1983-cü ildə–117,7 mlrd. frank təşkil etmişdir. Büdcə kəsiri xroniki hala çevrilmişdir.

1960-cı illərdə ölkənin ixrac yönümlülüyü aydın görünürdü. Xarici bazara istehsal, fərdi istehlaka baxmış, təxminən 1,2 dəfə sürətli artırdı. Xarici ticarət dövryyəsinin strukturu yaxşılaşdı. 1960-cı illərin ortasına Fransa üçün ənənəvi olan xarici ticarət kəsiri yoxa çıxdı.

Hökumət ən iri sənaye–maliyyə birliklərinin fəaliyyətini şirnikdirirdi. Metallurgiya, kimya, şüşə və tikinti materialları istehsalı sahəsində sahə inhisarları formalaşırdı. İnhisar birliklərinin aparıcı forması maliyyə qrupları olur, hansı ki iri bankların və ya holdinglərin rəhbərliyi altında formal müstəqil olan şirkətlərin birləşməsidir.

Ölkənin iqtisadi inkişafında əhəmiyyətli titrəyişlərə baxmayaraq, müharibədən sonrakı illərdə dövlət büdcəsinin əsas maddələri arasında nisbət təxminən dəyişilməz qalırdı. İqtisadi səciyyəli xərclərin nisbətən azalması 70-ci illərin ikinci yarısından başlayaraq hərbi məsrəflərin sürətləndirilməsi ilə müşahidə olunurdu.

1976-cı ildə 1977-1982-ci illərə yeni silahla təchiz olunmağa və ölkənin hərbi potensialının yüksəldilməsinə təxsisatların artırılması üzrə plan, onların artım templərini sürətləndirdi; ölkədə çoxlu həll edilməmiş təsərrüfat və sosial problemlərin mövcudluğuna baxmayaraq, parlamentin bəyəndiyi, 1984-1988-ci illərə yeni hərbi proqrama uyğun olaraq hərbi idarəyə 830 mlrd. frank ayrıldı.

Ölkənin son illərdə NATO ilə hərbi əməkdaşlığı, xüsusilə silahın birgə istehsalında, əhəmiyyətli genişlənib. 1970-1980-cı illərin sərhəddində birbaşa hərbi xərclərin məbləğinə görə Fransa qərb ölkələri arasında dördüncü yeri tuturdu. 1987-ci ildə 1987-1991-ci illərə hərbi proqram qəbul edilib, hansına uyğun olaraq milli müdafiə sisteminin maliyyələşdirilməsinə dövlət xərcləri xeyli artırılmışdır.

Hərbi məqsədlərə təxsisatlar dövlət büdcəsinin həcmnin təxminən 35 %-nə çatır (təxminən ÜDM-in 4 %-i) . Onlar cari (hərbi qulluqçuların saxlanması, onların təlimi, hərbi texnikaya, maddi–texniki xidmət və s.) və kapital (əsaslı) xərclərə (hərbi obyektlərin tikintisi, hərbi texnikanın alınması) bölünür, hansıların payına bütün hərbi xərclərin ½-i düşür. Kapital xərclərin artımı dayanıqlı meyldir.

Qərb mütəxəssislərinin hesablanmasına görə, son illər göstəricilərin çoxu ürzə Fransa HSK-si (hərbi sənaye kompleksi) dünyada 2-ci yerə çıxır (Rusiya hesaba alınmadan). Məsələn, 1992-ci ildə Fransanın hərbi müəssisələrinin dövriyyəsi 115 mlrd. frankı üstələdi, hansı ki 6,5 dəfə ABŞ-dan azdır, lakin Böyük Britaniya və Almaniyadan çoxdur. Bu müddətdə Fransada ixrac olunan hərbi məhsulun payı onun ümumi istehsalında 30 % təşkil edirdi.

ABŞ-da hərbi sahələrin ixrac göstəricisi 10 % səviyyəsindədir, Böyük Britaniyada –25, Almaniyada –30 % [11,c. 155]

Hərbi xərclərin miqdarına görə Fransa əhəmiyyətli dərəcədə ABŞ-dan geri qalır, Almaniya və Böyük Britaniyanı 16-17 %, Rusiyanı 2,5 dəfədən çox üstələyir (cədv. 4.6.) [10,c.156].

Əhalinin adambaşına müdafiə xərclərin səviyyəsi üzrə Fransa və digər ölkələr (ABŞ istisna olmaqla) arasında çox böyük fərq var. Məsələn, Rusiya Fransadan 6–7 dəfə geri qalır. Hərbi ETTKİ (NİOKR) sahəsində, silah və döyüş texnikasının alınmasında da Fransanın üstünlüyü müşahidə olunur. Müdafiə nazirliyindən başqa, hərbi xərclərin əhəmiyyətli hissəsi baş nazirin büdcəsindən keçir (baş qərargahın saxlanması)

Fransada büdcə xərcləri öz xarakterinə görə iki yerə ayrılır:

- Cari xərclər, öz növbəsində hərbi və sosial xərclərə ayrılır.
- Kapital xərclər

İqtisadi xərclərə dövlət kapital qoyuluşu, dövlət müəssisələri və özəl sektorun bir sıra sahələrinin cari maliyyələşdirilməsi, elmi məsrəflər daxildir. Onların dövlət büdcəsində payı bütün xərclərin 25-35%-ni təşkil edir. İqtisadiyyata müdaxilə milli təsərrüfatın rəqabət qabiliyyətini yüksəldmək, istehsalın təmərküzləşməsini gücləndirmək, böhran hallarını və ziddiyyətlərini yumşaldmaq məqsədilə baş verir. Dövlətin əsas

müdaxilə forması investisiya fəaliyyətidir. Dövlət resursları hesabına istehsalın bir sıra kapitaltutumlu və azrentabelli sahələri, habelə iqtisadi və sosial infrastruktur yaradılır. Hal-hazırda investisiyaların ümumi həcmində dövlət vasitələrin xüsusi çəkisi təxminən 50 % təşkil edir. (İkinci dünya müharibəsinə qədər 5 %-dən az idi).

Cədvəl 4.6

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin müdafiə xərcləri.

Ölkə	ÜMM-nin həcmi, mlrd. doll.	Dövlət bütçəsi, mlrd. doll.	Müdafiə xərcləri, mlrd. doll.	Əhalinin adamba- şına müdafiə xərcləri doll.	“Hərbi ETTKİ (NİOKR) xərcləri və silahların alınması, mlrd. doll.
Rusiya	446	91	16,7	113	3,5
ABŞ	7140	1612	268,0	1054	90,0
Almaniya	2140	300	36,0	430	5,8
Fransa	1400	268	43,0	739	15,2
Böyük Birtaniya	1133	374	34,0	575	13,0

Dövlət müəssisələrinin maliyyələşdirilməsinə böyük vəsaitlər, əsasən subsidiya formasında, sərf olunur. 1983-cü ildə onlar 11 mlrd. frank təşkil etmişdir. Özəl kapitalist müəssisələr xeyli maliyyə yardımını dövlət sifariş, subsidiya, dotasiya, habelə güzəştli kredit formasında alırlar. Dövlət sifarişləri daim artır, xüsusilə maşın və aviasiya, neft sahəsi

üçün. Subsidiya və istiqrazları əsasən iri sənaye qrupları alır. Müəssisələrin yenidən təşkil olunmasına yardımın kredit forması (60%) üstünlük təşkil edir. Kreditlərin sahədən asılı olaraq müxtəlif faiz səviyyəsi var.

1981-1982-ci illərdə hökumət iqtisadiyyatının ən geridə qalmış sahələri (qara metallurgiya, gəmiqayırma, toxuculuq sənayesi) üzrə bir sıra proqramlar qəbul etdi. Bütövlükdə 1982-ci ildə sahibkarlar dövlət büdcəsindən 34 mlrd. frank aldı. Hökumət yardımı beşillik planın vəzifələri ilə uzlaşdırılır. O, iqtisadi artım templərinin sürətləndirilməsinə, istehsalın strukturunun dəyişdirilməsinə, ayrı-ayrı rayonların inkişaf səviyyələrindəki fərqlərin hamarlanmasına yönəldilib.

Son illərdə, milli inkişafın ümumi vəziyyətləri ilə uzlaşmış, bir neçə proqram qəbul edilib ETTKİ sahəsində. 1980-cı ildə dövlət büdcəsindən elmi-tədqiqat işlərinə 7,4 mlrd. frank məbləğində təxsisatlar verilib. Xarici işlər xərclərinə, Fransanın inkişafda olan ölkələrə, əsasən Afrikadakı keçmiş müstəmləkələrə, xaricdə diplomatik nümayəndəliklərinin saxlanılması, habelə beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarına haqlara, “yardımını” daxil edir. Ölkənin yaşadığı maliyyə çətinliklərinə görə inkişafda olan ölkələrə yardım bir qədər azalıb.

Belə ki, 1970-1980-cı illərdə o, ÜDM-in 1,38 %-dən 0,59 %-nə enərək, 14,3 mlrd. franka çatmışdır. “Yardımanın” xeyli hissəsi, yardım və əməkdaşlıq fondu tərəfindən subsidiya və iqtisadi əməkdaşlığın mərkəzi kassası tərəfindən güzəştli istiqrazlar formasında təqdim olunur. Bütövlükdə subsidiyalar üstünlük təşkil edir, hansılar ki bütün yardımın 95 %-nə çatır. İnkişafda olan ölkələrə “yardımını” miqdarına görə Fransa kapitalist dünyasında beşinci yeri tutur. Bütövlükdə xarici işlər xərcləri büdcənin təxminən 3 %-ni təşkil edir [17]. Cədvəl 4.7-də Fransa dövlət büdcəsi xərclərinin strukturu təqdim olunub.

Cədvəl 4.7

2004-cü ilə Fransanın büdcə xərclərinin strukturu

Xərclər maddəsi	Məbləği, mlrd. avro	2004-cü il 2003-cü ilə faizlə
Xarici siyasət	4,2	+ 3,5
Kənd təsərrüfatı	5,1	– 0,86
Veteranlar	3,4	– 3,1
Ümumidövlət xərcləri	53,9	– 0,07
Mədəniyyət və informasiya	2,6	+ 5,38
Ekologiya və dayanıqlı inkişaf	0,8	+ 0,63
İqtisadiyyat, maliyyə və sənaye	15,0	+ 0,21
İnfrastruktur, nəqliyyat, yaşayış, turizm və dəniz	19,9	– 4,25
DİN, milli təhlükəsizlik	20,8	+ 5,09
Yerli hakimiyyət orqanlarına dotasiyalar	58,5	+ 1,23
Gənclər, təhsil, tədqiqatlar	70,8	+ 2,71
ETTKİ (mülki sahələr) – cəmi	8,9	+ 0,94
Onlardan yeni texnologiyalar	6,2	+ 1,81
Ədliyyə	5,3	+ 4,88
Xarici (dənizarxası) ərazilər*	1,2	+ 3,32
Baş nazirin kabineti	1,5	+ 1,05
İdman	0,4	– 1,96
Məşğulluq, səhiyyə	32,0	+ 0,84
Milli müdafiə	41,4	+ 3,68
Cəmi	277,9	+ 1,5
* Fransanın xarici (dənizarxası) ərazilərinə Sakit okeandan bir sıra adalar aiddir: Yeni Kaledoniya, Fransa Polineziyası, Uollis adalar qrupu, Alofi adası, Cənub torpaqlar və Fransa Antarktikası, habelə Kanada sahilləri yaxınlığında Sen–Pyer–ye–Mikelon arxipelaqı		

1960-1970-ci illərdə sosial xərclərin artım templəri 7%-dən çox təşkil edirdi və 1980-cı illərdə də azalmadı, halbuki bütün inkişaf etmiş ölkələrdə onalar azalıb. Hal-hazırda sosial ehtiyaclara (təhsil, səhiyyə, sosial təminat) xərclər nisbətən azalır, lakin sosial münafişələrin kəskinləşməsi, habelə istehsalın ixtisaslı fəhlələrə tələbatının artması ilə, bir qədər artır.

Hökumət, bu vəsaitləri təkcə sosial manevr etmək üçün yox, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi üçün istifadə edir. 1981-1982-ci illərdə F.Mitteranın Admininstrasiyası, ödəmək qabiliyyəti tələbatının yüksəldilməsi və işsizliyin ixtisarına yönəldilmiş islahatlar apardı. Minimum əməkhaqqı, qocalığa və əlilliyə görə təqaüdlər, ailə müavinətləri və s. artırılmışdır. Eyni zamanda, özəl müəssisələrinin sosial haqlardan azad olunma praktikasının genişləndirilməsində zəhmətkeşlərin sosial sığorta fonduna haqlarının miqdarı artırılmışdır. Bu artım, habelə inflyasiyanın qalxması, zəhmətkeşlərin aldığı gəlirləri azaldır.

Bu qrupun əsas xərcləri təhsilə verilən təxsisatlardır (orta məktəblərin, peşə məktəblərin, universitetlərin, ali texniki məktəblərin maliyyələşdirilməsi), hansıların ki payı büdcənin ümumi xərclərinin təxminən 25% təşkil edir. Əvvəlki kimi səhiyyə xərcləri əhalinin tibbi yardıma ehtiyaclarından xeyli geri qalır. Sosial sığorta məsrəfləri dövlət büdcəsinə, yalnız sosial fondlara keçirilən məbləğlər ilə təsvir olunur.

İdarəetmə xərcləri, parlamentin, habelə icra hakimiyyətinin bütün orqanlarının saxlanılması ilə bağlı məsrəfləri əhatə edir. Çox böyük inzibati aparatın (1mln. nəfərə yaxın) mövcudluğu dövlətin siyası, iqtisadi və sosial vəzifələri ilə şərtləndirilir. Bütövlükdə bu məsrəflər bütün dövlət büdcə xərclərinin 12 %-ni təşkil edir.

Cədvəlin göstəriciləri Fransanın dövlət büdcə xərclərinin sosial yönümlülüyündən xəbər verir. Belə ki, orta və ali təhsilə xərclər, ümumi xərclər strukturunda 27,8 % təşkil edirdi, bununla yanaşı xeyli payı müdafiə xərcləri tuturdu – 19,8 %.

Fransanın xərclərinin həcmi (mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanlarının) müharibədən sonrakı dövrdə artıb: 1950-ci ildəki ÜDM-in 31 %-dən 1993-cü ildəki 54,2 %-dək. 1994-cü ildə mərkəzi hökumətin xərcləri təxminən 1270 mlrd.

frank təşkil etdi, büdcə kəsiri 4,2 % olmaqla; yerli hakimiyyət orqanlarının xərcləri təxminən 600 mlrd. frank.

Yerli büdcələrdə təhsil xərcləri üstünlük təşkil edir, xeyli vəsait ərazilərin abadlaşdırılmasına və sakinlərin istirahətinin təşkilinə, sosial infrastruktura gedir.

Yerli hakimiyyət orqanlarının fəaliyyəti Konstitusiya və qüvvədə olan qanun vericiliklə rəqlamentləşdirilir. Şuralar (regional, departament, kommuna) büdcələr tərtib edir və yerli resurslara sərəncam verir. Qeyd olunduğu kimi, vahid büdcə sistemi mövcud deyil. Hər büdcə formal ayrılıb. 1981-ci ildə idarəetmənin qeyri-mərkəzləşdirilməsinin islahatı aparılıb, hansı ilə əlaqədar yerli orqanlara dövlət subsidiyalarının miqdarı artırılıb və vəsaitin xərclənməsində hüquqlar genişləndirilib. Dövlət subsidiyalarının payı, əsasən məqsəd təyinatlı, onların gəlirlərinin 25-30 %-nə kimi artırılıb. Xərclərdə, yerli hakimiyyət peşə və əlavə iş yerlərinin açılmasına üstünlük verirlər.

Yerli büdcələrin cari xərclərin $\frac{1}{3}$ -dən çoxu inzibati-polis aparatına düşür, $\frac{1}{3}$ -i – təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, qalanları–yerli təsərrüfata. Büdcə investisiyalarının 50 %-dən çoxunu yerli hakimiyyət həyata keçirdir.

4.8 Büdcə kəsiri və Fransanın dövlət borcu

Ölkə konstitusiyasında büdcənin balanslaşdırılması prinsipi təsbit olunub; onda kəsirin olmasına qadağa qoyulurdu. Əvvəlcə bu prinsip uğurla tətbiq olunurdu, lakin vaxt ötdükcə, haçan ki kəsirsiz büdcəyə əməl etmək çətinləşdi, dolayı yollar tapılmışdır: hər büdcə ili üçün balanslaşdırılmış büdcə tərtib və qəbul olunurdu, ilin sonuna yaxın isə əlavə büdcə qəbul olunurdu.

İlk dövrlərdə əlavə büdcələrin kəsirinin miqdarı cüzi idi, lakin hər yeni il gəldikdə, onların miqdarı artmaqda davam edirdi. Beləliklə, “balanslaşdırılmış” büdcə zamanın sınağına davam gətirmədi.

1992-ci ildə dövlət maliyyəsinin mülayim kəsiri və zəif inflyasiya olan fransa iqtisadiyyatı bütün avropa ölkələrindən daha dolğun maastrixt razılaşmalarına uyğun gəlirdi, lakin 1993-cü ildə büdcə kəsiri müşahidə olunurdu.

1990-1993-cü illərdə dövlət büdcə kəsirinin səbəbləri aşağıdakı amillər idi:

- a) dövlət sifarişlərinin artırılması;
- b) sosial sığorta büdcəsinin kəsirinin artımı.

1993-cü ilin mayında dövlət büdcəsinə yenidən baxılmışdır: alqaqol içkilərinə və tütün məmulatlarına vergilər artırılmış, hökumət xərcləri azaldılmışdır. Lakin bu gəlirlərin artırılmasına gətirib çıxartmadı.

1993-cü ildə dövlət borcunun ümumi həcmi təxminən 400 mlrd. franka (ÜDM-in 5,8 %-i) çatmışdır, o cümlədən dövlət kəsiri 315 mlrd. frank təşkil edirdi. Xərclərin məhdudlaşdırılması, vergilərin artırılması, real gəlirlərin artım səviyyəsinin dondurulması, ümumi işlərin, mənzil tikintisinin genişləndirilməsi yolu ilə 1994-cü ildən kəsirin azaldılması (300 mlrd. kimi) planlaşdırılırdı.-

İşsizliklə mübarizə üçün 1998-ci ilin əvvəlində parlament, əvvəlki əməkhaqqını saxlamaqla, 35 saatlıq iş həftəsinə (1980-ci illərdə iş həftəsi 39 saat təşkil edirdi) keçidi təsdiq etdi, bir sıra müəssisələr 32 saatlıq iş həftəsinə keçdi. 1 yanvar 2000-ci ildən bütün müəssisələr məcburi qaydada iş vaxtının davamlılığının 35 saata qədər qısaltılmalı idilər.

Maliyyə-büdcə siyasətinin prioritetləri aşağıdakılar oldu:

- a) dövlət büdcə kəsirindən iqtisadi artımın stimullaşdırıcısı kimi istifadə olunması;
- b) xarici və daxili borcun ixtisarı;
- c) vergiqoyma normasının azaldılması.

Fransa büdcəsinin əsas problemi onun kəsirinin əhəmiyyətli miqdarıdır (cədv. 4.8). Yüksək sosial öhdəliklərlə əlaqədar hökumət büdcə kəsirinin məqbul səviyyəyə çatmasına nail olmadı. 2004-cü ildə o, 56 mlrd. avro və ya

ÜDM-in 3,6 %-ni təşkil etdi, hansı ki Avropa İttifaqının “Sabitlik haqqında Pakt”ın 3 %-ni üstələyir. Fransa hökuməti 2005-ci ilə büdcə kəsirini ÜDM-in 3 %-nə çatdırılmasını planlaşdırırdı, lakin buna nail olmadı.

Cədvəl 4.8

Fransa büdcəsinin kəsiri

İl	ÜDM-dən %	İl	ÜDM-dən %
1997	3,5	2004	3,6
1998	2,9	2005	3,5
2000	1,8	2006	3,3
2003	4,1		

2003-2005-ci illərdə Fransa dövlət maliyyəsinin proqram – məqsədli idarəetmə metoduna keçir. 1 avqust 2001-ci ildə büdcə quruluşu haqqında qəbul olunmuş konstitusiyə qanunu (Loi orqa-nique 2001–692 du 1 aout 2001 relative aux lois de finances). 1 yanvar 2005-ci ildən qüvvəyə mindi. Yeni qanun 2 yanvar 1959-cu il tarixli ordanansı əvəz etdi, hansına ki 46 il ərzində Fransanın “maliyyə konstitusiyası” kimi baxılırdı. Yeni qanun qüvvəyə tədricən minirdi 2001-ci ildən 2005-ci ilədək. 25 il ərzində Fransa hökuməti büdcə kəsirinin ləğv edilməsinə uğursuz cəhd göstərir və müsbət nəticə əldə edə bilmir. Bu cəhdlər niyə görə uğur qazana bilmir ? Strateji cəhətdən mühüm olan bu məsələnin həlli üçün Fransa hökumətinin son illərdə tətbiq etdiyi tədbirlərə baxaq. 1980-1990-cı illərdə dövlət sektorunun özəlləşdirilməsinin iki proqramı qəbul olunmuşdur, halbuki, mütəxəssislər qeyd edirlər ki, “sürünən” özəlləşdirmə 1960-cı illərdən başlanıb.

1985-2000-ci illərdə büdcə kəsiri ilə mübarizədə əsas dövlət siyasəti müəssisələrin özəlləşdirilməsi olduğu halda, 2000-ci ildən vəziyyət kökündən dəyişdi. Məsələn, 1998-ci ildə Fransa hökuməti Mandrake Soft şirkətinin səhmlərinin bir hissəsini aldı. (hansı ki özünün müflisləşməsi haqqında elan

etməyə hazırlaşdı), bununla da sərbəst yayılan Linux əməliyyat sisteminin distributivlərinin ən yaxşı istehsalçılarından birinin məhv olunmasının qarşısını aldı. Artıq iki ildən sonra dövlət tərəfindən bu səhmlərin alınması, özünü doğrultdu. Şirkət zərərliyədən gəlirlilər sırasına keçdi. Mənfəət 27mln. avro təşkil etdi, hansı ki 1997-ci ilin eyni göstəricisini 17 mln. üstələdi. Bundan başqa, 2002-ci ildə Mandrake Soft şirkəti Connectiva Braziliya şirkətinin nəzarət zərfini aldı və adını dəyişib Mandriva oldu. 2005-ci ildə onlar GertonLinux Amerika şirkətinin nəzarət zərfini aldı, hansı ki şübhəsiz əməliyyat sistemlərinin dünya bazarlarında şirkətin mövqeyini gücləndirdi. Mandriva şirkətinin səhmləri maliyyə bazarlarında dayanıqlı yüksək kotirovkalara malikdir [221]

Belə bir müdrik strateji qərarla Fransa hökuməti, nəinki ən perspektivli High-Tech şirkətlərindən birinin iflaslaşmasına imkan vermədi, hətta dövlət büdcəsinə pul vəsaitlərinin daxil olmasının yeni mənbəyini əldə etdi.

Beləliklə, Fransa hökumətinin çoxsaylı iri müəssisələrinin (şirkətlərinin) səhmlərinin nəzarət zərfləri var və büdcə kəsirinin azaldılmasının üsullarından biri bu şirkətlərin səhmlərinin nəzarət zərflərinin satılmasıdır. Məsələn, 20 dekabr 2005-ci ildə Fransa hökuməti hərracda üç ən iri avtobankın səhmlərinin nəzarət zərflərini şəxsi əllərə satdı və nəticədə təxminən 2 mlrd. avro əldə etdi.

Artıq oktyabrın ortasında Fransa dövləti 2005-ci ilin büdcəsinin işlədib qurtarmışdı. O, özündə faktiki olmayan pulları xərcləyirdi. Hər gün orta hesabla Fransa büdcə kəsirinin miqdarını 790 mln. avro artırırırdı. 1 yanvar 2006-cı il vəziyyətinə kəsir 46,8 mlrd. avro təşkil edirdi.

2004-cü il ilə müqayisədə, hansında ki fransa dövlətinə büdcə pulları 56 günə çatmadı, 2005-ci ildə o, 60 gündən bir qədər çox müddəti kreditin hesabına yaşamalı oldu. 2003-cü ildə vəziyyət daha ağır idi, çünki 74 günə Fransanın büdcə vəsaiti çatmırdı (rekord göstərici).

Ayrı-ayrı illərdə belə nəticələrin əldə olunması hələ heç nədən xəbər vermir, problem ondadır ki, belə vəziyyət artıq 25 il davam edir və dövlət borcunun xroniki artımına aparır.

Aparılan özəlləşdirmədən başqa, büdcə kəsirini aradan götürmək üçün ssuda (rəsmi şəkildə verilən borc) kapitalı bazarında pul vəsaitlərinin səfərbər olunmasından da istifadə olunur. İstiqrazların hesabına kəsirin təxminin 80 %-i ödənilir. Bu zaman həm daxili, həm də xarici istiqrazlardan istifadə olunur. Əsas kreditör qismində Fransa bankı, xüsusi hökumət fondları və özəl kredit müəssisələri çıxış edir.

İnflasiya dövlətə kreditə verilən vəsaitləri qiymətdən salır və hökuməti indeksləşdirilmiş istiqrazları buraxmağa vadar edir, hansılar ki istiqraz sahiblərini pulun qiymətdən düşməsindən qoruyur. İlk belə istiqraz 1952-ci ildə buraxılıb.

Büdcənin xroniki kəsirli olması (daim istiqrazlara müraciət etməyə gətirib çıxarır), dövlət borcunun sürətli artımı ilə nəticələnir. Əgər 1991-ci ildə xərclər gəlirləri 1,9% üstələyirdisə sonrakı illərdə bu artmışdır. 1997-ci ildə Maastrix razılaşmasına əsasən bu üstələməni 3%-ə salmaq mümkün oldu (cədv. 4.9).

Cədvəl 4.9

Fransanın dövlət borcu

İl	ÜDM-dən %	İl	ÜDM-dən %
1997	59,3	2000	57,6
1998	58,5	2004	65,6

Belə ki, 1960-cı ildə dövlət borcu 117,6 mlrd. frank, 1970-ci ildə –197, 1mlrd, 1980-ci ildə –265,9 mlrd. frank təşkil edirdi. Xüsusi fondların və dövlət sektorunun borclarını nəzərə almaqla, ümumi dövlət borcu 1980-ci ildə 450 mlrd. faranka çatdı. Hal–hazırda Fransanın dövlət borcunun miqdarı 1 trln. 100 mlrd. avroya kimi yüksəlib. Şərti saymaqla bu gün bir fransızın borcu 18000 avrodan çox təşkil edir.

O ki qaldı dövlət borcunun strukturuna, onun böyük hissəsi (təxminən 90%) daxili borcun payına düşür, hansında ki indiki mərhələdə qısamüddətli istiqrazlar daha çox üstünlük təşkil edir (60 %-ə yaxın). 1 il müddətinə qədər xəzinədarlıq vekselləri, 1 ildən 5 ilə kimi dövriyyədə olan xəzinədarlıq borcları, sertifikatlar və Fransa bankının avansları kimi çıxış edirlər. Uzunmüddətli borclar istiqraz şəklində buraxılır. 1970-ci illərin əvvəlinə ölkənin valyuta–maliyyə mövqeyinin bir qədər möhkəmlənməsi xarici, xüsusilə qısamüddətli və ortamüddətli, borcun azaldılmasına imkan yaratdı. Lakin enerji böhranın və iqtisadi çətinliklərin kəskinləşməsi xarici bazarda borcların artımının səbəbi oldu. 1983-cü ilin iyulun sonuna xarici borc 369 mlrd. frank təşkil etdi.

Çox iri dövlət borcu faizlərin ödənişinə və borcların ödənişinə böyük xərclər tələb edir. Fransa hökuməti islahatın aparılmasının zəruriliyi haqqında danışır, iri dövlət şirkətlərini özəlləşdirir, lakin iqtisadçıların çoxu qeyd edirlər ki, hökumət ilk növbədə dövlət xərclərinin azaldılmasına çalışmalıdır. Bu zaman nümunə kimi Almaniya göstərilir, hansında ki təkcə federal səviyyədə büdcə xərclərinin əhəmiyyətli azaldılmasına nail olmaq mümkün oldu.

Al-nin normalarının 60 %-lik həddi keçməməklə haqqında tələblərinə baxmayaraq, Fransanın daxili borcu 1100 mlrd. avronu üstələyir, hansı ki 2006-cı ildə ÜDM-in 66 %-ni təşkil edib. 2005-ci ildə ticarət balansında, ölkənin tarixində ən iri, 25 mlrd. avro məbləğində kəsir əmələ gəlmişdir. Onun səbəbi neftin qiymətlərinin qalxması, idxal olunan malların istehlakının artması və ixracın az olmasıdır (2005-ci ildə 350 mlrd. avro, misal üçün, Almaniyaadakı 800 mlrd. avroya qarşı).

Həddindən artıq yığılan borcun problemini həll etmək üçün, hökumət 2007-ci ilin büdcəsini hazırlayarkən, dövlət xərclərini, inflyasiyanın səviyyəsindən 1% aşağı azaltmalı idi. Əvvəllər belə vəzifəni Fransada bir dəfə həll etmək mümkün olmuşdur–1997-ci ildə Alen Jüppenin hökumətində. Xərclərin

ixtisarını və iqtisadi artımı nəzərə almaqla, Fransanın dövlət büdcəsinin saldosu aşağıdakı kimi dəyişəcək: 2,6 %-2007-ci ildə, 1,9-2008-ci ildə, 1,0-2009-cu ildə və 0,1%-2010-cu ildə . Praktiki bu, o deməkdir ki, 2010 -cu ilə borcun səviyyəsini 59,9 %-ə çatdırmaq niyyətində olan Fransa, hər il 5-10 mlrd. avro ayıracaq. Fransa maliyyəsinin sağlamlaşdırılmasını əsası fransa iqtisadiyyatının planlaşdırılmış, ildə 2,25 % artımı və vergilərin yeni endirimindən imtina olmalıdır.

4.9. Rusiya üçün nəticələr

Rusiya Federasiyasından fərqli olaraq Fransa, formal ikisəviyyəli büdcə sisteminə malik olan, unitar dövlətdir, lakin yerli büdcələr, öz növbəsində, regionlar, departamentlər və kommunalar səviyyəsində formalaşır. Fransanın büdcə sisteminin belə tərkibi, dövlətlərin federativ və unitarlara bölünməsinin bir qədər şərti olmasını bir daha vurğulayır, nəzərə alsaq ki, son onilliklərdə bütün dövlətlər, hakimiyyətin bütün səviyyələrinin optimal əməkdaşlığının axtarışındadır. A.Barberanın mülahizəsinə görə, “federativ və unitar dövlətlər arasında fərqlər daha az dürüst olur. Birinci, mərkəzləşmə prosesləri gedir, ikinci-qeyri-mərkəzləşmə və məhz ”regionların dövləti “optimal görünür... Maksimum mərkəzləşmə və qeyri-mərkəzləşmə ilə bağlı qəti variantlardan çəkinməyə çalışırlar” [6,c.76].

Fransanın büdcə sisteminin özəlliyi birləşdirilmiş büdcələrin mövcudluğundadır, hansı ki dövlət büdcəsində sərbəst təşkilatların büdcəsini nəzərə almağa imkan verir. Dövlət təşkilatlarının birləşdirilmiş büdcələrinin mövcudluğunu dövlət maliyyəsinin idarə olunmasında müsbət məqam kimi qəbul etmək lazımdır, çünki, beləliklə cəmiyyət, nəinki büdcə vasitələrinə, hətta bu təşkilatların idarə edilməsində olan dövlət əmlakının istifadəsinə, nəzarət etmək hüququnu əldə edir.

Rusiya tərəfindən Fransanın birləşdirilmiş büdcələrinin formalaşdırılması üzrə təcrübəsinin tətbiq olunması, gətirib elə vəziyyətə çıxarırdı ki, ən iri dövlət müəssisələrinin rəhbərlərinin maliyyə fəaliyyəti ölkə parlamentinin hesabında olardı. Belə ki, ən iri rusiya təşkilatlarının büdcələri, hansılarındakı dövlət səhmlərinin nəzarət zərfinə malikdir, Rusiyanın Dövlət Duması tərəfindən baxılmalıdır. Hər dəfə qaza, elektrik enerjisinə tariflərin dəyişdirilməsinin əsaslandırılması haqqında məsələ müzakirə olunanda (qiymətlərin artımını şirkətlərin rəhbərləri investisiya xərclərinin zəruriliyi ilə izah edirlər), ölkə parlamenti bu məsələyə qayıdır. Lakin son illərdə təbii inhisarların məhsulunun və xidmətlərinin məhz tarif artımı inflyasiyanın katalizatoru oldu, onun ilə mübarizə Rusiya Hökumətinin prioriteti elan edilib. Lakin bu mübarizədə ölkə hökuməti, inflyasiyanın ilkin səbəblərini – fəaliyyəti cəmiyyətin nəzarətində olmayan, inhisarların ehtiyatsız israfçılığı səlahiyyəti ləğv etmək əvəzinə, büdcə xərclərinin azaldılmasına arxalanır.

Fransanın maliyyə sistemində dövlət sektoruna və onun, cəmiyyətin iqtisadi həyatında, roluna xüsusi diqqət yetirilir. İqtisadi həyata dövlətin fəal müdaxiləsi hal-hazırda Fransanın sənaye siyasətinin mühüm prinsipidir. Fransada keçən güclü özəlləşdirmə prosesinə baxmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, mülkiyyət formasının dəyişdirilməsi iri şirkətlərin idarəetmə mexanizminə az təsir etdi, yəni mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, dövlətin iri sənaye şirkətlərlə sıx əlaqəsi müşahidə olunur.

Fransada özəlləşdirmə prosesinə dövlət maliyyəsinin sağlamlaşdırılmasının əsas üsulu kimi baxılır, dövlət borcunun əhəmiyyətli artımı ilə əlaqədar isə, özəlləşdirmə büdcə gəlirinin artırılmasının ilknövbəli vasitəsidir. 1990-cı illərin əvvəllərində Rusiya Federasiyasında da özəlləşdirmə aparıldı, hansının ki prosesində dövlət iri şirkətlərin xeyli hissəsinin fəaliyyətinə nəzarəti itirdi, onların bazar dəyərlərinə adekvat gəlir

alamdan. Bu, ölkənin iqtisadi inkişafına neqativ təsir göstərən mənfi məqamdır. Fransada isə digər vəziyyət müşahidə olunur – çoxlu iri şirkətlərin fəaliyyətinə nəzarətin iplərini dövlət öz əllərində saxlamağa çalışır, xüsusilə yüksək texnologiyaların strateji əhəmiyyətli sahələrində, şirkətlərin kapitalında səhmlərin xeyli hissəsini özündə saxlamaqla. Fransanın özəlləşdirmə təcrübəsinin istifadəsi zəruri hesab olunur, xüsusilə fəaliyyətləri ölkənin milli təhlükəsizliyi ilə bağlı şirkətlərin.

Fransada qüvvədə olan tənzimləmə sisteminin müsbət məqamı ondan ibarətdir ki, müxtəlif qanunvericilik dəyişikliklərində yerli büdcələr ilə təminat verilən geniş təzminatlar siyahısı mövcuddur, hansılar ki fransanın mərkəzi hökuməti tərəfindən həyata keçirilir. RF-mim büdcə məəcəlləsi analoji normanı nəzərdə tutur, lakin heç bir xüsusi və ya məqsədli təzminatın adını çəkmir. Fransada mövcud olan təzminatlardan xüsusi müəllim dotasiyası, hansı ki müəllimlərin mənzillə təmin olunması üçün nəzərdə tutulub, xüsusi maraq kəsb edir. Məhz bu yolla dövlət tərəfindən çox mühüm sosial məsələ həll olunur – müəllimin ictimai statusunua dəstək. Rusiyada isə mənzil tikintisi üçün şəraitin yaradılması və ehtiyacı olanları yaşayış ilə təmin olunması bələdiyyə qurumlarına həvalə edilib, hansıların ki gəlirləri bir çox halda hətta cari və əhali üçün çox mühüm olan problemlərin həllinə də kifayət etmir. Şübhəsiz ki, Rusiyada təkcə müəllim peşəsinin nümayəndələri yox, eləcə də kənd yerlərində mütəxəssislərin, bütövlükdə büdcə sahəsi işçilərinin yaşayışla təmin olunmasında RF subyektlərinin dövlət hakimiyyət orqanlarının yardım göstərməyinin müsbət nümunələri mövcuddur.

Təzminatın daha bir maraqlı nümunəsi – əlavə dəyər vergisinin təzminat fondunun yaradılması, hansı ki investisiyalara qoyulan verginin ödənilməsi ilə əlaqədar yerli büdcələrin xərclərinin əvəzlənməsi (ödənilməsi) üçün nəzərdə tutulub. Bu bir növ ƏDV-nin mərkəzi hökumətin büdcəsindən

yerli büdcəyə ödənilməsidir. Rusiyada vergi ödəməsinin əvəzini o təşkilatlar alır, hansılar ki vergi ödəyicisidir və ya fərdi sahibkardır, büdcə isə yox. Ödənilmiş ƏDV-nin qaytarılmasının mənası təkcə büdcə üçün yox, təşkilatlar üçün də əhəmiyyətli dir, hansılar ki büdcədən pul alıb bu və digər malın, xidmətin dəyərini ödəyiblər (hansıl arn ki qiymətinə vergi daxildir). Vergi yerli büdcəyə qayıtdığı halda, digər xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün yerli özünüidarəetmə orqanlarının sərəncamında daha çox vəsait olur. Eyni zamanda ƏDV-nin təzminatı yerli hakimiyyət orqanlarının investisiya fəaliyyətini həvəsləndirir, hansıl arn ki büdcə investisiyalarının ümumi məbləğində payı 50 %-dən çox təşkil edir. Belə bir mexanizmin Rusiyada tətbiq olunması, iqtisadi inkişafın yüksək templərini dəstəkləmək, büdcə vəsaiti hesbainə investisiyalara və özəl vəsaitlərin cəlb olunmasına yardım edən regionları və bələdiyyələri həvəsləndirmək üçün imkan yaradırdı.

Fransada xüsusi yer, ayrı-ayrı ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafının seçki təsirinə yönəldilmiş, regional iqtisadi siyasətə ayrılır. Yerli büdcələrə ƏDV-nin ödənməsini regional siyasətin mühüm alətlərindən biri kimi hesab etmək olar. Rusiya Federasiyasında regional inkişafın problemini büdcələrarası münasibətlər sisteminin çərçivəsində həll etməyə çalışırlar, hansı ki prinsip etibarı ilə düzgün deyil, çünki büdcələrarası münasibətlər və regional siyasət müxtəlif məqsəd və vəzifələrin əldə olunmasına yönəldilib. Regional iqtisadi siyasətin məqsədi regionların iqtisadi inkişafına bilavasitə təsir edən investisiyalara dəstək verməkdir. Büdcələrarası münasibətlər çərçivəsində maliyyə yardımı isə əsasən regionların cari dəstəkənməsinə yönəldilib, çünki əsasən aşağı büdcələrin cari xərclərinin ödənilməsi üçün verilir. Büdcələrarası münasibətlər regionların iqtisadi inkişafına yalnız dolaylı ilə təsir edir: regional büdcələrin gəlirləri nəqədər çox olsa, bir o qədər də hakimiyyət orqanlarında öz

ərazilərinin sosial-iqtisadi inkişafını həvəsləndirmək məqsədilə, sərbəst addımlar atmaq üçün imkanlar olacaq.

Rusiyanın federal büdcəsinin tərkibindəki Regional inkişaf fondu istisna təşkil edir, hansından ki regionların sosial –iqtisadi inkişaf federal məqsədli proqramları maliyyələşdirilir. Belə proqramlar, şübhəsiz, regional iqtisadi siyasətin alətidir, lakin bizdə ona, büdcələrarası münasibətlərin bir hissəsi kimi baxılır. Regionlara maddi yardımın müəyyənləşdirilməsi metodikalarında onların investisiya xərclərinə tələbatı nəzərə alınmır. Ona görə də Fransanın regional maliyyə-iqtisadi tənzimlənməsindəki təcrübəsinin istifadəsi zəruri görünür.

Fransanın vergi sistemini və vergilərin hesablanması çətinliyini qiymətləndirərkən heyranət hissi yaranır, vergi orqanları, öhdəliklərinə düşən vəzifələri yerinə yetirməklə yanaşı, həm də vətəndaşların xərclərinin aldıkları gəlirlərə uyğun olmasına nəzarət edirlər, yəni hüquqi normaya, hansı ki Rusiyada da bir zamanlar mövcud idi, lakin səmərəsi az olduğuna görə ləğv olunmuşdur. Lakin vergilərin sayının çox olduğuna görə yerli büdcələrin sərbəstlik səviyyəsi, Rusiyada olduğu kimi, hansında sayı son illərdə üç dəfə azalıb, cüzidir. Bu, onların gəlirlərində maliyyə yardımının kifayət qədər yüksək payını şərtləndirir və deməli bələdiyyə qurumlarının siyasətini hakimiyyətin yuxarı orqanlarından asılı vəziyyətə gətirib çıxardır. Deməli, vergilərin sayı deyil, onların hakimiyyət səviyyələri arasında müəyyənləşdirmə üzrə səlahiyyətlərin bölgüsü və vergi bazası, büdcələrin gəlirlərini müəyyənləşdirir.

Rusiya, Fransanın miqrasiya siyasətindən irəli gələn neqativ təcrübəni də nəzərə almalıdır. Hal-hazırda Rusiya işçi qüvvəsinin çatışmamazlığını bəhanə edərək, fəal şəkildə miqrantları dəvət edir, mahiyyəti üzrə öz işsizlərini gələcəyə ümitsiz vəziyyətdə qoyur. Gözə görünməyən işsizlik, ilk növbədə kənd yerlərində, rəsmi statistika ilə nəzərə alınmır, işsizlər bundan irəli gələn nəticələr ilə dövlət yardımını almır.

İşəgötürənlər üçün miqrantları dəvət etmək sərfəlidir, çünki onlar daha az əməkhaqqı ilə kifayətlənirlər. Demografik siyasətin həllinə dövlət yanaşması, 22 iyun 2006-cı il tarixli 637 sayılı “Xaricdə yaşayan həmvətənlərin RF-ə könüllü köçürülməsinə yardım göstərmək üzrə tədbirlər haqqında” RF Prezidentinin Fərmanında öz əksini tapmışdır, hansının həyata keçirilməsi, ola bilər ki, immiqrantların strukturunda disbalansı düzəlsin.

Yoxlama sualları

1. Fransanın sosial-iqtisadi inkişafını səciyyələndirin.
2. Fransanın maliyyə sisteminin tərkibini təsvir edin.
3. RF, digər xarici ölkələr ilə müqayisədə Fransanın maliyyə sisteminin xüsusiyyətlərini sadalayın.
4. Fransa və Rusiya büdcə sistemlərinin tərkibini müqayisə edin. Ümumi cəhətləri və fərqləri müəyyənəldirin.
5. Ölkənin maliyyə sisteminin tərkibinə daxil olan xüsusi fondları sadalayın.
6. RF ilə müqayisədə sosial fondların gəlirlərinin formalaşmasının özəllikləri nədədir ?
7. Fransanın konstitusiyası şurasına bənzər orqanın Rusiyada yaradılmasının zəruriliyini siz necə qiymətləndirirsiniz?
8. RF ilə müqayisədə Fransanın büdcə prosesinin mərhələlərini səciyyələndirin.
9. Fransada büdcə prosesinin özəllikləri nədən ibarətdir?
10. Ordonans büdcə özündən nəyi kəsib edir və hansı halda o qüvvəyə minir?

11. Fransa parlamnetinin büdcə hüququnun məhdudluğu nədən ibarətdir və buna bəraət qazandırmaq olarmı ?

12. Büdcə maddələrinin bir neçə illik təsdiq olunmasını nə ilə izah etmək olar?

13. Fransanın vergi sisteminin tərkibini səciyyələndirin.

14. Fransa və RF-in vergi sistemlərinin ümumi və fərqli cəhətlərini təsvir edin, onları digər xarici ölkələr ilə müqayisə edin.

15. Fransanın dövlət gəlirlərinin özəllikləri nədən ibarətdir ?

16. Fransanın yerli büdcələrinə dövlət maliyyə yardımının formalarının adlarını çəkin.

17. Fransada sosial-iqtisadi inkişafın bərabərləşdirilməsinin mexanizmi nədən ibarətdir ?

18. Fransada regional inkişafın həvəsləndirilməsi üçün istifadə olunan alətlərin adlarını çəkin.

19. Fransanın dövlət xərclərinin əsas istiqamətləri hansılardır ?

20. Fransanın dövlət büdcə kəsiri və dövlət borcunun dinamikası necədir ?

21. Fransada tətbiq olunan büdcə kəsirinin ödənilməsinin üsullarının adlarını çəkin.

22. Büdcə kəsirinin və dövlət borcunun Maastrixt meyarlarına Fransa uyğundurmu ?

5 fəslə ədəbiyyat

1. Xarici ticarət, xaricdə ofşor, vergilər, banklar, – 2004. –T V – VI.–C. 307-329.

2. Xarici ticarət, xaricdə ofşor, vergilər, banklar, – 2005. –T IX – X–C. 278-282.
3. Kumaxov R. Fransa: dilemmanın həlli ? // Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq münasibətlər. –1998. – № 8. – S. 92 –97.
4. Ostrovskaya Y. Fransa: artımın templəri saxlanılır // Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq münasibətlər. –2000. – № 8. – S. 98 –102.
5. Poponova N.A. Fransada vergi orqanları // Finansı. – 2002. – № 1. – S. 73 –76
6. Federalizmin problemləri : müasir model / S.V.Yastrjemskinin redaksiyası ilə. –M.: Sosial-siəysi tədqiqatlar fondu, 1991. –147s.
7. Regional inkişaf: Rusiyanın və Avropa İttifaqının təcrübəsi / müə. kol. rəhb. və məs. red. A.Q. Qrinberq. – M. : QSC “İzd-vo” “Ekonomika”, 2000. –435s.
8. Rudiy K.V. Xarici ölkələrin maliyyə-kredit sistemləri: dərs vəsaiti. – M.: Novoe znaniye, 2003. – 301. s.
9. Semeko Q.V. Fransada dövlət subsidiyalaşması və yerli büdcələrin bərabərləşdirilməsi // Finansı. –1996. – № 4. – S. 52 –57
10. Xrustalyova N. Fransa yüzilliyin sonunda: iqtisadiyyatın tənzimlənmə modelinin dəyişdirilməsi // Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq münasibətlər. –2004. – № 6. – S. 61 –70.
11. Çernikov Q.P. Fransa iqtisadiyyatı : Ənənələr və ən yeni meyllər. –M.: Rusiya siyasi ensiklopediyası (ROSSPGN), 2002. – 416s.
12. Vergilər : dərs vəsaiti / D. Q. Çernikin redaksiyası ilə. – M.: Maliyyə və statistika, 2001.
13. www.djforex.ru/news/show/asp.
14. www.rambler.ru/db/news/msg/html
15. www.polpred.com
16. www.e-reports.hut.ru
17. www.euro.com

18. www.euro-news.com
19. www.french-news.com
20. www.hacklib.org
21. www.rg.ru
22. www.mandriva.com

V FƏSİL

YAPONİYANIN MALİYYƏ SİSTEMİ

5.1 Əsas sosial-iqtisadi göstəricilər üzrə Yaponiyanın xarakteristikası

Yaponiya–tarixi qısa müddətdə dünya liderlərindən birinə çevrilən ölkədir. Müharibədən sonrakı onilliklərdə milli iqtisadiyyatın möhkəmləndirilməsində Yaponiya böyük nəticələr əldə edib. Artım dinamikası, iqtisadi fəaliyyətin əsaslandırılması (motivasiya), biznesin təşkilinin formalarına, menecmentə, rəqabət qabiliyyətində və əmtəə mallarının keyfiyyətindəki nailiyyətlərə görə sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr arasında bu ölkənin tayı–bərabəri yoxdur. Toplanmış iqtisadi potensial artıq 1960-cı illərin sonunda Yaponiyanı ABŞ-dan sonra dünyada ikinci mövqeyə çıxartdı. 1970-80-ci illər ərzində Yaponiya sənaye istehsalı və ticarətin həcminə görə ABŞ-dan sonra ikinci yerdə inamla irəliləyirdi.

Ötən əsrin 90-ci illərindən başlayaraq isə yaponiyada iqtisadi artım zəifləməyə başladı. Əgər 1990-ci ildə Yaponiyanın ÜDM-i ABŞ ÜDM-nin 38%-nə bərabər idisə, 1991-ci ildə bu 32,5%-ə düşdü. 1998-ci ildə isə Yaponiya ÜDM-də müharibədən sonrakı dövrdə birinci dəfə irihəcmli enmə müşahidə olundu (2,5%). Bu daha şox Asiya maliyyə böhranı ilə əlaqədar idi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq Yaponiya dünya iqtisadiyyatında öncül yeri tutur və həmişə öz sösunü demişdir.

Rəsmi adı: Yaponiya. Paytaxtı: Tokio. Sahəsi: 377864 km². Pul vahidi: yen (= 100 senə). Dövlət dili: yapon. Əsas dinlər: buddizm və sintoizm.

Dövlət quruluşu: konstitusiyalı monarxiya. 1946-cı ilin konstitusiyası qüvvədədir. Dövlət başçısı: imperator, lakin o rəmzi hakimiyyətə malikdir. Baş nazir parlament tərəfindən təyin edilir, hansı ki 4 ilə seçilən nümayəndələr palatasından (512 deputat) və 6 ilə seçilən müşavirlər palatasından (252 deputat) ibarətdir. Bayraq rəsmi olaraq 1854-cü ildə qəbul olunub və günəşin dogmasını ifadə edir. Milli bayram : 23 dekabr (İmperatorun ad günü).

Yaponiya Sakit okeanın adalarında yerləşir. Bu ölkə– arxipelar 4 min adaya malikdir, hansılar ki simal–şərqdən cənub–qərbə uzanır. Xarici siyasətin istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün coğrafi amilin əhəmiyyəti böyükdür. Ön iri adalar–Xonsü, Xokkaydo; Sikoku və Küsü. Əhalinin sayına baxmış Yaponiyanın ərazisi çox da böyük deyil. Lakin indi Yaponiyada demoqrafik böhran yaşanır–dogum səviyyəsi enib, əhali qocalır (cədv.5.1).

Cədvəl 5.1

2004-cü ildə Yaponiyanın demoqrafik göstəriciləri

Göstərici	Miqdar
Əhalinin sayı, mln. nəf.	128
Sıxlıq, nəf / km ²	339
Təbii artım, %	2,2

Doğum səviyyəsi, %	10,3
Uşaq ölümünün səviyyəsi, %	4
Orta ömür müddəti, il	80
Yaşı 15-dən az olan əhali, %	16,1
Yaşı 65-dən çox olan əhali, %	14,1
Şəhər əhalisi, %	78

Əhalinin sayı göstəricisinə görə yaponiya bütün inkişaf etmiş ölkələrdən yalnız ABŞ-dan geri qalır. Lakin Yaponiya ən yüksək əhali sıxlığına malikdir, Avropanın bu göstəricisini 1,5–3, ABŞ-ın –10 dəfə üstələyir. Yaponiyada əhalinin təbii artımı, təxminən Avropa ölkələri ilə eyni səviyyədədir (ABŞ və Fransa istisna təşkil edir, hansılarında təbii artım müvafiq olaraq 6 və 2,8% təşkil edir), lakin burada əhalinin ən yüksək ömür müddəti müşahidə olunur.

Təbii sərvətlərin məhdudluğuna və kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaqların az olmasına baxmayaraq, Yaponiya sənaye cəhətdən dünyanın ən çox inkişaf etmiş ölkələrindən biridir. Yaponlar buna mətanətli əmək və qabaqcıl sahələrə investisiya yatırmaqla nail olublar. Dünya əhalisinin 2,5 %-nə, ərazisinin 0,3 %-nə malik olan Yaponiya hal-hazırda öz iqtisadi potensialına görə (müqayisə valyutaların mübadilə məzənnələri əsasında aparılsa) ABŞ-dan sonra dünyada ikinci yerdə möhkəm qərarlaşıb, (cədv.5.2). Valyutaların alıcılıq qabiliyyətlərinin pariteti üzrə müxtəlif ölkələrin ÜDM-ləri müqayisə olunsaydı, Yaponiya ABŞ və Çindən sonra üçüncü yeri tutar.

2004-cü ildə ölkənin ÜMM-i dünya ÜMM-nin 9%-ni üstələyirdi, əhalinin adambaşına düşən ÜMM-ə görə Yaponiya ABŞ-ı qabaqladı. Dünyanın sənaye məhsulunun 12%-i Yaponiyanın payına düşür.

1950-1985-ci illərdə yaponiya iqtisadi inkişafda misli görünməyən nəticələr göstərərək, ildə ÜMM-in orta artımı 8% olmaqla. Mühərribədə çox zəifləmiş Yaponiya ÜDM-in miqdarına görə 1950-ci illərdə İtaliya, 1960-cı illərin axırında – Böyük Britaniyaya, Fransa və AFR-ə çatdı. 1980-ci illərin

sonunda Yaponiya dünyanın iqtisadi qüdrətə görə ikinci, ixracın həcminə görə isə ABŞ və AFR-dən sonra üçüncü dövləti oldu. Əhalinin adambaşına ÜDM-in miqdarı ABŞ və Aİ ölkələrinə nisbətən Yaponiyada daha çoxdur, Cədvəl 5.2

2004-cü ildə dünya ÜDM-də ölkələrin payı, faizlə

Ölkə	Dünya ÜDM-də payı
Aİ	28
ABŞ	28
Yaponiya	9
Çin	12
Asiyanın yeni sənaye ölkələri	6
ASEAN ölkələri	5
Digər inkişafda olan ölkələr	12

İƏİT-nin (iqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatı) qiymətləndirilməsinə görə, 2004-cü ildə Yaponiyada ÜDM 4% artıb, hansı ki həm xarici amillər (ABŞ, Çin və Cənub–Şərqi Asiya ölkələrinin iqtisadi artımı), həm də daxili investisiya fəallığının gücləndirilməsi və sənaye istehsalının artımı ilə təmin olunmuşdur. Son onilliklərdə belə hallar ilk dəfə müşahidə olunur.(cədvəl 5.3) [17].

Cədvəl 5.3

Yaponiya ÜDM-nin dinamikası (ötən ilə faizlə)

2000 il	2001 il	2002 il	2003 il	2004 il	2005 il	2006 il
2,8	0,4	–0,3	2,5	4	1,3	0,2

Gəmilərin, avtomobillərin, traktorların, metal emalı avadanlıqlar, məişət elektron texnikası, robotların istehsalı üzrə ölkə dünyada birinci yeri tutur. Ölkə sənayesi demək olar ki tam idxal olunan xammal ilə işləyir. Yaponiya polad, avtomobil və motosikl, plastik materiallar, habelə elektron avadanlığının istehsalında liderlik edir. Güclü gəmiqayırma və təmir zavodları (verf) mövcuddur. (cədv5.4)

Sənayenin əsas sahələri –maşınqayırma, energetika, metallurgiya, kimya sənayesidir. Ölkə ixracının 50 %-dən çoxu maşınqayırmanın, xüsusilə elektronika, robototexnika, avtomobilqayırmanın payına düşür.

Yaponiyada subpodrad ilə işləyən geridə qalan kiçik firmalar sektoru və iri qabaqcıl firmalar, banklar mövcuddur. Bu sektorların qulluqçuları tam fərqli həyat, əmək ödəniş şəraitlərinə malikdir.

Cədvəl 5.4

Dinamika və həyat səviyyəsi

Göstərici	Miqdar
ÜMM, mlrd. doll.	4652
Əhalinin adambaşına ÜMM, doll.	23420
Əhalinin adambaşına ortaillik gəlir, doll.	34180
Artım səviyyəsi, %	1,3
İnflyasiya səviyyəsi, %	0,1
İdxal, mlrd. dollar	317
Ixrac, mlrd. dollar	400
Aktivlərin bölgüsü :	
kənd təsərrüfatı, %	5,5
sənaye, %	33,4
xidmətlər, %	61,1
Nəqliyyat :	
avtomobil yolları , km	1137453
dəmiryol xəttləri , km	38125
savadsızlıq səviyyəsi, %	1

Ölkə kənd təsərrüfatının inkişafı üçün bütövlükdə əlverişli təbii şəraitlərə malikdir, hansı ki onun ərzaqa olan tələbatın əsas hissəsini təmin edir. Əsas sahə– bitkiçilik, əsas bitki işə düyüdür. Son zaman heyvandarlığın da əsas sahələri inkişaf edir. Təsərrüfatın mühüm sahəsi balıqçılıqdır. Yaponiya balıq tutmaq üzrə dünyada birinci yeri tutur.

Yaponiya dəniz nəqliyyatının inkişafına yardım edən su resursları ilə yaxşı təmin olunub. Onun dünyada ən iri və ən müasir dəniz ticarət donanması var.

Yaponiya iqtisadiyyatının inkişafı və beynəlmiləşdirilməsində onun xarici iqtisadi əlaqələri əhəmiyyətli rol oynayır. Ölkənin coğrafi mövqeyi eldədir ki, Yaponiya daha çox ABŞ, Qərbi Avropa və ASEAN ölkələri ilə ticarət aparır. Ölkə, dünya ixracatçılarının birinci üçlüyünə daxildir, yəni, xarici ticarətin həcminə görə dünyada ikinci yerdədir, Cənub Şərqi Asiya ixracatının 38%-i, idxalın isə 25%-i Yaponiyanın payına düşür. Ticarət balansı aktivdir, xammalın idxalının həcmnin böyükdür. 1998-ci ildə isə ticarət balansındakı rekord səviyyəyə çatmışdı – 133,3 mlrd. dollar. Tədiyyə balansının cari hesablar üzrə saldosu 132,2 mlrd. dollara çatmışdı (artım 27,4%).

Müharibədən sonrakı iqtisadi inkişafın ilkin mərhələlərində istehsalın strukturu 50 %-ə yaxın onun ixracı və 40 % -dən artıq idxalı Yaponiyanın inkişafda olan ölkələrdən böyük asılılığını əvvəlcədən müəyyənləşdirdi.. İxracın strukturunda maşın və avadanlıqlar, elektronika, memal və metal məmulatları, kimya məhsulları, dəmir və polad, toxunma mallar üstünlük təşkil edir. Ölkənin iqtisadi inkişafı üçün mineral təbii resurslar praktiki olmadığına görə, Yaponiya, ölkədə istifadə olunan neftin–99,7%-ni, alüminium, dəmir filizi və nikelin–100, misin–95-dən çox və qazın–92 %-dən çoxunu idxal edir. Lakin son zamanlar idxalda xammalın payının azaldılması müşahidə olunur.

Hal–hazırda Yaponiyanın əsas ticarət tərəfdaşı ABŞ-dir. Amerika bazarında yapon ixracının 29% -i realizə edilir və idxalın 22%-i təmin olunur. Keçmişdə idxal üzrə ən iri tərəfdaşlar Fars körfəzinin neft hasil edən ölkələri idi, lakin onların idxalda payı 19,6%-dən (1980 il) 6,4%-dək (2000il) düşüb [15].

Yaponiyanın Kiçik Kuril adalarına iddiaları məlumdur. 1990-cı illərdə yaponiya şirkətləri öz hökumətinin vəsaiti hesabına, bu ərazilərin Yaponiyaya qaytarılmasının xeyrinə müsbət əhval ruhiyyə yaratmaq üçün, adalarda tikinti işləri aparırdı. Balıqçı gəmiləri üçün dayanacaqlar, dostluq evi, dizel elektrik stansiyaları tikilmişdir və hətta onlar üçün

yanacaq da çatdırılırdı. 2002/03-cü maliyyə ilində təxminən 8 mln. doll. miqdarında yardımın ayrılması dayandırılmışdır. Səbəb kimi büdcə vəsaitlərinin səmərəli istifadə olunmaması göstərilirdi.

1980-ci illərdə Yaponiya istiqaməti əmlakın ixracından kapitalın ixracına dəyişdi. Ötən onilliyin ikinci yarısında o, birbaşa kapital qoyuluşunun ixracı üzrə dünyada birinci yeri tuturdu. Yaponiya öz istehsallarını Asiya, ABŞ və Avropadan açıb, harada ki indi yüksəktexnoloji məhsullar buraxılır. Yaponiyanın əsas tətbiq etmə bazarı Şimali Amerikadır. 1980-ci illərin ortasından yapon kapitalının Şərqi və Cənub–Şərqi Asiya ölkələrinə kütləvi tətbiqi başlandı. Xarici yapon müəssisələri buradan öz ixracının əsas hissəsini-40 %-dən çoxnu Yaponiyaya göndərir. Xaricdə Yaponiya kapitalının və müasir texnologiyalarının istifadəsi ilə yanaşı, yerli əmək ehtiyatlarının cəlb olunması bir çox ölkələrin iqtisadiyyatının inkişafına kömək edir.

Elm və texnikaya dəstək siyasəti əvvəldən Yaponiyada çox mühüm yer tuturdu. Hal–hazırda elmi tədqiqatlara yatırılan investisiyaların məbləğinə görə Yaponiya dünyada ikinci yeri tutur. Yaponiyada 700 mindən çox elmi işçi var, təxminən 270 min patent alınıb. Bu göstəricilərə görə 1996-cı ilin məlumatlarına əsasən o dünyada birinci yeri tutur.

Yaponiyada müasir tədqiqat fəaliyyətinin özəlliyi ondan ibarətdir ki, ona çəkilən xərclər ÜMM-in 3%-təşkil edir. Bu isə inkişaf etmiş ölkələr arasında ən yüksək göstəricidir. Lakin elmə sərf olunan dövlət xərclərinin payı cəmi 20% təşkil edir ki, bu da avropa ölkələrindəki səviyyədən aşağıdır (ABŞ–30%, Fransa–40%) Elmi işləmələrin inkişafında özəl müəssisələr böyük rol oynayır. Misal üçün, 1997-ci ildə ABŞ-da lisenziya alan 10 şirkətdən 7-si Yaponiyaya məxsus idi.

Yaponiyanın son illərdəki dinamikası dünya iqtisadi konyukturu ilə sıx bağlı olan iqtisadi artımının hərəkətverici qüvvəsi əmtəə və xidmətlərin ixracıdır. (cədv.5.5). 2004-cü ildə

Yaponiyanın xarici ticarət dövriyyəsi ticarət balansının saldosu dəyişməz aktiv olmaqla 1 trln. dollara çox yaxınlaşıb..

Cədvəl 5.5.

**2000-2004-cü illərdə Yaponiyanın ixrac və idxalı,
mlrd.doll.**

	2000 il	2001 il	2002 il	2003 il	2004 il
İxrac	479	403	417	472	513
İdxal	379	349	337	383	413

Yaponiyanın xarici ticarətinin coğrafiyası uzun illər belə səciyyələndirilir : ölkələr arasında ABŞ, regionlar arasında–Şərqi Asiya onun ən iri ticarət tərəfdaşlarıdır (cədv.5.6). 2004-cü ildə Yaponiya ixracının 48,8 %-i Asiya ölkələrinin payına düşdü, o cümlədən Çin–13 %, ASEAN–ın dörd ölkəsi (Tailand, Malayziya, Filippin, İndoneziya) –9,1, Koreya –7,9, Tayvan–7,4%. ABŞ-a ixrac Yaponiya ixracının ümumi həcmnin 22,5 %-ni təşkil etdi, Aİ ölkələrinə–15,7%. Yaponiyanın idxalında Çindən (20,7 %), ABŞ-dan (13,9%), Yaxın Şərq ölkələrindən (13,6 %) və Aİ ölkələrindən (12,8 %) mallar üstünlük təşkil edirdi [7].

Cədvəl 5.6

**2004-cü ildə Yaponiyanın əsas xarici ticarət tərəfdaşları, mlrd.
doll.**

Ölkə	Yaponiyaya ixrac	Yaponiyadan idxal	Cəmlənmiş mal dövriyyəsi
ABŞ	65	100	165
Çin	47	110	157
Aİ	45	61	106

Fasiləsiz texnoloji tərəqqi nəinki iqtisadi artıma dəstək olur, hətta bəşəriyyətin üzləşdiyi bütün problemlərin həllinin açarı olur. Yeni texnologiyaları milli prioritetlərin biri kimi müəyyənləşdirən Yaponiya, “yeni texnologiya və preativlərə əsaslanan dövlət”in yaradılması ideyasının realizə edilməsini bəyan etdi.

Yaponiyada yüksək keyfiyyətli fundamental tədqiqatlara böyük diqqət yetirməklə yanaşı, strateji cəhətdən mühüm olduğu üçün, həyat haqqında elm, informasiya texnologiyaları, ətraf mühit, materialşünaslıq və digər sahələrdə işləmələr həyata keçirilir. Bundan başqa, elmi tədqiqatlara rəqabət şəraitini yaratmaq, sənaye, elm və inzibati dairələrin qarşılıqlı əlaqəsi və regional elmi–texniki fəaliyyətin inkişafına himayə etməkdən başlayaraq (intellektual klasterlərin yaradılması) yüksək nəticələri əldə etmək və onları təcrübədə istifadə etmək üçün elmi–texniki sistemin islahatı aparılır.

5.2 Yaponiyanın dövlət maliyyə sisteminin tərkibi

Müharibədən sonrakı genişmiqyaslı əsaslı dəyişdirmələr çərçivəsində 1950-ci ildə Yaponiyada, dövlət maliyyəsinin sağlamlaşdırılmasına yönəldilmiş büdcə islahatı aparılmışdır. Bu islahat nəticəsində büdcə maddələrinin ciddi balanslaşdırılması və onun kəsirsizliyi prinsipləri tətbiq edilib, konversiyaya görə hərbi zavodlara təminatların verilməsi dayandırılıb, zərərli işləyən müəssisələrə subsidiyalar təqdim edilmirdi. 1954-cü ildə hökumət büdcə xərclərinin 1 trln. yen məbləğində həddini (tavan”) müəyyən etdi və üç il bu səviyyəni saxlaya bildi. O zaman ölkənin güclü iqtisadi artımının gətirdiyi gəlirlər hökumətə vergiqoymanın səviyyəsinin əhəmiyyətli azalmasına şərait yaratdı. Lakin bu gün də Yaponiyanın maliyyə sisteminin onu Qərbdən fərqləndirən əhəmiyyətli xüsusiyyətləri var,...

Yaponiyanın maliyyə sistemi dörd hissədən ibarətdir:

- a) büdcə sistemi;
- b) xüsusi dövlət fondları;
- c) poçt–əmanət kassaları;
- ç) dövlət sektoru.

Unitar dövlət olduğundan Yaponiyanın büdcə sistemi iki səviyyəlidir, dövlət büdcəsi və yerli hakimiyyət orqanlarının büdcəsi. Mərkəzi büdcədə büdcə gəlirlərinin təxminən 45%-i toplanır, yerli büdcələrə gəlirlərin 55%-i daxil olur. Bu, unitar quruluş sistemi olan digər inkişaf etmiş dövlətlərə nisbətən çoxdur. Lakin iki səviyyənin büdcə gəlirlərinin belə strukturu, yalnız büdcə yenidən yerli büdcələrin xeyrinə bölüşdürüldükdən sonra yaranır ki, bura da ölkənin bütün vergi gəlirlərinin təxminən $\frac{1}{3}$ -i düşür

Yerli idarəetmə orqanlarına subsidiyalar yerli – prefekturaların büdcələrinə maliyyə yardımının əsasını təşkil edir. İnzibati–ərazi cəhətdən Yaponiaya prefekturalara bölünür, hansıların ki tərkibinə inzibati vahidlər– şəhərlər, qəsəbələr, kəndlər daxildir. Yerli büdcələrə 47 prefektura, 647 şəhər, 1985 qəsəbə və təxminən 3 min kənd büdcəsi daxildir. Prefektura, şəhər, qəsəbə və kənd idarələrində maliyyə şöbələri mövcuddur, hansılar ki yerli maliyyələrə baxır. Yerli maliyyənin resursları ayrı–ayrı prefekturalar arasında xeyli qeyri–bərabər bölüşdürülür, hansı ki ölkə ərazisi üzrə istehsal qüvvələrinin yerləşdirilməsinin nəticəsidir. Sənaye potensialının əsas hissəsi Sakit okean qurşağında yerləşir, sahil boyu ovalıqlardan dar zolaq ilə (1–65 km) uzanır.

Müasir büdcə sistemi, həmçinin Yaponiyanın bütün maliyyə sistemi xeyli mürəkkəbliyi ilə seçilir. Parlament hər il mərkəzi hökumətin ümumi (baş) hesabını, 40-a yaxın xüsusi hesabı (sərbəst büdcələr), bir sıra ictimai və maliyyə korporasiyaların büdcələrini, habelə istiqrazlar və investisiyalar dövlət proqramını təsdiq edir. Dövlət büdcəsin xərc maddələri hökumətin maliyyə prioritetlərini müəyyən etməyə imkan verir. Bunlar sosial-sığorta, ictimai işlər, təhsil və elm, müdafiə və dövlət borcuna xidmət maddələridir.

Hökumətin ümumi hesabında toplanan vəsait dövlət xərclərinin ödənilməsi üçün əsas mənbədir. Xüsusi hesbaların mövcudluğu “İctimai maliyyə haqqında” qanunla nəzərdə tutulub. Kapitalında dövlət mülkiyyəti iştirak edən ictimai və maliyyə korporasiyaların hesabları dövlətin nəzarətindədir.

Maliyyə axınlarının hərəkətinin bütün prosesi və büdcə sistemi hissələrinin qarşılıqlı əlaqələrinin mexanizmi əlavə 8-də əks etdirilib: Yaponiyanın büdcə sistemi mərkəzi hökumətin baş (ümumi) hesabı, xüsusi hesablar, istiqrazlar və investisiyalar proqramı, yerli hökumət və agentliklər kimi elementlərin məcmusudur.

Mərkəzi hökumətin baş (ümumi) hesabı gəlir və xərclər hissəsindən ibarətdir, hansının ki gəlirlərinin əsas maddələrinə vergi, qeyri-vergi gəlirləri, istiqrazların buraxılışı daxildir, xərclərin mühüm maddələri isə sosial təminat, ictimai işlər, təhsil və elmə himayə, milli müdafiə, borca xidmət və yerli özünüidarəetmə üçün vergi qrantlarından ibarətdir.

Mərkəzi hökumət bu hesabdən agentliklərə investisiyalar, habelə yerli hökumətə subsidiyalar göndərir, lakin bundan başqa, dövlət yerli hakimiyyətə sırf məqsədli təyinatlı xərclərin bir hissəsini həvalə edir. Mərkəzi hökumət eləcə də transfertləri xüsusi hesablara göndərir; hansılar ki aşağıdakı üç halda qanunlar əsasında təsis olunur:

- spəsefik dövlət öhdəliklərinin təmin olunması üçün;
- spəsefik fondlara dövlər sərəncam verdikdə;
- spəsefik xərcləri ödəyən spəsefik gəlirlərin ayrılmasında uqotun təşkili üçün.

Çoxsaylı xüsusi hesablar aşağıdakı əsas qruplarda birləşdirilə bilər: dövlət müəssisələri üçün xüsusi hesablar (sikkə həyəti, poçt-əmanət xidməti və s.), sığorta və təqaüd təminatının bütün növlərinin xüsusi hesabları, dövlət ümumtəhsil müəssisələri, xəstəxanaların idarə olunmasının xüsusi hesabları, dövlət investisiya və istiqrazların xüsusi hesabları (şəhərlərin inkişafı, etimad fondlarının bürosu və s)

Vəsaitləri yaşayış məntəqələrinə, su təchizatına, yollara, kiçik və orta biznesə, regional inkişafa, beynəlxalq kooperasiyaya gedən Xüsusi hesablar investisiya və istiqrazlar üçün proqramın borclarını həyata keçirir. İnvestisiya və istiqrazlar proqramının vəsaitləri investisiyalar şəklində müxtəlif agentliklərə və istiqrazlar şəklində yerli hökumətə göndərilir.

Beləliklə büdcə sisteminin hissələrinin qarşılıqlı əlaqə prosesi kifayət qədər mürəkkəbdir və mahiyyətinə görə unikaldır. Rusiya Federasiyasından fərqli olaraq, Yaponiyada yerli özünüidarəetmə yalnız subsidiyalar alır. Lakin Rusiyada olan büdcədənəknər fondlara oxşar xüsusi hesabların mövcudluğunu qeyd etmək lazımdır.

“İkinci” və ya “investisiya” büdcə adlandırılan istiqrazlar və investisiyalar proqramı ilk dəfə 1952/53-cü maliyyə ilində yaranıb. O, hökumətin müxtəlif etimad fondlarından (əmanət, sığorta, təqaüd və s.) topladığı pul smetasını ifadə edir. Məhz bu vəsaitlərin hesabına illik dövlət investisiya proqramlarının əksər hissəsi maliyyələşdirilir, hansıların ki miqdarı mərkəzi büdcə xərclərinin 40–50 %-ni təşkil edir.

Maliyyə nazirliyinin etimad fondlarının bürosu etimad fondlarının vəsaitlərinin əsas kütləsi yerləşən xüsusi hesabın müsbət saldusunun sərəncamçısı olaraq dövlətin ən iri kreditorlarından biri kimi çıxış edir. Dövlət istiqrazlar və investisiyalar proqramı 80% etimad fondlarının bürosunun hesabına maliyyələşdirilir. Oxşar maliyyə institutları digər inkişaf etmiş ölkələrdə də var–milli istiqrazlar fondu Böyük Britaniyada, müvəqqəti xarakterli əməliyyatlar büdcəsi Fransada. Öz iqtisadi mahiyyətinə görə “ikinci büdcə” baş (ümumi) hesab ilə üst–üstə düşmür. O, dövlət maliyyə və kredit sisteminin bitişməsində yerləşir. Lakin dövlət istiqrazlar və investisiyalar proqramının tərtibi, təsdiqi və icrası praktiki olaraq əsas büdcəyə (baş hesaba) oxşar aparılır.

Yaponiyanın maliyyə sisteminin ikinci hissəsi xüsusi dövlət fondlarıdır. Vəsaitlərin həcminə görə onlar mərkəzi hökumətin büdcəsini üstələyir. Onlara aiddir: istehsalat zədələnməsindən həyatın, sağlamlığın, sığorta və avtomobil qəzalarında təminatlar sistemlərinin fondları. Xüsusi dövlət fondları müsbət saldoya malikdir.

Yaponiyada fəaliyyətdə olan təqaüd sistemi dörd elementi birləşdirir: fərdi sığorta, şirkətlərin fondu, sosial təminat nazirliyinin fondu, muzzdla işləyənlər üçün büdcə (“xalq”) baza sistemini [4].

Korporativ təqaüdlər üzrə qeydə alınmış məbləğlər ödənilir. Şəxsi biznes ilə məşğul olan fərdlərə yalnız baza təqaüdü düşür. Təqaüd hesabı olmayan şirkətə işləmək üçün keçəndə və ya biznesmen olduqda, işçi təqaüd yığımlarını davam etmək hüququnu itirir. Bununla əlaqədar Yaponiyada təqaüd sisteminin islahatı aparılır ki, bunun da nəticəsi bütün əhalini əhatə edən baza təqaüdlərinin və muzzdlu işçilərin təqaüdlərinin verilməsinə keçiddir. Baza təqaüdü qocalığa, əlilliyə, habelə bütün ehtiyacı olanlara ödənilir. Onun 2/3-i müxtəlif sığorta təqaüd fondlarının vəsaitlərindən maliyyələşdirilir.

Özəl sektorun muzzdlu işçilərinin təqaüd fondu müəssisələrin ayırmalarından, işçilərin özlərinin haqlarından və dövlətin əlavələrindən ibarətdir. Təqaüd kişi işçinin aylıq əməkhaqqının təxminən 70 %-ni təşkil edir. Dövlət və bələdiyyə idarə və müəssisə işçilərinin iş yerləri üzrə, habelə müəssisələrin özlərinin vəsaitlərindən və dövlət dotasiyalarından yaradılan təqaüd fondları qarşılıqlı yardım cəmiyyətlərinin vəsaitlərindən formalaşır. Qocalığa görə baza təqaüdünün alınması üçün 25 il əmək stajı və 65 illik yaş tələb olunur. 60 yaşında təqaüdə çıxdığı halda bu təqaüdün məbləği müəyyən edilmiş rəqəmin 58 %-nə qədər azaldıla, təqaüdə 70 və daha çox yaşda çıxdığı halda isə təqaüdün həcmi 188 %-ə qədər qaldırıla bilər.

Poçt–əmanət kassalar sistemi dövlət üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki əmanətlərin qalıqlarına dövlət sərəncam verir. Daxil olan pul vəsaitlərinin məbləğləri kifayət qədər yüksəkdir: məsələn, 1982-ci ildə poçt əmanətləri sistemi maliyyə nazirliyinin etimad fondunun bürosuna təxminən 7 trln. yen keçirib, hansı ki dövlət büdcəsinə vergi daxilolamalarının məbləğinin 22,4 %-nə bərabərdir. Sığorta və təqaüd fondlarının gəlirləri ilə birgə bu, dövlət büdcəsinin vergiqoymadan gəlirlərinin 41,1 %-ni təşkil etmişdir. Qeyd olunan vasitələrin əsas hissəsi Yaponiyanın ən iri bank müəssisələrindən biri olan maliyyə nazirliyinin etimad fondunun bürosunda cəmləşir..

Yaponiyanın dövlət sektoru dövlət müəssisələrinin maliyyəsi ilə təmsil olunub. Dövlət müəssisələrinin balansları mərkəzi büdcəyə xüsusi hesablar qismində daxil edilir.

Bir çox səbəbdən Yaponiyada kapitalın qoyuluşu sahəsində özəl–istehsal sahəsinə, dövlət–infrastrukturaya dəqiq sərəhəd qoyma formalaşib. Bu səbəbdən dövlət sektoru istehsalın heç bir sahəsində güclü rəqib deyil və onun fəaliyyət göstərməsi mahiyyəti üzrə tam özəl korporasiyaların maraqlarına tabe edilir. Qərbi Avropa ölkələrindən fərqli olaraq Yaponiyanın dövlət sektoru rəqabət aparsa da, bunu özəl maliyyə müəssisələri və özəl nəqliyyat ilə edir.

Bütün dövlət əmlakı Yaponiyanın milli sərvətinin 15,8 %-ni təşkil edir. Lakin dövlət müəssisələrinin payına 6,7 % düşür, o cümlədən əsas kapitalın yalnız 3%-i və müəssisələrin maliyyə aktivlərinin 10,2%-i (səhmdar şirkətlərə və pay yoldaşlıqlarına qoyuluşlar elə budur). Milliləşdirmədən sonra dövlət sektoru xeyli azalıb: 1985-ci ildə milli sərvətdə bütün dövlət əmlakının payına 18,4% düşürdü, müəssisələrin əsas kapitalında–5% və müəssisələrin maliyyə aktivlərində –11,6%

Ən ümumi şəkildə dövlət müəssisələrini, elə müəssisələr kimi müəyyənləşdirmək olar, hansılarına mülkiyyət hüququ tam və ya qismən hökumətə və ya yerli özünüidarəetməyə

məxsusdur. Həm onları, həm də bunları əsas üç tipə bölmək olar.

İdarə müəssisələri – hökumətdə və ya yerli özünüidarə etmə orqanlarındakı idarəyə məxsus olan müəssisə, müvafiq idarənin başçısı tərəfindən idarə olunur (müəyyən sərbəstlik dərəcəsi ilə).

İctimai korporasiyalar – hökumətdə və ya yerli özünüidarə etmə orqanlarındakı idarəyə məxsus olan müəssisə, müvafiq idarənin başçısı tərəfindən idarə olunur (müəyyən sərbəstlik dərəcəsi ilə).

İctimai korporasiyalar – hüquqi şəxs statusuna malik, xüsusi qanunvericilik aktı əsasında, bütövlükdə hökumətin və ya yerli orqanların vəsaitləri hesabına yaradılan müəssisələr. İctimai korporasiyaların idarə olunması muzzdlu menecerlərə verilir.

Qarışıq müəssisələr – administrasiya orqanlarına qismən məxsus olan və, bir qayda olaraq, məhdud məsuliyyətli səhmdar şirkət və ya yoldaşlıq formasında çıxış edən müəssisələr [12].

Amerikalı tədqiqatçı R. Semüels, bir qədər şişirdərək, Yaponiyanı “dövlət mülkiyyətsiz dövlət siyasəti” ölkəsi adlandırır, ölkə, harada ki mülkiyyətə baxmış, tənzimləməyə üstünlük verirlər, çünki “tənzimləmə, dövlət hakimiyyətini nüfuzdan salmamaqla, daha çevik hərəkət etməyə imkan verir. Bu o demək deyil ki, Yaponiya dövləti zəifdir– qeyd edir o, – əksinə, məhz güclü dövlət fəaliyyət göstərən özəl şəxslərin hərəkətini dəyişə bilər, zəif dövlət isə həmişə qrup maraqlarının təzyiqi altındadır”

Dövlətə məxsus müəssisələrin əmlakına mərkəzi hökumətin əmlakının dəyərinin cəmi 16 % düşür. İctimai korporasiyalar, onlarla birlikdə daha 36 səhmdar şirkət və yoldaşlıqlar 1985-1987-ci illərdə özəlləşdirilib.

Səhmdar şirkətlər və pay yoldaşlıqları arasında çoxlu qeyri–komersiya müəssisələri var: fundamental elmi tədqiqatlar (nüvə fizikası, okeanologiya və s.) və humanitar

elmlər (əmək institutu, Asiya ölkələrinin iqtisadiyyat institutu) ilə məşğul olan institut və laboratoriyalar; Yaponiyanın iqtisadi əməkdaşlıq fondu, incəsənətlərə dəstək fondu, elmi–texniki informasiya mərkəzi, Yaponiyanın mədəni mübadilə fondu. Xalis sosial fondlar mövcuddur – kəndli təqaüd fondu və kiçik müəssisələrin işçilərinin işdən azad olma ilə əlaqədar müavinətlər fondu.

Komersiya əsasları ilə işləyənlər arasında bir qrup müəssisələr mövcudur, hansılar ki özəl sahibkarlığa xidmətlər göstərir: ixrac – idxal bankı (xarici layihələri maliyyələşdirir), kiçik biznes üçün maliyyə korporasiyası və s. Elə müəssisələr var ki, meşə resurslarının işləməsinə, neft yataqlarının kəşfiyyatına, kənd təsərrüfatının inkişafına köməklik göstərir. Nəhayət, elə qrup müəssisələr var ki, tikinti və mənzil fondunun saxlanması, avtomobil yolları, unikal mühəndis qurğuları (məsələn, Xonsü və Sikoku adalarını birləşdirən Daxili dənizin üzərindən çöxmənzilli körpü).

Bir çox səhmdar şirkət və pay yoldaşlıqlarında dövlət (müvafiq nazirliyin başçısı şəxsində) – yeganə və ya baş səhmdardır, lakin onların kapitalında hökumətin iştirakının orta hesabla payı 38,3 % təşkil edir. İştirak pul formasında və ya fiziki əmlakın qoyuluşu şəklində (torpaq sahəsi, tikili və s.) ola bilər.

Yerli səviyyə də, mərkəzi hökumətin səviyyəsi olduğu kimi, adıçəkilən bütün tipli müəssisələr fəaliyyət göstərir. Dövlətə məxsus olanlar müəssisələrin ümumi sayının 44% -ni təşkil edir. Yerli səviyyədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin strukturu cədbəl 5.7-də təqdim olunub.

Cədvəl 5.7

Yerli səviyyədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin tipləri

Müəssisələrin tipi	Miqdar	Xüsusi çəkisi, %
Cəmi	8300	100

Onlardan: Dövlətə məxsus–su kəməri, qaz– və istilik təchizatı, kanalizasiya, şəhər nəqliyyatı, xəstəxanalar	3650	44
İctimai, səhmdar və pay, hansılar ki bələdiyyə yaşayışı, pullu avtomobil yolları, liman qurğuları, üstüörtülü bazarlar və s. tikinti və istismarı ilə məşğul olanlar	4650	56

Yaponiyada dövlət müəssisələrinin tənzimlənməsinin əsas özəlliyi ondan ibarətdir ki, onların işinə bir yox, bütöv müxtəlif strukturların iyerarxiyası cavabdehdir. Dövlət müəssisələrin ümumi rəhbəri var, hansı ki onların fəaliyyətinə nəzarət edir, – parlament. O, planlar və mərkəzi büdcənin xüsusi hesablarının icrası üzrə qərarlar qəbul edir. Parlament qiymətləri, inkişaf planlarını, maliyyələşdirmənin həcmələrini və mənbələrini, mənfəətin istifadəsi proqramlarını təsdiq edir. Bundan başqa, müəssisələr bilavasitə müxtəlif idarələrə tabe olur, hansıların ki fəaliyyətlərinin səlahiyyətlərindədir: sikkə həyəti üçün– bu maliyyə nazirliyidir, poçt və poçt–əmanət kassaları üçün– rabitə nazirliyi və s. Yerli səviyyədə bələdiyyə müəssisələrinin maliyyələrinin idarəolunmasının oxşar modeli fəaliyyətdədir.

5.3 Büdcə prosesi və maliyyə nəzarəti

Yaponiyada büdcə ili 1 aprelədən 31 marta kimi davam edir və bütün büdcə növləri üçün vahiddir. Yaponiyada büdcə prosesinə dörd mərhələ daxildir.

Büdcə prosesinin birinci ilkin mərhələsi büdcə layihəsinin hazırlanmasından ibarətdir. Yaponiya konstitusiyasına görə, büdcənin tərtib edilməsi və onu parlamentə baxılmağa çıxarılması nazirlər kabinetinin istisna

hüququdur. Bütçə layihəsinin hazırlanması üzrə iş bütçə ilinə 7 ay qalmış başlanır [1,c.76].

Bütçə layihəsinin tərtib edilməsi bilavasitə maliyyə nazirliyi və onun departamentləri tərəfindən aparılır. Digər nazirlik və idarələr maliyyə sifarişləri və öz sahə bütçələrinin layihələrini hazırlayır. Sonra, 31 avqusta kimi onlar bütçə smetalarının layihələrini maliyyə nazirliyinin bütçə departamentinə təqdim etməlidir, hansı ki sentyabr–dekabrda daxil olan smetalara baxır və hökumətin göstərişlərini nəzərə almaqla, bütçə layihəsini hazırlayır. Bir qayda olaraq, noyabra nazirliklər öz bütçə sifarişlərinə qeyri–rəsmi cavabları alırlar.

Bütçə departamentinin strukturuna səkkiz şöbə daxildir: fiskal, hüquqi, bütçə vəsaitlərinin təxsisatlarına nəzarət, tədqiqat, əlaqələndirmə, sığorta, bütçə üzrə baş inspektor. Bütçə departamentinə aşağıdakı vəzifələr həvalə olunub: dövlət bütçə layihəsinin hazırlanması; uçot və hesabat sistemində dəyişikliklərə dair təkliflərin hazırlanması; hökumət ilə ən sıx bağlı olan 12 ictimai korporasiyanın bütçəsinin hazırlanması, yerinə yetirilməsi və icrasına nəzarət; hökumətin ehtiyat fondlarının idarə olunması; dövlət maliyyə öhdəliklərinin vəziyyətinə nəzarət ; bütçənin icrası haqqında daxil olan hesabların yığılması, təhlili, yoxlanılması və s.

Hazırlıq mərhələsinin özəlliyi bütçə layihəsinin hazırlanmasında bir sıra məsləhətçi orqanın, ilk növbədə iqtisadi planlaşdırma idarəsinin nəzdində iqtisadi şuranın, baş nazirin dəftərxanasının nəzdində kapital qoyuluşunun istifadəsi üzrə komitənin fəal iştirakıdır. Bu orqanlarda bütçə layihəsi müzakirə olunmadan nazirlər kabineti tərəfindən qəbul oluna bilməz.

Maliyyə nazirliyinin bütçə departamentində işlər başa çatdıqdan sonra, layihə baxılmaq və bəyənilmək üçün nazirlər kabinetinə verilir. Adətən bu mərhələdə marağı olan nazirliklər təkrarən Hökumətə müraciət edirlər, növbəti maliyyə ilinə öz bütçə maraqlarını müdafiə etmək məqsədilə,

dövlət büdcə layihəsi parlamentə verilənə qədər, onda son düzəlişlər edirlər.

Düzəlişlər edildikdən sonra hökumət yanvarda dövlət büdcə layihəsini parlamentə, onun hər iki palatasına göndərir : əvvəlcə aşağı – nümayəndələr palatasına, sonra müşavirlər palatasına. Deputatlar maliyyə nazirinin məruzəsini dinləyirlər. Sonra öz səlahiyyətləri çərçivəsində maliyyə nazirliyinin üç departamentinin rəhbəri– büdcə, vergi və maliyyə, habelə iqtisadi planlaşdırma idarəsinin əlaqələndirmə bürosunun rəhbəri əlavə izahatlar verirlər.

Parlamentə təsdiqə verilən büdcə layihəsinin strukturu “İctimai maliyyə haqqında” qanun ilə nəzərdə tutulmuş kimi olmalı və özünə aşağıdakı hissələri daxil etməlidir:

- büdcənin əsas müddəaları;
- gəlirlər və xərclər büdcəsi;
- davam edən çoxilli xərclər;
- bəyənilmiş keçən xərclər;
- icazə verilən kontrakt təxsisatları;
- ehtiyatlar.

“Büdcənin əsas müddəaları” bölməsində bir sıra əsas göstəricilər nəzərə çarpır: dövlətin istiqraz buraxma və kredit təqdim edə bildiyi hədd məbləğləri; Yaponiya bankının təminat verdiyi dövlət borcunun hədd miqdarı, habelə bu bankın təqdim etdiyi kreditlərin maksimum həddi; xəzinadarlıq veksellərinin və ya qısamüddətli kreditlərin maksimal məbləğləri və s.

“Gəlirlər və xərclər büdcəsi” – parlamentin təsdiq etdiyi maliyyə sənədinin əsas hissəsidir. Gəlirlər və xərclər büdcəsinin əsasında idarə təsnifat üsuludur. Gəlirlər və xərclər nazirlik və ya idarələrdən asılı olaraq bölüşdürülür, sonra– gəlir mənbəyindən və ya təxsisatın məqsədindən asılı olaraq.

Büdcə sənədinin digər iki hissəsi (“Davam edən çoxillik xərclər” və “Bələdiyyə keçid xərclər” büdcə maliyyələşdirilməsinin vaxt etibarı ilə məhdud səciyyəsi ilə bağlıdır.

“İcarə verilmiş kontrakt təxsisatları” bölməsində büdcə ilə bilavasitə nəzərdə tutulmayan bir sıra xərclərin, məsələn, fəlakətdən zərər çəkən obyektlərin bərpası və s., maliyyələşdirmə vəsaitlərinin ayrılması imkanını nəzərdə tutur.

Sonuncu bölmə “Ehtiyatlar” “İcmalar maliyyə haqqında” qanuna uyğun olaraq, illik büdcənin həcmələri hesablananda, nəzərə alınır. Ehtiyatların əsas təyinatı – gözlənilməyən büdcə kəsirini ödəmək.

Parlamentə təqdim edilən büdcə haqqında qanun layihəsi büdcə komissiyalarına daxil olur, hansılar ki ona baxır və öz rəyləri ilə parlamentin palatalarına qaytarılırlar. Parlamentdə büdcə layihəsinə növbəti səsliyanın gedişində baxılır.

Qanunverici yığıncağın büdcə prosesində oynadığı rola müvafiq, Yaponiya parlamentinin hər bir palatasında “Parlament haqqında” qanuna dəyişikliklər gətirən 1995-ci ilin qanununa uyğun olaraq üç-üç daimi komissiyalar yaradılır, maliyyə problematikası ilə bağlı (maliyyə, təftiş və büdcə). Maliyyə komissiyası vergi qoyma, maliyyə hesabatı, pul dövriyyəsi, kredit və sığorta və s. məsələlər ilə məşğuldur. Təftiş komissiyası əsasən maliyyə nəzarəti, zəruri təftiş və yoxlamaların aparılması ilə bağlı fəaliyyət göstərir, ehtiyat fondlarından xərclərə icazə verir və s. Büdcə komissiyası sırf büdcə problematikası ilə məşğul olur. Palataların hər birində o, ən çox tərkiblidir: nümayəndələr palatasının büdcə komissiyasında – 50- üzvü, müşavirlər palatasında isə – 45. Palataların büdcə komissiyaları – ən səmərəli parlament komissiyalarıdır.

Büdcə komissiyalarında büdcənin müzakirəsi üzrə iş yanvarın ortasından martın ortasına kimi aparılır. Büdcənin ilkin ümumi müzakirəsindən sonra ümumi məsələlər mərhələsi

başlanır. Bu mərhələdə təkcə nazirlərin iştirakı mütləqdir, baş nazir büdcə prosedurundan müvəqqəti kənarlaşdırılır. Büdcə komissiyalarının üzvləri nazirlərə sual verməkdə davam edirlər, onların rəhbərlik etdiyi sahələrin fəaliyyəti ilə əlaqədar. Komissiya üzvləri, növbəti maliyyə ili üçün büdcə siyasətinin aydınlaşdırılması üçün zəruri olan müxtəlif informasiya, məlumat və digər materialları hökumətdən tələb edə bilirlər.

Ümumi məsələlərdən sonra açıq dinləmələr başlanır, adətən 2 gün davam edir və birbaşa efirdə dövlət radio və televiziya ilə canlı yayımlanır. Sonra müzakirələr alt komissiya və seksiyalara köçürülür, bundan sonra son suallar mərhələsi başlayır (1-2 gün davam edir). Baş nazir və kabinetin üzvlərinə debat və səsvermədən qabaq sonuncu dəfə deputatlarda yaranmış suallar verilir. Digər parlament komissiyalarında oluğu kimi, büdcə komissiyasında qərarlar adi səs çoxluğu ilə qəbul olunur.

Büdcə layihəsi büdcə komissiyasında baxıldıqdan sonra, həmin gün plenar yığıncağa verilir və orada təcili qanun layihəsi kimi baxılır. Parlamentin büdcəni təsdiq etmə mərhələsində parlamentarilərə layihəyə düzəliş və əlavələr etmək hüququnun verilməsi prinsipal əhəmiyyət daşıyır. Deputatlar büdcə layihəsinə düzəlişlər haqqında təkliflər verdiyi halda, onlar, bütün layihəyə səs vermədən əvvəl, təsdiq olunur. Düzelisələr qəbul olunduğu halda, dövlət büdcəsinin layihəsi, verilmiş düzelisləri nəzərə almaqla, qəbul olunur. Parlament büdcəni qanun şəklində təsdiq edir.

Parlament büdcəni təsdiq etdikdən sonra onun icrası başlanılır, bütövlükdə maliyyə nazirliyinə həvalə olunub. O, büdcə ilə nəzərdə tutulan ictimai xərclərin yerinə yetirilməsi və gəlirlərin yığılması ilə bağlı bütün əsas tədbirləri təşkil edir və əlaqələndirir.

Büdcənin kassa xidmətini Yaponiyanın bankı və onun bölmələri yerinə yetirir. Büdcə vasitələrinin qəbulu, saxlanması və verilməsi büdcədə yazılanlara tam uyğun

aparılır, müvafiq uçot və hesabatın aparılması Yaponiya bankına həvalə olunub, hansının ki fəaliyyəti 1949-cu ilin “Yaponiyanın bankı haqqında” qanunu ilə tənzimlənir.

Nazirlik və idarələr onlara müəyyən edilən gəlir və xərclərin çərçivəsində maliyyə nazirliyinə yoxlamaq və təsdiq etmək üçün öz smetalarını təqdim edirlər. Bundan sonra müəyyən əməliyyatları yerinə yetirmək üçün smetaların surətləri yaponiyanın bankına göndərilir.

Büdcənin icrası mərhələsində Yaponiya parlamentinə icra hakimiyyətinə nəzarət etmək üzrə, geniş səlahiyyətlər verilib. Üç ayda bir dəfədən az olmamaq şərti ilə hökumət büdcənin icrası haqqında parlamenti məlumatlandırmağa borcludur. Parlamentin nəzarət vəzifələri hökumətə yazılı sorğular (interpellasiyalar) və xüsusi tədqiqatların aparılması vasitəsilə ilə də yerinə yetirilir. Büdcənin icrasının gedişində hansısa problem yarandığı halda, adətən materiallar müvafiq parlament komissiyalarına göndərilir. Belə hallarda ən çox tədqiqatlar hər iki palatanın təftiş komissiyalarında aparılır.

Yaponiyada büdcənin icrasına nəzarət təftiş palatasına həvalə olunub— icra hakimiyyətindən asılı olmayan, dövlət maliyyə nəzarətinin ixtisaslaşdırılmış orqanıdır. Təftiş papatası müfəttişlər (auditorlar) şurasından və baş katibdən ibarətdir. “İctimai maliyyə haqqında” qanunda nəzərdə tutulub ki, cari ilin noyabrın 30-na kimi kabinet bütün zəruri materialları baxılmaq üçün təftiş palatasına təqdim etməlidir. Büdcənin icrası haqqında son hesabatın qaydası əsas qanunun 90-cı maddəsində əks olunub: “Dövlət xərcləri və gəlirləri haqqında son hesabat hər il təftiş palatasında təftişə məruz qalır və kabinet tərəfindən parlamentə təqdim olunur, bilavasitə hesabat dövründən sonrakı maliyyə ili ərzində təftiş haqqında məruzə ilə yanaşı.

Təftiş palatasının adından qərar qəbul edən orqan üç müfəttişdən ibarət olan şuraadır. Müfəttişləri, parlamentin hər iki palatasının razılığı ilə nazirlər kabineti təyin edir. Vəzifəyə təyin və azad olunma imperator tərəfindən təsdiq olunmalıdır,

hansı ki dövlət orqanları sistemində təftiş palatasının xüsusi mühümlüyünü və əhəmiyyətini vurğulayır. Müfəttişin səlahiyyət müddəti – yeddi ildir. O, öz vəzifəsini iki müddətdən çox tuta bilməz. Müfəttişin müstəqilliyinin mühüm zamanəti onun dəyişilməz olduğudur. Təftiş palatasına sədr rəhbərlik edir, hansı ki palatanın tərkibindən seçilir və nazirlər kabinetini tərəfindən təsdiq olunur. Təftiş palatası sədrinin hansısa xüsusi səlahiyyətləri yoxdur. O, müfəttişlər şurasının yığıncağında sədrlik edir və digər dövlət orqanları ilə qarşılıqlı münasibətlərdə təftiş palatasını təmsil edir. Təftiş palatası haqqında qanunda hər üç müfəttişin eyni çəkisi xüsusi qeyd olunur, o cümlədən təftiş palatasının sədrinin.

Təsdiq olunmuş təxsisatların xərclənməsinə nəzarət hər rüb nazirlik və idarələrin hesabatları şəklində yerinə yetirilir, hansıları ki onlar maliyyə nazirliyinə göndərilir. Nazirliyin nəzarətçiləri hesabatları təftiş edir, sonra büdcənin gəlirlər və xərclər üzrə icrası haqqında ümumi hesabatı hazırlayır və hökumətə göndərilir. O, illik hesabatı baxılmaq üçün təftiş bürosuna göndərir, hansının ki rəyindən sonra bu hesabatı təsdiq edir, baxılmaq və təsdiq etmək üçün parlamentə təqdim edir.

Parlamentdə təftiş haqqında məruzə hər iki palatada yaradılmış təftiş komissiyalarında baxılır. Yekun hesabatın və təftiş haqqında məruzənin daha diqqətli və bütün təfəsilatı ilə baxılması üçün palataların təftiş komissiyalarında ixtisaslaşdırılmış seksiyalar yaradılır. Komissiyalarda sadalanan sənədlərə baxılması palatanın müvafiq qətnaməsinin qəbulu ilə yekunlaşır [24].

Ümumiyyətlə qeyd etmək olar ki, Yaponiyadakı büdcə prosesi Rusiya Federasiyasının büdcə prosesinə bənzərdir, lakin büdcənin özündə əhəmiyyətli fərqlər var, sözün düzü, inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyəti üçün səciyyəvi olan. Rusiya büdcənin planlaşdırılmasının yeni prosedurunun hələki yalnız mənimsəyir, hansında ki çoxillik proqramların maliyyələşdirilməsi ilə bağlı keçici qalıqlar olacaq. Büdcəyə iri

dövlət şirkətlərinin hesablarının daxil edilməsi və onların büdcələrinin təsdiqi Rusiya üçün hələ ki həll olunmamış məsələdir.

5.4 Yaponiyanın büdcə sisteminin gəlirləri

Yaponiyanın büdcə sistemi kimi, vergi sistemi də ikisəviyyəlidir, mərkəzi hökumətin və yerli hakimiyyət orqanlarının vergilərini daxil edir. Belə ki, dövlət vergilərinin hesabına bütün vergi daxilolmalarının təxminən 64 %-i yaranır, yerli vergilərin hesabına – 36 %. Sonra dövlət vəsaitlərinin əhəmiyyətli hissəsi dövlət büdcəsi vasitəsi ilə yenidən bölüşdürülür, nəticədə güzgü bölüşdürülməsi alınır: maliyyə resurslarının təxminən 64 %-i yerli büdcələr vasitəsi ilə xərclənir.

Həm mərkəzi hökumət, həm də yerli hakimiyyət orqanlarının büdcələrinə daxil olan vergilər üç qrupa bölünür:

- gəlir (hüquqi və fiziki şəxslərdən gəlir vergisi);
- əmlak (əmlak vergisi, miras vergisi);
- istehlak (satqılardan vergi, gömrük rüsumları, spirtli içkilər, tütün məmulatları, neft, qaz, mehmanxanada yaşamaq, restoranda qidalanmaq və isti bulaqlarda çinməyə aksizlər).

Yaponiyanın vergi sisteminin sxemi əlavə 9-da təqdim olunub.

Büdcə sisteminin bütün büdcə səviyyələrinə daxil olan vergilər birbaşa və dolayılara bölünür. Birbaşa vergilərə gəlir vergisi və əmlak vergisi aiddir, dolayısı vergilərə – istehlak.

Yaponiyanın vergi sisteminə birbaşa vergilər üstünlük təşkil edir (cədv. 5.8).

Mərkəzi hökumətin büdcə gəlirlərinin əsasını birbaşa vergilər təşkil edir. Dövlət büdcəsinə ən çox daxilolmaları hüquqi və fiziki şəxslərdən gəlir vergisi gətirir – təxminən bütün vergilərin 30%-i (bax əlavə 10-a) [26].

Şirkətlərin mənfəətinə vergi dərəcəsi 30% təşkil edir (milli), yerli – 9,6%. Xüsusi (güzaştli) dərəcə kiçik və orta müəssisələr üçün tətbiq edilir–28 %.

1999-cu ilə kimi fiziki şəxslərdən gəlir vergisi üçün beş dərəcə tətbiq edilirdi: 10, 20, 30,40, 50%, sonra yuxarı hədd 37%-ə kimi endirilmişdir. Vergi qoyulmayan minimum vergi ödəyicisinin ailə vəziyyətini nəzərə alır. Mualicəyə sərf olunan vəsaitlər vergi qoymadan azad olunur. Çoxuşaqlı ailələr əlavə vergi güzəştlərindən istifadə edir. Bütövlükdə orta rifahı olan insanların gəlirlərinin 30 %-dən çoxu gəlir vergisindən azad oluna bilər.

Cədvəl 5.8

Yaponiyanın birbaşa vergilərinin əsas növləri

Verginin növü	Vergi qoyulan baza	Dərəcə, %
Gəlir vergisi	Gəlirlərin məbləği	10-37
Korporasiyaların mənfəətinə vergi • iri korporasiyalar üçün • kiçik və orta korporasiyalar üçün • dövlət korporasiyalar üçün	Mənfəətin məbləği	30 28 27
Qiymətli kağızlarla əməliyyatlardan gəlirlərə vergi	Qiymətli kağızlarla əməliyyatlardan mənfəətin məbləği	20
Miras vergisi	Mirasın məbləği	10-70
Mehmanxana, restoran və xidmət sahəsinin digər müəssisələrinin hesablarına vergi	Hesabların məbləği	3

Mərkəzi hökumətin büdcəsinin əhəmiyyətinə görə ikinci vergilər qrupu–əmlak vergiləridir. Verginin ödəyiciləri fiziki və hüquqi şəxslərdir, lakin vergi dərəcələri onlar üçün eynidir–əmlakın dəyərindən 1,4 %. Daşınmaz əmlak, torpqaq, qiymətli kağızlar, bank depozitləri üzrə faizlərə vergi qoyulmalıdır. Əmlakın yenidən qiymətləndirilməsi üç ildə bir

dəfə aparılır. Mülkiyyət bir sıra sahibindən digərinə keçən məqamda da, yəni əmlak alınanda və ya satılanda, vergi ödənilir. Əmlak vergisinə lisenziyaların qeydiyyatından, gerb yığımlarından, vərəsəlikdən və torpaqların irriqasiyasından gəlirlər də aiddir.

Büdcə sisteminin gəlirlərinin formalaşmasında dolayı vergiqoymada əhəmiyyətli rol oynayır. Yaponiyanın vergi sisteminin özəlliği gəlirlərə vergiqoymada ƏDV-nin olmamasıdır. Yaponiyanın əsas dolayı vergisi – satışdan vergidir. Verginin məbləği əmtəənin (malın) satış qiymətinə daxil edilir. 1997-ci ildə hökumət dərəcəni 3-dən 5 %-dək qaldırdı.

Beləliklə, Yaponiyanın vergi sisteminin özəlliklərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- ikisəviyyəli vergi sisteminin mövcudluğu;
- birbaşa vergilərin üstünlük təşkil etməsi;
- mənfəətə vergiqoymanın yüksək səviyyəsi;
- vergiqoymanın sosial yönümlülüğü;
- ƏDV-nin olmaması;
- yerli səviyyədə, mərkəzi hökumətin büdcəsinə daxil olanlara bənzər, vergilərin tutulması.

Mənfəətə ümummilli vergidən başqa Yaponiya şirkətləri, bələdiyyələr tərəfindən tutulan, üç növ yerli vergi ödəyirlər: sahibkarlıq, korporativ bələdiyyə və bərabərləşdirici.

Sahibkarlıq vergisi mənfəətdən dərəcə üzrə tutulur, hansının ki məbləği prefekturadan asılı olaraq dəyişə bilər. Məsələn, Tokio üçün sahibkarlıq vergisi, şirkətin nizamnamə kapitalı və mənfəətin miqdarından asılı olaraq, 6 %-dən 12,6 %-dək müəyyən edilib.

Korporativ bələdiyyə vergisi özündə iki, prefektura və şəhər vergilərindən ibarətdir. Yerindən asılı olaraq vergi dərəcəsi müxtəlifdir. Bələdiyyədən, onun maliyyə vəziyyətindən asılı olaraq, vergi dərəcələri fərqlənə bilər.

Bərabərləşdirici vergi, hüququ şəxsin kapitalının miqdarından və işləyənlərin sayından asılı, ödəniləsi olan, qeydə alınan məbləğdir, şəhər və prefektura arasında 4:1 nisbətdə bölüşdürülür. Verginin miqdarı xüsusi cədvəl üzrə müəyyənləşdirilir.

Nəticədə mənfəətə vergiqoymanın ümumi səviyyəsi yüksəkdir: 1990-cı illərdə yerli vergilər ilə birgə mənfəətin 49,8%-nə vergi qoyulurdu, hal-hazırda –39,6%, inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətinə baxmış, bir qədər azdır.

Yerli büdcələrin gəlirlərində öz gəlirləri 60-65% təşkil edir, o cümlədən birbaşa gəlirlər –27%, dolayılar–daxilolmaların–35%-ni, dövlət mülkiyyətindən gəlirlər –2%-ə yaxın.

Yerli büdcə gəlirlərinin formalaşmasının özəlliyi qeyri–vergi daxilolmalarının əhəmiyyətli xüsusi çəkisidir–30 %.

Digər inkişaf etmiş ölkələr kimi, Yaponiya üçün vergi islahatlarının mərhələli aparılması səciyyəvidir, hansılar ki vergi yükünün azaldılmasına yönəldilib. Belə ki, 1988-ci ilin dekabrında parlament, vergi dərəcələri şkalasının unifikasiya edilməsini, əhalinin ən zəif təmin olunmuş təbəqəsinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tutan, altı qanundan ibarət olan zərfi qəbul etmişdir. 1990-1991-ci maliyyə ilində vergi islahatının yerinə yetirmə çərçivəsində aşağıdakı tədbirlər keçirilmişdir:

- mənfəət vergisinin baza dərəcəsi 40-dan 37,5-dək endirilmişdir, kiçik və orta müəssisələr üçün –29-dan 28%-dək;

- gəlir vergisinin yuxarı həddi 10 % endirilmişdir (50%-dək);

- vergi qoyulan mirasın minimal miqdarı iki dəfə yüksəlib (8 mln. yenə kimi) dərəcənin yuxarı həddi isə 5% azaldılıb (70%-ə kimi);

- mehmanxana hesablarının vergi qoyulan məbləği iki dəfə yüksəlib (10 min. yenə kimi), restoranların (5 min yenə kimi) eyni zamanda dərəcənin 3 %-ə kimi enməsi ilə.

Lakin vergi islahatından effekti hiss etmək mümkün olmadı, çünki ölkə maliyyə böhranına daxil oldu. Oxşar hall

1990-cı illərin sonunda da baş verdi: 1997-ci ildə büdcə islahatı haqqında qanun qəbul edilmişdir, hansı ki əvvəlcə büdcənin cari kəsirini ÜDM-in 3 %-nə kimi, azaldılmasını, 2003-cü ilə isə ümumiyyətlə ləğvini nəzərdə tuturdu. Lakin 1998-ci ilin maliyyə böhranı, dövlət maliyyəsinin sağlamlaşdırılmasını bir neçə illik təxirə saldı, lakin, mənfəət vergisinə və gəlir vergisinə toxunmaqla, vergilərin ixtisarının fəallaşdırılmasına məcbur etdi.

5.5 Yaponiyada yerli özünüidarəetmə sisteminin təşkili. Büdcə sisteminin səviyyələri arasında qarşılıqlı təsir mexanizmi

Yaponiyanın yerli özünüidarəetmə sisteminin müasir növü, İkinci dünya müharibəsindən sonra, işğalçı hakimiyyət dairələrinin rəhbərliyi ilə iqtisadiyyatın və ictimai quruluşun demokratikləşdirilməsinin gedişində formalaşmış. 1947-ci ilin konstitusiyası “yerli sərbəstlik (muxtariyyət) prinsipini” bəyan etdi (maddə 92) hansı ki, əsasən 1940-1950-ci illərdə qəbul olunmuş, bir sıra qanunlarda konkretləşdirilib. İqtisadi sahədə yerli hakimiyyət orqanlarının “mülkiyyətə sərəncam vermək, işləri aparmaq, inzibati idarəetməni yerinə yetirmək, qanunla müəyyən edilmiş həddə öz qərarlarını dərc etmək” hüququ nəzərdə tutulurdu. (maddə 94). Rusiya tədqiqatçısı A.Senatorovun fikrincə, müharibədən sonrakı yerli özünüidarəetmə sisteminin mühüm xüsusiyyəti, totalitar siyasi sistemdən demokratik sistemə sürətli keçid olub, haçan ki yerli özünüidarəetmə dövlət orqanları tərəfindən, “yuxarıdan buraxılmış” vahid göstəriş üzrə, yaradılırdı. Bu zaman dövlətdə nəzarət etmək hüququ, hətta bir çox hallarda yerli əhəmiyyətli məsələlərə müdaxilə etmək, hansı ki mərkəz və əyalət arasında iqtisadi münasibətlərin “yüksəkmərkəzləşdirilmiş” modelinin formalaşması üçün siyasi-hüquqi zəmin

yaratdı. Bu, hökumət və yerli hakimiyyətlər arasında iqtisadi səlahiyyətlərin bölüşdürülməsi qaydasında da özünü göstərdi.

Yaponiyada hakimiyyətin yerli səviyyəsinə geniş iqtisadi vəzifə və hüquqlar dairəsi səlahiyyətləri həvalə edilmişdir, hansı ki tədricən genişləndirilirdi. Bu, torpaqdan istifadənin reqlamentləşdirilməsi, yerli sahibkarlığa dəstək, əmək münasibətləri və məşğulluğun tənzimlənməsi, kəndtəsərrüfatı siyasəti, bələdiyyə müəssisələrinin fəaliyyət göstərdiyi istehsal və sosial infrastrukturun müxtəlif obyektlərinin tikintisi və istismarıdır.

Sosial sahə yerli özünüidarəetmənin səlahiyyətinədir: tibbi sığorta, sosial təminat, mədəniyyət, idman. Əvvəlcə, yerli hakimiyyət öz regionunda sahibkarlığın inkişafında maraqlıdır və onun fəaliyyətində bu məsələnin dəstəklənməsi siyasəti mühüm yer tutur. Ümummilli regional iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsində, o cümlədən regionların canlanması proqramları, istehsalların mərkəzdən ucqar rayonlara köçürülməsi üzrə və s., yerli özünüidarəetmə orqanlarının (YÖO) rolu getdikcə artır. Bununla yanaşı mərkəzi hökumətin və regionların qarşılıqlı münasibətlərinin ümumi səciyyəsinə düzgün qiymətləndirmək üçün aşağıdakıları nəzərdə tutmaq vacibdir.

Birinci, vəzifələrin çoxu (məsələn, təhsil, ictimai təhlükəsizliyin təmin olunması) mərkəzi hökumətin tapşırığı ilə YÖO tərəfindən yerinə yetirilir. Bu halda onlar mərkəzi nazirlik və idarələrin siyasətini yürüdənləri qismində çıxış edirlər və onlara hesabat verirlər. Rəhbərlik eləcə də yerli dövlət qulluqçularını “şəxsi əlaqələr” yolu ilə təyin etmək və mərkəzi aparatın qulluqçularının yerlərə müvəqqəti ezam olunması vasitəsi ilə həyata keçirilir.

İkinci, YÖO-lərin böyük əksəriyyəti tam maliyyə sərbəstliyinə malik deyil və mərkəzdən verilən maliyyə yardımından asılıdır.

Yaponiyada eyni zamanda müxtəlif yönümlü formal və qeyri-formal, üfqi və şaqulu əlaqələr mövcuddur (məsələn,

özlərini yaradan yerli hakimiyyət başçılarının assosiasiyaları, üfüqi əlaqələrin möhkəmləndirilməsi və cəmiyyət zamanı hökumətin siyasətinin yürüdülməsi üçün). Yerli idarəetmənin üfüqi komponenti var, hansı ki, Yaponiyanın şaquli təşkil olunmuş cəmiyyət olmasına diqqət cəlb edilsə, lazımi qiymətləndirilə bilməz. Üfüqi əlaqələrin çox hissəsi iqtisadi tələbata cavab kimi yerinə yetirilir, məsələn hansısa regional layihələrin yerinə yetirilməsində səylərin birləşdirilməsi, ictimai torpaqların idarə olunması, yerli təşəbbüslərin yayılması. Regionlararası əlaqələrin zəruriliyi müxtəlif nazirlik və idarələr tərəfindən xüsusi rayonların yaradılması planları ilə dolayı təsdiqini tapır. Belə meyl qanunvericilikdə də öz əksini tapıb. 1994-cü ildə “Yerli sərbəstlik (muxtariyyət) haqqında” qanuna dəyişikliklər arasında – xüsusi idarəetmə sistemi ilə “böyük rayonların assosiasiyası”nın hüquqi tanınmasıdır, bir neçə prefektura və (və ya) şəhərin gücü ilə spesifik məsələlərin həlli üçün yaradılan.

YÖÖ-nun nümayəndələri, onlara torpaq və meşə fondları, ictimai binalar üzrə daha çox sərəncam sərbəstliyinin verilməsini tələb edirlər. Belə ki, torpaqlardan istifadə etmək məsələlərində daha çox sərbəstlik əldə etmək istəyini, YÖÖ-nin nümayəndələri, bir qayda olaraq, onunla əsaslandırırırlar ki, idarə maraqları yerli maraqlar ilə ziddiyyət təşkil edir. Məsələn, prefektura şirkətləri cəlb etmək üçün mənzil və ya sənaye tikintisi üçün torpaq sahəsi ayırmaq istəyir, kənd təsərrüfatı, meşə və balıq təsərrüfatı nazirliyi isə təbii təsərrüfat yerlərini qorumağa çalışır. Prefektura idarələrinin kənd təsərrüfatı şöbələrinin çinovnikləri də bu mövqedədir.

Lakin bu sırada ən əsas – maliyyə sərbəstliyi problemi. Bütçə sisteminin təşkili yerli hakimiyyətin real sərbəstliyinin mühüm indikatoru olur. Yəni özünüidarəetmənin maliyyə vəziyyəti və onun mərkəzi hakimiyyətlə qarşılıqlı maliyyə münasibətləri yerli sərbəstlik haqqında qanunlarda müəyyənləşdirilib. Maliyyə resurslarının yenidən

bölüşdürülməsinin miqyası və formaları mühüm istiqamətdir və eyni zamanda regional iqtisadi siyasətin alətidir.

Yaponiyanın müasir büdcə sistemi elə qurulub ki, yerli hakimiyyət, ölkə üzrə ümumi vergi daxilolmalarının $\frac{1}{4}$ - dən bir qədər çox yığırlar, hansı ki digər inkişaf etmiş ölkələr ilə müqayisədə xeyli çoxdur (cədv.5.9) [10,c.415–416].

Cədvəl 5.9

2001-ci ildə yerli vergilərin nisbi əhəmiyyəti

Ölkə	Vergi mənbələri, məcmu yerli vergi daxilolmalarından faiz				Yerli vergilər, ÜDM-dən %	Yerli vergilər, bütün vergilərdən faiz
	gəlir	satqılar	daşınmaz əmlak	digər		
ABŞ	6,5	21,8	71,8	0,0	3,5	11,5
Almaniya	78,0	6,0	15,8	0,2	2,6	7,5
Böyük Britaniya	0,0	0,0	99,5	0,5	1,5	4,1
Fransa	0,0	11,5	48,2	40,4	4,4	9,7
Yaponiya	47,4	20,7	30,9	1,0	7,0	25,6

Buna baxmayaraq, YÖÖ –nün özünün maliyyə bazası kifayət edən sayılmır, hansının ki miqdarı, onların üzərinə qoyulan vəzifələrin böyük həcmi ilə ziddiyyət təşkil edir. Bununla əlaqədar mərkəzi və yerli büdcələrin gəlir və xərclərin tarazlaşdırılması aparılır, hansı ki büdcə prosesinin gedişində yerinə yetirilir, haçan ki yerli hakimiyyət vergi, dövlət subsidiya və dotasiyaların yenidən bölüşdürülmə kanalları ilə mərkəzdən əhəmiyyətli transfertlər alır. Nəticədə yerli büdcələrə son vergi daxilolmaları ölkə üzrə ümumi vergi daxilolmalarının yarısından çox artır.

Hökumət transfertləri bölüşdürəndə onu nəzərə alır ki, istənilən prefekturada yaşayan vətəndaş, eyni zamanda Yaponiya vətəndaşıdır və buna görə də o, yerli hakimiyyət orqanının maliyyə durumundan asılı olmayaraq, müəyyən ictimai xidmətlər dəstini almalıdır. Transfertlər prefektura və bələdiyyələr arasında qeyri-bərabər tənəsüblərdə

bölüşdürülür. Orta hesabla onlar prefektura büdcələrinin gəlir hissəsinin 40%-ni və bələdiyyələrin 30%-ni təşkil edir, lakin bu orta göstəricilərin arxasında ayrı–ayrı regionlar üzrə xeyli dağınıq durur. Vergilərin yenidən bölüşdürülməsi, əsas maliyyə tələbatları və əsas maliyyə daxilolmaları arasında fərqin tam və ya qismən tarazlaşdırılması prinsipi ilə yerinə yetirilir.

Mərkəzi büdcənin ayırmaları maliyyə yardımına ehtiyacı olan prefektura və bələdiyyələr alır (axırıncılar bilavasitə hökumdən deyil, prefekturaların vasitəsi ilə). Yaponiyada YÖO-ların əksəriyyəti bu və ya digər formada mərkəzi hökumətdən transfertlər alır. 47 prefekturadan yalnız dördü– Tokio, Kanaqava, Aiti və Mie–1990-cı illərə kimi müstəqil sayılırdı və dotasiyalardan istifadə etmirdi. 1990-cı illərdə onların sırası birə qədər azaldı –Tokio. Yaponiyanın 3437 şəhər, qəsəbə və kəndindən təkcə 164-ü və ya ümumi saydan 4,8 %-i dotasiya almır.

Qaytarılmayan ödənişlərdən başqa Yaponiya hökuməti, istiqrazlar və investisiyalar proqramı vasitəsi ilə, YÖO-lara məqsədli kredit verilməsinin güzəştli sistemini istifadə edir. Bu proqram ilə daxil olan kerditlər mənfəət gözlənilən layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulub. YÖO onları “ictimai işlərin” təşkilinə, ümumdövlət regional inkişaf proqramlarının yerinə yetirilməsinə, ictimai ehtiyaclar üçün əvvəlcədən torpaq sahələrinin alınmasına, yerli özəl və ictimai müəssisələrinə kreditlərin verilməsinə yönəldir.

Dövlət kredit resurslarının digər hissəsi (30%-ə yaxın) yerli ictimai müəssisələrin maliyyələşdirilmə korporasiyasının vasitəsi ilə bilavasitə onların hesablarına daxil olur.

Yerli büdcələr istiqrazların hesabına da artır, YÖO –nın maliyyə bazarında yerləşdirilən istiqrazların açıq satışı və onlara qapalı abunə yolu ilə. Yerli istiqrazların buraxılışı hökumətin nəzarətindədir və yerli özünüidarəetmənin işləri üzrə nazirliyin razılığı ilə yerinə yetirilir, ona görə onların

yerli büdcələrdə payı uzun müddət eyni səviyyədə idi və yalnız 1990-cı illərdə artdı, haçan ki ağır maliyyə vəziyyət YÖO-nı bu maliyyə mənbəyinə daha fəal müraciət etməyə məcbur etdi.

Ümumiyyətlə demək olar ki, indiki zamana kimi mərkəzi hökumətin qaytarılmayan və qaytarılan əsasları ilə YÖO-ya köçürmələr, nəinki axıncının, ona təhkim olunmuş ümumdövlət vəzifələrinin yerinə yetirilməsi üçün maliyyə bazasını təmin etdi, hətta infrastrukturun təkmilləşdirilməsinin ümumdövlət siyasətində iştirak etmək və özlərinin inkişaf büdcələrinin formalaşmasına, o cümlədən lokal layihələr üzrə təşəbbüs və dəstək vermək üzrə, imkan yaratdı.

YÖO-nın investisiya xərclərinin əhəmiyyətli miqdarı və onların yerli büdcələrdə payı deyilənləri təsdiqləyir, hansı ki prefektura və bələdiyyələrin ümumi maliyyə planının xərclər hissəsinin dayanıqlı $\frac{1}{3}$ -dən çoxunu təşkil edir, mərkəzi büdcənin oxşar maddələrinin həm mütləq miqyaslarını, həm də xüsusi çəkisini xeyli üstələyir. Bu zaman YÖO-nın investisiya xərclərinin $\frac{2}{3}$ -i YÖO-nın “müstəqil işlərinə” düşür, hansıların ki çox hissəsi ümumdövlət və regional planlar çərçivəsində yerinə yetirilir– bu ərazinin inkişafının uzunmüddətli planları, depressiv rayonlara və depopulyasiya rayonlarına qarşı siyasət, şəhərlərin yenidən planlaşdırılmasının gedişində “kənd vətəninin” bərpa olunması planı. Bundan başqa, yerli büdcələrdən ərazilərin kompleks şəkildə abadlaşdırılması və “əlverişli həyat mühitinin” yaradılması üzrə işlər maliyyələşdirilir. Regional maliyyə sisteminin yenidən qurulması ideyaları Yaponiyada müxtəlif səviyyələrdə irəli sürülüb. Belə ki, dövlət xəzinəsindən dotasiya və digər daxilolmaları ləğv etmək, hüquqi şəxslərdən gəlir və gəlir vergisini isə dövlət və regionlar arasında birləşmiş vergi kimi bölüşdürmək təklif olunurdu. Müxtəlif səviyyələrdə eləcə də satqılardan və yerli istiqrazların buraxılışının liberallaşdırılmasından vergini yerli hakimiyyətin ixtiyarına verilməsi ideyaları irəli sürülürdü.

Maliyyə sahəsində yerli hakimiyyətin müstəqilliyinin artırılmasına səy göstərmək iri şəhərlərin bir çox qubernator və merləri üçün səciyyəvidir. Bu mənada Oita prefekturasının qubernatoru M.Xiramatsunun mü sahibəsi çox nümunəvidir. Misal üçün, o təklif edib ki, ölkədə yığılan vergilərin 60 %-i birbaşa yerli özünüidarəetmə orqanlarına getsin. Bu, onun fikrincə, yerli hakimiyyətə təhsil, səhiyyə, insanların yaşayışının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması sahəsində daha səmərəli fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradardı.

Xiramatsu yerli özünüidarəetmənin bütün sisteminin Aİ-nın nümunəsinə oxşar yenidən qurulması və perspektivdə–Yaponiya Briləşmiş Ştatları” tipli inzibati quruluş sisteminin yaradılması ideyasını irəli sürmüşdü. Onun fikrincə, səmərəli olmaq üçün prefekturalar çox kiçikdir, ona görə də adanın digər prefekturaları ilə birləşmək lazımdır. Qubernatorun planına görə, bu yeni qurum Kusunün “hökuməti” tərəfindən idarə olunardı, hansını ki Kusunün “konqresi” formalaşıdırı bilərdi, hara ki adanın hər prefekturası nümayəndələr seçərdi. Uğur əldə edildiyi halda, bu təcrübəni Yaponiyanın digər rayonlarında da yaymaq olar.

1990-cı illərin çox sürən iqtisadi enməsi mərkəz və regionların qarşılıqlı maliyyə münasibətləri məsələsi üzrə maraqlı tərəflərin mövqlərinə əhəmiyyətli düzəlişlər daxil etdi. Ümumi iqtisadi dinamikanın endirim meylləri həm yerli maliyyəyə toxundu, həm də regionların mərkəzləşdirilmiş maliyyələşdirmə imkanlarını azaltı.

Yerli büdcələrin ümumi miqdarı 1998-ci maliyyə ilində 1,6% azaldı, o cümlədən investiya xərcləri –6%. Axırıncıların payı ümumi yerli xərclərdə azaldı. 46 prefektura və 589 bələdiyyəni əhatə edən sorğunun məlumatlarına əsasən, onların 65,5%-i 1998-ci maliyyə ilində mərkəzi büdcədən subsidiya verilməyən “ictimai işlərin” xərclərini azaldıb, ötən maliyyə ili ilə müqayisədə 10–30%. Səbəb – maliyyə vəziyyətinin pisləşməsidir.

Beləliklə, hal–hazırda və yaxın gələcəkdə ölkənin bir çox regionları həm müntəzəm illik transfertlərə, həm də xüsusi maliyyələşdirmə mexanizminə, hansı ki regional inkişaf proqramlarına uyğun olaraq depressiv rayonları stimullaşdırır, lakin daha çevik , differensasiya edilmiş, ehtiyac duyacaqlar.

Eləcə də hökumətin antiböhran tədbirləri “ictimai işlərə” əlavə xərclər nəzərdə tutur, hansılar ki həmişə yerli iqtisadiyyatı dəstəkləyiblər. Əsasən büdcədən maliyyələşdirilən qoca vətəndaşlara baxmaq üzrə yeni sığorta sistemi prefekturalarda çox müsbət qiymətləndirilir. Bu sistemin praktiki təşkili bələdiyyələr tərəfindən yerinə yetiriləcək, hansı ki əlavə iş yerlərinin açılmasına yardım edəcək.

Eyni zamanda büdcə vəsaitlərinə qənaət etmək məqsədilə YÖÖ bir sıra xidmətlərin özəlləşdirilməsinə əl atmağa məcburdur, hansılar ki ənənəvi ictimai müəssisələr olub, yerli iqtisadiyyata investisiyaların cəlb olunması üçün daha güclü səylər göstərməlidir–həm infrastrukturun sahələrinə, həm də digər sahələrə, məşğulluğun artırılması və yerli büdcələrə axının güclənməsi naminə.

1990-cı illərdə mərkəz və regionların qarşılıqlı iqtisadi münasibətlər sistemində əmələ gələn meyllər, bu sistemin dəyişikliklərə hazır olmasının açıq –aşkar əlamətidir. Belə ki, müxtəlif dərəcədə olsa da, hər iki tərəf bu hazırlığı göstərir. Yerli hakimiyyət daha çox iqtisadi sərbəstlik və səlahiyyətlər almaq niyyətində olduğu haqqında daha aydın danışır, hökumət səlahiyyətlərin bir hissəsini onlara verməyə hazırdır. Öz növbəsində mərkəz və regionlar arasında qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərdə dəyişikliklər regional iqtisadi siyaəstin ideologiya və mexanizmlərində gələcək dəyişiklikləri əvvəlcədən müəyyənləşdirir.

Yaponiyanın büdcə sisteminin səviyyələri arasında qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmi yerli büdcələrə maliyyə yardımının verilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Yaponiyanın mərkəzi hökuməti praktiki bütün maliyyə yardımını hakimiyyətin aşağı səviyyələri arasında, xərclər tələbatını bərabərləşdirmək məqsədilə bölüşdürülür. Onlar polisin saxlanması, ictimai işlər, təhsil, sosial təminat və əmək resursları, sənaye və iqtisadiyyat, habelə ümumi idarəetmə kimi maddələr üçün müəyyənləşdirilir. Faktiki büdcə xərcləri normativlərə uyğun gəlmir. Onlar, belə demək mümkünsə, “nümünəvi yerli hökumətin” əsasında hesablanır, hansı ki özündən əhalisi 1,7 mln. nəfər və ərazisi 6900 km² olan şərti prefekturayı və ya əhalisi 100 min nəfər, sahəsi 160 km² olan bələdiyyə qurumunu kəsb edir [27].

Yaponiyada yerli büdcələr təkcə subsidiyalar alır, lakin bundan başqa, hökumət yerli hakimiyyətə sırf məqsəd təyinatlı xərclərin bir hissəsini həvalə edir: limanların su–elektrik stansiyalarının tikintisi, təbii fəlakətlərin nəticələrinin aradan götürülməsi və s.

5.6 Yaponiya büdcələrinin xərcləri və dövlət borcu

Yaponiyanın məcmu dövlət xərcləri (mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanlarının) 1950-ci ildəki ÜDM-in 22,1%-dən 1993-cü ildəki 35 %-dək yüksəlib. Ümumiyyətlə digər inkişaf etməkdə olan ölkələrdən fərqli olaraq Yaponiyada büdcə xərclərinin ÜMM-də payı elə də çox deyil.

Yaponiyanın mərkəsi hökumətinin xərcləri əlavə 11-də təqdim olunub [26].

Yaponiyanın dövlət xərcləri strukturunun bir sıra səciyyəvi əlaməti mövcuddur, hansılar ki, bir tərəfdən ölkənin tarixi inkişafın şəraiti ilə bağlıdır, digər tərəfdən –dövlət və özəl kapitalın arasında qarşılıqlı fəaliyyətin xüsusiyyəti ilə. Yaponiyanın dövlət xərclərinin ən əhəmiyyətli özəlliklərinə aşağıdakıları aid etmək olar.

1. 1960-1980-ci illərdə ən yüksək templər ilə sosial xərclər artırdı– ildə 9-10%, digər inkişaf etmiş ölkələrin büdcələrinin artım templərini üstələyərək, hansı ki hesablama

nöqtəsinin aşağı olması ilə bağlı idi. Hərçənd ki onların büdcə xərclərində payı 2 dəfədən çox artıb, hansı ki heç bir ölkədə mövcud deyil, lakin indi də onların payı, digər inkişaf etmiş ölkələrə baxmış, aşağıdır—40%-dən az. Bu, həm mərkəzi büdcə xərclərinin xüsusi strukturu, həm də, əhəmiyyətli dərəcədə korporativ fondların hesabına maliyyələşdirilən, sosial təminat sistemi ilə bağlıdır.

2. Yaponiyada ənənəvi olaraq dövlət kapital qoyuluşu yüksəkdir —ÜDM-in 8,5-9 %. Onların həcmi özəl yığım fondunun çoxunu təşkil edir. Qərbi Avropa ölkələrində maliyyə çətinlikləri hələ 1970-ci illərdə bu fəaliyyət sahəsini ÜDM-in 3-4 %-ə kimi azaldılmasına məcbur etdi. Yaponiyada dövlət kapital qoyuluşu istiqrazlar və investidiyalar dövlət proqramı vasitəsi ilə yerinə yetirilir.

3. Hərbi xərclər mərkəzi hökumətin büdcə xərclərinin təxminən 6 %-ni təşkil edir. Bu, Yaponiyanın İkinci dünya müharibəsində məğlubiyyətindən sonrakı təslim olma (kapitulyasiya) şərtlərinin yerinə yetirilməsi ilə bağlıdır.

4. Dövlət borcuna xidmət üzrə xərclər yüksəkdir və büdcə xərclərinin 20 %-dən çoxunu təşkil edir.

Yaponiya büdcəsinin xüsusi baxılmağa layiq olan səciyyəvi əlaməti dövlət istiqrazlar və investisiyalar proqramıdır.

Neft idxalından asılılığın azaldılması, alternativ enerji və yanacaq mənbələrini inkişaf etdirmək məqsədilə, ölkənin enerji balansının yenidən qurulmasında, hidrotexniki və yol tikintisinin yerinə yetirilməsində, limanların yenidən avadanlıqlaşdırılması üzrə işlərdə, aviasiya və dəmiryol nəqliyyatının, rabitə sistemlərinin inkişafı, təbii fəlakətlərin nəticələrinin aradan götürülməsində, meşələrin mühafizəsində dövlət fəal iştirak edir.

Büdcə vəsaitlərinin hesabına hökumət kəndin modernləşdirilməsi prosesini stimullaşdırır. Dövlət maliyyə böhranı şəraitində iqtisadi məqsədlərə təxsisatlar nisbətən azalıb. Övvəlki kimi dövlət iqtisadi fəallığın əsas dairəsi azrentabelli,

lakin iqtisadi mənada infrastrukturun istehsal və sosial sahələridir. Onların az mənfəətli olduğuna görə, özəl kapital onlarda həvəssiz iştirak edir, lakin onların inkişafı olmadan, təkrar istehsal mümkün deyil.

Lakin müasir şəraitdə dövlət elm və texnikanın inkişafını fəal dəstəkləyir, o cümlədən atom enerjisi, kosmosun mənimsənilməsi, dünya okeanı resursları, okean və dəniz dibi sahəsində tədqiqatları, hərbi və raket texnikası, avtomatika və idarəetmə vasitələrinin hazırlanmasını, EHM və robototexnikanı daxil etməklə.

İqtisadi məqsədlərə xərclər, mərkəzi hökumətin büdcə vəsaitlərinin hesabına dövlətin maliyyələşdirdiyi xərclərin təxminən 20 %-ni təşkil edir. Belə iri xərclərin mənbəyi dövlət kreditləşmə və investisiya sistemidir, hansı ki birbaşa büdcəyə daxil deyil, lakin büdcə sisteminin xüsusi elementini təşkil edir.

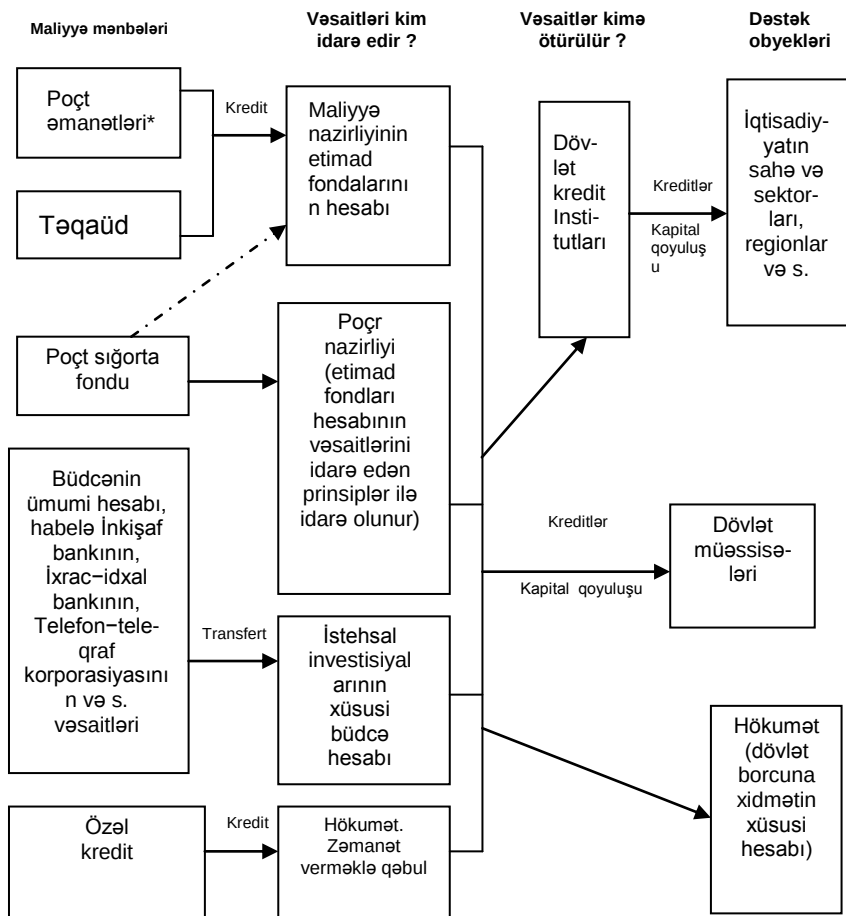
Sistemin yaradılmasının ilkin fikirləri dövlətin iqtisadi sistemində yerinin alınmasının xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Qərb ölkələri üçün iqtisadiyyatda hakimiyyət və biznesin qarşılıqlı münasibətlərinin liberal ideyası səciyyəvidir, Yaponiya isə heç vaxt paternalist münasibətlərdən imtina etməyib. O hesab edir ki, maliyyə resurslarına tələbat, ilk növbədə güclü istehsal investisiyaları üçün, təkcə özəl kredit institutlarının gücü ilə ödənilə bilməz.

Dövlət aşağı faizlə konkret sahələrə fəal kredit verməklə, sanki özəl kredit institutlarına sahə iqtisadi siyasətin istiqamətləri haqqında signal verir, sanki onları arxasınca getməyə dəvət edir. Dövlət institutu tərəfindən bu və ya digər sahəyə və ya müəssisələr qrupuna kreditlərin verilməsi kredit riskini azaldır və onların işgüzar tərəfdaşları qismində perspektivliliyi və etibarlılığı haqqında xəbər verir. Prosesə özəl kreditorlar qoşulur, nəticədə kredit vermələrinin həcmi dəfələrlə artır. Bu halı “inək sürüsü üçün zıncırov” adlandırırlar. Yaponiyada onu ən yüksək dərəcədə inkişaf bankının kreditləri əmələ gətirirdi.

Hələ müharibədən əvvəlki illərdə maliyyə nazirliyində ayrıca əmanət hesabı adlandırılan, və ya əmanət bürosu mövcud idi, hansında ki poçt əmanətlərinin sərbəst qalıqları toplanırdı və hardan iqtisadiyyatın sahələrinin kreditləşməsi yerinə yetirilirdi. 1950-ci ildən bu təcürbə bərpa olunmuşdur. 1951-ci ildə əmanətlər bürosu etimad fondları bürosuna çevrildi. 1953-cü ildən maliyyə nazirliyi dövlət istiqraz və investisiyalar illik planlarını tərtib etməyə başlayır, hansılarının ki həyata keçirilməsində mərkəzi rol etimad fondlarının hesabına məxsusdur.

Büro–virtual, real həyatda mövcud olmayan orqandır; faktiki söhbət xüsusi hesabdən gedir, hansını maliyyə nazirliyinin iqtisadi şöbəsi idarə edir.

İstiqrazlar və investisiyalar proqramının işlənməsinin mexanizmi şəkl. 5.1-də təqdim edilib.

* Ən əsas mənbə : bütün vəsaitlərin təxminən 80 %-i.

Şək. 5.1 İstiqraz və investisiyaların dövlət proqramı [13,c.92].

Bütün resursların təxminən 80 %-i təmin edən proqramın əsas maliyyə mənbəyi-əhalinin poçt əmanətləridir. Poçt-əmanət şəbəkəsinin sərbəst vəsaitlərinin çox hissəsi mütləq qaydada etimad fondlarının hesabına keçirilir (daha dəqiq kreditə verilir) Bu vəsaitlər çox böyükdür. Yaponiyanın poçt-əmanət şəbəkəsi əmanətlərin miqdarına görə dünyada ən iri maliyyə institutudur, hansının ki Yaponiya ÜDM-in təxminən yarısına bərabər məbəlği var.

Müharibədən sonrakı zamanda bir sıra tədbirlər görülmüşdür, hansılar ki əmanətçinin sərbəst pulları “poçta” aparmağa vadar edirdi. Bu dövlət institutunun tam etibarlılığından və poçt bölmələrinin münasib yerləşməsindən (onların sayı təxminən 25 mindir, yəni ölkə əhalisinin hər birində poçt evə yaxın yerləşir) başqa, insanları əmanətlərin qoyulma şərtlərində bəzi üstünlüklər cəlb edirdi, ilk növbədə müddətli, hansılar ki poçt təmin edirdi. Əsaas etibarı ilə bunlar:

- 10 il müddətinə qədər əmanətləri qoymaq imkanları, o zaman ki banklar üçün maksimal müddət məhdudlaşdırılırdı əvvəlcə üç, 1993-cü ildən-dörd, 1994-cü ildən isə-beş il ilə;

- birinci altı ay keçdikdən sonra istənilən an kontraktı ləğv etmək hüququ (əmanəti bağlamaq); hər altı aydan bir faizlərin hesablanması (əmanətçilərin gəlirlərini artıran mürəkkəb faizlər düsturu banklar tərəfindən tətbiq edilmirdi);

- əmanətin müddətinin artırılması ilə faizin yüksəlməsi. Cari əmanətlər üzrə faiz poçt-əmanət şəbəkəsində, banklara baxmış, bir qədər yüksək səviyyədə müəyyən edilirdi, həm də bu nisbət inzibati metod ilə müəyyən edilirdi;

- poçt əmanətinin miqdarı kiçik məbləğ ilə məhdudlaşdırılırdı-adambaşına 10 mln. yen, çünki əvvəldən poçt-əmanət şəbəkəsinin vəzifəsi vətəndaşların kiçik əmanətlərinin cəlb olunması kimi istifadə edilirdi.

Beləliklə, dövlətin xüsusi tədbirlərinin hesabına poçt-əmanət şəbəkəsi çox iri maliyyə resurslarını cəlb edirdi-

əhalinin bütün əmanətlərinin 30 %-nə kimi. Əlbəttə ki, bu bank dairələrində ciddi narazılıqlara səbəb olurdu və kəskin mübahisələr törədirdi. Tənqidi fikirlərin məğzi ondan ibarət idi ki, faktiki süni şəkildə vəsaitlər bankların hesabına poçtun xeyrinə vurulurdu, halbuki banklar bu vasitələtə daha effektiv sərəncam verə bilərdi, çünki onlar bazar intizamı ilə bağlıdır. Beləliklə, poçt–əmanət şəbəkəsi dövlət istiqrazlar və investisiyalar proqramı üçün vəsaitlərin əsas mənbəyinə çevrildi. Onun digər mənbələri–bunlardır:

- dövlət təqaüd fondu, hansının sərbəst vəsaitlərinin bir hissəsi də mütləq qaydada etimad fondunun hesabına keçirilir;

- poçt sığorta fondunun sərbəst vəsaitləri, çünki Yaponiyada poçt miqysına görə kiçik sığorta əməliyyatları ilə də məşğul olur. Bu vəsaitlər etimad fondlarının hesabına keçirilmir, poçt nazirliyinin sərəncamında qalır, lakin razılaşmaya əsasən eyni qayda ilə idarə olunur;

- istehsal investisiyalarının xüsusi büdcə hesabı;

- hökumət tərəfindən zəmanət verilən özəl maliyyə institutlarının kreditləri. Bir qayda olaraq, bu yüksək ictimai əhəmiyyətli sahələrə məxsus olan dövlət müəssisə və firmalarına kreditlərdir, məsələn, elektroenergetika şirkətlərinə.

İstehsal investisiyalar hesabının vəsaitləri və özəl institutların kreditləri proqramının bir hissəsidir, lakin etimad fondlarının hesabından keçmir.

Proqramın vəsaitlərinin bir qismi kredit və ya kapitalqoyuluşu şəklində ümummillə və yerli səviyyəli dövlət müəssisələrinə təqdim olunur, ilk növbədə infrastrukturun sahələrində. Bu, misal üçün, dövlət yol korporasiyası, dövlət dəmiryol tikintisi korporasiyası, şəhər və mənzil təsərrüfatının inkişafı üzrə dövlət korporasiyası və başqalarıdır.

Etimad fondları hesabının vəsaitlərinin bir hissəsi dövlət borcunun istiqrazlarının alınmasına sərf olunur. Hesabın vəsaitlərinə dövlət qiymətli kağızların emitasiya

olunmuş bütün məbləğin 20%-i alınır. Bu tənqiddə səbəb olur, hansının dəlilləri ondan ibarətdir ki, proqramın vəsaitləri dövlət istiqrazlarının alınması üçün nəzərdə tutulmayıb, bununla dövlətin maliyyə intizamı zəifləyir və s. Belə tənqid ədalətlidir. Bununla yanaşı etiraf etmək lazımdır ki, hesabın vəsaitlərinin hesabına borcun bir hissəsinin alınması faizin səviyyəsinə dövlət borcu artımının yüksələn təzyiqini məhdudlaşdırır və özəl sahibkarlıq sektorunun zərərinə özəl kredit–maliyyə institutlarının dövlət vəsaitlərinin köçürmə problemini qismən həll edir.

Və nəhayət, proqramın vəsaitlərinin xeyli hissəsi, ilk növbədə etimad fondlarının hesabları, dövlət kredit institutlarına kreditə verilir. Onlar iqtisadiyyatın konkret sahə və sektorlarının kreditləşməsi üçün istifadə edilir– hər biri özünün ixtisaslaşma sahəsinə müvafiq. Əvvəllər belə institutların sayı II-dir, lakin, yenidənqurma və bir sıra institutların birləşməsi nəticəsində bu rəqəm azaldı. Onlara aiddir.

- inkişaf bankı;
- ixrac–idxal bankı;
- kiçik biznesin kreditləşməsi ilə bağlı, institutlar qrupu, ilk növbədə xalq korporasiyası, mənzil tikintisinin kreditləşməsi üzrə korporasiya;
- geridə qalan regionların kreditləşməsi ilə bağlı institutlar;
- Xokkaydo və Toxokunun kreditləşməsi üzrə korporasiya;
- Okinavanın inkişafının kreditləşməsi üzrə korporasiya;
- iqtisadiyyatın geridə qalan sahələrinin kreditləşməsi üzrə institutlar, məsələn, mənzil tikintisinin kreditləşməsi üzrə korporasiya, kənd, meşə və balıq təsərrüfatının kreditləşməsi üzrə korporasiya [13].

1999-cu ildə inkişaf bankı regionaların kreditləşməsi üzrə korporasiyalar ilə birləşdirildi, ixrac–idxal bankı isə–beynəlxalq əməkdaşlıq fondu ilə, nəticədə müvafiq olaraq siyasi kreditləşmə bankı və beynəlxalq əməkdaşlıq bankı yarandı.

Dövlət kredit institutları kreditləşməni güzəştli şərtlər ilə yerinə yetirir–aşağı faizlə və bir qayda olaraq, uzun müddətə. Vəsaitlərin təxminən yarısı 20 və daha çox ilə təqdim olunur. Bununla yanaşı vəsaitlərin geri qaytarılması proqramın fəaliyyətinin mühüm şərti kimi baxılır, onun bütün iştirakçılarının maliyyə intizamını təmin edən amil kimi. Borc götürən üçün, proqram xətti ilə alınan, vəsaitlərin qaytarılması o deməkdir ki, birinci, çox sərfəli şərtlər ilə maliyyə vəsaitlərini verən mənbənin itirilmə təhlükəsi; ikinci, nəinki dövlət, hətta özəl kredit institutlarının etimadının itirilməsi.

Dövlət kredit institutları və onların səlahiyyətində olan özəl müəssisələr arasında münasibətləri təkcə “kreditör–borc alan” münasibətlərinə döndərmək olmaz. Kredit institutları borc alan müəssisələrə qarşı maliyyə, idarəetmə, sahibkarlıq strategiyası sahəsində müxtəlif rəhbərlik və məsləhət yardımını yerinə yetirirlər, müəssisələr onlara ən müxtəlif və ətraflı məlumatları verməyə borcludur. Rəhbərlik və məsləhət yardımı, başqa məqamlarla yanaşı, imkan yaradır ki, müəssisələr tərəfindən götürürlən borc ağılla istifadə edilsin və vaxtında qaytarılsın.

Borc götürənlər krediti dövlət institutlarına qaytardıqdan sonra axırıncılar borc götürdüyü vəsaitləri etimad fondlarının hesabına qaytarmalıdır, o isə – poçt əmanət şəbəkəsi və təqaüd fonduna. Proqram çərçivəsində kreditin aşağı faizlə təqdim olunmasına baxmayaraq, qaytarmanın zəncirinin son halqasında faizi bazar şəraitinə uyğun olmalıdır. Əks halda poçt öz əmanətlərinə normal faizin ödənilməsinə təmin edə bilməz. Faizlərin səviyyələrindəki bu fərq büdcənin əsas hesabından ödənilir. Beləliklə,

son nəticədə müəyyən yük büdcənin əsas hesabına düşür, yəni bütün ölkə əhalisinə.

Proqram çərçivəsində dövlət institutlarına təqdim olunan uzunmüddətli vəsaitlər üzrə (5 və daha çox il) hökumət hər il dövlət istiqraz və investisiyalar planını tərtib edir. 1953-cü ildən bu büdcə layihəsinin tərtibi ilə paralel aparılır.

Plan üç hissədən ibarətdir:

- pul vəsaitlərinin dövriyyə planı;
- maliyyə mənbələri üzrə istiqamətlər;
- vəsaitlərin istifadə olunma sahələri üzrə bölüşdürülməsi.

Plan bütün maraqlı tərəflərə, proqramın hansı mənbələrdən və hansı nisbətdə təmin olunması, alınan vəsaitlər necə idarə olunacaq və onun tərkibinə daxil olan hər institutun payına nə düşəcək sualına cavab verməlidir.

Zəruriyyət yarandıqda etimad fondlarının hesabı ilə idarə olunan və proqramın həyata keçirilməsinə gedən uzunmüddətli vəsaitlərin həcmi, parlamentin təsdiq etdiyi məbləğin 50 %-nə kimi artırıla bilər. Vəsaitlərin istifadəsini gələn (təkcə gələn) maliyyə ilinə keçirmək olar.

İstiqrazlar və investisiyalar dövlət proqramına 12 xərclər bölməsi daxildir:

- yaşayış təsərrüfatı;
- həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması;
- sosial rifah;
- təhsil və mədəniyyət;
- kiçik biznes;
- kənd, meşə, balıq təsərrüfatı;
- milli ərazinin qorunması, təbii fəlakətlər ilə mübarizə;
- yol təsərrüfatı;
- nəqliyyat və rabitə;
- regional inkişaf;
- əsas sahələr;

- xarici ticarət və iqtisadi əməkdaşlıq [13,c.95].

Özəl sahibkarlıq sektoru üçün kredit və investisiyalar, proqramda iştirak edən bütün bütün institutlar tərəfindən müəssisələrin sifarişləri əsasında təqdim olunur. Sifariş verən hər bir firmanın maliyyə-iqtisadi durumu, onun sahibkarlıq strategiyası, istehsal və kadr potensialı mütləq öyrənilməlidir. Kreditin iqtisadi cəhətdən özünü doğruldan olduğuna görə dövlət kredit institutu məsuliyyət daşıyır. Eyni zamanda, banklara baxmış, qiymətləndirmə meyarları daha yumşaqdır və yuxarıda adıçəkilən təlimat böyük yer tutur: kreditin təqdim olunması idarəetmənin səmərəliliyinin artırılması üzrə dövlət institutunun tövsiyyə etdiyi tədbirlərin yerinə yetirilməsi ilə əlaqələndirilir.

Demək olmaz ki, proqram çərçivəsində kreditləşmə və investisiya yatırımı müsabiqə əsasında keçirilir. İmkan dairəsində sifariş verənlərin heç birinə rədd cavabı verilmir. Əlbətdə, elə vəziyyət yarana bilər ki, sifariş verənlərin hamısına vəsait çatmasın. Belə hallarda yaxın zamanda yeni sifarişin verilməsi tövsiyyə olunur (bir qayda olaraq növbəti rübdə). Dövlət institutları, alınan sifarişlərin əsasında, hər rüb maliyyə resurslarına tələbatın, belə demək mümkünsə, tədqiqatın aparırlar.

Yaponiya iqtisadiyyatının dinamik inkişafının təmin olunmasında istiqrazlar və investisiyalar dövlət proqramının rolunu düzgün qiymətləndirməmək mümkün deyil. Onun, nəinki nəzəri, hətta praktiki planda, güclü tərəflərini qeyd etmək olar:

a) faktiki, vergi daxilolmalarından istifadə etməyərək, dövlət müxtəlif maliyyə mənbələrini və ilk növbədə vətəndaşların poçt əmanətlərini səfərbər edir, nəhəng investisiya resurslarını öz əllərində cəmləşdirir;

b) bununla investisiya vəsaitlərinin çatışmaması problemi xeyli dərəcədə həll edilir, hansılar ki özəl kredit institutlarında resursların çatışmazlıqları və ya onların yüksək risklə bağlı ehtiyatdan yaranır. Proqram, bir tərəfdən

iqtisadiyyatın o sahə və sektorlarına kredit ayırır, hansılarına özəl bankların kredit qoyması çətindir; digər tərəfdən– o sahə və müəssisələr, hansılarını ki özəl banklar kreditləşdirə bilər, lakin qərara gələ bilmirlər. Axırncı halda dövlət özəl kreditlərə sanki yol salır;

c) istiqrazlar və investisiyalar dövlət proqramı – sənaye siyasətinin güclü silahıdır, hansı ki dövlətə, ölkə üçün ən əhəmiyyətli sahələri məqsədyönlü stimullaşdırılması üçün imkan yaradır;

ç) dövlət istiqraz və investisiyaları sabitliyi ilə seçilir. Onlar enmələr dövründə işgüzar fəallığı stimullaşdırır, bu və ya digər səbəbdən özəl kreditləşmədə fasilələr başlananda, sabitləşdirici rolunda çıxış edir;

d) proqram elə qurulub ki, özünü doğrultmaq meyarları nəzərə alınıb və vəsaitlərin əsas hissəsi, geri qaytarmaq əsasında təqdim olunur. Bu maliyyə resurslarının səmərəli istifadəsinə kömək edir.

Büdcə vəsaitlərinin israfçılığı və tikinti podradçılarını bölüşdürən çinovniklərin korrupsiyası məsələsinə dair çoxsaylı qalmaqallardan sonra Yaponiyada iri tikinti layihələri qeyri–populyar oldu. Artıq istismara qəbul olunan unikal qurğular, onlara çəkilən xərcləri az yükləndiyinə görə ödəmir (Kansay beynəlxalq hava limanı və ya Xonsü və Sikoku arasında körpülər silsiləsi). Mərkəzi hökumətdən maliyyə dəstəyi almayan ictimai işlərin layihələrini yerli hakimiyyət ixtisara salır. İxtisarin əsas obyektı–yol tikintisidir. Bu, ölkədə sayı yarım milliona çatan kiçik tikinti şirkətlərinə zərərdir. 1990-cı illərdə tikinti sahəsində 1 milyona yaxın yeni iş yerləri açılmışdır.

Bununla yanaşı fəaliyyətdə olan sistem ideal deyil. O, xüsusilə son zaman, daha çox narazılıqlar doğurur. Tənqidçilərin dəlillərindən əsası–həm dövlət institutlarının vəsaitlərin təqdim etmə, həm də onların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi meyarlarının qeyri–müəyyən olmasıdır. Məsələn, özəl bank üçün kreditin səmərəliliyinin qiymətini

bazar verdiyi halda, dövlət kredit institutları ilə vəziyyət daha çetindir. Onlar kreditləşməni xüsusi əlverişli şərtlər ilə aparmalıdır, çünki müxtəlif səbəblərdən borc götürənlərin əksəriyyəti bazarın şərtləri ilə kreditləşmək iqtidarında deyil. Beləliklə, borc götürənin seçim meyarları kifayət qədər dəyişkən olduğundan, kreditörün fəaliyyətinin aydın qiyməti də yoxdur. Mənfəətin mövcudluğu bu halda əsas meyar ola bilməz.

Buna görə də dövlət və ya dövlətin səfərbər etdiyi vəsaitlərin hesabına bu institutların daim qidalanması baş verir, hansı ki kreditləşmə obyektlərinin seçilməsinə həmişə yüngül yanaşma təhlükəsini yaradır. Dövlət institutlarının dövlət proqramında iştirak edən rəhbər heyət kifayət qədər yüksək sabit maaşlar ala bilər, işin nəticələri ilə zəif bağlı olan və s. Elə olur ki, öz samballılığını sübut etmək üçün dövlət kredit institutu, kredit və kapital qoyuluşlarını elə bir yerdə genişləndirir, hansında ki xalq təsərrüfatı nöqtəyi-nəzərdən onlara xüsusi ehtiyac yoxdur.

Bir neçə onillik ərzində proqram iqtisadi artım istiqamətində fəal işləyib və problemlərin həllində əsas rolunu oynayıb, hansılar ilə hazırda rusiya iqtisadiyyatı rastlaşır.

2001-ci maliyyə ilindən proqramın irəliyə istiqamətlənmiş islahatları başlandı. İlk növbədə poçt-əmanət şəbəkəsi və təqaüd fondunun vəsaitləri məcburi qaydada etimad fondlarının hesabına, oradan isə –dövlət kredit institutları və müəssisələrə köçürülmüşdür. Poçt əmanətlərinin, təqaüd və sığorta fondları vəsaitlərinin idarə olunma üsulları, idarə edənlər tərəfindən müəyyənləşdirilir. Dövlət kredit institutları, habelə proqrama daxil olan dövlət müəssisələri, borclar və investisiyalar proqramının istiqrazları adlandırılan, şəxsi borc öhdəliklərini buraxmaqla, özləri kapital bazarında vəsaitləri səfərbər edir. Bununla bazar mexanizmlərinin vasitəsi ilə onların işinin səmərəliliyinin artırılmasına addım atılmışdır. Bununla yanaşı, proqram çərçivəsində yerinə yetirilən kredit və investisiyaların xüsusi səciyyəsinə nəzərə

almaqla, dövlət bu istiqrazlar üzrə təminatçı qismində çıxış edir.

5.7. Yaponiyanın dövlət borcunun özəllikləri

Digər ölkələrdə olduğu kimi, Yaponiyada mərkəzi hökumətin büdcəsində xərclərin gəlirləri üstələmək vəziyyəti müşahidə olunur. Yaponiyanın dövlət büdcəsinin kəsiri cədv. 5.10-da təqdim edilib.

Cədvəl 5.10

Dövlət büdcəsinin kəsiri, ÜDM-dən fəzilə

1992 il	1993 il	1994 il	1995 il	1996 il	1997 il	1998 il	1999 il	2000 il	2004 il
2,0	3,4	5,1	6,4	6,9	5,9	7,1	8,9	8,5	7,0

Başqa ölkələrdən fərqli olaraq Yaponiya dövlət büdcə kəsirinin əhəmiyyətli miqdarı ilə səciyyələndirilir. Onun artım zirvəsi 1998-1999-cu illərə təsadüf edib, haçan ki Yaponiyada maliyyə böhranı müşahidə olunurdu. Kəsirin aradan götürülməsinin əsas metodları kimi istiqrazların buraxılışı və dövlət sektorunun özəlləşdirilməsi istifadə olunur.

Büdcə kəsirinin xroniki artımı dövlət istiqrazlarının buraxılışı hesabına ödənilir, hansılar ki hökumət və bələdiyyə növlərinə bölünür. 1947-ci ildən 1964-cü ilə qədər büdcə kəsirinin ödənilməsi məqsədilə dövlət istiqrazlarının buraxılışı qanunla qadağan edilmişdi. Bu məqsədlə dövlət kreditindən istifadə olunurdu. 1979-cu ildə bu qanun ləğv edildi. Hazırda Yaponiyanın büdcə xərcləri ənənəvi olaraq əhəmiyyətli dərəcədə (20-30%) dövlət istiqrazlarının buraxılışı hesabına maliyyələşdirilir, çox vaxt, xüsusilə yerli səviyyədə, hakimiyyət orqanları məqsədli istiqrazları buraxır. Belə ki, Yaponiyada bələdiyyə istiqrazlarının emissiyasının əsas məqsədləri tikinti, təhsil, kənd təsərrüfatı, tullantıların zərərləşdirilməsi və təbii fəlakətlərlə mübarizə sahələrinin maliyyələşdirilməsidir. Misal

üçün, infrastruktur obyektlərinin tikintisi, problemlı bankların imtiyazlı səhmlərini və borc öhdəliklərini maliyyələşdirmək üçün, 1998-ci ildə 10-15 trln.yen (80-120 mlrd. doll) məbləğində dövlət istiqrazları buraxılmışdır.

Yaponiyanın borc iqtisadiyyatının özəlliyi ondan ibarətdir ki dövlət büdcəsinin kəsiri yalnız daxili borc götürmələr (mənimləmələr) hesabına ödənilir. Dövlət borcunun istiqrazlarını etimad fondlarının bürosu alır, hansı ki dövlət təqaüd sistemi, vətəndaşların poçt sığorta və əmanət kassalarına qoyulan əmanətlərini idarə edir. 1998-ci ilin dekabrın sonuna yığılmış borc ÜDM-in 86% -ni və ya 3,5 trln. doll. təşkil edirdi, sonrakı illərdə xeyli artaraq (cədv 5.11).

OECD-in qiymətlərinə görə, 2004-cü ildə Yaponiyanın büdcə kəsiri ÜDM-in 7%-ni təşkil edirdi. Hesablanıb ki, hər il borcun xidmətinə gedən pulların hesabına Yaponiya səkkiz beynəlxalq hava limanı inşa edə bilərdi. Həqiqətdir ki, struktur elə qurulub ki, 1998-ci ilin avqustunda Rusiyada baş verənə oxşar böhran, Yaponiyanı qorxutmur. Dövlət istiqrazlarının yarıdan çoxu 10 il və daha çox ödəmə müddəti ilə buraxılıb və yalnız 6 % il ərzində ödənilməlidir.

Cədvəl 5.11

Yaponiyanın dövlət borcu

İL	ÜDM-ə faizlə	İL	ÜDM-ə faizlə
1998	86	2004	169
2002	142	2005	143

Eyni zamanda etimad fondlar bürosunun vəsaitləri tükənməyən deyil. Belə ki, 2000-2001-ci illərdə poçt-əmanət sistemində depozitlərin ¼-nin müddəti bitib, hansılar 1990-1991-ci illərdə qoyulub, haçan ki illik dərəcələr 6,33%-ə çatırdı. Əsas borc və faizlərin ödənişi 100 trln. yen (806,6 mlrd. doll) təşkil etdi. Bazara atılan borcların əsas hissəsi–60 %-ə kimi özəl maliyyə müəssisələr tərəfindən ödənilmişdir.

Lakin büdcə kəsiri və dövlət borcunun xeyli miqdarına baxmayaraq, Yaponiyanın qızılvalyuta ehtiyatları dünyada ən

irilərindən biridir. 1999-cu ilin yanvarında onlar 222,2 mlrd. doll. təşkil edirdi, 2004-cü ilin noyabrın axırına Yaponiya bankının qızılvalyuta ehtiyatları 837,8 mlrd. doll. məbləğində rekord rəqəmə çatmışdır.

Yaponiyada dövlət sektorunun özəlləşdirilməsi 1990-cı illərdə aparılmışdır və həmin məqama büdcə kəsirinin ixtisarına imkan vermişdir. Yaponiyada ən iri 19 dövlət inhisarçı müəssisə özəlləşdirilmişdir. Onlardan bəziləri xroniki zərərlə işləyirdi: yük və sərnişin daşınmaya xidmət edən şirkət, telefon–teleqraf korporasiyaları, tütün, habelə beynəlxalq telefon və teleqraf sahəsində qarışıq korporasiyalar, enerji resurslarının işlənməsi üzrə korporasiya, Kansai rayonunda beynəlxalq hava limanının tikintisi üzrə şirkət, Toxoku və Xokkaydo rayonlarının inkişaf korporasiyası, Okinava adasının enerji sistemi və s.

Özəlləşdirmə böyük miqyaslarda mülkiyyətin yenidən bölüşdürülməsinə, ən kütləvi mal və xidmətlərin əhəmiyyətli qeyri–inhisarçılığına gətirdi. Lakin özəlləşdirmə o demək deyil ki, təbii inhisarlara aid olan sahələr dövlətin nəzarətindən çıxarılıb. Belə ki, dəmiryol tarifləri müəssisələr tərəfindən hazırlanır, lakin nəqliyyat nazirliyi tərəfindən təsdiq edilir.

Hal–hazırda Yaponiya hökuməti elə kurs götürüb ki, yüksəlişin hərəkətverici qüvvəsi yalnız özəl sektorun tələbatı olsun–investisiya, istehlak, xarici ticarət. Tələbatın, büdcəyə daxil etmək yolu ilə stimullaşdırmadan imtina–Yaponiyanın iqtisadi siyasətində yenilikdir. Ötən onilliyin təcrübəsi göstərdi ki, dövlət borcu artıq tələbatın stimullaşdırıcısı ola bilməz. İlk büdcə kəsuri (yəni dövlət borcuna xidmət üzrə xərcləri nəzərə almadan) illik ÜDM-in 5 %-dən bir qədər çox təşkil edirdi. 2004-cü ilin iyunun axırına yığılmış daxili borc 729, 2 trln. yen məbləğinə çatdı (və ya 6,2 trln. dol.), hansı ki ÜDM-in illik həcmindən 70 % çoxdur. Ölkənin maliyyə sisteminin Avropa Birliyi maliyyə sisteminə konvergensiyasının təmin edilməsi məqsədilə büdcə kəsirinin ÜDM-in 3%-dən çox olmaması qərara alınıb.

Dövlət maliyyələrinin sağlamlaşdırılması–qarşıdan gələn illər üçün çox böyük proqramdır. Büdcənin sağlamlaşdırılması proqramına struktur islahatları da daxildir: 2000-ci ildə sürətli dəmiryol xərlərinin tikintisi və istismarı ilə məşğul olan dörd dövlət şirkətinin özəlləşdirilməsi aparılmışdır. Poçt xidmətinin, hansı ki Yaponiyada poçt, əmanət kassalarını və həyatın sığortalanmasını birləşdirir, özəlləşdirilməsi planı hazırlanır. Bu proqram 2007-ci ilə kimi nəzərdə tutulub. Büdcə xərclər və gəlirlər balansının bərpası və 2013-cü ilə profisitinin alınması nəzərdə tutulur, hansı üçün ildə 0,5 % xərclər hissəsinin ixtisarı və büdcə sahəsində məşğul olanların sayının azaldılması lazım gələcək. Proqramın yerinə yetirilməsinə yaxşı konyuktura kömək edə bilər, hərçənd ki populyar olmayan tədbirlərsiz də keçinmək mümkün olmayacaq.

5.8 Rusiya üçün nəticələr

Yaponiya – inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkədir, ictimai münasibətlərin tənzimlənməsinin bazar mexanizmlərini qeyri–bazar institutları ilə uğurla birləşdirir, hansıların ki ölkənin maliyyə sistemində mövcudluğu liberal yönümlü iqtisadiyyat modeli olan ölkələr tərəfindən tənqidə səbəb olur.

Digər ölkələrdən fərqli olaraq, Yaponiyanın maliyyə sisteminin tərkibinə poçt–əmanət kassaları, hansıların ki vəsaitlərinin qalıqlarını dövlət müxtəlif sosial–iqtisadi məsələlərin həlli üçün istifadə edir. Vəsaitlərin kredit və maliyyə institutları arasında yenidən bölüşdürülməsinin belə üsulu başqa heç bir inkişaf etmiş ölkə üçün səciyyəvi deyil. Yalnız Sovet İttifaqının əmanət kassaları sistemi ilə müəyyən oxşarlıq müəhədə olunur, hansıların ki vəsaitlərinin qalıqlarını dövlət, büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi və digər dövlət ehtiyacları üçün istifadə edirdi. Lakin, sovet dövründə

yalnız dəyərin hərəkət formasına görə fərqlənərək, həm kredit, həm də maliyyə resursları dövlətə məxsus idi.

Poçt–əmanət kassa sistemi və onun hesabındakı vəsait qalıqlarının dövlət tərəfindən istifadəsi ictimai münasibətlərin bütün məcmusuna əhəmiyyətli təsir göstərir. Belə ki, Yaponiyanın maliyyə sisteminin özəlliyi, istiqrazlar və investisiyalar dövlət proqramının mövcudluğuna görə, büdcədə investisiya xərclərinin payının çox olmasıdır, hansının ki ikinci və ya “investisiya” büdcə adlandırılır. Aydınır ki, dövlət tərəfindən poçt–əmanət kassalarının vəsait qalıqlarının cəlb olunması onların məhsuldar istifadə olunmasının zəruriliyinin səbəbi olur. Yüksək dəyərli infrastruktur layihələrinə vəsaitlərin genişmiqyaslı qoyuluşu, ictimai işlərin geniş vüsət alması, işsizliyin aşağı səviyyəsi yuxarda qeyd olunanlardan irəli gəlir.

Lakin Yaponiyada fəaliyyətdə olan maliyyə–kredit institutlarının qarşılıqlı əlaqələr mexanizminin qaçılmaz nəticəsi, böyük dövlət borcudur, qərb ölkələrində qəbul olunmuş ÜDM-yə nisbətləri üzləyir. Poçt–əmanət kassalarının qalıqlarının yerləşdirilməsi üçün istiqrazlar buraxır, hansı ki Yaponiyaya imkan yaradır, bir tərəfdən, yalnız daxili istiqrazların buraxılışı ilə kifayətlənməyə, digər tərəfdən isə – onların həcmi, hansılarını ki maliyyələşdirmək lazımdır yox, əmanətlərin miqdarından asılı vəziyyətə qoyur (onların artımını təmin etmək lazımdır). Sonra cəlb olunmuş vəsaitlərə müvafiq, istiqrazlar və kreditlər proqramını formalaşdırmaq, onun icrasına nəzarəti təşkil etmək, poçt–əmanət kassalarına qaytarmaq üçün qoyulmuş vəsaitlərin və faizlərin geri alınması tələb olunur. Bu maliyyə konstruksiya-sının həddindən artıq yekə olması aydın məsələdir. Dövlət öz üzərinə elə vəzifələri götürür, hansılarını digər ölkələrdə bazar həll edir. Buna görə də son illər, yalnız sistemin yaradılmasından 60 il sonra, Yaponiya bu sistemə bazar mexanizmlərini fəal tətbiq etməyə çalışır. Bununla dövlət, öz siyasətinin nəticələrini qabaqcadan məlum olduğunu sübut edir,

hansı ki ilk növbədə öz kiçik əmanətlərini poçt-əmanət kassalarına gətirən vətəndaşlar üçündür.

Əlbəttə, Yaponiyanın maliyyə sistemi onun ilə unikaldır ki, iqtisadiyyatın bütün subyektlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin heç də tam bazar olmayan mexanizmini özündə əks etdirir. Çətin ki hansısa digər inkişaf etmiş ölkə bu təcrübəni təkrar edə bilsin. Müasir rusiya şəraitində onun istifadə edilməsi mümkün görünmür, ona görə də Yaponiyanın maliyyə sahəsində də özünəməxsusluğu qorumaq bacarığına, hansı ki ona, ilk növbədə daxili maraqlara yönəldilmiş, müstəqil siyasətin yürütməsinə imkan yaradır, heyran olmaq qalır.

Yaponiya təcrübəsi onu göstərir ki, dövlət qadirdir və yürütməlidir müstəqil iqtisadi siyasəti, öz milli maraqlarını nəzərə alaraq onu təşhih etməklə, xaricdən həlledici təsirin altında yox. 1990-cı illərin maliyyə böhranından çıxmaq üzrə hökumətin qəbul etdiyi tədbirlər böyük təəssürat yaradır. Hökumətin bank sektoruna təqdim etdiyi miqyaslı yardım, bir daha dövlətin hakimiyyət orqanlarının cəmiyyət qarşısında məsuliyyət daşmasını təsdiq edir, hətta elə vəziyyətlərdə, hansılarında dövlətin iştirakının onun birbaşa vəzifələrinin yerinə yetirilməsi ilə sanki bağlılığı yoxdur.

Dəyişikliklər büdcələrarası münasibətlərdə də yetişib. Yaponiyanın ikisəviyyəli büdcə sisteminin strukturu digər unitar dövlətlərdə olduğu kimidir. İdarəetmənin qeyri-mərkəzləşdirilməsinin aparılması təşəbbüsü prefekturalardan gəlir, hansıların ki tərkibinə ərazi baxımdan şəhərlər, qəsəbələr və kəndlər daxildir. Bütün bu ərazi vahidlərinin öz büdcələri var, hansı ki onların bələdiyyə qurumlarına çevrilməsi üçün zəruri şəraitdir. Bələdiyyə qurumlarının eyni adının arxasında onların müxtəlif statusu gizlənir, hansı ki bərabərlər arasında prefekturaları birinci edir, halbuki Yaponiyanın büdcə sisteminin səviyyələri arasında qarşılıqlı münasibətlərin qurulmasının fərqləndirici xüsusiyyəti,

əhəmiyyətli vergi sərbəstliyinin hesabına yerli büdcələrin çox böyük sərbəstliyi.

Yaponiyanın büdcə sistemini formalaşdıran vergilər Rusiya federasiyasında tutulan vergilərə bənzərdir, əlavə dəyər vergisi istisna olmaqla, hansının ki yoxluğu satqılardan vergi ilə əvəzlənir. Lakin bu fərq ona gətirib çıxarır ki, Yaponiyada büdcə sisteminin bütün səviyyələrində birbaşa vergilər və onlardan gəlirlər üstünlük təşkil edir. Rusiya federasiyasında başqa vəziyyət müşahidə olunur: federal büdcənin gəlirlərində dolayı vergilər üstünlük təşkil edir, aşağı səviyyələrin büdcəsində isə əsas mövqeni birbaşa vergilər tutur.

Digər inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi Yaponiyada gəlir vergisinin progressiv şkalası müəyyən edilib, belə ki, silsilə əhəmiyyətlidir: yuxarı dərəcədə 37% təşkil edir. Lakin Yaponiya sakinlərinin əməkhaqqı, qərb ölkələrinə baxmış, orta hesabla daha yüksəkdir, hansı ki progressiv vergiqoymanın nəticələrini bir qədər yumşaldır.

Bundan başqa, Yaponiyada yerli büdcə gəlirlərinin formalaşdırılmasının fərqləndirici xüsusiyyəti qeyri-vergi daxilolmalarının xüsusi çəkisinin əhəmiyyətli olmasıdır. Rusiyada isə bu gəlirlər qrupu həmişə gəlirlərin ümumi məbləğinin cüzi payını təşkil edib. Lakin, 2005-ci ildən büdcə təsnifatına daxil edilən dəyişikliklərdən sonra federal büdcənin qeyi-vergi gəlirləri xeyli artıb və gəlirlərin ümumi məbləğinin 30%-ni üstələyir, hərçənd ki hal-hazırda gəlirlərin ayrıca qrupuna ayrılırlar. Bu onunla əlaqədardır ki, qeyri-vergilər gəlirlərinin sırasına xarici iqtisadi fəaliyyətdən gəlirləri aid etməyə başlayıblar, hansılar büdcə gəlirlərində əhəmiyyətli xüsusi çəkiyə malikdir.

Yaponiyada, sosial sahə və dövlət borcuna xidmətin maliyyələşdirilməsi ilə bağlı, böyük xərclər müşahidə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya Federasiyasında da federal büdcə xərclərində dövlət borcuna xidmət üzrə xərclərin xüsusi

çəkisi əhəmiyyətli idi, lakin hal–hazırda Rusiyada xərclərin bu maddəsi dayanmadan enir.

Yoxlama sualları

1. Yaponiyanın sosial–iqtisadi inkişafını səciyyələndirin.
2. Yaponiyanın müasir maliyyə sisteminin adını deyin. Digər ölkələr ilə müqayisədə onun özəllikləri nədən ibarətdir?
3. Yaponiyanın büdcə sisteminin hissələrini sadalayın, Yaponiya, Rusiya və digər ölkələrin büdcə sistemlərinin tərkiblərini müqayisə edin. Ümumi cəhətləri və fərqləri aşkar edin.
4. Yaponiyada dövlət sosial fondların hansı növləri fəaliyyətdədir?
5. Yaponiyanın təqaüd sistemi özünə hansı elementləri daxil edir? Rusiya Federasiyası ilə müqayisədə onun özəllikləri nədən ibarətdir?
6. Poçt–əmanət kassaların əhəmiyyəti nədədir?
7. Yaponiya iqtisadiyyatında dövlət sektorunun payı və rolu nədən ibarətdir?
8. Yaponiya və Rusiya Federasiyasının büdcə proseslərinin oxşarlıq və fərqlərini müəyyənləşdirin.
9. “İctimai maliyyələr haqqında” qanuna uyğun olaraq büdcə layihəsinin strukturu necə olmalıdır? Fikrinizcə büdcənin ayrı–ayrı hissələrinin ayrılmasının zəruriliyi nədən ibarətdir?
10. Yaponiyada büdcənin icrasına nəzarəti hansı orqan yerinə yetirir?
11. Mərkəzi büdcə və yerli hakimiyyət orqanlarının büdcələri arasında vəsaitlərin bölüşdürülməsi necə aparılır?

12. Yaponiyanın vergi sistemində vergilərin hansı növləri üstünlük təşkil edir?
13. Yaponiyada aparılan vergi istehsalının əhəmiyyəti nədən ibarətdir ?
14. Digər ölkələr ilə müqayisədə Yaponiyanın vergi sisteminin özəlliyi nədən ibarətdir?
15. Yaponiyanın dövlət xərclərinin özəlliyi nədən ibarətdir?
16. Yaponiyada istiqraz və investisiyalar dövlət proqramının əhəmiyyəti nədən ibarətdir? Onun fəaliyyət göstərmə mexanizmi nədən ibarətdir?
17. Büdcə kəsirinin azaldılması üçün Yaponiyada hansı tədbirlərdən istifadə olunur?
18. Yaponiyanın dövlət borcunun özəlliyi nədədir?

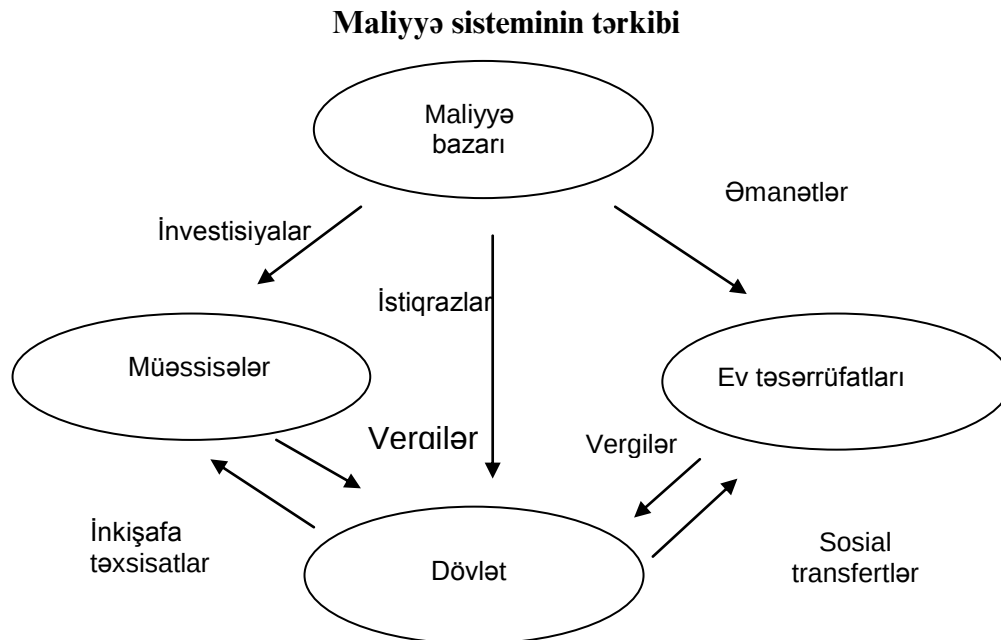
5 fəslə ədəbiyyat

1. Berlin S.İ. Maliyyənin nəzəriyyəsi: dərs vəsaiti. –M.: Prior nəşriyyatı, 2000. –256s.
2. Bok Zi Kou. Yaponiyanın iqtisadiyyatı. O necədir ? / Bok Zi Kou. – M. : QSC “Ekonomika” nəşriyyatı, 2002. –350c.
3. Leontyeva Y. Yaponiya // Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq münasibətlər. –2001. – № 8. – S. 109 –118.
4. Leontyeva Y. Yaponiya: böhranın aradan qaldırılması // Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq münasibətlər. – 2000. – № 8. – S. 107 –113.
5. 2004-cü ildə Yaponiyanın iqtisadi inkişafı haqqında 2005-2006-cı illərə perspektivlər // Xarici komersiya informasiyasının bülleteni (BİKİ). –2005. – № 56.
6. 2004-cü ildə Yaponiyanın iqtisadi inkişafında və xarici iqtisadi əlaqələrində əsas meyillər // Xarici komersiya informasiyasının bülleteni . –2005. – № 44 –19 apr.
7. Yaponiya iqtisadiyyatında yüksəldici meyillər // BİKİ. – 2005.– № 116. –11 okt.

8. Yerli özünüidarəetmənin islahat problemləri: struktur və maliyyə amilləri.– M. : İGPP, 2005. –S.544
9. Uekusa M. Yapon sayaqı özəlləşdirmə // Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq münasibətlər. –1991. – № 9. – S. 80 –95.
10. Tselişev İ. Artımın yapon modeli : əmanətlər, kreditləşmə, investisiya yatırımı // Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq münasibətlər. –2001. – № 6. – S. 87 –96.
11. www.japantoday.ru/znakjap/ekonomika
12. www.e-reports.hut.ru
13. www.angolarussia.ru
14. www.japan.today
15. www.k2.kapital.com
16. www.forinsurer.ru
17. www.polpred.com
18. www.newsfinance.ru
19. www.gazeta.ru
20. [www.atrinfo.ru/VS%20 Japan.htm](http://www.atrinfo.ru/VS%20Japan.htm)
21. www.japan.perm.ru/jnews/?list=20&cid=75
22. www.kozyrin.naloq.ru
23. www.serviceinform.ru
24. www.fpcenter.ru

ƏLAVƏLƏR

Əlavə1

Şək. Ə. 1.1. Maliyyə sisteminin qarşılıqlı fəaliyyət subyektləri

Əlavə 2

Xarici ölkələrin parlament sistemlərinin müqayisəli xarakteristikası

Cədvəl Ə. 2.1

Bəzi parlament sistemlərində müqayisəsi

	ABŞ (federativ dövlət)	Fransa (unitar dövlət)	Almaniya (federativ dövlət)	Böyük Britaniya (inkəşaf mərhələsində unitar dövlət)
Parlament	Nümayəndələr palatası, senat, hər ştatdan 2 ünamıyanda	Milli məclis, senat ikidərəcəli səsvermə ilə seçilir	Deputatlar palatası (bündəstaq), senat (bündesrat) seçilmir, nümayəndələr torpaqların hökumətləri tərəfindən təyin olunur	İcnalar palatası, lordlar palatası (800 üstü, 500 ömürlük.)
Prezident	Prezident seçicilər (təmsilçilər) kollegiyası tərəfindən seçilir, parlament qarşısında məsuliyyət daşıyır	Prezident ümumi səsvermə ilə seçilir, parlament qarşısında məsuliyyət daşıyır	Prezident-dövlət başçısı, parlamentə təbə deyil, səlahiyyətləri dardır.	Kralıca (yaşad kral), millətin rəuizi
Hökumət	Nəzirlər yalnız prezident qarşısında məsuliyyətlidir.	Baş nazir prezident və milli məclis qarşısında məsuliyyət daşıyır	Kansler bündəstaq qarşısında məsuliyyətlidir	Baş nazir icnalar palatası qarşısında məsuliyyət daşıyır
Senat	Prezidentə nəzarət üzrə geniş səlahiyyətlər	İkinci dərəcəli qənnuverici rol (hökumət üçün qərarları məclisdə saxlamaq mükəmm)	Bündesrat tərəfindən qənnuqların bəyənilməsi, hauslaridəki torpaqlar maraqəhdır, torpaqlar məvqələri müəyyən edirlər, hauslara ki senatorlar əməl etməlidirlər	Lordlar yalnız bir illik müddətə təxir vətəsi. Bhdce üzrə heç bir səlahiyyətləri yoxdur
Konstitusiyə nəzarəti	Ali Məhkəmə (9 ömürlük üzv)	Ali məhkəmə (9 nəfər)	Karlsruədə konstitusiyə məhkəməsi	

Əlavə 3

ABŞ-m federal büdcəsinin əsas göstəricilərinin dinamikası

Cədvəl Ə.3.1

ABŞ-m federal büdcəsinin əsas göstəriciləri (proqnoz)

	2003 il	2004 il	2005 il	2006 il	2007 il	2008 il	2009 il
Gəlirlər, mlrd doll	1782	1798	2036	2205	2350	2485	2616
Xərclər, mlrd doll	2158	2319	2400	2473	2592	2474	2853
Kəsir, mlrd doll	375	521	364	268	242	239	237
ÜMM, mlrd doll	10828	11466	12042	12641	13279	13973	14702
Gəlirlər, ÜMM-ə %	16.5	15.7	16.9	17.4	17.7	17.8	17.8
Xərclər, ÜMM-ə %	19.9	20.2	19.9	19.6	19.5	19.5	19.4
Kəsir, ÜMM-ə %	3.5	4.5	3.0	2.1	1.8	1.7	1.6

Əlavə 4

Cədvəl Ə.4.1

ABS-in federal büdcəsinin gəlirləri

Əsas mənbələr üzrə ABS-in federal büdcə gəlirləri (proqnoz)

Gəlir mənbəyi	2005 maliyyə ili		2006 maliyyə ili		2007 maliyyə ili		2008 maliyyə ili		2009 maliyyə ili	
	milyard dollar	%	milyard dollar	%	milyard dollar	%	milyard dollar	%	milyard dollar	%
Fərdi gəlir vergisi	874	43	956	43.4	1049	44.6	1133	45.6	1210	46.3
Korporasiyaların mənfəətinə vergi	230	11.2	250	11.3	251	10.7	252	10.1	256	9.8
Sosial sığorta haqları	794	39	834	37.8	879	37.4	919	37.0	960	36.6
Aksizlər	73	3.6	76	3.4	78	3.3	80	3.1	82	3.1
Varişliyə və bağışlamaya vergilər	21	1	24	1.1	21	0.9	22	1.0	23	0.9
Gömrük rüsumları	22	1.1	24	1.1	26	1.1	28	1.1	30	1.2
Digər gəlirlər	22	1.1	41	1.9	46	2.0	51	2.1	55	2.1
Cəmi gəlirlər	2036	100	2205	100	2350	100	2485	100	2616	100

Əlavə 5

ABŞ-ın federal büdcəsinin xərcləri

Cədvəl Ə.5.1

ABŞ-ın federal büdcəsinin xərclərinin əsas məddələri (proqnoz), mlrd doll.*

Xərclər	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Diskret (hər il yenidən baxılan):							
hərbi	566	622	658	655	617	609	603
mülki	451	458	456	443	439	436	435
Cəmi diskret	1017	1080	1114	1099	1056	1045	1039
Qeyri-diskret (məndəli):							
Sosial sığorta:							
Cari proqramlar	544	582	608	640	678	717	761
Şəxsi hesablar	—	—	—	—	—	—	29
"Mediker"	325	367	386	409	434	475	482
"Medikeyd" və uşaqların sağlamlığının sığorta proqramı -SCHIP	186	198	209	223	239	257	277
Digər	357	318	324	340	361	380	374
Cəmi qeyri-diskret	1412	1465	1527	1613	1712	1829	1923
Dövlət borcu üzrə faizlər	227	239	261	274	281	284	285
Ümumi xərclər	2655	2784	2902	2985	3049	3157	3246
Gəlirlər	2407	2540	2662	2798	2955	3104	3307
Kəsir(-) / profit(+)	-248	-244	-239	-187	-94	-54	61

*<http://www.whitehouse.gov/omb/budget/fy2008/summarytables.html>

Əlavə 6

Almaniyanın federal büdcəsinin xərcləri

Cədvəl Ə.6.1

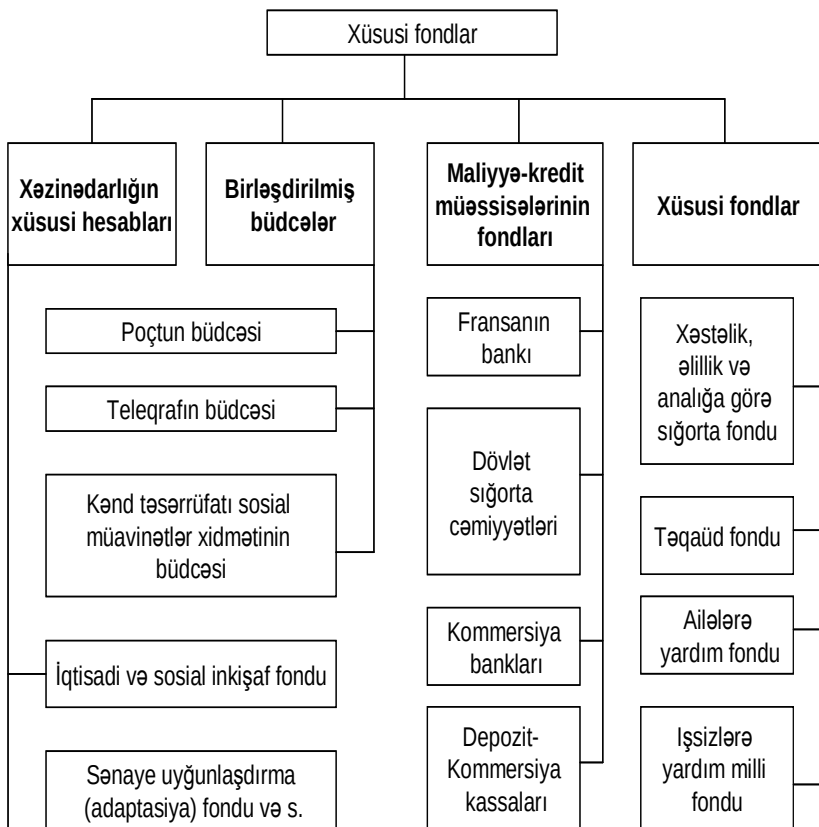
2003-2008-ci illərdə federal büdcəsinin xərcləri, mln.avro

Sıra №-si	Xərclərin növü	2003 il	2004 il	2005 il (plan)	2006 il	2007 il	Maliyyə ili	2008 il
1	2	3	4	5	6	7	8	8
A	Sosial təminat							
A.1	Təqaüd sığortası xidmətləri	77 257	77 855	78 210	78 849	79 675	80 970	80 970
A.2	İşçi qüvvəsi bazarı	2 305,4	27 568	29 600	21 780	20 936	20 696	20 696
A.3	Alınan xidmətlər (vergi stimullaşdırılması olmadan)	3617	35 60	34 28	33 86	33 62	33 54	33 54
A.4	Mənzil icarəsinə dəstəyi	2791	1859	850	770	750	730	730
A.5	Mənzil tikintisinə görə mükafat	612	500	521	525	436	442	442
A.6	Müharibə qurbanlarına xidmət	3650	3395	3032	2783	2559	2352	2352
A.7	Zərərin əvəzinin çıxılması, təzminatı	533	571	296	278	263	249	249
A.8	Kənd təsərrüfatının sosial siyasəti	4022	3778	3677	3794	3848	3901	3901
A.9	Sosial sahədə digər tədbirlər	3147	3771	5059	6767	6754	6719	6719
B	Müdafiə							
B.1	Hərbi xərclər	24472	24061	23900	24090	24700	24700	24700
B.2	Gələcək müdafiə xərcləri	122	126	118	114	110	109	109
C	İstehlakçıların müdafiəsi, qidalanma və kənd təsərrüfatı							
C.1	"Aqrar strukturun təkmilləşməsi və sahəli boyu ətraf mühitin mühafizəsi" proqramı	734	729	685	680	680	680	680
C.2	Kənd təsərrüfatı sahəsində digər tədbirlər	485	459	466	457	476	481	481
D	İqtisadiyyatın stimullaşdırılması							
D.1	Enerji	2803	2473	2051	1987	2336	2311	2311
D.2	İqtisadiyyatın digər sektor stimullaşdırılması	491	534	498	460	410	396	396
D.3	Kiçik və orta biznes, tədqiqatlar və texnologiyaların stimullaşdırılması	867	808	675	627	677	675	675

Fransanın xüsusi fondları

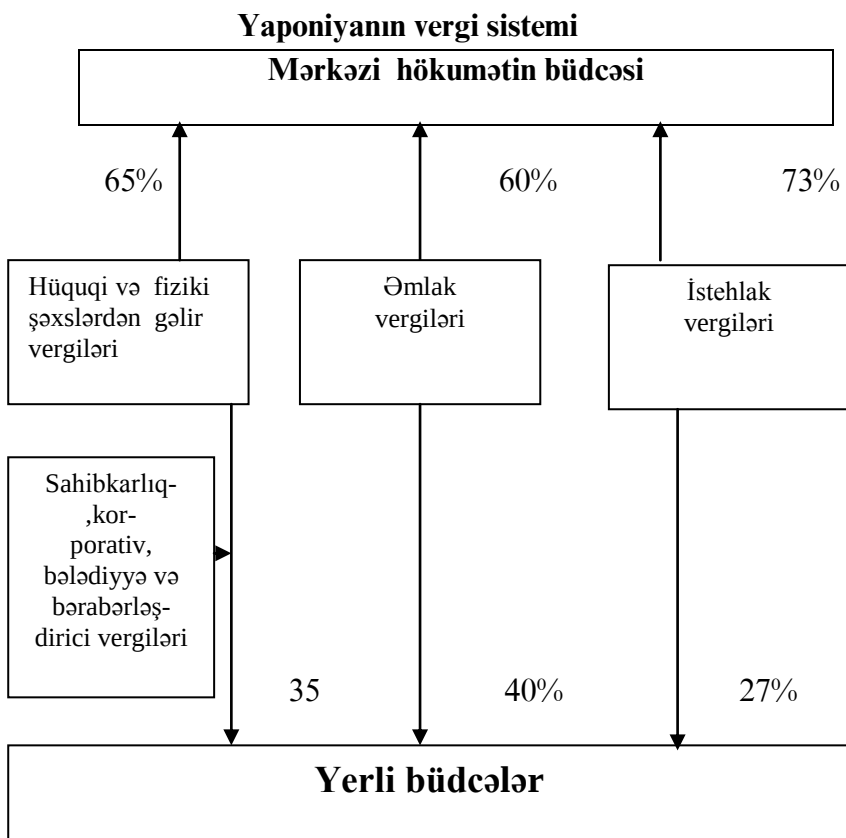
add

D.4	Regional iqtisadi stimullaşdırma	4678	1008	873	818	738	698
D.5	Zəmanət və digər tədbirlər	1386	2180	1880	1860	1950	1851
E	Məqəyyə						
E.1	Federal dəmir yolları	10780	10218	9520	9497	9341	8437
E.2	Federal avtomobil (avtomobil yolları)	5572	5787	5522	5117	5279	5335
E.3	Federal su yolları	1565	1505	1549	1476	1501	1507
E.4	İcualarda məqyyə atəqlərinin təkmilləşməsi	1721	1677	1667	1667	1667	1667
E.5	Digər tədbirlər	750	1376	1288	1427	1425	1416
F	İnşaat işi						
F.1	Yaşayış və şəhər tikintisi	1758	1975	1747	1593	1358	1094
F.2	Parlament və hökumətin fəaliyyət göstərdiyi yerin başqa bürəmə keçirilməsi	406	351	171	149	90	57
G	Tədqiqatlar, təhsil və elm, mədəniyyət						
G.1	Elm, tədqiqatlar və ixtisat (əli məktəblərdən başqa)	6429	6622	6694	6785	6893	6991
G.2	Ali təhsil müəssisələri	1392	1115	1097	1230	1295	1275
G.3	Təhsilin stimullaşdırılması, gənc elmi kadrların stimullaşdırılması	1268	1307	1333	1330	1334	1338
G.4	Pəşə təhsili və təhsilin digər sahələri	457	1497	1165	1416	1128	661
G.5	Mədəniyyət	1433	1437	1444	1418	1416	1418
H	Ətraf mühitin mühafizəsi, idman	655	602	625	614	590	581
I	Daxili təhlükəsizlik, münasibətə	3562	3390	3442	3452	3429	3433
J	İqtisadi əməkdaşlıq və ixtisat	3675	3721	3726	3808	3883	3954
K	Ünvanı maliyyə təsərrüfatı						
K.1	Fiz. xərcləri	36911	37708	39728	39845	42661	45606
K.2	Təchizat xidmətləri	13751	13725	14271	14324	14496	14702
K.3	Dövlət əmlakı	2268	2255	-	-	193	680
K.4	Qeyymütlük müəssisələrinin işlərinin həqiqi vərəşliyi	441	424	386	361	314	273
K.5	Digər xərclər	7394	8182	8164	8195	8182	8275
	Yekun	256699	260109	249838	253639	257137	260014
	Xərclərin ümumi artımı/əksəri	-	-2808	-1058	-35	-35	-15

Şək.Ə.7.1. Fransanın xüsusi fondlarının tərkibi

Əlavə 9

Şək.Ə.9.1. Yaponiyanın büdcə sisteminin səviyyələri arasında vergilərin bölüşdürülməsi

Əlavə 10

Yaponiyanın mərkəzi hökumətinin gəlirləri

Cədvəl Ə.10.1

Yaponiyanın mərkəzi hökumətinin gəlirlərinin tərkibi və strukturu

Gəlirlər mənbələri	2003-cü il			2004-cü il			2005-ci il		
	Təh.yen	Təh.rub.	Xüs.çeki %	Təh.yen	Təh.rub.	Xüs.çeki %	Təh.yen	Təh.rub.	Xüs.çeki %
Vergi gəlirləri – cəmi o cümlədən:	41,79	10,03	51,1	41,75	10,02	50,8	44,01	10,56	53,5
Gəlir vergisi	13,81	3,31	16,9	13,78	3,31	16,8	13,16	3,16	16,0
İstehlak vergisi	9,49	2,28	11,6	9,56	2,30	11,6	10,16	2,44	12,4
Korporasiyalardan vergi	9,11	2,19	11,1	9,41	2,26	11,5	11,51	2,76	14,0
neft məhsullarına vergi	2,13	0,519	2,6	2,13	0,51	2,6	2,17	0,52	2,6
alkoqollu məhsulların vergi	1,73	0,42	2,1	1,59	0,38	1,9	1,63	0,39	2,0
miras vergisi	1,35	0,32	1,7	1,10	0,26	1,3	1,25	0,30	1,5
total məhsulların vergi	0,92	0,22	1,1	0,90	0,22	1,1	0,86	0,21	0,9
gömrük, rüsumları	0,81	0,19	1,9	0,80	0,19	1,0	0,78	0,19	0,9
məqbulat vergisi	0,74	0,188	0,9	0,75	0,18	0,9	0,76	0,18	0,9
digər vergilər	0,56	0,13	0,7	0,59	0,14	0,7	0,61	0,15	0,7
poçt markası	1,13	0,27	1,4	1,15	0,28	1,4	1,11	0,27	1,4
dövlət istiqrazlarının buraxılışı – cəmi o cümlədən:	36,45	8,75	44,6	36,59	8,78	44,6	34,39	8,25	41,8
keşmə məliyyələşdirən xüsusi istiqrazlar	30,03	7,21	36,7	30,09	7,22	36,6	28,21	6,77	34,3
titkətli istiqrazlar	6,42	1,54	7,8	6,50	1,56	7,9	6,18	1,48	7,5
Qeyri-vergi gəlirləri	3,56	0,85	4,4	3,77	0,91	4,6	3,79	0,91	4,6
Gəlirlər – cəmi	81,79	19,63	100	82,11	19,71	100	82,18	19,72	100

Cədvəl Ə.11.1

Yaponiyanın mərkəzi hökumətinin xərcləri
Yaponiyanın mərkəzi hökumətinin xərclərinin tərkibi və strukturu

Xərclər Maddələri	2003-cü il			2004-cü il			2005-ci il		
	Trln.yen	Trln.rub.	Xüs.çəki %	Trln.yen	Trln.rub.	Xüs.çəki %	Trln.yen	Trln.rub.	Xüs.çəki %
Baş (təməni) xərclər O cümlədən:	47,69	11,42	58,2	47,63	11,43	58,0	47,29	11,35	57,5
sosial təminat	18,99	4,56	23,2	19,80	4,75	24,1	20,38	4,89	24,8
işməsi işlər	8,10	1,94	9,9	7,82	1,88	9,5	7,53	1,81	9,2
təhsil və elm	6,47	1,55	7,9	6,13	1,47	7,5	5,72	1,37	7,0
mali mədafiə	4,95	1,19	6,1	4,90	1,18	6,0	4,86	1,17	5,9
qulluqçılara hökumət təqvilələri	1,20	0,29	1,5	1,13	0,27	1,4	1,07	0,26	13,0
iqtisadi əməkdaşlıq	0,82	0,20	1,0	0,77	0,18	0,9	0,74	0,18	0,9
arzaqın göndərilməsi	0,69	0,17	0,8	0,67	0,16	0,8	0,68	0,16	0,8
energetika	0,56	0,13	0,7	0,51	0,12	0,6	0,50	0,12	0,6
kiçik və orta biznesə dəstək	0,17	0,042	0,2	0,17	0,042	0,2	0,17	0,042	0,2
səmərəli kapital qoyuluşuna dəstək	0,16	0,039	0,2	0,099	0,024	0,1	0,71	0,017	0,1
Müxtəlif	5,13	1,23	6,3	5,28	1,27	6,4	5,22	1,25	6,3
Nəzərdə tutulmuş xərclər	0,35	0,084	0,4	0,35	0,084	0,4	0,35	0,084	0,4
Borça xidmət	16,80	4,03	20,5	17,57	4,22	21,4	18,44	4,43	22,4
Yerli özünüidarəetmə uçun təminatlı keçimlər	17,40	4,18	21,3	16,49	3,96	20,1	16,09	3,86	19,6
İstiqrazların (borcların) yerinə yetirilməsi	-	-	-	0,42	0,10	0,5	0,37	0,089	0,4
Xərclər – cəmi	81,79	19,63	100	82,11	19,71	100	82,18	19,72	100

Əlavə 12

Rusiya Federasiyası federal büdcəsinin gəlir və xərcləri

Cədvəl Ə.12.1

2007-ci ilə Rusiya Federasiyası federal büdcəsinin gəlir və xərclərinin strukturu

Gəlirlərin adı	Məbləğ mln.rub	Yekun faizlə	Xərclərin adı	Məbləğ mln.rub	Yekun faizlə
Mənfəət vergiləri	580408,0	8,33	Ünvanlı vəsaitlər	808196,5	14,79
Sosial ehtiyaclara vergilər və bəqətlər	368773,9	5,29	Məli mənfəəti	822035,9	15,05
RF-nin ərazisində saxlanılan mallara (qıl, xidmətlər) vergilər	1485042,9	21,32	Məli təhlükəsizlik və hüquq-mühafizə fəaliyyəti	662867,2	12,13
RF ərazisində gətirilən mallara vergilər	713432,8	10,24	Məli iqtisadiyyat	407229,5	9,10
Təbii ehtiyatlardan istifadəyə vergilər, yığımlar və mülkiyyət fəaliyyətləri	1068990,2	15,35	Ətraf mühitin mühafizəsi	8096,5	0,15
Xarici iqtisadi fəaliyyətdən gəlirlər	2455079,8	35,25	Mənzil-kommunal təsərrüfat	53024,5	0,97
Digər gəlirlər	293588,8	4,22	Təhsil	277939,3	5,10
Cəmi	6965317,2	100	Mədəniyyət, kinematografiya və KİV	67804,7	1,24
			Səhiyyə və ictimai	206373,5	3,77
			Sosial siyasət	215565,8	3,94
			Büdcələrarası transferlər	1844346,5	33,76
			Cəmi	546479,9	100

Mündəricat

Giriş.....

.....

1.Fəsil. Amerika Birləşmiş Ştatlarının Maliyyə Sistemi.....

.....

1.1 ABŞ-ın əsas sosial-iqtisadi göstəricilər üzrə
xarakteristikası.....

.....

1.2 ABŞ-ın dövlət maliyyə sisteminin
tərkibi.....

1.3 ABŞ-ın büdcə sisteminin
formlaşdırılması.....

1.4 ABŞ-da büdcə
prosesi.....

1.5 ABŞ büdcələrinin
gəlirləri.....

1.6 ABŞ büdcələrinin
xərcləri.....

1.7 ABŞ-ın dövlət borcu və onun idarə
olunması.....

1.8 Rusiya üçün
nəticələr.....

Yoxlama

sualları.....

I Fəsilə

ədəbiyyat.....

2.Fəsil. Almaniyanın Maliyyə

Sistemi.....

2.1. Almaniyanın əsas sosial-iqtisadi göstəricilər
üzrə

xarakteristikası.....

.....

2.2. Almaniyanın dövlət maliyyə sisteminin
tərkibi.....

2.3. Büdcə prosesi və maliyyə
nəzarəti.....

2.4. Almaniyanın büdcə sisteminin
gəlirləri.....

2.4.1. Almaniya büdcələrinin vergi gəlirlərinin
tərkibi..

2.4.2. Almaniyanın vergi
islahatları.....

2.5. Almaniya maliyyə bərabərləşdirilməsinin
sistemi.....

.....

2.6. Torpaqlara və icmalara maliyyə yardımının
formaları.....

.....

2.7. Almaniya büdcələrinin
xərcləri.....

2.8. Almaniyanın dövlət borcu və onun idarə
olunması.....

.....

2.9. Rusiya üçün
nəticələr.....

Yoxlama
sualları.....

2 Fəsilə
ədəbiyyat.....

3 Fəsil. Böyük Britaniyanın Maliyyə Sistemi.....

3.1. Böyük Britaniyanın əsas sosial-iqtisadi
göstəricilər üzrə

xarakteristikası.....

3.2. Böyük Britaniyanın dövlət maliyyə sisteminin

tərkibi.....	
.....	
3.3. Böyük Britaniyada büdcə prosesi.....	
3.4. Büdcə sisteminin gəlirləri.....	
3.5. Böyük Britaniya büdcələrinin xərcləri.....	
3.6. Böyük Britaniyanın büdcə kəsiri və dövlət borcu..	
3.7. Rusiya üçün nəticələr.....	
Yoxlama sualları.....	
3 Fəsilə	
ədəbiyyat.....	

4 Fəsil. Fransanın Maliyyə

Sistemi.....

4.1. Fransanın əsas sosial-iqtisadi göstəricilər üzrə xarakteristikası.....	
.....	
4.2. Fransanın maliyyə sisteminin tərkibi.....	
4.3. Fransada büdcə prosesi.....	
4.4. Fransanın büdcə sisteminin gəlirləri.....	
4.5. Fransada büdcə tənzimlənmə sistemi.....	
4.6. Regional inkişafın maliyyə-iqtisadi bərabərləşdirilməsi.....	
.....	
4.7. Fransa büdcələrinin xərcləri.....	

4.8. Fransanın büdcə kəsiri və dövlət borcu.....	
4.9. Rusiya üçün nəticələr.....	
Yoxlama sualları.....	
4 Fəsilə	
ədəbiyyat.....	

5 Fəsil. Yaponiyanın maliyyə sistemi.....

5.1. Yaponiyanın əsas sosial-iqtisadi göstəricilər üzrə xarakteristikası.....	
.....	
5.2. Yaponiyanın dövlət maliyyə sisteminin tərkibi.....	
5.3. Büdcə prosesi və maliyyə nəzarəti.....	
5.4. Yaponiyanın büdcə sisteminin gəlirləri.....	
5.5. Yaponiyada yerli özünüidarəetmə sisteminin təşkili. Büdcə sisteminin səviyyələri arasında qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmi	
.....	
5.6. Yaponiya büdcələrinin xərcləri və dövlət borcu....	
5.7. Yaponiyanın dövlət borcunun özəllikləri.....	
5.8. Rusiya üçün nəticələr.....	
Yoxlama sualları.....	
5 Fəsilə	
ədəbiyyat.....	

Əlavələr

Əlavə 1. Maliyyə sisteminin

tərkibi.....

Əlavə 2. Xarici ölkələrin parlament sistemlərinin

müqayisəli

xarakteristikası.....

Əlavə 3. ABŞ-ın federal büdcəsinin əsas

göstəricilərinin

dinamikası.....

Əlavə 4. ABŞ-ın federal büdcəsinin

gəlirləri.....

Əlavə 5. ABŞ-ın federal büdcəsinin

xərcləri.....

Əlavə 6. Almaniyanın federal büdcəsinin

xərcləri.....

Əlavə 7. Fransanın xüsusi

fondları.....

Əlavə 8. Yaponiyanın maliyyə sistemi hissələrinin

qarşılıqlı fəaliyyət

mexanizmi.....

Əlavə 9. Yaponiyanın vergi

sistemi.....

Əlavə 10. Yaponiyanın mərkəzi hökumətinin

gəlirləri..

Əlavə 11. Yaponiyanın mərkəzi hökumətinin

xərcləri..

Əlavə 12. Rusiya Federasiyası Federal büdcəsinin

gəlir və

xərcləri.....

Zeynalov V.Z. Beynəlxalq maliyyə

Dərs vəsaiti

Dərs vəsaiti «Maliyyə» ixtisası üzrə müasir təhsil tələblərinə uyğun olaraq hazırlanmışdır.

Dərs vəsaiti ali məktəb tələbələri, müəllimlər, maliyyə sahəsində ixtisaslaşmış magistrlər, elmi işçilər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Çapa imzalanıb 19. 01. 2010. Kağız formatı 60x84 1/16.

Həcmi ç.v. Sifariş . Sayı .

" İqtisad Universiteti " Nəşriyyatı.
AZ 1001, Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 6
